A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ

АНДРЕЈ АНДРЕЈЕВИЋ

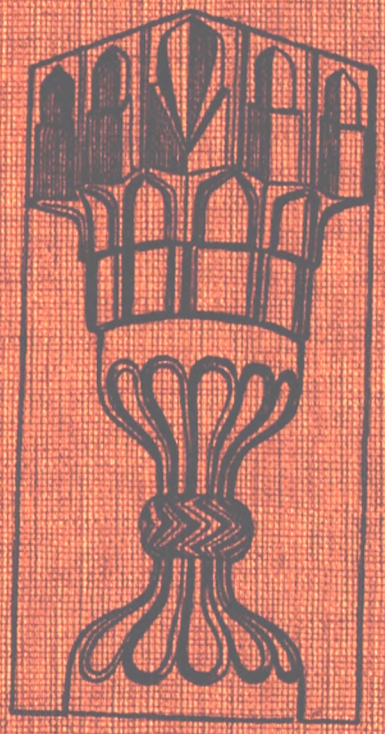

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У БЕОГРАДУ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ УМЕТНОСТИ
СТУДИЈЕ 6

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ
БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ
ПОСЕБНА ИЗДАЊА Књ. 24

УРЕДНИК
АКАДЕМИК
Радован САМАРЏИЋ
Директор Балканолошког института

Ова књига је посвећена V Међународном конгресу за проучавање југоисточне Европе (AIESEE)

ПРИМЉЕНО НА ОСНОВУ РЕЦЕНЗИЈЕ ПРОФ. ДР ЈОВАНКЕ МАКСИМОВИЋ И ПРОФ. ДР ВОЈИСЛАВА КОРАЋА, ДОПИСНОГ ЧЛАНА САНУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Андреј
АНДРЕЈЕВИЋ

ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ

КУПОЛНЕ ЏАМИЈЕ

БЕОГРАД 1984

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

FACULTY OF PHILOSOPHY
INSTITUTE FOR HISTORY OF ART
STUDIES 6

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
INSTITUTE FOR BALKAN STUDIES
SPECIAL EDITIONS № 24

EDITOR

ACADEMICIAN
Radovan SAMARDZIC
Director of the Institute for Balkan Studies

This book is dedicated to the Vth International Congress
for South-East Europe Researches (AIESEE)

ACCEPTED ON THE BASIS OF THE REVIEWS OF PROF. DR JOVANKA MAKSIMOVIĆ AND PROF. DR VOJISLAV KORAĆ,
CORRESPONDING MEMBER OF THE SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Andrej
ANDREJEVIĆ

SIXTEENTH CENTURY ISLAMIC MONUMENTAL ART IN YUGOSLAVIA

DOMED MOSQUES

БЕОГРАД, Кнез Михаилова 35

BEOGRAD 1984

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

У тренутку када овај рад улази у штампу са захвалношћу се сећам нашег, сада већ покојног професора, академика Светозара Радојчића, који ме је још 1970. године, оцењујући рукопис претходне књиге о Алаца џамији у Фочи, бодрио да истрајем у даљем раду на сложеној и код нас мало познатој проблематици исламске уметности. Текст који читалац сада има у рукама завршен је децембра 1979. године и овде се објављује без битних измена, изузев што је због ограничених средстава морао знатно да буде смањен обим прилога. Априла 1980. рад је одбрањен као докторска дисертација на Филозофском факултету у Београду, пред комисијом коју су сачињавали редовни професори: др Јованка Максимовић, др Радован Самарџић и др Војислав Кораћ. И овом приликом желим да изразим захвалност свим члановима комисије на драгоценим примедбама које су ми тада стављене на мој рад.

Извесне финансијске тешкоће око штампања наслова који излазе из оквира појединих издавачких схема република допринеле су да овај рукопис сачека док се међурепубличком сарадњом нису постепено сакупила средства и тако стекли услови за његово штампање. Од тада до данас, као резултат све већег интересовања које међу научницима изазива и исламска уметност на Балкану, у свету и код нас појавило се неколико нових књига и више чланака који додирују неке проблеме које обухвата и овај рад. Ово се нарочито односи на радове А. Х. Ајвердија у Турској, Г. Гере у Мађарској, М. Кила у Холандији, Х. Рецића и М. Мујезиновића у Сарајеву, на књиге које су овде накнадно биле узете у обзир, уколико су залазиле у важнија историјско-уметничка питања.

Вишегодишња теренска испитивања многобројних споменика, од којих се неки овом приликом само помињу, као и обрада цртежа за ову књигу изведени су у оквиру Института за историју уметности, чију је делатност и на овом пољу финансирала Републичка заједница науке Србије. У послу око теренског прикупљања грађе вредно ми је помагао мој млађи колега мр Бранко Тодић, историчар уметности. Његовој колегијалној сарадњи, као и помоћи свих оних пријатеља и колега који су ми ставили на располагање своје боље фотографије, извели приложене цртеже, ангажовали се око превода на страни језик или се трудили око ликовне опреме, а чија се имена на одређеним местима у књизи истичу, дугујем топлу захвалност.

Моја захвалност упућена је и свим оним институцијама и појединцима који се баве практичном заштитом споменика, а без чијег разумевања и сарадње би ми умногоме био отежан рад на терену. Ту се, међу осталима, истичу Завод за заштиту споменика културе града Скопља, Републички завод Босне и Херцеговине, Покрајински завод Косова, заводи у Мостару, Призрену, Битољу, Нишу и Краљеву, као и представници исламских заједница, који су ми такође омогућили несметано фотографско и техничко снимање споменика.

Посебно сам захвалан проф. др Јованки Максимовић, моме ментору који ме је саветима помогао и пратио мој рад на претходном и овом рукопису, и на чији је предлог Институт за историју уметности ову књигу уврстио у своја издања. Исто тако, својом пријатељском подршком веома ме је задужио академик Радован Самарџић, директор Балканолошког института, на основу чијег образложења је Научни савет ове установе донео одлуку за удружено публиковање књиге.

јула 1984. *А. Андрејевић*

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ЦРТЕЖИ

Неда ЦАР — 1, 2, 4, 9, 17, 21, 24, 37, 40, 52, 56 — 63; Зорица ШИПКА — 3, 5, 6—12, 15, 16, 18—20, 22, 23, 25—27, 35, 38; Драгомир ТОДОРОВИЋ — 13, 14, 43, 47—51, 55; др арх. Војислав МАТИЋ — 28—30, 43; Слободан ХОРЈАК — 54.

ФОТОГРАФИЈЕ

Завод за заштиту споменика културе града Скопља — 27, 29, 32; Републички завод за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине (Р. РОСИЋ и мр Ј. ЗАЧИНОВИЋ) 53, 56, 57, 59, 60; Душан ТАСИЋ — 1, 13, 14, 18, 21, 33, 35, 36, 50, 51, 54; Ћиро РАЈИЋ — 63—65; Вукашин САВИЋ — 22, 34; мр Ибрахим КРЗОВИЋ — 6; ОСТАЛЕ ФОТОГРАФИЈЕ СУ АУТОРОВЕ.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

УВОД

„За живота је утрошио злато и сребро
за подизање задужбина.
Био је свестан да су свакоме
његова дела најбоље потомство."

(Део натписа на Соколовићевом мосту у Вишеграду, 1571/1572.)

Исламска цивилизација, која се од VII столећа кроз средњи век незадрживо ширила на азијском и афричком континенту, а потом и на Пиринејском полуострву, није се ни на Балкану јавила спонтано и самоникло: знатно касније унета је у овај део Европе са турским освајањима. Иако је данас извесно да су на тло Јужних Словена и раније, преко Византије и Сицилије, допирали повремени одрази исламске културе, тек са наступањем Османлија, учвршћивањем њихове власти и даљом експанзијом према северозападу, она се овде почела интензивно да шири. И као што је некада арапска војна експанзија учинила да се арапски језик рашири међу разним покореним народима од Персије до Пиринеја и постане империјални језик тадашњег исламског света, тако исто је и познаје, са османским освајањима турски овде постао империјални језик једне нове цивилизације, која у свим својим видовима није била чисто турска, али која је била дубоко прожета османско-турским духом и, још више, духом ислама. То доба турске владавине било је, у целокупној историји наших крајева, најдужи период стране владавине, посебно у средишњим и југоисточним областима, где се оно протегло готово на половину једног миленијума. Ово, вишевековно раздобље сталног присуства Турака, њиховог непрекидног утицаја на све видове живота потчињеног народа и, најзад, постепене исламизације једног његовог дела, оставило је за собом, сасвим природно, бројне споменике исламске материјалне и духовне културе.

Скоро напоредо са живим интересовањем за даље војно-политичке циљеве Османског царства у Европи, јавило се у суседним, најчешће граничним земљама, занимање за његову необичну, исламску културу. Многобројним западноевропским путницима, који су се у XV, XVI и XVII веку кретали према Цариграду, она је, разумљиво, најближа и најприступачнија била у европском делу тадање Турске. Отуда су њихове путне белешке редовно пратиле све промене које су у већој или мањој мери захватале наша стара насеља или упадљиве новине код оних која су тек у њихово време настајала. Пажљива анализа њихових путописа кроз ове крајеве показује да су нарочиту пажњу изазивала дела монументалне уметности. Поред фортификационих и саобраћајних објеката — утврђења, пристаништа и мостова — они су са подједнаком пажњом и љубопитљивошћу описивали и убележавали податке о броју, величини и изгледу џамија, амама, безистана, каравансараја и других маркантних здања. Међутим, када је 1774. године Алберто Фортис у Венецији објавио превод баладе о Хасанагиници, коју су убрзо затим Гете, Валтер Скот, Пушкин и многи други препевали на језике својих народа, као да се у ученим круговима Европе пробудило једно дубље интересовање не само за архаични патријархални менталитет људи нашег поднебља већ и за ову, хронолошку најмлађу, културу. Од тих времена све већи број европских учењака, историчара, фолклориста, археолога, геолога, етнолога и разних дипломатских службеника, долази на Балкан да истражује запретане, но још живе, средњовековне византијско-словенске традиције, али и да забележи одлике овог, већ у залазу и општем опадању исламско-турског слоја. Иако су тада бројне исламске грађевине, због изванредне вештине којом су биле грађене и њихове опште лепоте, не ретко приписиване старијим културама (римској, на пример, Стари мост у Мостару, каплица у Новопазарској Бањи, амам и хан у Почитељу; византијској — Исхак-бегов безистан у Скопљу, Стари мост у Скопљу, Соколовићев мост у Вишеграду; српској — Куршумли хан у Скопљу, Соколовићев амам у Вишеграду), ова и многа друга дела исламске монументалне уметности су у ово време пажљиво посматрана и са одушевљењем описивана. Теренске белешке, кратки, успутни осврти на ове споменике, њихови цртежи и уопште списи које су са својих путовања донели и потом публиковали у прошлом и почетком овог века А. Буе [1], Ј. Вујић [2], И. С. Јастребов [3], Ф. Каниц [4], А. Ф. Гиљфердинг [5], К. Јиречек [6], С. Л. Поповић [7], А. Џ. Еванс [8], Е. Стикс

[1] A. Boué, *Recueil d'itinéraire dans la Turquie d'Europe*, Vienne 1854.

[2] Ј. Вујић, *Путешествије по Сербији*, Будим 1828[1], Београд 1901 и 1902[2].

[3] И. С. Јастребов, *Подаци за историју српске цркве*, Београд 1879; *Стара Сербія и Албанія*, Споменик САН XLI, Београд 1904.

[4] F. Kanitz, *Serbien. Historisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868*, Leipzig 1868; Isti, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, Leipzig 1904.

[5] А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, С. Петербург 1859, Сарајево 1972.

[6] К. Јиречек (радови обухваћени у Зборнику Константина Јиречека I, Београд 1959).

[7] С. Л. Поповић, *Путовање по новој Србији 1878 и 1880*, Београд 1950.

[8] A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, London 1876, Sarajevo 1965; Isti, *Antiquarian Researches in Ilyricum, III*, Westminster 1885.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

[9], Б. Нушић [10] и други, представљаће драгоцену грађу са подацима неопходним за касније проучавање ове уметности.

Премда су прва озбиљнија испитивања појединих споменика исламске уметности на нашем тлу, а посебно у Босни и Херцеговини, почела још у другој половини прошлог века, они су у стручној литератури најчешће обрађивани само у домену ужег интересовања њихових испитивача. Тако су неки од ових споменика добили пажљиво побележена сва предања о њиховом оснивачу или настанку саме грађевине, други — успешно преведене и протумачене натписе, трећи — детаљније проучену историју задужбине, неки опет — ваљано испитану архитектуру, а само изузетно мали број је, својим одликама, привукао пажњу већег броја стручњака. Тек после балканских ратова, када су од Турака ослобођени наши југоисточни крајеви, и првог светског рата, када су Босна и Херцеговина ослобођени од Аустро-Угарске, почеле су се јављати значајније студије и комплетније монографске анализе о споменицима исламске монументалне уметности на нашем тлу.

Већ 1923. године градски архитекта у Килу, Хенри Минети, објавио је своју студију о османској провинцијској архитектури на Балкану [11]. Он је на седамдесетак страница текста, илустрованог малим бројем фотографија али мноштвом цртежа основа, пресека и детаља, прво укратко приказао историјски развој османске архитектуре, а затим је џамијама, амамима, ханovima, утврђењима, стамбеној архитектури и, на крају, грађевинским конструкцијама, посветио посебне главе. За разлику од неких претходних аутора који су се бавили турском архитектуром уопште, а који су свој рад заснивали искључиво на споменицима старих султанских престоница — Брусе, Једрена и Цариграда — Минети је, у свом широко конципованом и по постављеним проблемима изузетно значајном раду, први указао на чињеницу да се цветно доба османске градитељске уметности може пратити и на већини преосталих монументалних објеката других већих места широм Балканског полуострва. Бавећи се претежним делом турским грађевинама подигнутим на нашем тлу — у Нишу, Скопљу, Прилепу и Велесу — он је ово своје мишљење језгровито поткрепио издвојивши и анализујући по два-три споменика од сваке поменуте врсте.

После Минетијевог рада, поред низа монографско-историјских приказа појединих објеката (објављених у гласницима Земаљског музеја у Сарајеву, Скопског научног друштва, Југословенског професорског друштва, Исламске верске заједнице, у часописима „Јужна Србија", „Гајрет", „Нови бехар", Београдске општинске новине, а у дневној штампи понајчешће у сарајевском „Југославенском листу") публикована су између два рата и три краћа текста који су се такође, на један шири али и популарно-есејистички начин, бавила уметничким одликама исламских споменика. Сва три су била везана за Босну: у Загребу је др Петар Кнол писао о исламској уметности у Босни занимајући се претежно архитектуром [12], а у Сарајеву су двојица архитеката, Мате Бајлон и Душан Грабријан афирмативно писали о архитектонским особинама монументалних Хусревбегових грађевина [13], односно, о урбанистичким, социолошким, амбијентарним и чисто архитектонско-модуларним компонентама оријенталне архитектуре града на Миљацки [14].

После другог светског рата број текстова о исламској уметности у Југославији почео је да се умножава. Већ у првом издању својих „Основа средњовековне архитектуре" проф. Ђурђе Бошковић објавио је засебно поглавље о архитектури исламских народа, обухвативши и неке познатије споменике из наше земље. На основу стилских одлика он их је уврстио међу споменике истамбулско-балканске турске архитектонске школе. [15] Убрзо затим, 1949. године, Херберт В. Дуда је у Бечу публиковао „Балканскотурске студије", у којима је расправљао и о исламским споменицима у Скопљу. Премда је он овим грађевинама приступао више са историјског но историјско-уметничког гледишта, његов рад је био први који је, поред уобичајених фотографија, донео и неопходну архитектонску документацију са плановима основа и пресека најзначајнијих скопских џамија. [16]

Грађевинарству и урбаним тековинама Турака на територији југословенских земаља посветио је посебно поглавље у својој књизи о урбанизму на нашем тлу и проф. Никола Добровић. Он је био мишљења да многи градови Македоније, Косова и Метохије, Босне и Херцеговине „носе на себи обележје Блиског Истока у таквој мери

[9] E. Stix, *Das Bauwesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation durch die österr.-ung. Monarchie bis in das Jahr 1887*, Wien 1887.

[10] Б. Нушић, *Крај обала Охридског језера*, Београд 1894; Исти, *С Косова на сиње море*, Нови Сад 1902.

[11] H. Minetti, *Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan. Ein Beitrag zur Baugeschichte des Balkans*, Hannover 1923.

[12] Dr P. Knoll, *O muslimanskoj umjetnosti u Bosni*, Književnik II, Zagreb 1929.

[13] М. Бајлон, *Архитектонске особине главних Гази Хусревбегових грађевина*, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932.

[14] D. Grabrijan, *Arhitektura nadohvat ruke*, Sarajevo 1940.

[15] Ђ. Бошковић, *Основи средњовековне архитектуре*, Београд 1947.

[16] H. W. Duda, *Balkantürkische Studien*, Östereichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 226. Band, 1. Abhandlung, Wien 1949.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

као да су од искона били творевине источњачког грађевинарства". И као професор-архитекта и као практичар-урбаниста указивао је да до тих дана код нас „проблематика турско-мухамеданске архитектуре није још ни постављена на дневни ред, а камоли решена", не налазећи у стручној литератури помена вредне радове. [17]

Шеста и седма деценија донеле су у проучавању исламске уметности, поред чланака о појединим споменицима (публикованим у београдском Зборнику за заштиту споменика културе, сарајевским „Нашим старинама", „Прилозима за оријенталну филологију", приштинским „Старинама Косова и Метохије", скопском „Културном наследству") и прве покушаје прегледа општијег карактера. Тако је арх. Алија Бејтић 1953. године у Сарајеву објавио обиман и вредан рад о османским архитектонским споменицима у Босни и Херцеговини. Њиме је обухватио објекте сакралне, просветне, комуналне, здравствене, привредне, меморијалне, фортификацијске и стамбене архитектуре, строго се ослањајући на податке које су пружали доступни извори и литература, али не улазећи посебно у проблеме стила. Писан синтетично и са завидним историјским и стручно-архитектонским осећањем, његов рад је по ширини погледа и истовременом смислу за прецизност, и до данас остао у науци као користан и систематичан приручник за подручје Босне и Херцеговине [18].

Већ 1956. године објавио је Екрем Х. Ајверди, доајен међу турским историчарима архитектуре, свој рад „Турски споменици и вакуфи у Југославији" [19], али за разлику од других његових, веома значајних студија, у овом прегледу се прекомерно, местимично и искључиво, држао података о насељима и грађевинама које је још у XVII веку оставио Евлија Челеби. Путујући кроз Македонију, Србију и Босну, и сагледавајући данашње стање на терену, Ајверди је ту и тамо пружао и извесне податке техничке природе о споменицима али се и у тим приликама задовољавао дескрипцијом, не говорећи о типовима, карактеристикама и архитектонским особеностима.

Непуну деценију затим, 1964, појавила се публикација Југословенског института за заштиту споменика културе „Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији" од арх. Ивана Здравковића. Поред материјала из Босне и Херцеговине ту су подједнако били заступљени и споменици из Македоније, Косова и Метохије, југа Србије, па и неки са тла Хрватске. Од четрдесет обухваћених објеката различите намене писац се највећим делом позабавио џамијама (18). Премда је више пажње посвећено њиховим спољњим карактеристикама и општем изгледу но историјским подацима и стилским елементима, и упркос чињеници да објављена грађа није увек представљала избор најзначајнијих или најлепших споменика, Здравковићева књига је први пут код нас донела на једном месту обимније сабрану архитектонску документацију са неопходним коментарима грађевинских одлика, и дала значајан подстрек како за даље проучавање ове архитектуре тако и за практичну заштиту појединих споменика [20].

Убрзо је, у оквиру Мале историје уметности, и „Југославија" (1967) штампала малу али корисну књижицу арх. Хусрефа Редића„ Исламска умјетност" [21]. Премда се није бавио исламском уметношћу у ширим оквирима, већ само оном на нашем тлу, овај оглед, писан популарно и без научног апарата, згодно је попунио празнину која се осећала због дотадашњег приступа овој материји. Наиме, за разлику од претходника, аутор је, после увода о турској архитектури уопште, на петнаестак страница и са педесетак фотографија покушао да спроведе прву стилску класификацију значајнијих очуваних споменика у Југославији према периодизацији и одликама шире османске уметности. Он је указао да су градитељи монументалних грађевина класичног периода XVI века у Југославији били најчешће османски архитекти који су радили нацрте, а вероватно и учествовали у извођењу објеката, док је у уметничким занатима могла настајати специфична орнаментика, која се донекле разликовала од декорације рађене у градовима Турске.

Најзад, у времену између 1957. и 1977. године, поред мањих монографских радова о појединим џамијама, штампане су и две студије о исламским куполним и другим здањима, које су их обрађивале у скупинама, у оквирима целих градова. Прво је арх. Крум Томовски објавио свој хабилитациони рад о џамијама у Битољу, где су на концизан и поуздан начин, заснован на теренским испитивањима, обухваћени и споменици XVI века [22], а затим је арх. Мајида Бећирбеговић објавила свој обиман рад о исламским просветним објектима у Босни и Херцеговини, у коме се због природе ових споменика дотичу и друга здања њихових оснивача. [23] Убрзо је

[17] N. Dobrović, *Urbanizam kroz vekove. I knjiga — Jugoslavija*, Beograd 1950.

[18] A. Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom III—IV, Sarajevo 1953.

[19] E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakifları*, Vakıflar Dergisi III, Ankara 1956. Рад је прештампан и под истим насловом, у посебном отиску, објављен у Анкари 1957.

[20] Арх. Иван Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964.

[21] H. Redžić, *Islamska umjetnost*, Beograd 1967. Нешто проширен текст, у партији о уметничким занатима, објављен је под насловом *„Архитектура и декоративна умјетност ислама"* и у књизи Уметничко благо Југославије (Београд 1969).

[22] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 29—60.

[23] M. Bećirbegović, *Prosvjetni objekti islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju XX—XXI, Sarajevo 1974, 223—359.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

и арх. Дивна Ђурић-Замоло публиковала своју докторску дисертацију о Београду под Турцима, у којој је приказала појединачне архитектонске објекте и поуздано оцртала урбани развој овог нашег старог града, на основу савесно прикупљених историјских података [24].

У међувремену, од краја 1979. године па до ових дана, поред извесног броја корисних монографских чланака по часописима, публиковано је и неколико значајнијих дела која се баве и исламском монументалном уметношћу. Пре свега, у две књиге је у засебним главама посвећена пажња исламској уметности, односно, архитектури. За прву, која представља југословенско издање енглеског дела »The World of Islam« у редакцији Бернарда Луиса, др Смаил Тихић је написао сажето дванаесто поглавље о исламској уметности на тлу Југославије. [25] У овом концизном и корисном прегледу он се позабавио токовима урбаног грађења и архитектуром, скулптуром и сликарством, калиграфијом и илуминацијом књига, међусобним утицајима и коегзистенцијом различитих културних струја, ослањајући се претежно на босанско-херцеговачки материјал. У другој књизи, о споменичкој баштини наше земље, др Доброслав Ст. Павловић је, преуређујући и допуњујући једно своје раније издање, посебно поглавље посветио приказу исламских споменика. [26] Поред фортификација и мостова, овде је укратко представљена архитектура најпознатијих џамија, амама, безистана, каравансараја, ханова, турбета, као и оријенталне стамбене куће.

У оквиру серије књига о турској архитектури по балканским и другим европским земљама, 1981. године у Истанбулу су штампане нове две импозантне књиге Екрема Х. Ајвердија о делима османског градитељства у Југославији. Крећући се по терену са екипом састављеном од још три архитекта, аутор је у првој од ових књига саопштио резултате своје вишегодишње обраде подручја Босне и Херцеговине, Хрватске и Црне Горе, а у другој књизи Косова, Македоније, Србије, Словеније и Војводине [27]. Као и 1956. године и овом приликом Ајверди се превасходно базира на наводима Евлије Челеби и као да је настојао да на првом месту рекогносцира и претресе цео писани инвентар овог старог турског путописца, а затим и да донесе много нових и значајних теренских података. Но, за разлику од првог покушаја сада су, поред описа, местимично добиле простора и расправе о историјским, архитектонским, техничким и конзерваторским питањима. Иако је материјал абецедним редом систематизован према називима места и са наглашеним истицањем броја некадашњих објеката (6.616), од којих многи већ столећима не постоје, за оне споменике који су очувани и који су својом вредношћу дуже задржали пажњу испитивача, ова два тома Ајвердијевог дела са доста урађених планова, пресека и фотографија, представљаће у даљим проучавањима старе исламске архитектуре у Југославији нужан и незаобилазан зборник тако, иначе, ретке грађе.

Године 1982, постхумним изласком треће књиге Мехмеда Мујезиновића о исламској епиграфици у Босни и Херцеговини, завршена је прва етапа у критичком издавању корпуса оријенталних натписа из ове Републике, теренског подухвата који толико недостаје за споменике других наших крајева. [28] Поред надгробних епитафа, пок. Мујезиновић се највише бавио натписима са сакралних и јавних архитектонских споменика, доносећи увек уводне напомене, фотографију, односно, факсимил са текстом, препис и превод, временско прерачунавање из хиџранске у модерну календарску годину, осврт на ранија публиковања натписа, и, на крају, попис епиграфичара са хронолошким прегледом обухваћених натписа.

Следеће две године стоје у знаку две нове књиге арх. Хусрефа Рецића, професора Архитектонског факултета у Сарајеву и академика. Прво је у оквиру нове велике едиције „Уметност на тлу Југославије кроз векове", произашле из заједничких настојања Београда, Загреба и Мостара, публикована 1982. године Рецићева књига о исламској уметности на нашем тлу [29]. Ограничена са свега 150 расположивих страна текста али богато опремљена прилозима у боји, она представља успело развијен синтетички преглед који је овај аутор у издању „Југославије" сажето изложио 1967. године. Сада је, у оквиру осам глава Рецић у уводним партијама расправљао прво о месту ликовне уметности у исламском друштву уопште, затим се више задржао на питању градских насеља у предтурском и турском добу код нас, као и на архитектури као водећој грани исламске уметности, да би са пуном ерудицијом прешао на архитектонске стилске фазе и на приказ разноврсних споменика монументалне архитектуре. У завршним главама усредсредио је пажњу на стамбену архитектуру и њене деривате, на процват разних видова примењених уметности да би, на крају,

[24] D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521—1867. Arhitektonsko-urbanistička studija*, Beograd 1977.

[25] S. Tihić, *Islamska umjetnost na tlu Jugoslavije*, Svijet islama. Vjera, narodi, kultura, priredio: Bernard Lewis, Beograd 1979, 305—316.

[26] Д. Ст. Павловић, *Споменичко наслеђе Југославије*, глава: *Под утицајем културе ислама*, Београд 1980, 93—107.

[27] Dr. E. Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Yugoslavya, II cild, 3. kitab*, Istanbul 1981.; Isti, *Avrupa' da Osmanlı Mimarı Eserleri. Yugoslavya, III cild, 3. kitab*, Istanbul 1981.

[28] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I — Sarajevo*, Sarajevo 1974; Isti, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. II — Istočna i Centralna Bosna*, Sarajevo 1977; Isti, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. III — Bosanska Krajina, Zapadna Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1982.

[29] H. Redžić, *Islamska umjetnost*, Beograd — Zagreb — Mostar 1982.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

разматрао карактер и значај исламске баштине у уметности Југославије.

Друга, много обимнија и детаљнија Рецићева књига, која се појавила ове године, „Студије о исламској архитектонској баштини" не само да је на једном месту окупила његове многобројне радове објављене између 1960. и 1982. године, него је обухватила и неколико нових студија које се односе на раноисламску уметност или на удео оријенталних токова у модерном животу, урбанизму и архитектури. [30] У оквиру четири тематски конциповане целине — 1. Исламска умјетност (општи поглед), 2. Исламска умјетност у Босни и Херцеговини и Југославији, 3. Оријентални град и његова трансформација, и 4. Исламска умјетност у заједничкој баштини народа и народности Југославије — материја ове књиге верно одражава ауторово интензивно бављење архитектуром, урбанизмом, конзервацијом, рестаурацијом и ревитализацијом исламских споменика и споменичких целина у Босни и Херцеговини, па и шире, у нашој земљи. Обухватајући, на занимљив и цртежима илустрован начин, овако широко поље интересовања, она као да је била предодређена да истакне све те, понекад разноврсне аспекте посматрања, и да на достојан начин заокружи ауторов животни опус.

Најзад, почетком ове године, Гази Хусревбегова библиотека у Сарајеву посветила је цео један двоброј својих Анала саопштењима са Симпозијума посвећеног вакуфима. Реферати познатих домаћих стручњака били су поднети на Симпозијуму „Значај и улога вакуфа у нашим крајевима", који је одржан поводом четиристопедесетогодишњице Гази Хусревбеговог вакуфа, још 1982. године у Сарајеву. [31] У овом, врло корисном двоброју они су сабрани и публиковани у оквиру две тематске целине — „Институција вакуфа и његова улога у верском и културном животу муслимана" и „Институције Гази Хусревбегова вакуфа". Међу 26 штампаних реферата, који доносе много нове и занимљиве грађе, корисне и за целовитије сагледавање настанка исламске монументалне уметности, од посебног су значаја они текстови који се односе на вакуфе и њихове задужбинске исправе XVI века у Сарајеву и другим нашим крајевима.

*
* *

Хронолошки оквири нашег рада поклапају се са добом највећег успона и простирања Османског царства на тлу Европе, док је друга половина овог раздобља, све до последње деценије XVI века, уједно и најмирнији период турске владавине у нашим крајевима уопште. Формирањем новог пашалука на тлу Угарске (1541) наше области су престале да буду увек узнемиравано погранично крајиште, а сређенији привредни живот и велика материјална добра која су турским провинцијским функционерима доносили ратни походи на северу и западу, омогућили су овде и нагли замах исламске градитељске и уметничке делатности. То је поготово био случај са Цариградом. Огромно богатство које се у то време сливало у престоницу, као и значајан економски и социјални напредак целог Царства, омогућили су да у њему за владавине Сулејмана Величанственог и Селима II дође и до снажног развоја исламске културе и правог процвата турске уметности. Султан Сулејман и његови великодостојници испунили су свој век, поред ратовања, и одушевљено градећи — више од свих њихових претходника заједно — многобројне задужбине.

То раздобље се једним делом подудара са дуготрајним везировањем Мехмеда Соколовића у Цариграду (1546—1579) и деловањем плејаде његових сродника и земљака на положајима румелијских провинција. Највећим делом ово раздобље се поклапа и са најзначајнијим годинама такозване турске уметничке ренесансе и радом њеног најизразитијег представника Мимара Синана који се између 1540 и 1588, скоро пуних пола века, старао о градитељству у Царству. Захваљујући његовим напорима на разрађивању монументалне куполне грађевине и оплемењавању њеног ентеријера специфичном пластичном и колористичном декорацијом, као и многим доведеним мајсторима, па тиме, и општом концентрацијом уметничких тековина у Цариграду, у овој епоси ће османска архитектура и уметнички занати досегнути своје највише врхунце и предњачити у целокупном исламском свету. Посебан значај овом периоду османске уметности припада, међутим, због чињенице што су се тада у њој почели да устаљују одређени просторни, конструктивни и декоративни системи, да се утврђују извесна техничка решења и да се јављају већ сопствени естетски принципи. Све се то на известан, свакако скромнији али јасан начин, одражавало и по провинцијама. Тамо је у уметности, за разлику од претходног века, када је у фази чешћег претварања цркава у џамије и повременог проплитања домородних са новим, исламским уметничким елементима, било већег стилског шаренила, XVI век био столеће релативне стилске чистоте. Престонички уметнички стилови тада су се знатно брже ширили и до најудаљенијих кутака пограничних области. И неимари и други уметници, формирани у кругу и под утицајем великих цариградских мајстора, уносили су у своја дела, која су изводили са краја на крај Царства, од персијске границе па до Бања Луке и Будима, престоничке стилске новине.

У раду на овом пољу усредсредили смо се на онај део исламских куполних здања који је настао као резултат задужбинског деловања појединаца на нашем тлу. Архитектонске споменике који су подизани у име султана

[30] H. Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo 1983.

[31] *Značaj i uloga vakufa u našim krajevima*. Zbornik radova, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, knj. IX—X, Sarajevo 1983.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

или по његовој изричитој наредби ради војних или саобраћајних потреба (утврђења, пристаништа, мостови итд.), оставили смо по страни. Новија проучавања су, наиме, показала да су често овакви објекти бивали подизани и одржавани не само кулучењем месног становништва, већ понекад, као што то показује случај Старог моста у Мостару, и од средстава чије је наменско прикупљање, у виду додатних пореза и намета, Порта организовала међу рајом шире околине.

У нашем испитивању исламских куполних здања задржали смо се на сакралним објектима — џамијама, из више разлога. Пре свега, џамија је, по самој природи ствари, била најчистији и најтипичнији представник монументалне уметности ислама, не само на нашем тлу него и свуда другде на Балканском полуострву где се ширило ново верско учење. Слично западноевропском хришћанском свету, где је по средњовековним градовима катедрала била обједињујућа урбана, духовна и друштвена жижа, и у исламском друштву џамија је била вишефункционални, свеобухватни садржатељ сваког новог насеља или његовог дела — махале. Она није била само симбол званичне идеологије османског феудалног друштва у овом делу Европе, већ је у турском административном рангирању насеља по провинцијама џамија чак добила снагу основног мерила. Без џамије, са њеним уобичајеним пратећим објектима — мектебом, амамом, имаретом и каравансарајем, једно место није могло стећи ни статус обичне касабе, а за ранг развијенијег градског насеља, шехера, био је потребан њихов већи број.

Џамије су оснивачи подизали као своје задужбине, тежећи да им утисну печат монументалног, импозантног, трајног и, у односу на друге исламске грађевине, понајвише уметнички обликованог здања. Отуда би се код ове врсте куполних задужбина налазиле најмаркантније изражене стилске одлике њиховог доба, или су оне, са друге стране, могле највернije одражавати општу уметничку климу и ниво исламске средине у којој су подизане. У односу на друге врсте куполних здања, џамије су биле и она изузетна врста која је, поред архитектуре, пружала највише могућности за упознавање и праћење других видова исламске монументалне уметности — камене пластике и полихромне зидне декорације — пошто су се они управо ту најчешће јављали и у највећем степену међусобно допуњавали и прожимали.

О џамијама је, иначе, у западноевропским, турским и нашим изворима, као и у позној литератури остало сразмерно највише забележених података, па је тиме ова врста задужбина избила на чело исламских монументалних споменика о којима се сада може релативно најпоузданије закључивати. За детаљније испитивање других објеката исламске монументалне архитектуре који се такође јављају у источним областима наше земље, као што су медресе, амами, каравансараји, текије, ханови, безистани, сахат-куле, турбета — био би свакако потребан и дуготрајнији тимски рад, а свака од поменутих задужбинских врста могла би за себе да представља предмет једне сличне расправе.

У проучавању исламске монументалне уметности на тлу Југославије наилази се на потешкоће које нису ни мале ни лако савладиве. Пре свега, данас многих објеката који се у изворима помињу, нарочито у Војводини и по градовима унутаничке Србије, више нема. Закључивања о њима су зато могућа само на основу оновремених описа или ликовних докумената, уколико они уопште постоје. Најновији научни резултати испитивања београдских исламских споменика у турском периоду, међутим, најбоље показују колико, упркос огромним напорима, покушаји такве реконструкције изгледа сакралних здања могу бити ограничени и за прецизније историјско-уметничке закључке често недовољни. И бројни текстуални извори, који би нам боље осветлили многе оснивача ових задужбина, њихова настојања у домену уметничких реализација, као и обим сопствених материјалних добара која су у те сврхе обезбеђивали, остали су добрим делом непознати и до данас необелодањени. Доста ретко очуване задужбинске повеље (вакуфнаме), писане у XVI веку на арапском и турском језику, са изузетком њих двадесетак, још нису публиковане. Тек у последњих неколико година Оријентални институт у Сарајеву чини напоре око њиховог изналажења, прикупљања, обраде и издавања за подручје Босне и Херцеговине. Слично овим документима и многи камени натписи на самим споменицима сада више не постоје, а међу оним епиграфским споменицима који су се очували до данашњих дана известан мањи број још није публикован.

Премда данас временски и чињенички стојимо далеко од констатација проф. Добровића, и сада је видљиво да се у стручној литератури релативно ретко јављају текстови стручњака о исламској монументалној уметности. Иако је у међувремену порасло интересовање за исламску уметност уопште, њена проучавања код нас као да су још у почетном периоду. Она траже, без сумње, своје време, које мора бити испуњено радом на брижљивом и широком прикупљању грађе, у извођењу неопходних анализа на терену и савесних компаративних студија са уметношћу матичне земље. У међувремену је, са престанком постојања Савезног института за заштиту споменика културе, шире конципован рад отежан, пошто се изгубила могућност за довршење општег и јединственог каталога са укупним бројем и сумарним карактеристикама исламских монументалних споменика у Југославији. Досадашњи резултати показују да се у стручној литератури готово искључиво монографски разматрао само архитектонски аспект ових споменика, а скоро нигде није расправљано о њиховој пластичној и сликаној декорацији. Уопште, још многа питања из обимне проблематике исламске монументалне уметности код нас, остала су отворена или чак недотакнута: сама грађа, коју пружа скромна литература показује од једне до друге наше области врло велике неуједначености; по-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

негде још није извршено ни прецизно датовање појединих споменика; нигде још нису евидентиране ни типолошке разлике у оквирима исте врсте задужбина; непоуздане су атрибуције споменика одређеним неимарима, а нарочито Синану, коме се приписује импресиван број објеката на нашем тлу; нерешена су питања порекла уметничких облика у архитектури, као и бројних мотива у пластици и сликарству, итд.

У раду на постављеној теми није нам била намера да сва, често врло компликована питања, безусловно и коначно разјаснимо, нити да начинимо комлетан каталог исламских сакралних споменика XVI века на нашем тлу, већ смо настојали да дамо само један прилог расветљавању сложеног проблема исламске монументалне уметности на овом тлу, да пружимо целовитији поглед и један потпунији преглед уметничких проблема везаних за ове наше споменике. Циљ нам је био да што шире буду истакнуте карактеристичне уметничке појаве, како у архитектури тако и у пластичној и сликаној декорацији, и да на основу њих, и ширих стилских одлика, утврдимо однос и одредимо место исламске монументалне уметности овог доба на нашем тлу према исламској уметности у другим деловима Балканског полуострва и, посебно, према истовременој турској уметности у Цариграду и Малој Азији. Тиме би се створила могућност за поузданије постављање ове уметности у шире оквире уметничког стварања на нашем тлу у XVI веку, као и за одређивање њеног општег значаја у ширим оквирима исламске уметности.

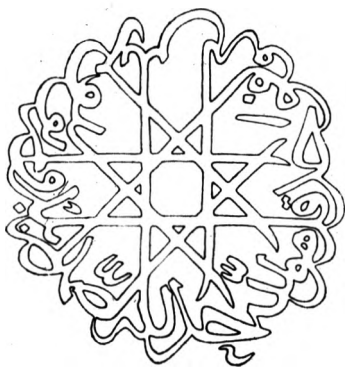

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

негде још није извршено ни прецизно датовање појединих споменика; нигде још нису евидентиране ни типолошке разлике у оквирима исте врсте задужбина; непоуздане су атрибуције споменика одређеним неимарима, а нарочито Синану, коме се приписује импресиван број објеката на нашем тлу; нерешена су питања порекла уметничких облика у архитектури, као и бројних мотива у пластици и сликарству, итд.

У раду на постављеној теми није нам била намера да сва, често врло компликована питања, безусловно и коначно разјаснимо, нити да начинимо комплетан каталог исламских сакралних споменика XVI века на нашем тлу, већ смо настојали да дамо само један прилог расветљавању сложеног проблема исламске монументалне уметности на овом тлу, да пружимо целовитији поглед и један потпунији преглед уметничких проблема везаних за ове наше споменике. Циљ нам је био да што шире буду истакнуте карактеристичне уметничке појаве, како у архитектури тако и у пластичној и сликаној декорацији, и да на основу њих, и ширих стилских одлика, утврдимо однос и одредимо место исламске монументалне уметности овог доба на нашем тлу према исламској уметности у другим деловима Балканског полуострва и, посебно, према истовременој турској уметности у Цариграду и Малој Азији. Тиме би се створила могућност за поузданије постављање ове уметности у шире оквире уметничког стварања на нашем тлу у XVI веку, као и за одређивање њеног општег значаја у ширим оквирима исламске уметности.

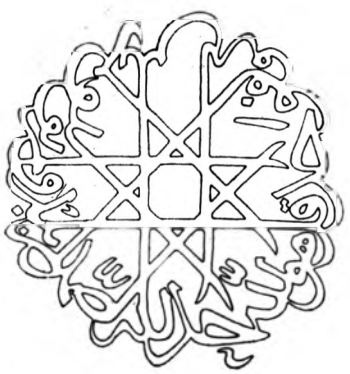

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Историјске и уметничке прилике

Турско освајање Балканског полуострва одвијало се у виду дуготрајних војних кампања које су у етапама трајале све до последњих година XVI века. Југословенске земље, које су због свог изузетног географског положаја биле на путу османске експанзије према северозападу, заузимане су постепено, једна по једна, у големом временском распону који је на југу започео већ у последњим деценијама XIV века. До пада Смедерева, 1459, и касније Београда, 1521, наше области јужно од Дунава и Саве биле су поприште сталних ратних пустошења, а затим, до 1541. године постале су транзитне области за велике турске походе усмерене према Угарској и Аустрији. Тек са освајањем Будима, учвршћивањем турске власти у угарским крајевима и оснивањем новог, Будимског пашалука (1541) у нашим прекодунавским крајевима је завладало мирније стање. Оно се, међутим, на западном, Унском крајишту — „Крајини љутој" — неће јавити ни до крај тог века.

Освајачки походи османских Турака током XVI века означавали су судбоносну прекретницу у развитку покорених јужнословенских народа. Постепено, дуготрајно и упорно турско напредовање према северу и западу, ставило је под удар ратних пустошења све категорије насеља — градска и, нарочито, сеоска. Упадајући са својим бућућима брзе коњице, турске акинџије су своје систематично припремане упаде у граничне области завршавале харањем, пљевином, пљачком и општим пустошењем. Све је то за последицу имало масовно исељавање становништва у склоњеније и сигурније, најчешће, северне крајеве, а простране пограничне зоне замирале би, остајући пусте и ненасељене. Приликом освајања градова турски султани и њихове војсковође поступали су у сагласности са старим исламским шеријатским правом. Опсађене хришћанске градове обавезно би претходно позивали на предају, па уколико би она била одбијена, становништво би третирали као паганско („које нема Књигу") и, по војном заузимању оваквих градова, више му не би признавали никаква права. Његова добра би оглашавали законитим пленом, а само становништво одводили у ропство. Непокретна имовина, земљишна добра и грађевине, припадали би аутоматски држави, односно, султану. За разлику од градова који су се опредељивали за бескомпромисну борбу, становништву градова или вароши који су пристајали на мирну предају, такође према шеријатским одредбама, нудили су неузнемиравање, остављајући та у затеченим домовима, док су за животе становника, њихово власништво и право неговања старих верских обичаја гарантовали, бар у прво време, заштитом својих власти. [1]

После освајања сви градови на нашем тлу постајали су војна упоришта, са турском посадом, из којих се у почетку држала у покорности заузета област и спроводила новоуспостављена власт. Убрзо затим, ови градови су прерастали у позадинске базе и занатско-трговачке станице у којима су се попуњавале старе и опремале нове војне јединице, добијајући истовремено и у значају као нови административни центри. Због тога Турци одмах предузимају мере да заузете градове обнове и што боље оживе њихов привредни живот. На тим основама ће се, у ствари, зачети онај онако упадљив процват наших градских насеља који се, и у то време и нешто касније особито испољавао. Војни и привредни интереси османске државе налагали су да се опустошено гранично подручје наново насели и привредно подигне, па у те сврхе Турци ту пресељавају, дајући му извесне повластице, покретно влашко становништво. Његова колонизација је допринела да се брже побољша стање у ширем османском граничном подручју. Исто тако, у духу овог настојања, Турци су одмах почели предузимати мере и за обнову привредног живота по градовима пограничног подручја, доводећи у њих муслимане-странце, претежно занатлије и трговце, и усељавајући домаћи живаљ који се још задржао по околним селима. Па ипак, уочено је да се у темпу развитка појединих градова јављала знатна разлика: градови који су били даље од границе — као Ниш, Ужице, Сарајево и други у позадини — имали су доста брз и хармоничан развитак и рано су прерасли у важне привредне центре. За разлику од њих, градови уз границу — као Голубац, Смедерево, Београд, Шабац, Зворник и још неки други — задржали су дуже или краће време карактер војних центара. [2]

Значајну улогу у развитку градова прве половине XVI века на подручју Смедеревског, Зворничког и Босанског санџака одиграо је, међутим, прилив обилног ратног плена. Његов велики део улагали су турски војни и други функционери у вакуфе, намењујући га за подизање разних објеката, међу којима је било доста и оних привредног карактера. [3] Отуда су турски нови ратни походи према северозападу у ствари повољно деловали на пораст градских насеља у позадини и на њихов даљи привредни развој. Ратови су на сличан начин, преко неопходне бриге која је посвећивана уређењу и одржавању саобраћајница, у првом реду путева, посредно утицали и на појаву односно формирање читавог низа мањих градских насеља оријенталног типа — касаба. Оне су имале да обезбеде сигурност и да уопште олакшају кретање на овим путевима. Након што су Турци освојили Славонију и ту формирали своје нове санџаке, Босна је, као и неке друге наше области, постала транзитно подручје, на чијим је путевима, од југа према северу, оформљен

[1] H. Inalcik, *Ottoman Metods of Conquest*, Studia islamica VI, Paris 1954, 103—129; Isti, *The Policy of Mehmed II toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City*, Dumbarton Oaks Papers, Washington D. C. 1969—1970, 232—234.

[2] M. Vasić, *Uticaj ratova na naselja i privredu osmanskog graničnog područja u Srbiji i Bosni (1480—1536)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu VI, Sarajevo 1971, 461—470.

[3] Исто.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ланац касаба, развијених из претходних дербенцијских села [4].

После склапања уговора о миру са Млецима, 1540, и стварања Будимског пашалука на северу, 1541. године, наши северни крајеви су под Турцима престали да буду увек узнемиривано гранично крајиште и у њима су завладале стабилније прилике. Оне су, на свој начин, такође погодовале даљем развоју градова. Градови су Османском царству и за мирну владавину у овим крајевима били вишеструко потребни. Зато је оно путем муафијета, односно делимичног или потпуног ослобађања рајинског становништва по градовима од пореских намета, убрзавало стварање и ширење оног профила града какав је одговарао једној исламској држави тога доба. Систем муафијета и побожног задужбинског деловања, преко установе вакуфа, представљали су два основна фактора за развој градова и на нашем тлу под Турцима [5]. Па ипак, разрађени систем увакуфљавања имао је у томе примарни и свакако највећи значај. Поникла још у Мухамедово доба и постепено развијана кроз животну праксу старих Арабљана, установа оваквог задужбинског деловања није, према општем мишљењу оријенталиста, ни у једном друштву и ни у једној религији одиграла тако важну улогу као у исламу [6]. У османском друштву, које се од свог настанка овом установом обилато служило, готово да није било ни једног аспекта живота на који вакуф није имао утицаја. Безброј верских, добротворних, привредних и јавних установа у Малој Азији и на Балканском полуострву у турском периоду подигнуто је на систему вакуфа. Џамије, текије, завије, мусафирхане, имарети, болнице, школе, читаонице, сахат-куле, амами, мостови, аквадукти, водоводи, канали за наводњавање, чесме, шадрвани, бунари и друго — све је то подизано и одржавано путем бројних индивидуалних вакуфа. Ради сигурнијег прилива средстава потребних за њихово успешно одржавање оснивачи оваквих задужбинских објеката напоредо су подизали, често у истом граду или неком оближњем месту, читав низ објеката користоносног карактера — као што су безистани, ханови, занатске радионице, трговачки дућани и др. — који би затим преко закупа и ренте столећима њиховом вакуфу доносили одређене и сигурне годишње приходе.

Када би оснивач желео да своју имовину завешта путем вакуфа за опште добро, у верске, социјалне или хуманитарне сврхе, приступао је, у складу са шеријатским правом, уобичајеном поступку. Пре свега, он је морао дати писмену или усмену изјаву, преко пуномоћника или лично, пред надлежним кадијом а у присуству бар два сведока и наименованог старатеља вакуфских добара. Том приликом је истицао да је имовина која се уноси у задужбину његово лично власништво, стечено на законит начин. Потом се састављала задужбинска исправа, вакуфнама, која би остајала у рукама поменутог старатеља а чији би препис обавезно и кадија уносио у свој регистар. У том важном документу оснивач је наводио сва материјална средства, објекте, земљишта и готовину, која издваја и уноси у задужбину, утврђивао намену вакуфских добара и услове које морају да испуњавају будући службеници вакуфа, као и начин на који ће се располагати побројаним добрима и њиховим приходима. Тиме је трајно фиксирано оснивачево завештање, поуздано су обезбеђивана средства за издржавање новооснованe јавне грађевине, као што су и приходи вакуфа, остваривани из разних извора, трошени у општекорисне сврхе, а да се нису крњила основна средства. Како је према старом исламском веровању једино Бог имао власничко право над вакуфима то је, и у случајевима када су се владе и државе мењале, њихова трајност имала да буде загарантована. У Османском царству држава је само контролисала и потврђивала све установљене вакуфе, јер су они имали статус слободне имовине, а финансијски и административно представљали аутономну фондацију [7].

Због овако развијеног и широког деловања установа вакуфа је у турском периоду и у нашим крајевима имала велики значај. Ту су неки од објеката, подигнутих на вакуфском систему, служили само за потребе муслимана, али су неки опет служили за потребе свих, без обзира на верску и националну припадност [8]. Ову чињеницу

[4] A. Handžić, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću,* Prilozi Instituta za istoriju XIII, br. 13, Sarajevo 1977, 73—77; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683),* Зборник Историјског музеја Србије 7, Београд 1970, 112—115; Иста, *Цариградски друм од Београда до Будима у XVI и XVII веку,* Нови Сад 1976, 50—60.

[5] A. Handžić, *Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku,* Jugoslovenski istorijski časopis br. 1—2, Beograd 1974, 60—69. Резултате својих вишегодишњих истраживања различитих фактора који су имали утицаја на развој насеља градског типа у Босни XV и XVI века др А. Ханџић саопштио је и у неколико других радова: *Ein Aspekt der Enstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhunderts,* II Internationale Arbeitstagung für vorosmanische und osmanische Studien, Hamburg 5—10 September 1976, Südostforschungen XXXVII, R. Oldenburg — München 1978, 41—49; Isti, *Bosna' da XVI-ci yüzylda kasabaların gelişmesinin bazi özellikleri,* Реферат на IX конгресу турске историје у Анкари, 21—25. IX 1981, »Çevren« br. 33, Priština 1982, 43—48; Isti, *O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću,* Prilozi za orijentalnu filologiju XXXI, 1982, 169—178; Isti, *O gradskom stanovništvu u Bosni u XVI vijeku,* Prilozi za orijentalnu filologiju XXVIII—XXIX, Sarajevo 1980, 247—256; Isti, *Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu,* Anali Gazi Husrevbegove biblioteke knj. IX—X, Sarajevo 1983, 113—120.

[6] H. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku,* Priština 1972, 13—14.

[7] Тако Евлија Челеби у нашим крајевима истиче да становници Штипа „завештају велико благо за изградњу џамија". (Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama,* Prevod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 341.)

[8] М. Беговић, *Вакуфи у Југославији,* Београд 1963, 1. Иначе, о значају вакуфа за формирање и развој градских насеља под Турцима раније су писали: О. А. Соколовић, *(Vakufi kao komunalne ustanove,* Novi Behar god. XVI, br. 15, Sarajevo 1. VIII 1944, 235—236) и А. Бејтић *(Uloga vakufa u izgradnji i razvitku naših gradova,* Kalendar narodne uzdanice za 1944. godinu, Sarajevo 1943, 152—159).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

је, приликом својих путовања, истакао већ 1554. године Француз А. Теве у својој „Космографији Леванта" пишући да „оно што је лепо и добро у свим турским градовима и трговиштима јесу купатила, велика и пространа... у којима се и Турци, и Маври и хришћани слободно купају" [9], док је Немац Р. Лубенау, у Нишу 1587. године, хвалио џамијски имарет, у коме се бесплатно сместио и хранио, описујући принцип његовог добротворног функционисања [10].

Установа вакуфа је деловала не само као урбани нуклеус новоподизаних насеља, која су у XVI веку почела нагло да ничу, већ и као основни фактор архитектонске па и урбане трансформације већ затечених, постојећих градских насеља. Држава је подстицала приватно задужбинско деловање, али га је и усмеравала према својим интересима и потребама, нарочито у првим деценијама на новоосвојеном тлу и готово у свим случајевима при формирању потпуно нових насеља. Њено ангажовање код затечених насеља открива се и у чињеници да су, у почетку, у многим местима као прве исламске богомоље бивале подизане или само адаптиране од неке цркве тзв. царске, часне или старе џамије. Оне, у ствари, нису представљале султанске задужбине, као што би се очекивало, већ су само на основу султановог односно Портиног налога бивале извођене или адаптиране државним средствима, а сви службеници ових џамија били су, у суштини, државни службеници [11]. Касније су, међутим, вакуфске објекте, који су својим комплексима утицали на урбани развој градова, увек оснивале истакнуте личности — паше, санџакбегови, локални функционери и други — пореклом обично из краја у коме су потом градили и оваквим својим задужбинским деловањем уједно удовољавали и ширим државним интересима [12]. На њихову активност тек касније су се надовезивали ситнији службеници, занатлије и трговци, но утицај њиховог деловања на шире урбане токове насеља у XVI веку био је много скромнији.

Како у новоподигнута, тако, у нешто мањој мери, и у преузета средњовековна насеља, турска владавина је током XVI века унела и одређене урбане принципе. Пре свега, пада у очи да су нове вароши, касабе и паланке, које су подизане тамо где је било потребно одморište и занатско-трговачка станица за војску и трговачке караване, бивале лоциране првенствено у долинама, на суподинама планина и по котлинама кроз које је протицала нека речица. По типу то су била отворена градска насеља, без камених зидина које би их окружавале, и ту њихову карактеристику изненађени западноевропски путници су одмах запажали, истичући, као Х. Порш 1579. године, да ту „нема никаквог тврђавског зида који би заклонио уплашеног човека„ [13]. Заснована у целини на природним условима и окренута што потпунијем коришћењу сунца, воде и зеленила, урбана структура ових насеља раздвајала је пословни део насеља — чаршију, најчешће смештену у дну котлине, од стамбених четврти — махала, које су се лепезасто развијале око овог средишта. По махалама је, опет, спровођена подвојеност између бучне живости улице и мирног домаћег живота који се одвијао у кући и заклоњеном дворишту. Уличка мрежа, привидно произвољна и неправилна, настајала је спонтано али и са извесном логичном доследношћу и настојањима да се растојања прелазе најкраћим путем, без угрожавања поседништва, и да се допре до сваке, па и најмање урбане јединице. [14] Саме куће амфитеатрално су се распростирале по обронцима брежуљака, вертикално измичући једна другој и остављајући слободан видик на чаршију у котлини. Одсуство вишеспратних камених здања по стамбеним зонама била је друга појава која је збуњивала европске путнике, па њихове белешке обилују подацима о претежно ниским кућама, једноетажним, најчешће изведеним дрвеним материјалом [15]. Најзад, сви елементи овог градитељства били су базирани на антропометријском систему мера, па су на монументалним и стамбеним грађевинама градских насеља на нашем тлу у ово време све димензије и сви пропорцијски односи били подведени под строго функционалне потребе људи који су их користили [16]. Са оваквим урбаним тековинама код нас је у турском периоду настао већи број насеља градскога типа која су позније прерастала у праве велике вароши. Сарајево, Мостар, Нова Касаба, Бања Лука, Травник, Нови Пазар, Смедеревска Паланка, поред других, примери су тако формираних места.

Исламске монументалне задужбине на нашем тлу подизали су многобројни ктитори, потекли из разних народа које су османски Турци у току свог надирања покорили. Међу оснивачима је тако, поред исламизираних Јужних Словена, било и правих Турака, који су ту били у саставу војних посада или су овде колонизовани из Анадолије, било је ту затим исламизираних Грка, Арбанаса, па чак и Мађара. У повеликом низу споменика исламске уметности посебан значај за нас имају задуж-

[9] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век*, Београд 1961, 665.

[10] О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, Годишњак града Београда XIII, Београд 1966, 58.

[11] A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću. Uloga države i vakufa*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXV, Sarajevo 1976, 137.

[12] *Исто*, 138.

[13] P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku XVI vieka*, Rad JAZU CXXIX, Zagreb 1896, 9.

[14] Н. Куртовић, *Одрази турског градитељства на развој насеља у Старој Рашкој*, Симпозијум Сеоски дани С. Вукосављевића књ. V, Пријепоље 1978, 194.

[15] Н. Тодоров, *Балканский город XV—XIX веков*, Москва 1976, 48.

[16] Н. Куртовић, *нав. дело*.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

бине исламизираних Југословена. Обимна скупина њихових здања највећим делом је настала управо у XVI веку, када су у Цариграду и широм европског дела Османског царства високе положаје држали претежно људи нашег порекла.

Део наших људи — чланова многих разгранатих родова, као што су били Опуковићи, Соколовићи, Вуковићи-Десисалићи, Бољанићи, Продовићи и многи други — примајући под већ познатим околностима, а у то време још милом или силом, ислам, прихватали су и овде почели неговати и нову, оријенталну културу. Многи од њих, вишеструко везани за свој завичај од кога су у почетку бивали насилно одвајани, настојали су да своје родно место, ширу област у којој су потекли и живели или крај у коме су се одржали и службовали, обележе новом врстом задужбина. У то време није био редак случај да скоро истих година док, рецимо, једном члану познате херцеговачке властеоске породице Вуковића-Десисалића, војводи Ивану, „зограф Тудор Вуковић из Маина приморских" у Сарајеву слика кућну икону [17], да, готово напоредо, другом члану, његовом брату Ферхаду, санџакбегу Босне, добављени мајстори у истом Сарајеву граде — џамију [18]. Пример многољудних Соколовића, који су и по једној и по другој линији, и као санџакбегови, односно везири, и као митрополити, односно патријарси, много градили на тлу своје старе Херцеговине, показује да су се и у оваквим акцијама рођаци двају конфесија међусобно помагали и сарађивали.

Подизана са свешћу да ваља „за живота утрошити злато и сребро у задужбине" јер су „свакоме (таква) дела најбоље потомство", како је то изреком казао у натпису Соколовићевог вишеградског моста [19], односно са израженом жељом да се „оживи свој завичај", како то вели Бољанићев натпис на џамији у Чајничу [20], и истакне значај „близине места његовог рођења и његове породичне лозе", што се наглашава у вакуфнами Мустафа-бега Соколовића приликом оснивања Рудог [21] — оваква здања, као занимљива врста завичајних задужбина привлаче наше особито интересовање.

Доба владавине султана Селима II и везировања његовог зета Мехмеда Соколовића (1566—1574), па и касније, све до Соколовићевог убиства у Цариграду (1579), међу муслиманским и хришћанским животом старе Херцеговине представљало је заиста неку врсту ренесансе. То време се поклапало са највећом градитељском активношћу у овим нашим крајевима под Турцима, а судећи према старим натписима, дубровачким и турским архивским подацима, врхунац овог градитељског полета падао је у период између 1568. и 1571. године. Било је то време чију је карактеристику вероватно најтачније оцртао један наш стари запис прибележен деценију пред Соколовићеву смрт. У њему се дословце вели да је тих година „овладао земљом силни Мехмед-паша Соколовић" [22]. Знатно пре овог спомена Соколовић се заузео око обнављања Пећке патријаршије и омогућио да се од 1557. до 1587, дакле пуне три деценије, у херцеговачкој митрополији и на српском патријаршијском престолу смењују чланови његовог рода: Макарије (1557—1571), Антоније (1571—1575), Герасим (1575—1587) и, најзад, Саватије. Њихова активност се, поред осталог, огледала и у великој градитељској и сликарској делатности, предузетој на необично великом броју црквених грађевина које се у ово време подижу или пак обнављају [23].

Задржавши се у периферним областима Турске, које су за Царство имале велики стратегијски и политички значај, исламизирана грана Соколовићевог рода је, прихватајући идеологију владајуће класе — ислам, могла да сачува породична добра у родном крају и чак да економски ојача. Далеко од централне власти, њени чланови су, као бегови, имали већа овлашћења од уобичајених, а даљим активним укључивањем рођака и сродника у тимарски систем, успевали су, слично неким другим родовима, да неосетно уведу наслеђивање функција и да тако очувају престиж својих родова, претварајући их у неку врсту провинцијске аристократије [24].

У време Соколовићевог везировања исламизирани чланови његовог рода неприкосновено су деценијама управљали Босанским и Херцеговачким санџаком. Као босански санџакбег већ 1555. године јавља се Мустафа Соколовић, а од 1561. па све до 1594. године на овом положају су се у непрекинутом низу смењивали Мехмед-пашини потомци, рођаци и сродници: Хасан-бег Соколовић (1561—1562), Синан-бег Бољанић (1562—1564), Мустафа-бег Соколовић

[17] Икона Богородице са Христом Тудора Вуковића, из 1568. године, данас се чува у сарајевској Умјетничкој галерији: Љ. Којић, *Иконе Босне и Херцеговине*, Сарајево 1967. (са старијом литературом о овој икони и њеном запису).

[18] M. Mujezinović — S. Tihić, *Ferhadija džamija u Sarajevu*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 59—60.

[19] M. Mujezinović, *Obnova natpisa na Sokolovićevom mostu u Višegradu*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 184.

[20] M. Mujezinović, *Turski natpisi iz XVI vijeka u nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju VIII—IX, Sarajevo 1958, 184—185.

[21] N. Filipović, *Vakufnama Kara Mustafe-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo*, Rudo. Spomenica povodom tridesetogodišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, 173—177.

[22] Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд — Ср. Карловци 1927, 307, бр. 1304.

[23] С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије* 1557—1614, Нови Сад 1965.

[24] В. Чубриловић, *Порекло муслиманског племства у Босни и Херцеговини*, Југословенски историски часопис, Београд—Загреб 1935, св. 3—4, 388; B. Zlatar, *Korčići i Vilići. Prilog pitanju izučavanja muslimaskih begovskih porodica u Bosni i Hercegovini u XVI stoljeću* Prilozi Instituta za istoriju XIII, br. 13, Sarajevo 1977, 322—327.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

(1564—1566), Мехмед-бег Соколовић (1566—1574), Ферхад-бег Соколовић (1574—1583), Хусеин-паша Бољанић (1583—1594). Од 1563. па до 1580. овај континуитет се може пратити и са положајем херцеговачког санџака, где се смењују или кружно премештају са положаја босанског санџака чланови истих кућа: Синан-бег Бољанић (1552—1557 и 1563—1567), Хусеин-паша Бољанић (1567—1569), Курд-бег Соколовић (1571—1572), Синан-бег Бољанић (1574—1580) [25]. Готово истовремено, одмах после битке код Сигета (1566), Мехмед Соколовић је у периоду мирнијег живота Царства одредио да осетљивим областима на европским северним и западним границама, управљају такође два његова рођака: Мустафа-паша као беглербег из Будима, а из Бања Луке Ферхад-паша Соколовић. Обојица ће, сваки у свом месту, подићи и велику задужбину.

Завичајних задужбина Соколовићевих рођака, потомака и даљих сродника, које су подизане у ужем родном крају или ширем завичају, највише је било и најгушће концентрисаних у Полимљу и Подрињу, односно, на тлу старе Херцеговине. Тако је данас познато да је стричевић великог везира, Мустафа Соколовић, већ 1555. године засновао касабу Рудо и у њој подигао своје задужбине [26], а деценију касније, 1566. године, спомиње се већ дограђени каравансарај Мехмеда Соколовића у Вишеграду [27]. Године 1568, други Соколовићев рођак, Мустафа Соколовић гради свој мост у Горажду [28], истовремено када овакав свој објекат подиже и велики везир на Требишњици [29]. Само годину дана потом, 1569, на својој џамији и другим задужбинама у Пљевљима предузима радове Соколовићев сродник и васпитаник Хусеин-паша Бољанић [30]; 1570. Соколовићев син Курд-бег завршава изградњу и опремање свог сараја у Фочи [31], а Мехмед-пашин зет, Синан-бег Бољанић, завршава те исте године своју џамију у оближњем Чајничу [32]. Одмах затим, између 1571. и 1577. године велики везир у Вишеграду гради мост, амам и друге задужбине [33], а џамију, мусафирхану, чесму [34], и по свему судећи сарај [35], у родном селу Соколовићима. Нешто касније, али пре 1582, Синан-бег Бољанић гради свој мост и каравансарај у Прибоју на Лиму [36], и, најзад, пре 1587. године бањалучки Ферхад-паша Соколовић подиже своје каравансараје у Добруну, Согубини и Кратову код Нове Вароши [37].

Откуда оволико задужбинско деловање наших исламизираних људи на овом тлу у XVI веку? Да ли је у питању било само одређено завичајно родољубље, које се иначе, не ретко, испољавало и међу исламизираним припадницима других покорених народа? Ако се ослонимо на сведочења која су нам оставили сачувани документи и белешке западноевропских путника тога доба, могло би се закључити да се ту радило и о дубљим и ширим мотивима ових људи, који се, упркос свему, нису однародили од своје родне груде. Већ је историчар Јорјо Тадић, на основу дубровачких докумената, закључио да се у то време „...наши муслимани нису сматрали нечим засебним, одвојеним или туђим, већ су себе држали делом оног истог народа коме су припадала и њихова хришћанска браћа" [38]. Константин Јиречек је, међутим, још 1886. године, на основу тада приступачних докумената закључио да се „...код Срба муслимана у XVI столећу никако није угасила свест о националном и верском по-

[25] T. Popović, *Spisak hercegovačkih namesnika u XVI veku*, Prilozi za orijentalnu filologiju XVI—XVII, Sarajevo 1970, 97—98.

[26] N. Filipović, *Vakufnama Kara Mustafe-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo*, Rudo. Spomenica povodom tridesetogodišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971, 173—177.

[27] Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1971, 371.

[28] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник Константина Јиречека, I књ., Београд 1959, 300.

[29] В. Ј. Бурић, *На Требишњици мост*, „Политика" 1. V 1964, 16; Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969, 241—249.

[30] А. Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено место у исламској уметности на нашем тлу*, Симпозијум „Сеоски дани С. Вукосављевића", књ. V, Пријепоље 1978, 177—191.

[31] Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 273, 276; Р. Самарџић, *нав. дело*, 367.

[32] M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju VIII—IX, Sarajevo 1960, 184—185.

[33] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II — Istočna i Centralna Bosna*, Sarajevo 1977, 117—120.

[34] S. Bašagić—Redžepagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463—1850)*, Sarajevo 1900, 42; M. Mujezinović, *Islamska epigrafika*... II, 125.

[35] Према листи грађевина Коџа Мимар Синана коју је сачинио Мустафа Саји (E. Egli, *Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit, Zürich 1954, 133)* Синан је Мехмед-паши Соколовићу, као великом везиру — дакле између 1565. и 1579. — подигао „један сарај у Босни". Са друге стране, Миленко Вукићевић је забележио живо народно предање (М. Вукићевић, *Знаменити Срби мусломани*, Београд 1906, 48) да је Соколовић између Вишеграда и Сарајева, четири часа од друма, подигао један дворац „од кога је остала само једна покварена чесма". Како је Соколовић у свом родном месту подизао задужбинске објекте истовремено кад и у Вишеграду (1571—1577), и како је до данас тамо очувана поменута чесма, што је свакако реч о сарају у овом месту.

[36] A. Bejtić, *Priboj na Limu pod osmanlijskom vlašću 1418—1912*, Sarajevo 1945, 20; H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 106.

[37] A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*, Leipzig 1941, 33; A. Bejtić, *Stari trgovački putevi u Donjem Polimlju*, Prilozi za orijentalnu filologiju XXII—XXIII, Sarajevo 1976, 174—175.

[38] J. Tadić, *Slavenski osjećaji naših starih muslimana*, »Gajret« kalendar za godinu 1940, Sarajevo 1939, 74.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

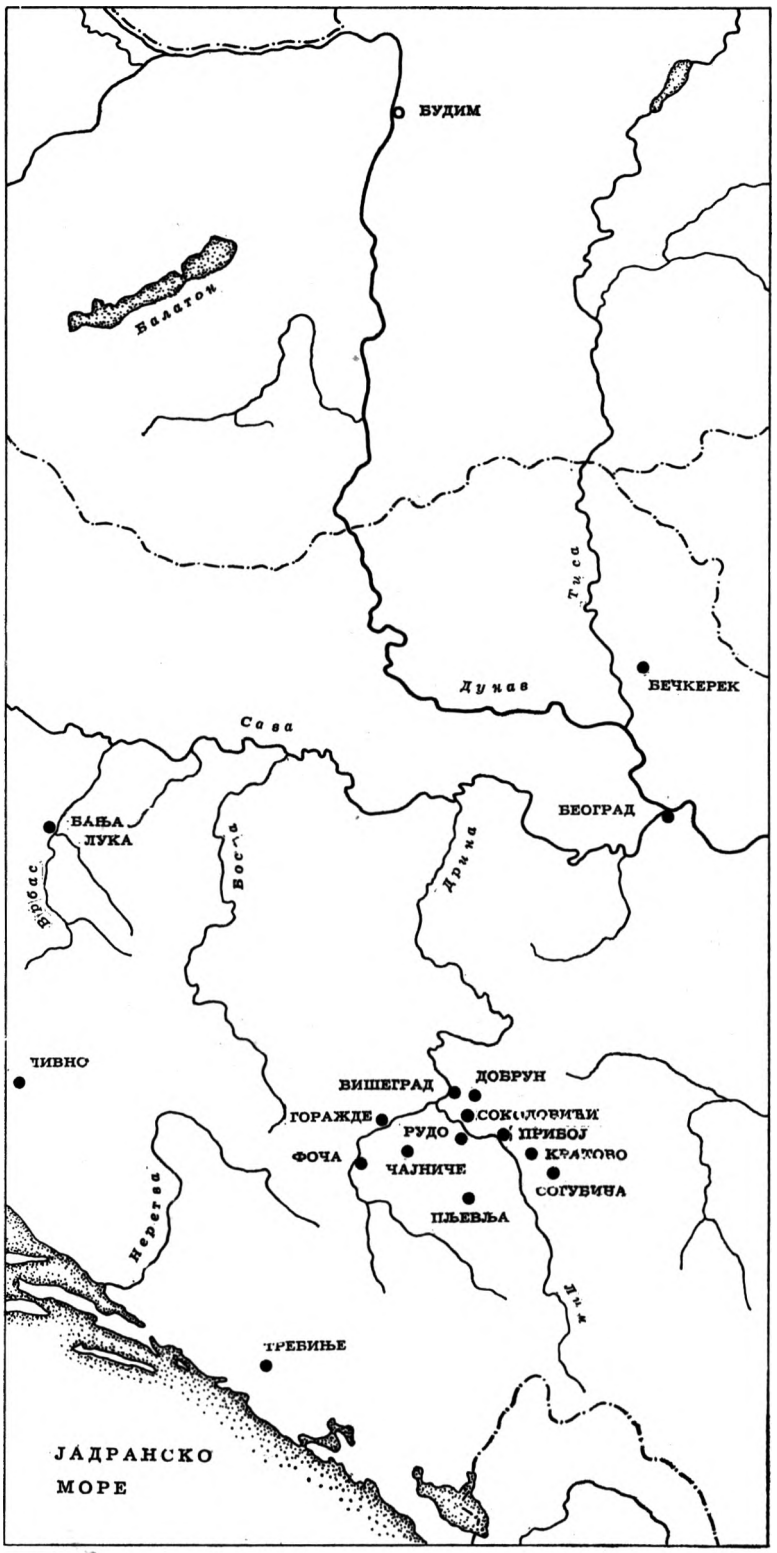

1. Карта места у којима су Соколовићи и њихови сродници претежно подизали своје исламске задужбине

реклу" [39]. Касније пронађени документи, као што су познато ћириличко писмо Мехмеда Соколовића Андреји Баторију од 9. X 1551. године, којим тражи преписку са овим на свом матерњем језику („И што мї посїлашь лїстова ї све мї србскемь езїком посїлаї, а не фрѣшки") [49], и она отворена изјава раније везира Мустафа-паше, коју је још за живота Ахмеда Херцеговића изрекао Запољином посланику Ласкију — „Ми смо с тобом једног племена, ти Пољак, а ја Бошњак. Није ли природно љубити свој народ више свега." [41] — говоре да код највећег дела ових људи заиста никад нису замрли словенски осећаји. Њихова незапретаност, још живе традиције задужбинског деловања, уз снажно завичајно родољубље, које је стално подгрејавано сусретима са земљацима из старога краја, свакако су имали најзначајнији удео у онако обимним настојањима око нових задужбина каква су у XVI веку забележена на тлу њихове постојбине.

Период везировања Мехмеда Соколовића и напредовања његових сродника и земљака на одговорним положајима Царства, поклапао се, иначе, са полетним периодом турске уметничке ренесансе Синановог доба. Развој турске уметности XVI века уопште био је уско повезан са личностима двојице великих неимара, Хајредина Старијег и Коџа Мимар Синана, који су је стварали, као и са владарима и њиховим великодостојницима који су, поред ратовања, испуњавали свој век градећи одушевљено — више од свих њихових претходника широм Анадолије, Румелије, а понајвише у самом Цариграду — многобројне џамије, амаме, мостове, безистане, медресе и друге импозантне грађевине, чија лепота и данас зрачи.

Запажен као младић у редовима јаничарских грађевинских јединица, Синан је доведен на султанов двор да би 1539. заузео место главног архитекте Царства. На тој функцији он је цео свој уметнички век, све до смрти 1588. године, провео у непрекидном раду. О његовим резултатима веома много говоре и саме цифре изведених грађевина. Наиме, по сведочењу савременог књижевника Мустафе Саија, који је одмах по Синановој смрти написао његову биографију и „Попис грађевина", према нацртима овог марљивог архитекте подигнуто је: 81 џамија, 50 месџида, 55 медреса, 33 амама, 32 сараја, 19 турбета, 17 каравансараја, 8 мостова, 7 аквадуката и 3 болнице [42]. Мада је сигурно да је на овако великом броју Синанових грађевина радио и већи број његових талентованих сарадника, који су основне мајсторове концепције разрађивали и изводили на терену, сигурно је, такође, да је Синан свим тим делима давао и извесно своје лично обележје.

[39] К. Јиречек, *Велики везир Мехмед Соколовић и српски патријарси Макарије и Антоније*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 392. (Archiv für Slavische Philologie IX, 1886).

[40] A. Ivić, *Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven*, Archiv für Slavische Philologie XXX, Berlin 1909, 211.

[41] М. Костић, *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV—XVIII века*, Јужна Србија бр. 40 и 41 (1924), 733.

[42] E. Egli, *Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich 1954, 124—134.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Држећи се битних црта цариградске Свете Софије као почетног узора за своје монументалне џамије, Синан је превазишао начин свога претходника Хајредина, у њеном подражавању, и стваралачки је развијао позајмљену схему. Да би остварио што прегледније и по димензијама што веће централно решење, које је наметала култна потреба окупљања верника, Синан је апстраховао базиликалне елементе Јустинијановог храма, а смело је разрађивао конструкцију куполног система. Умножавајући број полукупола које су Антемије и Исидор својевремено лонгитудинално применили на Светој Софији, он је на својим џамијама главну куполу подухватао са три, четири или шест мањих полукупола и тиме постизао већу ширину унутрашњег простора, као и пирамидалну спољну контуру грађевине [43]. Ентеријер је скоро увек оплемењивао богатом декорацијом састављеном од сталактита, у мермеру клесаних арабески, орнаментисаних фајансних плочица или на малтеру изведеног сликарства, разнобојних витроа и паноа са калиграфски исписаним цитатима из Корана. Радећи са великим бројем најпробранијих занатских мајстора, доведених из свих делова Царства [44], на задужбинама највиших личности свога времена, Синан је постигао да његова дела одражавају и највиши домет турске уметничке културе тога доба. Због тога ће велелепне димензије, лепота облика, смелост конструкција и богатство унутрашње декорације његових грађевина добити снагу тешко достижног узора за многе цариградске и провинцијске неимаре не само током друге половине XVI века већ и целог класичног стилског периода [45]. Вредност остварених дела његовог уметничког круга данас, пак, наводе на закључак да је „мало која архитектура човечанства уопште имала тако ефектну естетску концепцију повезану и са конструктивном и функционалном логиком" [46].

Напоредо са повећањем материјалних добара, која су се стицала захваљујући новим освајањима, тада је у османској престоници дошло и до живог прилива уметника; са војних похода у Јерменију, Персију, Сирију, Египат и балканске земље, довођен је, такође, велики број вештих занатлија који су своја мајсторска искуства преносили у нову средину. Тако је у ово време у Цариграду дошло до процвата и појединих уметничких заната и техника у којима се турска уметност иначе раније није истицала. У том погледу је од нарочите важности био допринос персијских мајстора који су новим декоративним мотивима турску уметност освежили и дали јој у целини један нови тон. У тим деценијама такозване турско-персијске ренесансе сазрео је и класични стилски израз османске уметности, који ће од првих година XVI века па током два столећа представљати званични, империјални стил Турског царства. Најзад, у XVI веку је тај нови репрезентативни стил почео у највећој мери да утиче не само на исламску уметност турских европских провинција или чак хришћанску уметност покорених народа, већ и на уметничко стварање у неким слободним земљама средње и западне Европе.

[43] U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture,* London 1966, 97—104.

[44] Према испитивању Синанових обрачунских дефтера које је преузео prof. Ö. L. Barkan *(Türk Yapı ve Yapı Melzemesi Tarihi Için Kaynaklar,* Iktisat Fakültesi Mecmuasi XVII, 1—4, Istanbul 1960, 3—26) на Сулејманији џамији у Цариграду било је у седмогодишњем периоду ангажовано 3.523 мајстора. Од њих су 1.810 били хришћани.

[45] F. Babinger, *Die türkische Renessance. Bemerkung zum Schaffen des grossen türkischen Baumeister Sinan,* Beiträge zur Kenntnis des Orients XI, Halle 1914, 78.

[46] А. Дероко, *Споменици архитектуре IX—XVIII века у Југославији,* Београд 1964, 200.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Одабрани споменици

Овај преглед одабраних куполних задужбина ограничен је на џамијска здања као најтипичније репрезентантне исламске монументалне уметности, код којих су и оснивачи и сами стваоци тежили најпотпунијој уметничкој обради. Мноштво споменика на терену условило је да, по учињеном стилском и типолошком груписању, буду издвојене само најкарактеристичније задужбине: пре свега, типични представници бројнијих врста, а затим и ређи или усамљени споменици који се истичу својим архитектонским концепцијама. Тако су обухваћене и неке од највећих градских џамија XVI века и неке од оних невеликих задужбина које су у то време настајале у нашој касаби, па и селу. Настојало се да у најсажетијим оквирима буду изнети потребни подаци о оснивачу, настанку и историји његове задужбине, да преко кратких описа и основних цртежа споменици буду приближени, па да се потом пређе на архитектонске и историјско-уметничке проблеме.

ЈАХЈА-ПАШИНА ЏАМИЈА У СКОПЉУ

Јахја-пашина џамија у Скопљу, једна од најлепших али тек делимично очуваних џамија на тлу Југославије, налази се у северном делу скопског подграђа, у старој махали Чајир.

Према оригиналном каменом натпису што се очувао над улазним порталом, а који је 1660. године преписао Евилија Челеби а у новије време публиковао Г. Елезовић, џамија је довршена 909. године по хиџри, односно, између 26. јуна 1503. и 14. јуна 1504. године [1]. Оснивач овог споменика био је истакнута личност у држави Бајазита II: обављао је дужност босанског санџакбега, румелијског беглербега и везира а, оженивши султанову ћерку, постао је и Бајазитов зет [2]. Од султана је 30. септембра 1505. године добио ферман са дозволом и потврдом задужбинских објеката које је подигао у Скопљу [3]. За своју „као рај лепу џамију", како је наведено у његовој вакуфнами писаној 19. септембра 1506. године, Јахја-паша је завештао своју имовину коју је имао не само у овом граду већ и у Софији, Пловдиву, Никопољу и Истанбулу [4]. Осим џамије, у Скопљу је подигао имарет, школу и више чесама.

Јахја-пашина џамија је оштећена током аустро-турског рата када је Пиколомини 26. и 27. октобра 1689. године спалио Скопље, па је, судећи по свему, у то време пала и њена необично велика купола [5]. 1906. и 1940. џамија је страдала од удара грома [6]. У првом светском рату Немци су у њу сместили своју артиљеријску радионицу [7], а после рата је враћена својој првобитној намени [8].

Јахја-пашина џамија је велики и репрезентативно грађен објекат, који се својом монументалношћу истиче између свих других џамија у Скопљу. Код њега централни простор чини квадрат (18×18 m) кога заклапају високи и

[1] Глиша Елезовић доноси превод целог натписа. Он гласи: *„Онај паша који је у боју као лав — име му је Јахја — са срећом сагради џамију за оне који се моле и клањају. У једном благословеном часу овој џамији, кад сам сазнао за њен свршетак, смислих датум: ова је џамија ради Бога".* Збиром цифарске вредности арапских слова у последњем полустиху исказана је наведена година. (Г. Елезовић, *Турски споменици (1348—1520), књ. V, св. 1,* Београд 1940, 367, и св. 2, Београд 1952, 113.)

[2] Г. Елезовић, *Јахја-паша,* Југостовенски историјски часопис год. III, бр. 1—4, Београд 1937, 161—179.

[3] Исти, *Турски споменици, књ. I, св. 1,* 384—411.

[4] Исто, 420—526.

[5] К. Костић, *Наши нови градови на југу,* Београд 1922, 19.

[6] П. С. Јовановић, *Знаменитости у Скопљу,* Гласник Професорског друштва, V-4, Београд 1925, 201.

[7] *На истом месту.*

[8] А. Николовски, Д. Корнаков, К. Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија,* Скопје 1961, 50.

2. Натпис са Јахја-пашине џамије у Скопљу

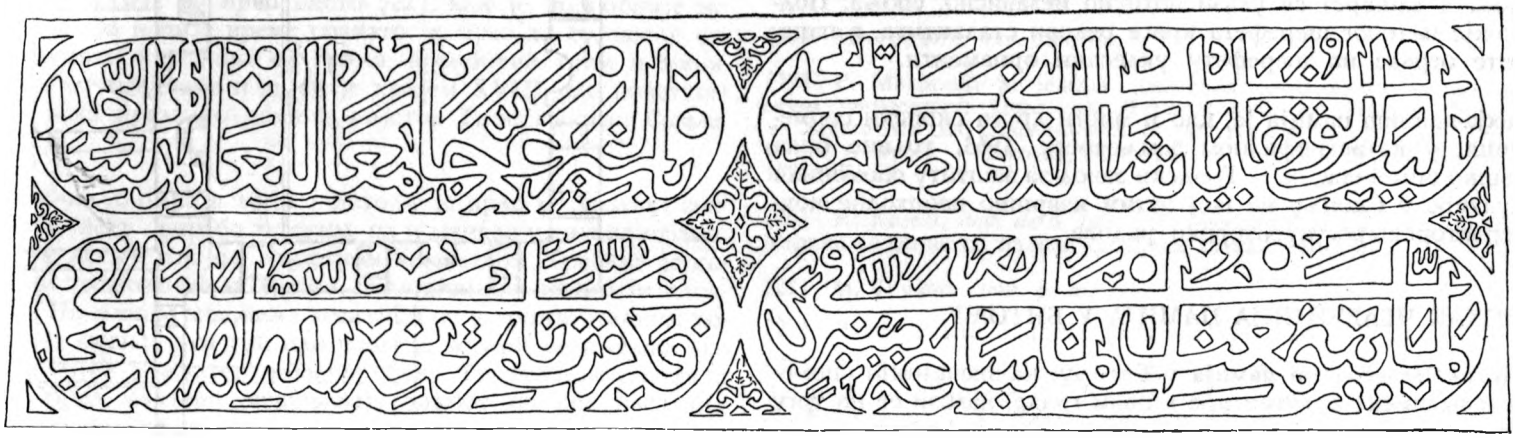

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

2,70 m дебели зидови. Овако моћни зидови, који немају премца међу свим споменицима ове врсте у Југославији, указују да је овај простор првобитно морао бити покривен сводом, односно, куполом. Драгоцена примедба Евлије Челеби у његовом „Путопису" да „та џамија има високу куполу и високи минарет", на којима је „неимар грађевине показао своје мајсторство" [9], потврђује ову претпоставку. Неизвесно је, међутим, како је изгледала та купола јер сада у унутрашњости нема више видљивих трагова ни пандантифа ни тромпи. Може се само, на основу аналогије са другом скопском монументалном џамијом, Мустафа-паше из 1492. године, претпоставити да су и овде били примењени пандантифи.

Данас је цео кубични простор у висинским релацијама нешто нижи но што би се према уобичајеним пропорцијама куполних џамија очекивало, и покривен је пирамидалним кровом на четири воде, док његова дрвена таваница изнутра има облик заруБљене пирамиде са изломљеним бочним површинама.

Белим мермером грађен трем ослања се на шест великих стубова кружног пресека, између којих су, као и према чеоном зиду џамије, били разапети преломљени луци. Они формирају пет травеја који су такође били наткривени куполама или, можда, коритастим сводовима, како према цртежима М. Чакеље претпоставља Херберт Дуда [10]. Трем својом ширином од 32,85 метара испада за по један травеј лево и десно од бочних подужних зидова џамије, што је навело Ц. Челића на помисао да су се иза ових делова трема налазиле, као и код Гази Хусревбегове џамије у Сарајеву, бочне просторије за катедре [11]. У чеоном зиду трема изведен је раскошни мермерни портал [12] и усечена два помоћна михраба. Њихове горње делове украшавају необично прецизно резани сталактити.

Уз крајњи десни угао трема прислоњен је витак и необично висок (55,5 m) минарет, кога Евлија Челеби пореди са минаретом дозиданим уз Свету Софију и Истанбулу [13]. Осмострано подножје минарета, рашчлањено урезаним преломљеним луцима и угаоним пиластрима, није улазом повезано ни са централним простором џамије ни са тремом. У минарет се улази потпуно независно, споља. Подножје његовог шерефета красе редови сталактита, а парапете ограде на шерефету уклесани орнаменти.

Јахја-пашина џамија је, као и многи други скопски споменици, у катастрофалном земљотресу 1963. године била тешко оштећена, па је Градски завод за заштиту споменика културе у Скопљу на њој затим извршио неопходне конзерваторско-реставраторске радове.

ИСХАК ЧЕЛЕБИЈИНА ЏАМИЈА У БИТОЉУ

Исхак Челебијина џамија у Битољу, најзначајнији споменик исламске архитектуре у овом граду, налази се на тргу уз стару Чаршију, на левој обали речице Драгор.

3. Основа и подужни пресек Јахја-пашине џамије у Скопљу

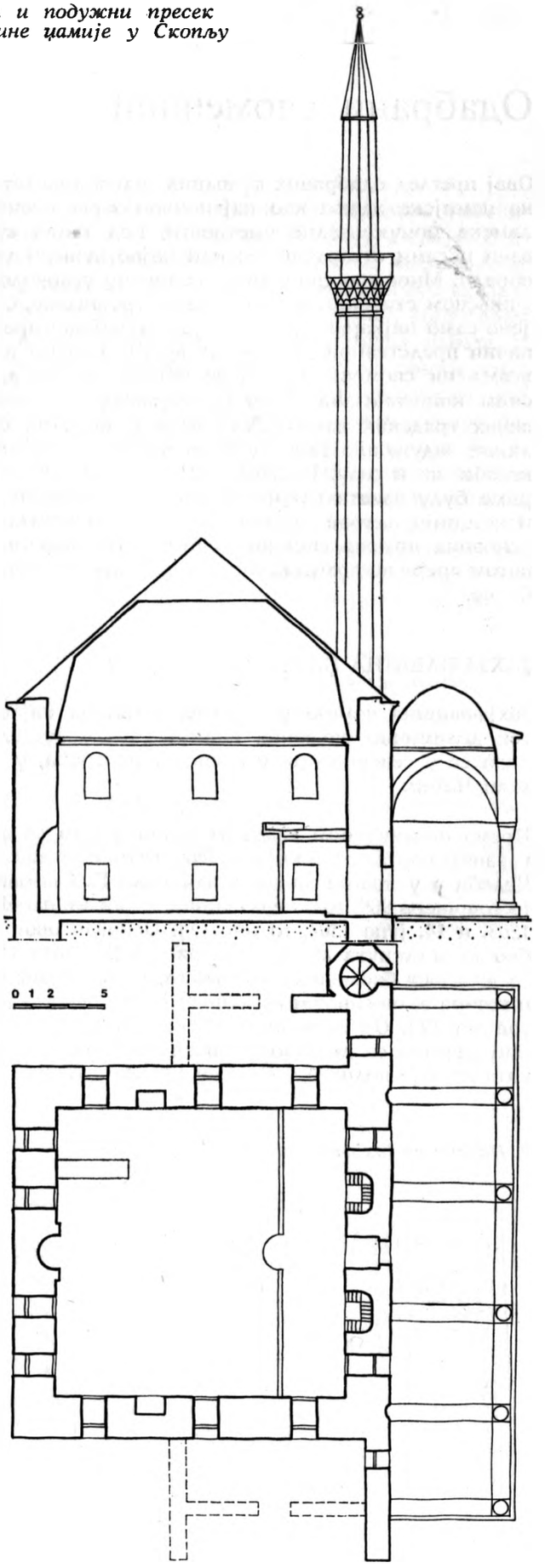

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

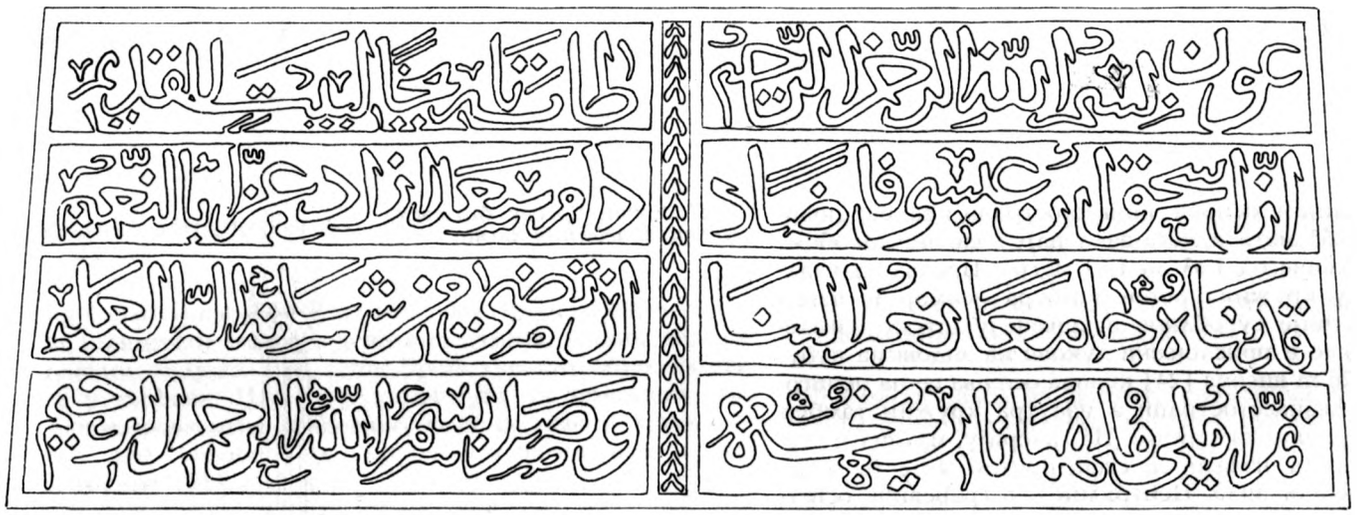

4. Натпис са Исхак Челебијине џамије у Битољу

Према оригиналном арапском натпису, што се налази над улазним порталом, џамија је сграђена 912. године по хиџри, тј. 1506. године наше ере [14]. Према натпису, очуваној вакуфнами као и „Краткој историји битољског вилајета" од Мехмеда Теуфика, који је 1911. године податке црпао из неког старог рукописа, џамију је подигао као своју задужбину солунски кадија Исхак Челебија, син Иса Факиха [15]. Он је две године по завршетку џамије (1508) напустио Солун и са породицом прешао у Битољ [16]. Ту је пред битољским кадијом Алијом Абдурахманом између 10. и 19. јула исте године легализовао вакуфнаму за своју задужбину у Битољу. Из ње се види да је у овом граду осим џамије подигао и једну медресу, једну завију и један мектеб. За издржавање ових објеката увакуфио је 105 дућана, 20 воденица, једну башту, четири просторије и у готовом новцу капитал од 300.000 дирхема [17], али, према М. Теуфику, све су то током векова „мутевелије развукле и отуђиле" [18]. Данас је од целокупног вакуфа Исхак Челебије сачувана само џамија [19].

Исхак Челеби је 1. VIII 1512. године у Битољу умро [20], оставивши своје објекте још у Солуну, Пловдиву и Пазарџику, и био је сахрањен у гробници уз минарет ове његове битољске џамије [21].

Позната историја ове џамије мало је позната. Приликом свог бављења у Битољу, у седмој деценији XVII века, Евлија Челеби је у свом „Путопису" између свих битољских џамија истиче на прво место [22], али је подробније не описује. За новије време познато је само да су, после вишекратних оштећења од грома, првобитни трем и минарет били срушени и да их је крајем XVIII или почетком XIX века президао домаћи мајстор Гине из села Смилева [23].

Исхак-челебијина џамија у Битољу је врло маркантан споменик. Међу свим битољским, па и македонским џамијама, она се истиче својом изузетном величином. Грађена је каменим тесаницима и опеком, полихромном техником клоазоне. На њеним зидовима тесаници се у хоризонталним редовима смењују са три или понегде четири реда опеке, између којих је малтер дебљине опеке. Вертикалне спојнице ту, поред малтера, испуњавају такође по две насатице постављене опеке.

[9] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama,* prevod H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 282.

[10] H. W. Duda, *Balkantürkische Studien,* Österreichische Akademie der Wissenchaften, Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte, 226. Band, 1. Abhandlung, Wien 1949, 53—57.

[11] Dž. Čelić, *Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslovenskih naroda,* Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 404.

[12] Л. Кумбараџи-Богојевиќ, *Порталот на Јахја-пашината џамија во Скопје,* Археолошки музеј на Македонија, Зборник VI—VII, Скопје 1975, 97—105.

[13] Евлија Челеби, *нав. место.*

[14] H. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku,* Priština 1972, 146—147. Калешијев превод целог натписа гласи:
„Помоћ (долази) поменом Алаха, милостивог, милосрдног.
Улепшао је хроностих стару кућу.
Племенити Исхак ибн Иса
Нека му потраје срећа, повећа се част у рају
Изградио је џамију, на нашу срећу
Стекао је, тиме, милост Свезнајућег
Затим је, надахнут, издиктирао хроностих:
Стигао је у име Алаха, милостивог, милосрдног."

[15] *Исто, 145—148; М. Теуфик, Кратка историја битољског вилајета* (на старотурском, Битољ 1911), превод Г. Елезовића, Браство XXVII, Београд 1933, 211.

[16] М. Теуфик, *нав. дело.*

[17] H. Kaleši, nav. delo, 186—201.

[18] М. Теуфик, *нав. место.*

[19] Р. Момидиќ је једина написала комплетан чланак о овом споменику: *Џамијата Исхак-Челеби во Битола,* Завод за заштитата на спомениците на културата, природните реткости и музеј — Битола, Зборник на трудови 1/1979, Битола 1981, 47—70.

[20] H. Kaleši, *nav. delo,* 146—148. Гробница је касније дислоцирана и данас се налази са друге стране џамије.

[21] М. Теуфик, *нав. дело,* 211.

[22] Evlija Čelebi, *Putopis, Sarajevo* 1967, 304.

[23] К. Томовски, *Џамии во Битола,* Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 38, 48; А. Николовски, Д. Корнаков и К. Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија,* Скопје 1961, 191.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Главни део џамије у основи чини пространи квадрат површине 14,55×14,55 метара, кога заклапају врло високи обимни зидови, дебљине од 1,63 до 1,83 метра. Прелаз из квадратне основе у кружни прстен тамбура неимар је извео преко тромпи, чије су облине испуњене у штуку изведеним ребрима као и прислоњени лукови на зидовима кубуса. Широка и 26 m висока [24] купола ослања се на полигонални, споља дванаестострани а изнутра кружни тамбур са плитком кружном галеријом. На галерију, махвил и степениште минарета излази се степеништем које је изведено у маси чеоног зида. Централни део грађевине осветљавају по седам прозора распоређених у три нивоа на сваком од обимних зидова изузев оног према трему, и по један мањи прозор на свакој страници тамбура. Малобројни фрагменти, видљиви на куполи, говоре да су првобитно унутрашњи прозори били застакљени бојеним витроима, зелене и црвене боје, који су били опточени штуком.

Затворени трем пред џамијом, данас својом ширином испада лево и десно од њеног чеоног зида. Попречни простор трема рашчлањују четири мермерна стуба који носе благо преломљене лукове и формирају десет травеја, од којих, шест средишњих покривају куполице. Архаична декорација капитела, са мотивом тзв. турских троуглова и виши ниво бочних софа, на тлу у половини ближој чеоном зиду џамије, говоре да се првобитни трем простирао само до стубова. Поред портала он је наткривао и две бочне, раскошно уоквирене и сталактитима украшене, молитвене нише.

5. Основа Исхак Челебијине џамије у Битољу

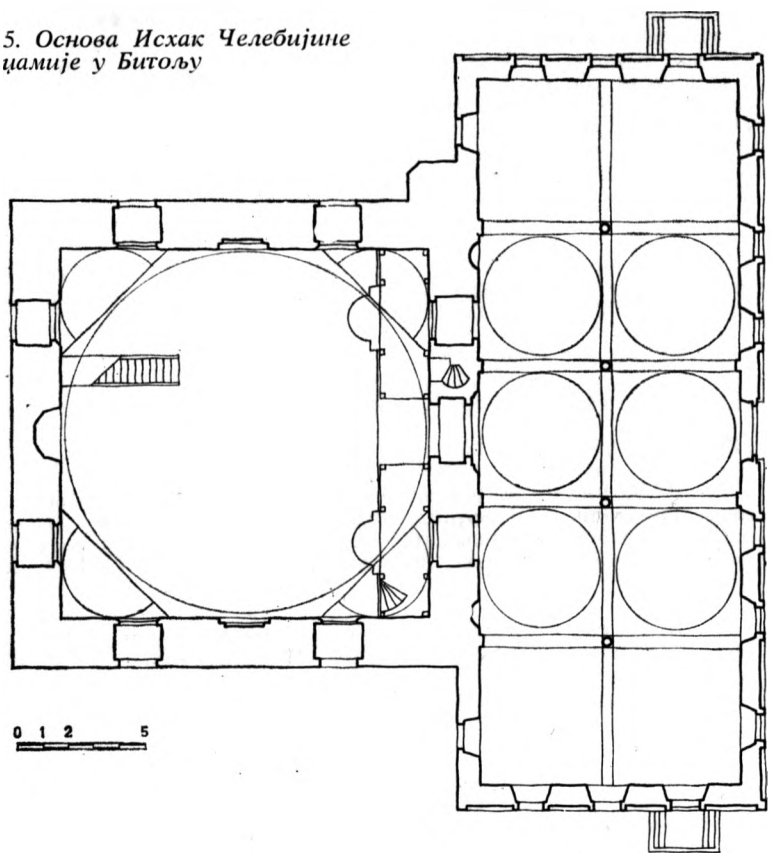

6. Подужни пресек битољске Исхак Челебијине џамије

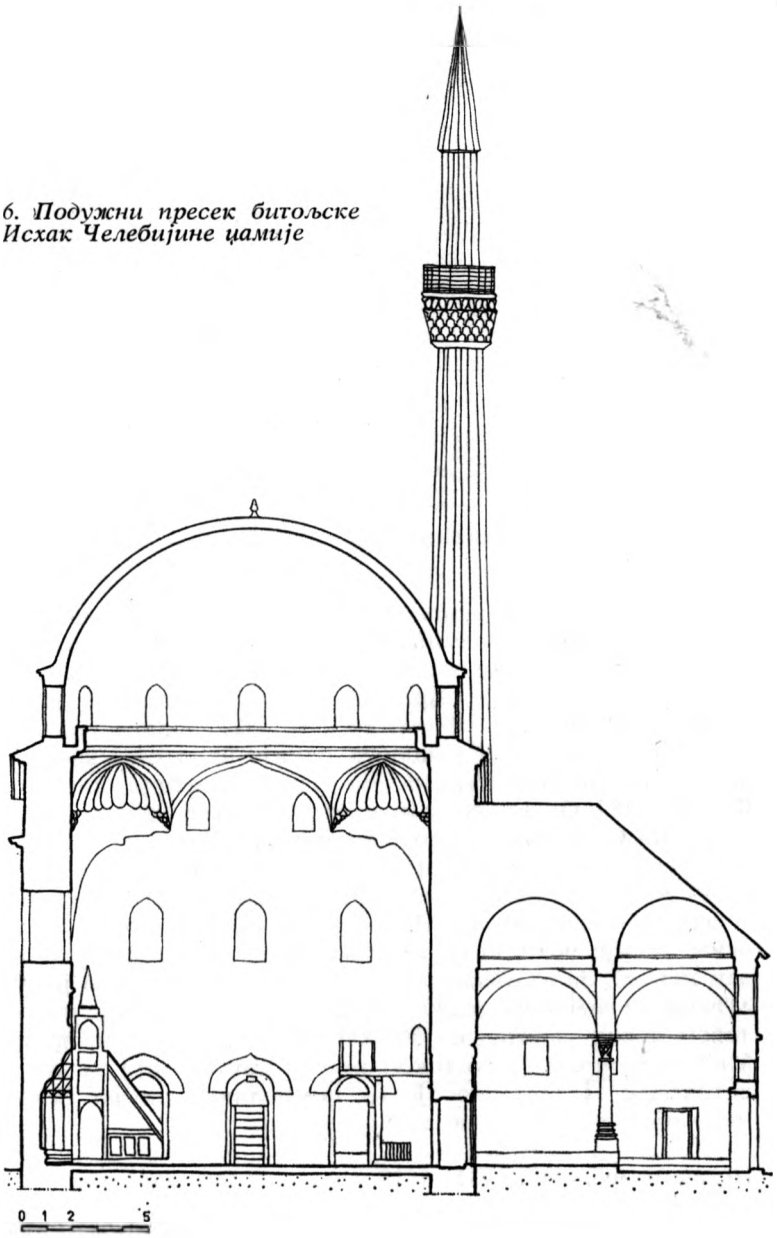

Постоље витког и сада око 45 метара високог минарета [25] тек делимично испада из равни десног бочног зида централног кубуса. Највећим делом четрнаестострано стабло минарета израста из масе овог зида. Његово шерефе данас красе не само редови сталактита већ и мермерни парапети ограде који су перфорирани звездастим мотивима. Као и цела џамија и минарет је првобитно био грађен опеком и каменом, као што је то видљиво у његовом доњем делу, али су касније горње партије президане каменом.

Сви делови каменог намештаја у унутрашњости џамије, изузев дрвеног махвила — изванредно монументалан михраб, минбер и полигоналан ћурс — изведени су у белом мермеру и богато пластично обликовани.

[24] К. Томовски, *нав. дело* 48.

[25] *На истом месту.*

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ЏАМИЈА У НИШКОЈ ТВРЂАВИ

Са леве стране главне стазе која се у Нишкој тврђави пружа од Стамбол-капије према северној, Видин-капији, налази се делимично очувана невелика џамија, једина која се са куполом задржала од већег броја турских објеката ове врсте у тврђави. Џамија је подигнута на темељима старије, средњовековне грађевине, коју су, као и друге објекте у овој тврђави, Турци срушили у свом првом налету 1428. године [26].

На џамији се до наших дана није очувао натпис, нити се, за сада, ма шта зна о њеној вакуфнами.

Први помен ове џамије јавља се у Смедеревском пописном дефтеру од 1523. године, где је назначено да је то месџид Бали Једрењанина. На основу тога историчар Борислав Андрејевић је за њеног оснивача сматрао Бали-бега Јахја-пашића, унука султана Бајазита II и сина Јахја-паше, који је као румелијски беглербег резидирао у Једрену [27]. Међутим, Душанка Бојанић је касније поуздано утврдила да је то била задужбина Једрењанина Бали Реиса, који није био бег већ старешина оризара или закупник пиринчаних поља у околном Поморављу. Његов вакуф је 1523. године доносио приход од 2.500 акчи и тај новац је био намењен како за одржавање саме богомоље тако и за њеног управитеља. Око Бали Реисове задужбине убрзо се образовала посебна махала истог имена. Пописом од 1564. године у њој је убележено 73 лица, а међу овима су била два хатиба, два имама, један мујезин, један шеријатски наиб, укупно 58 кућа и десет неожењених људи [28].

Тако је сада извесно да је џамија Бали Једрењанина настала између 1516. године, када је настао претходни попис у коме се ова задужбина не помиње, и 1523. године, када се у означеном пописном дефтеру наводи. Касније је њено постојање забележено и у старим ликовним изворима. Тако се она јавља у италијанском плану Ниша из друге половине XVI века, као што је и на свим познијим плановима — из 1689—1690. и 1723. — њена основа уцртана тачно на данашњем месту [29].

Готово два века касније од назначеног пописа, 1720. и 1736. године, помиње се у изворима више донатора ове џамије који је помажу мањим или већим вакуфима. Већ негде око 1760. године уз њу је основана и једина нишка медреса XVIII века. За ту медресу је 1764. године формиран посебан вакуф, од чијих је прихода имало дневно да се одваја по десет акчи за њеног мудериса. Потом је, око 1783. године, добротвор Мехмед Акиф уз њу подигао и мектеб [30].

Јануара месеца 1868. године „уз Бали Реисову џамију у тврђави свечано је отворена библиотека у две просторје" [31]. Но, убрзо по ослобођењу Ниша од Турака 1878. године, са повлачењем турског живља и џамија је оронула и запустела. Када се током првог светског рата Хенри Минети, немачки градски архитекта из далеког Кила, обрео на Балкану, позабавио се проучавањем старе турске архитектуре и, обишавши старине у Нишкој тврђави, описао ову џамију већ као „руину која се састоји од молитвеног простора и доњег дела минарета" [32].

Републички завод за заштиту споменика културе је 1948. године џамију ставио под заштиту државе, али је већ у то време она била без минарета, јер убрзо потом арх. М. Чанак и арх. И. Здравковић ту више нису нашли ни трага од њега [33].

Џамија Бали Реиса Једрењанина у Нишкој тврђави је мала грађевина, основе неправилног квадрата, са страницама између 8,52 и 8,60 m. Централни, молитвени простор покривен је куполастим сводом кога у угловима подухватају пандантифи. Калота се ослања на пандантифе и обимне зидове без посредства тамбура. У унутрашњости на сва четири зида изведени су плитки и прислоњени луци који теменом додирују лепо профилисан прстен у подножју калоте.

У уобичајеном, југоисточном зиду очувана је петострана михрабска ниша. Помоћни михраб, као и код новопазарске Алтун-алем џамије, налази се у трему, десно од улазног портала, али није на уздужној симетрали грађевине.

Споља, уз угао југозападног зида видљиви су, у темељима и техници зидања главног кубуса, трагови некадашњег при-

[26] Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 127.

[27] Б. Андрејевић, *Бали-багова или Реисова џамија у Нишкој тврђави*, Градина год. IX, бр. 3 (Ниш 1974) 127—133.

[28] Д. Бојанић, *Ниш до Великог рата 1683*, Историја Ниша од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године, Ниш 1983, 126—129.

[29] Б. Андрејевић, *нав. дело.*

[30] Р. Тричковић, *Исламске школе у нашим земљама*, Зборник Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 257; Иста, *Урбани развитак Ниша у XVIII* веку, Историја Ниша од најстаријих времена до ослобођења од Турака 1878. године, Ниш 1983, 253—255.

[31] Подаци о овој библиотеци садржани су у једном чланку И. Ерена (*Мидхат-пашина библиотека у Нишу*, Библиотекар бр. 1—2, Београд 1968, 83) и званичном турском гласилу »Tuna gazetesi« (бр. 356, Рушчук 26. V 1868), на основу којих је Б. Андрејевић установио да је још Мидхат-паша нешто раније, 1861, призидао наведене просторије за библиотеку, а да је јануара 1868. Абдурахман-паша само преуредио и свечано отворио.

[32] H. Minetti, *Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan, Hannover* 1923, 24.

[33] И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 37.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

7. Основа и подужни пресек џамије у Нишкој тврђави

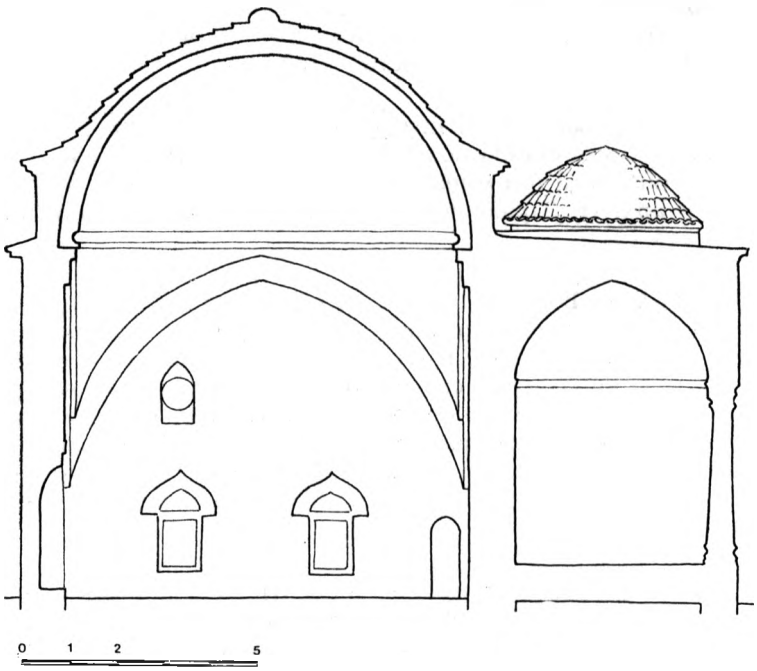

слоњеног минарета. Он је данас, у доњем делу, до висине од 2,5 m доста слободно реконструисан.

У зиду наспрамно од михрабске нише некада се налазио асиметрично постављен улазни портал и један прозорски отвор, али су они приликом дозиђивања просторија за библиотеку (1861—1868) били зазидани, као и прозорски отвори на друга два зида, а улаз је био пробијен на месту једног од некадашњих прозора на североисточној страни. На северозападној страни џамије, где је првобитно био улаз, постојао је трем са два травеја које су формирала три лука. Њихова лежишта, као и остаци два прислоњена лука на спољном зиду главног кубуса, били су још видљиви када је И. Здравковић претпостављао да су трем првобитно покривали крстасти сводови [34]. Међутим, на основу аналогија са нешто познијом Алтун-алем џамијом у Новом Пазару, која има скоро истоветно конципован трем, вероватније је да је овај простор био пресведен двема куполицама. Приликом конзервације споменика, коју је у пролеће 1978. завршио Регионални завод за заштиту споменика културе у Нишу, трем је реконструисан на овај начин [35].

Зидови главног кубуса, дебљине 0,95—0,96 метара врло лепо су изведени каменим квадрима и опеком. Поред хоризонталних редова, опека је постављена и насатично, тако да уоквирава тесанике. Њоме су изведени и сви преломљени луци над отворима, а у зупчастим редовима она формира и главни, кровни венац.

ЧЕКРЕКЧИЈИНА ЏАМИЈА У САРАЈЕВУ

Чекрекчијина џамија у Сарајеву, најстарија куполна очувана џамија у овом граду па и целој Босни и Херцеговини, подигнута је у североисточном углу Башчаршије, у некадашњој махали Иса-бегове завије.

На основу очуване вакуфнаме, извесно је да џамија потиче најкасније из 1526. године, када је њена задужбинска повеља легализована, а највероватније је да је била довршена те исте или претходне године. Подигао ју је као своју задужбину, Муслихудин Мустафа — чекрекчија, син Исхаков, имућни занатлија који се у Сарајеву бавио израдом чекрка [36].

Плоча са арапским натписом над улазом у џамију није првобитна, већ је постављена у новије време [37].

[34] *Исто.*

[35] Овим радовима је руководила и елаборат за конзерваторско-реставраторске радове, као и за ревитализацију целог објекта, припремила Даница Јанић, архитекта Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Уп.: Д. Јанић, *Џамија у Нишкој тврђави*, Рашка баштина 2, Краљево 1980, 93—101.

[36] H. Kreševljaković, *Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije.* Prilog povijesti Sarajeva XVI stoljeća, Sarajevo 1938, 1—24.

[37] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I — Sarajevo*, Sarajevo 1974, 228.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

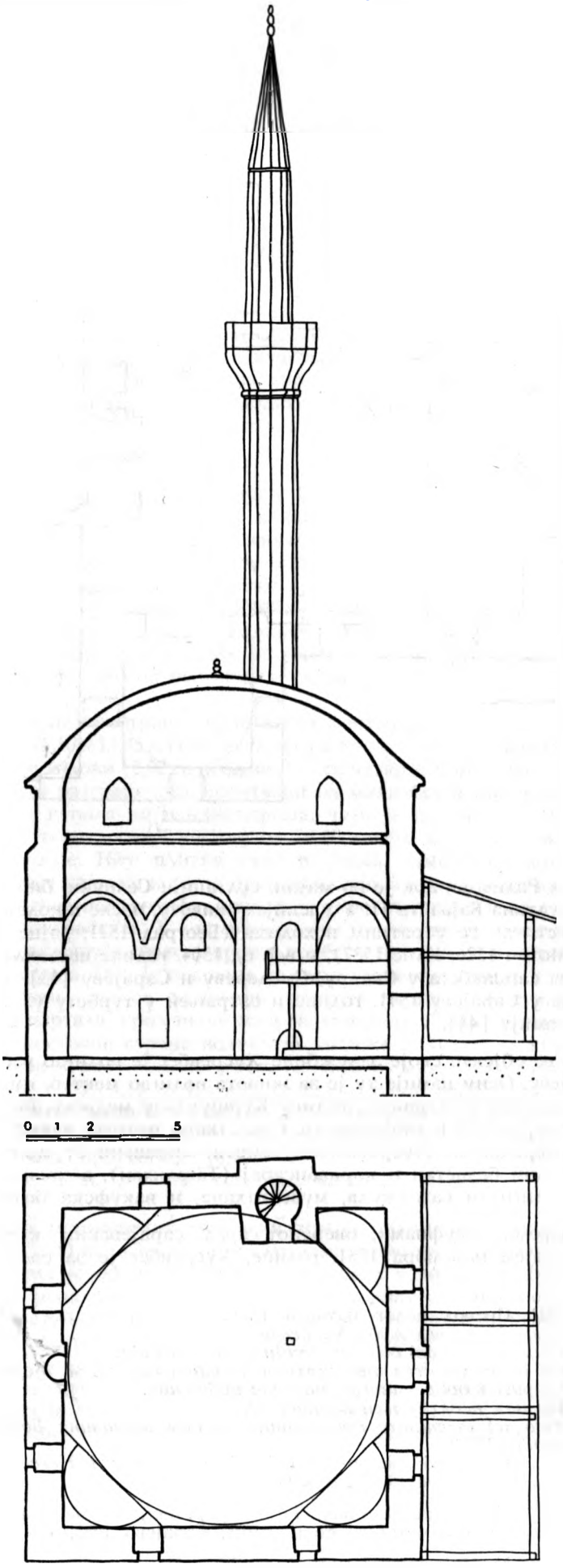

8. Основа и пресек Чекрекчијине џамије у Сарајеву

Из вакуфнаме, коју је оснивач потврдио између 9. августа и 8. септембра 1526. године пред сарајевским кадијом Убејдулахом, сином Ахмедовим, сазнајемо да је Чекрекчија у Сарајеву, осим џамије, подигао и два мектеба, а у Високом мост преко реке Босне и такође један мектеб [38]. За одржавање своје задужбине, као и свакодневне расходе за њене службенике, оснивач је у Сарајеву увакуфио 45 дућана и у готовом новцу 35.000 сребрних дирхема, с тим да се прво издаје под кирију, а друго „даје на пораст према шеријатским прописима" [38]. Према Крешевљаковићу, Чекрекчија је своје повелико земљиште — Чекрекчиницу, на коме му се налазила радионица, такође одредио за муслиманско гробље (данас Велики парк у центру Сарајева), па је ту касније и сам сахрањен [40].

Током каснијих векова Чекрекчијина џамија је остала поштеђена од свих пожара који су харали сарајевском Чаршијом, изузев оног у 1842. години, када је нешто мало била захваћена. Међутим, још пре 1770. године ова џамија је доживела извесна оштећења, пошто је тада за њену оправку одређен један део од 12 кеса приложеног блага [41].

Сарајевска џамија Муслихудина Чекрекчије спада у ред мањих и скромнијих куполних џамија на нашем тлу.

Централни, молитвени простор код ове џамије има у основи изглед неправилног квадрата, чије странице варирају од 10,30 до 10,55 метара, а дијагонале су 14,50 и 15,10 метара. Овај простор заклапају необично ниски обимни зидови код којих се ослонци тромпи јављају већ на висини од 3,05 m, док су темена њихових чеоних лукова на 5 метара од тла. Између тромпи неимар је разапео плитке прислоњене лукове и прелаз у прстен куполе завршио сферним троугловима. Тамбур, који се изнутра једва наслућује и чију горњу границу не обележава венац, пресводи у основи благо елипсоидна и по висини плитка калота. Њено теме досеже висину од само 12,20 метара, па отуда цело кубе делује спљоштено.

Унутрашњост џамије шкрто осветљавају четири куполна прозора, који су необично постављени над дијагоналама основног кубуса, изнад угаоних тромпи, као и по три прозорска отвора на сваком од обимних зидова. Изузетак се овде не јавља на зиду према трему, као што је то обично случај, већ на зиду код минарета, који је овде померен са

[38] H. Kreševljaković, *nav. delo*, 15.

[39] Исто, 11. Иначе, о прикривеном давању вакуфског новца на зајам уз камату, што у исламском друштву Коран изричито забрањује, детаљно је расправљао проф. М. Беговић *(Вакуфи у Југославији*, Београд 1963, 63—74).

[40] H. Kreševljaković, *nav. delo* 18—19. Чекрекчијина гробница је, по Крешевљаковићу, 1938. године стајала нетакнута, па „нишани и данас стоје усправно али на њима нема натписа" (M. Mujezinović. *nav. mesto)*, тако да се не зна када је Чекрекчија умро.

[41] H. Kreševljaković, *nav. delo*, 21—22.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

10. Основа Гази Хусревбегове џамије у Сарајеву

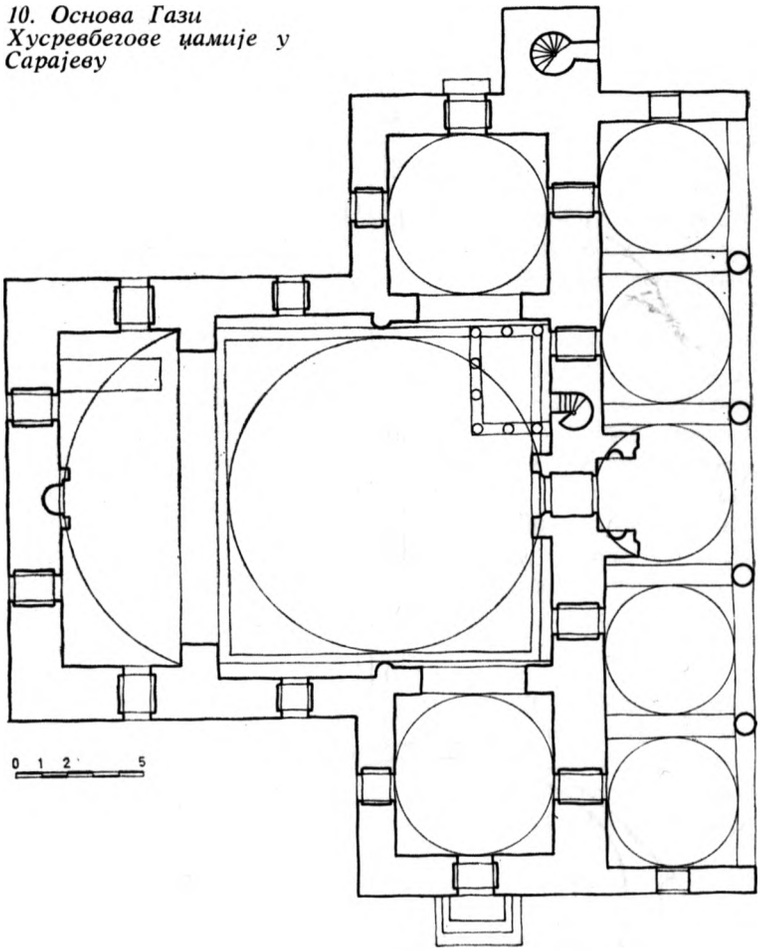

угла кубуса према средини југозападног зида. Наиме, на тој страни неимар је четрнаестострани минарет не само ослонио на овај бочни зид, који је зато на том месту споља ојачао за око пола метра, већ је правоугаоно постоље минарета до висине од 4,73 m чак и убацио (за 1,30 m) у унутрашњи простор џамије. Са његовог тла се и улази на степениште минарета. Овакво решење је за последицу имало не само нужно изостављање уобичајеног другог прозора у доњем нивоу и ентеријеру невешто стешњавање приспљеног лука, као и померање горњег прозора са попречне симетрале, већ и неопходно сужавање кружне основе куполе у благу елипсу. Све је то, међутим, споља сакривено правилним осмостраним тамбуром.

Трем Чекрекчијине џамије никада није био покривен куполицама; и сада њега чини дрвена настрешница, која се двоетажно диже над каменим софама. Међутим, са уличне стране и трем и североисточни наткривени простор, који се данас надовезује на њега, заклањају многобројни призидани дућанчићи.

Цела џамија је зидана грубо приклесаним каменом са јаким малтерним спојницама. Брижљивије је обрађен само камен којим је изведен минарет.

БЕГОВА ЏАМИЈА У САРАЈЕВУ

Гази Хусревбегова џамија у Сарајеву, најпознатији и свакако најинтересантнији архитектонски споменик ове врсте у Југославији, налази се у срцу старе сарајевске Чаршије.

Према оригиналном натпису, исклесаном на каменој плочи више улазног портала, џамија је довршена 937. године по хиџри, односно крајем лета 1531. године наше ере [42]. Подигао ју је као своју задужбину босански санџакбег Гази Хусревбег. Његов живот се данас, преко наших, дубровачких и турских докумената, релативно добро познаје. Хусревбег се родио у Серезу око 1480. године. Био је син Ферхадбега, санџакбега Адане и братанац требињског кнеза Радивоја, док је по мајци, султанији Селџуки, био унук султана Бајазита II. У каснијем животу, после школовања, истакао се у ратним походима (Београд 1521, Јајце 1522, Мохач 1526, Клис 1537), и већ од 1504. године постављен је за санџакбега у Скадру, Смедереву и Сарајеву [43]. Умро је у Сарајеву 1541. године и сахрањен у турбету уз своју џамију [44].

9. Натпис са Гази Хусревбегове џамије у Сарајеву

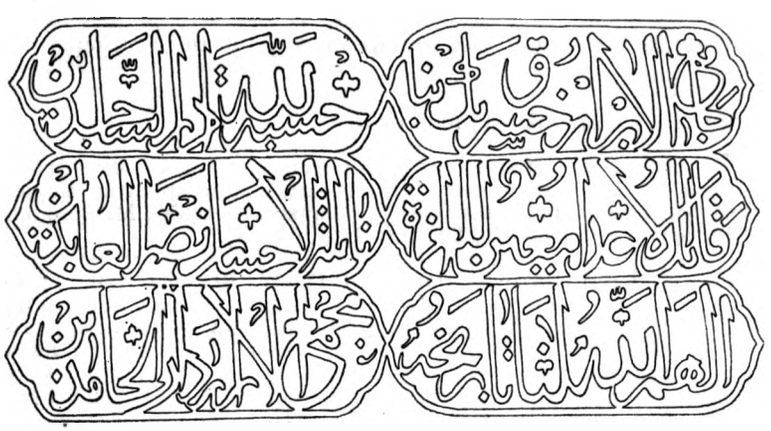

Све објекте своје задужбине Хусревбег је подигао у Сарајеву. Осим џамије ту је за живота подигао мектеб, имарет, ханиках за дервише, велику Куршумлију медресу, библиотеку, турбе и двојни амам. Средствима његовог вакуфа, непосредно по Хусревбеговој смрти, завршени су монументални безистан и каравансарај (Ташлихан), а касније су подигнути сахат-кула, мувекитхана, и вакуфска болница.

Према вакуфнами, овереној пред сарајевским кадијом крајем новембра 1531. године, Хусревбег је за своју џа-

[42] Превод целог натписа гласи:
„Џамију добрих људи Хусрев-бег подиже
У име бога (као) дом оних који ничице падају.
Он је утаманитељ непријатеља, помагач бораца за вјеру,
Ширитељ доброчинства, помагач побожних.
Бог нам надахну њен кроностих:
(Ово је) стјециште доброчинитеља, дом захвалних Богу.
Година 937.“
(M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I*, Sarajevo 1974, 294—295).

[43] Х. Крешевљаковић, *Гази Хусревбег*, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932, 17—22.

[44] М. Мујезиновић, *нав. дело*, 297—299.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

мију, имарет и ханиках оставио огромна добра на територији данашње Грчке, као читава села и земљишта у околини Сереза и Драме, понегде заједно са робовима, као и у Босни, у околини Сарајева, Јајца, Кључа, Тешња и Островице, док је у готовини увакуфио баснословне суме у злату и сребру [45]. Другом вакуфнамом из 1537. године Хусревбег је завештао новчана средства за своју Селџукију или Куршумлију медресу, подигнуту уз џамију, док је трећом вакуфнамом, из прве половине новембра исте године, завештао и додатна добра за ову џамију.

Велика Хусревбегова џамија у Сарајеву спада у ред развијених, завијских џамија, какве су на нашем тлу подизане изузетно ретко. То је вишепросторна и вишекуполна џамија, са основом у облику обратног слова „Т", код које се јавља наглашен михрабски простор, две бочне просторије повезане са централним кубусом, широк трем и уз десну страну прислоњен минарет. Цела џамија је зидана осредње обрађеним каменим тесаницима неједнаке величине, па је зато од настанка и споља читава малтерисана.

Прегледан, пространи врло висок централни кубус грађевине (13,10×13,45×17,80 метара) са три стране формирају снажни зидови (2,02 m дебљине), а са четврте моћан носећи лук што разграничава молитвени од михрабског простора. Велика купола на пандантифима, чији је пречник 13 метара а теме досеже висину од 24,40 метра, пресводи овај део џамије. Њен плитки тамбур споља, између прозора, ојачавају широки и доста пуни пиластри, али на сва четири угла, изнад пандантифа, неимар је укосо поставио и по два јача контрафора. У унутрашњости, горњу ивицу пандантифа закључује снажан прстен тамбура на коме је и кружна галерија. Она је повезана са тлом узаним и стрмим степеништем које се од висине махвила дијагонално пење, изнад портала, кроз зидну масу чеоног зида. Главну куполу са југоисточне стране подухвата широка полукупола која покрива правоугаон, попречно постављен михрабски простор од 13,25×4,88 m. На наспрамној страни, лево и десно од улазног портала, високи и широки отвори са благо преломљеним лукима чине монументалне пролазе у бочне квадратне просторије (6,40×6,80 m). Оне су наткривене мањим, 14 m. високим, куполама на пандантифима.

Високи, петокуполни трем простире се целом ширином џамије (32,20 m) а на бочним странама затворен је зидовима у којима је по један отвор. Са његових уздигнутих софа, преко једноставних кружних база, издижу се јаки монолитни стубови чија су стабла кружног пресека, а капители имају плитко резану сталактитну декорацију. Они носе благо преломљене луке који формирају пет травеја пресведена куполицама. Средња купола, над порталом, повишена је за фриз сталактита, односно висину октогоналног тамбурића, и ово повишење наглашава и кровни венац трема, који се овде степенасто ломи.

Уз десни зид трема и бочне просторије џамије прислоњен је масиван и 45 метара висок минарет. Он у основи има квадратно постоље из кога, преко крупне угаоне сталактитне декорације, израста шеснаестострано тело. Веза између минарета и трема или бочне просторије џамије не постоји. Његовом спиралном степеништу прилази се споља.

Необично репрезентативан, врло висок и широк портал, као и наспрамно од њега, у унутрашњости, далеко нижи и скромније украшен михраб и махвил на стубовима, изведени су племенитим, тамно црвеним каменом.

О Хусревбеговој џамији у Сарајеву писало се код нас више но о другим џамијама у Југославији [46]. Па, ипак, о ње-

[45] *Prva Gazi Husrevbegova vakufnama za džamiju, imare i hanikah*, preveo F. Spaho, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Прилог: стр. I—XXIII.

11. Подужни пресек сарајевске Хусревбегове џамије

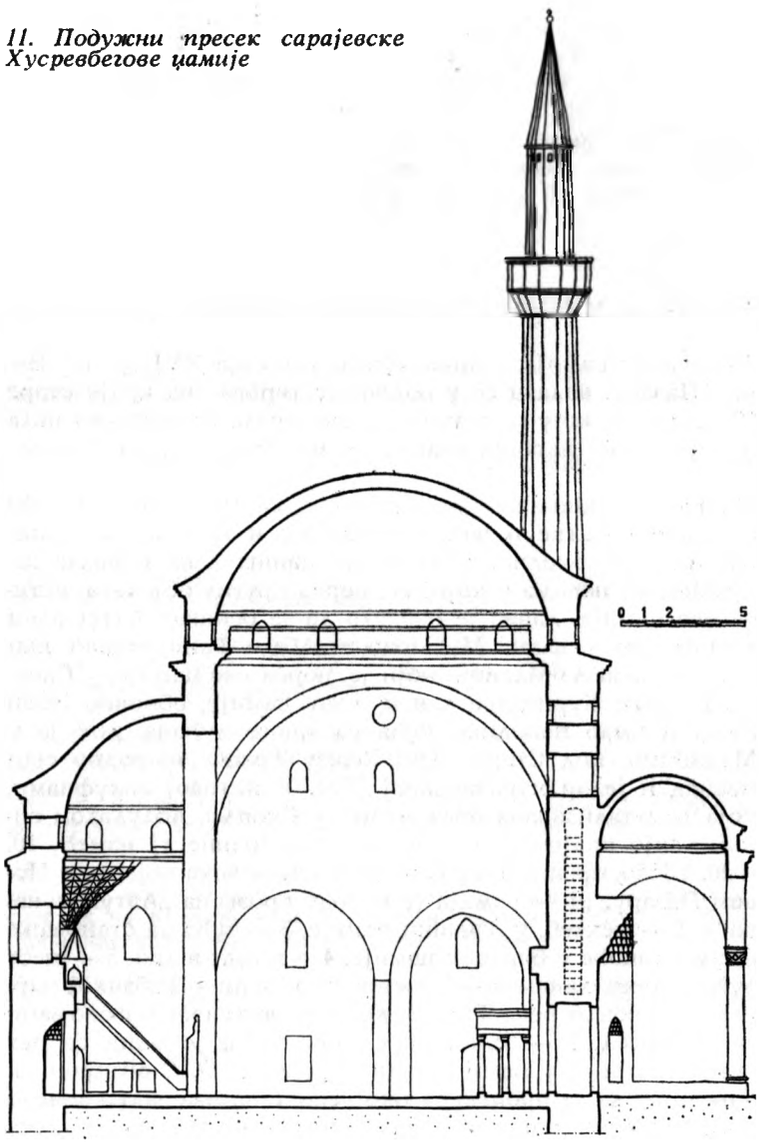

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ном градитељу се скоро ништа одређеније није могло рећи. На основу усменог исказа једног цариградског архитекте, Х. Крешевљаковић је 1958. године забележио да су у неком цариградском архиву пронађени стари нацрти које је за изградњу ове џамије израдио Коџа Мимар Синан [47]. Убрзо потом Х. Рецић је указао на неодрживост ове тврдње и, доказавши да Синан није могао бити њен градитељ, сматрао је, на основу архитектонских елемената, да је прави неимар морао припадати школи царског неимара Хајредина Старијег [48]. Тек недавно је утврђено да је име Хусревбеговог градитеља у европској литератури било познато још од 1956. године, а у турској још из година између два рата [49]. Био је то Синанов претходник на положају главног архитекте Царства, Персијанац Аџем Есир Али [50].

Знатно више се знало о мајсторима-извођачима који су неимарово решење изводили на терену. Већ 1912. године Ђ. Трухелка, је, на основу дубровачке архивске грађе, указао на везе Хусревбега са дубровачким мајсторима. Захваљујући његовим испитивањима и раду историчара Т. Поповића данас поуздано знамо да су од маја 1529. до маја 1531. године на Хусревбегов позив дубровачки каменари, ковачи, тесари, па чак и стаклари долазили да у етапама раде на његовој џамији [51].

АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ

Алтун-алем џамија, једина куполна џамија XVI века у Новом Пазару, налази се у подножју тврђаве на крају старе Чаршије, на коју се некада надовезивала Стамболска џада што је из ове вароши водила према Митровици и Скопљу.

На џамији више не постоји плоча са натписом који би садржао податке о њеном оснивачу и години подизања. Захваљујући околности да се до наших дана очувала задужбинска повеља у којој се, поред других објеката, истиче ова џамија, данас је познато да је оснивач Алтун-алем џамије био мевлана Муслихудин Абдул Гани, познат као Муезин хоџа Ал-Мадини, који је, поред ове џамије, у Скопљу подигао Куршумли хан и једну џамију, обновио један амам и имао неколико кућа са много дућана, док је у Мажићима код Старог Трга близу Трепче изградио свој месџид и један каравансарај [52]. У његовој вакуфнами, која је легализована пред мулом у Скопљу, Абдулахом сином Алије, крајем месеца зулхиџе 956. године, тј. између 10. и 20. I 1550, прецизно су наведени оснивачеви објекти у Новом Пазару: „1 — џамија (у народу прозвана „Алтун мунара"), 2 — мектеб, у близини џамије, 3 — кућа за становање имама, такође у близини џамије, 4 — познати хан, 5 — шест дућана пред ханом 6 — кожарски дућани у Табачкој чаршији на обали реке Рашке, који су законски првовољани његов посед, 7 — млин поред моста. То је млин са пет витала, који се у истој згради окреће" [53]. С обзиром на чињеницу да се процедура око успостављања задужбинске повеље обично покретала након неколико година од довр-

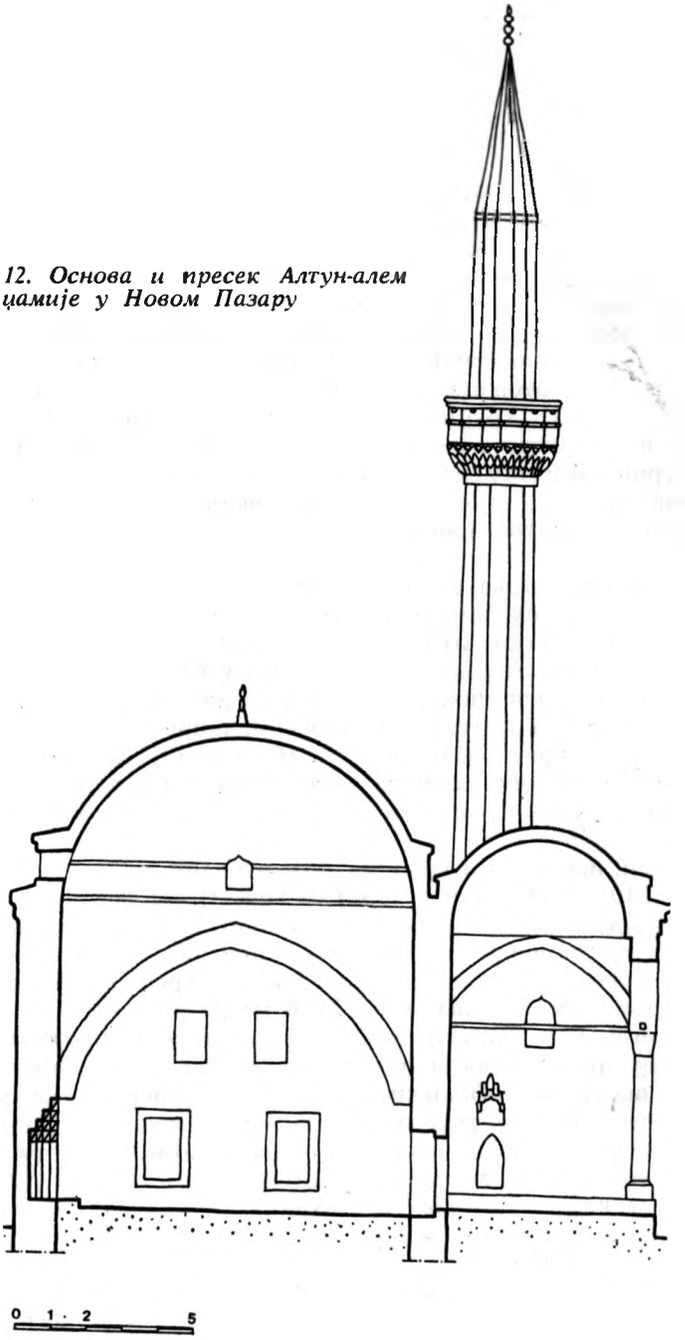

12. Основа и пресек Алтун-алем џамије у Новом Пазару

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

шетка задужбине, може се закључити да је Алтун-алем џамија највероватније подигнута у првој половини пете деценије XVI века.

Алтун-алем џамија у Новом Пазару је подигнута на темељима неке старије грађевине [54]. То није велика џамија. дуга је нешто мање од 16, а широка само око 10 m. То је једнопросторно куполно здање са занимљивим тремом и не особито витким минаретом. Њен централни простор, изведен у облику скоро правилног кубуса, покривен је ниским, а пространим кубетом. Октогонални тамбур, висине свега око 1,3 метара, пресводи калота пречника од непуних 9 метара, колико износи и унутрашња дужина зидова.

Прелаз из квадратне основе у кружни прстен тамбура решен је у угловима широким пандантифима, чије ивице оцртавају врло плитки и преломљени прислоњени луци. Изузев стране према трему, где је остављен само један прозорски отвор, цео простор је осветљен са по четири прозора распоређена на сваком од остала три зида, и по једним мањим отвором изнад ових, на тамбуру. Калота је сва изведена концентрично сложеним низовима опеке док су зидови доста неправилно грађени опекама између којих је местимично убачен грубо оклесан камен. Фасаде главног дела џамије данас су премалтерисане и тако фуговане да имитирају правилно смењивање камена и опеке. Декоративни венац изведен је са два реда зупчасто постављених опека.

Невелики портал и сви прозори имају оквире од боље обрађеног камена, којим је и у унутрашњости изведен једноставан минбер и нешто богатији михраб.

Каменим тесаницима грађен трем почива на осмостраним масивним стубовима који имају скромније декорисане базе и сталактитне капителе. Између његових стубова разапети су снажни и у темену благо преломљени луци. Трем је покривен двема мањим слепим куполама које имају необично плитке осмоугаоне тамбуриће. Трем је са десне стране затворен каменим зидом, у коме су остављена врата за улазак у минарет, а под самим кровом је са све три стране оперважен лепо профилисаним венцем. У зид између трема и главног простора усечен је споља, у облику овеће нише, још један мањи михраб. Он је на уздужној симетрали џамије.

Дванаестострани минарет, прислоњен уз десну страну трема, такође је изведен пажљивије обрађеним квадерима пешчара. Он је асиметрично базиран на дубоким полукружним темељима неке старије грађевине. Његово високо подножје украшено је фризом слепих аркадица и једним пластичним прстеном, а доњу ивицу шерефета оживљава три реда сталактита.

На Алтун-алем џамији предузети су 1961. године потребни заштитни радови који су се пре свега односили на оловни кровни покривач главног кубета и на мања истраживања темеља, а изведени су под руководством арх. Оливере Марковић. Радове мањег обима на овом споменику касније је извео и Завод за заштиту споменика културе у Краљеву [55].

АЛАЏА ЏАМИЈА У ФОЧИ

У низу споменика исламске монументалне уметности код нас Алаџа џамија у Фочи једноставном лепотом своје архитектуре и богатством унутрашње декорације, заузима посебно место. Она је подигнута на источној периферији Фоче, у питомом зеленилу десне обале Чехотине.

Према арапском натпису на каменој плочи што се очувала над порталом, џамија је подигнута 957. године по хиџри тј. 1550/51..године наше ере [56]. Основао ју је Херцеговац

[46] S. Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XX, Sarajevo 1908; Ć. Truhelka, *Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV, Sarajevo 1912; М. Бајлон, *Архитектонске особине главних Гази Хусревбегових грађевина*, Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932; И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964.

[47] H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958, 179.

[48] H. Redžić, *Ko je graditelj Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu*, Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine XIII, Sarajevo 1960, 156.

[49] А. Андрејевић, *Алаџа џамија у Фочи*, Београд 1972, 53.

[50] L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneve 1956, 50.

[51] Ć. Truhelka, *nav. delo*, 153; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 161.

[52] А. Андрејевић, *Алтин-алем џамија у Новом Пазару*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 1—10 (Ту је наведена и старија литература).

[53] H. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972, 219—256.

[54] А. Андрејевић, *Претварање цркава у џамије*, Зборник за ликовне уметности 12, Нови Сад 1976, 103—104.

[55] Р. Николић и Д. Ст. Павловић, *Конзерваторско-реставраторски радови Републичког завода за заштиту споменика културе на непокретним културним добрима 1947—1982*, Културно наслеђе Србије, Београд 1982, 97—98.

[56] M. Mujezinović, *Turski natpisi iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 463. Мујезиновићев превод целог натписа гласи:
„Ову часну џамију и узвишени месџид саградио је у име узвишеног бога добротвор Хасан син Јусуфов за љубав богу, желећи тиме постићи божје задовољство.
Тајни глас изрече јој хронограм:
„О вјечни (боже) прими (ово дјело) мијепо."

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

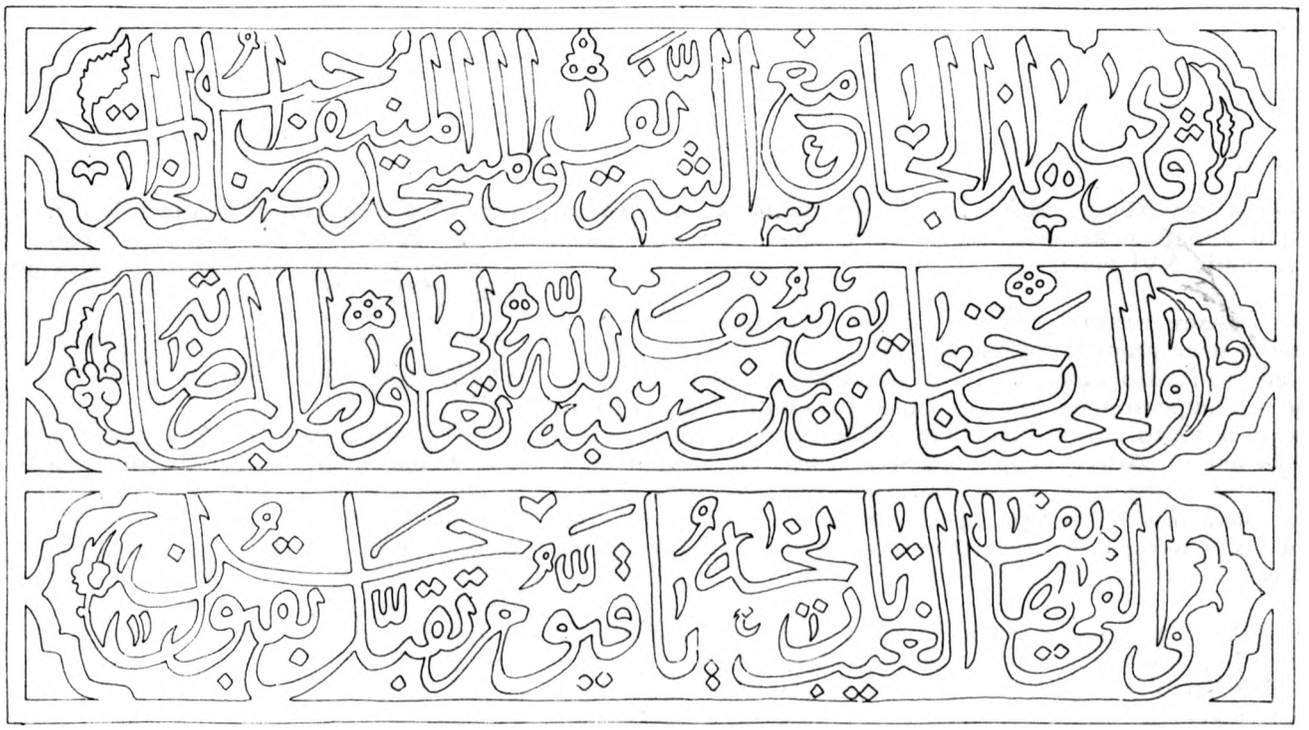

13. Натпис са фочанске Алаџа џамије

Хасан Балија Назир, син Јусуфов. На основу поменутог натписа као и оног који се очувао на оснивачевој гробници уз џамију, затим на основу једног његовог записа у даованој књизи, једне исправе дате сребреничким ћумурџијама и неких докумената из Дубровачког архива, данас је познато да је Хасан Назир од 1535. године па до смрти (1553) обављао дужност надзорника царских добара у Херцеговачком санџаку [57]. У оквиру своје задужбине оснивач је у Фочи подигао још један имарет и турбе за свог рано преминулог сина. Премда за сада немамо трага о Хасан Назировој вакуфнами, извесно је да је он за издржавање своје задужбине везао два земљишна поседа у оближњем селу Челебићу [58], као и један у Габели на Неретви [59].

На основу „Путописа" Евлије Челеби, који је 1664. године детаљно описао Алаџа џамију, данас знамо да је њен архитекта био „Рамадан-ага, главни заступник старог неимара Синана" [60]. У извођењу његове замисли учествовали су „разни уметници" међу којима су свакако најбројнији били дубровачки мајстори-извођачи. На присуство њихових руку на овој задужбини, поред неких докумената из Дубровачког архива, који о томе посредно говоре, најбоље указује чињеница да је мајсторима као мерна јединица служио дубровачки лакат од 55 cm, а не, као што би се очекивало, турски грађевински аршин [61].

При крају првог светског рата, када су аустроугарске власти, 1917. године, предузимале кампању прикупљања олова, остала је и купола Алаџа џамије без свог првобитног покривача. И током другог светског рата џамија је доживела извесна оштећења. После рата, 1959. године, изведени су конзерваторско-реставраторски радови на зидном сликарству у трему, а после земљотреса од 1962. године и удара грома (1963), предузети су конзерваторски радови и на самој грађевини. Најзад, између 1965. и 1969. године изведена је делимична реконструкција и сликарства у унутрашњости ове фочанске задужбине.

У архитектонском погледу Алаџа џамија у Фочи спада у ред једнопросторних куполних џамија, са отвореним и куполицама надвишеним тремом, и једним минаретом. То је најлепша и најпространија куполна џамија у Фочи. Њена зидна платна озидана су правилним квадерима жућкасте сиге, трем, минарет, сви венци, оквири отвора и у унутрашњости сви делови каменог намештаја изведени су бољим каменом, кречњаком, а опеком су изведене само три мање куполе на тврему.

Централни простор џамије, омеђен зидовима дебљине 1,10 m, чини скоро потпуно правилан кубус (11,22×11,30× 11,50) кога пресводи пространа купола са теменом на висини од 19,85 метара. Прелаз из квадратне основе овог дела у кружни тамбур ту је решен помоћу угаоних сталактита, полукалотастих тромпи са преломљеним чеоним лучима и осам широких сферних троуглова.

Уз овај део, са улазне стране, изведен је целом ширином спољног зида висок и лак трем. Он се ослања на четири

[57] А. Андрејевић, *Алаџа џамија у Фочи*, Београд 1972, 23—27 (са старијом литературом о оснивачу).

[58] S. Kemura, *Aladža džamija*, Gajret XIV — 2, Sarajevo 1933, 25.

[59] A. Handžić, *Zakonska odredba o tuzlanskim solanama*, Prilozi za orijentalnu filologiju VIII—IX, Sarajevo 1960, 169—170, нар. 6.

[60] Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 401.

[61] А. Андрејевић, нав. дело, 60.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

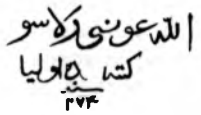

14. *Запис Евлије Челеби на зиду Алаца џамије*

монолитна камена стуба код којих стабла имају кружни пресек, капители сталактитну декорацију, а базе наглашен торус. Између самих стубова, као и између ових и чеоног зида џамије, разапети су преломљени луци који формирају три травеја. Над њима, преко пандантифа, извршен је прелаз у три једнаке слепе куполице са ниским и споља октогоналним тамбурима.

Уз десни предњи угао масивног кубуса изграђен је ванредно витак и 36 метара висок четрнаестострани минарет. Он је са два пролаза, од којих је први остављен у десном углу молитвеног простора а други изнад овог, у висини махвила, повезан са главним делом џамије.

Монументални портал знатно испада из равни зида и својом наглашеном висином испуњава три четвртине висине трема, док по ширини запрема целу средњу интерколумнију трема. Његов улазни отвор надвишава снажан преломљени лук који заклапа троугаоно поље са ктиторским натписом. Спољне ивице портала уоквирује лепо профили-

16. *Подужни пресек фочанске Алаца џамије*

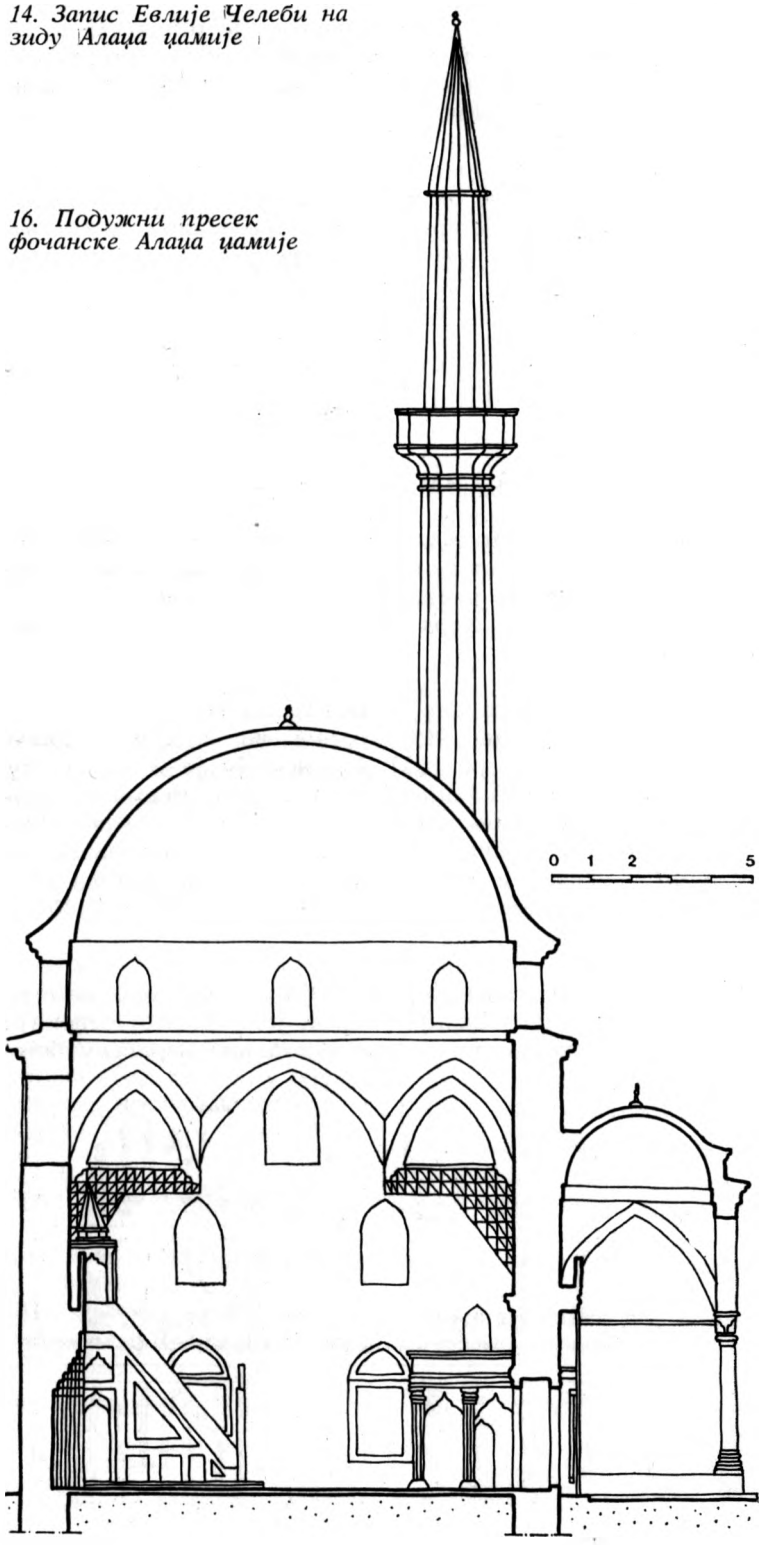

15. *Основа Алаца џамије у Фочи*

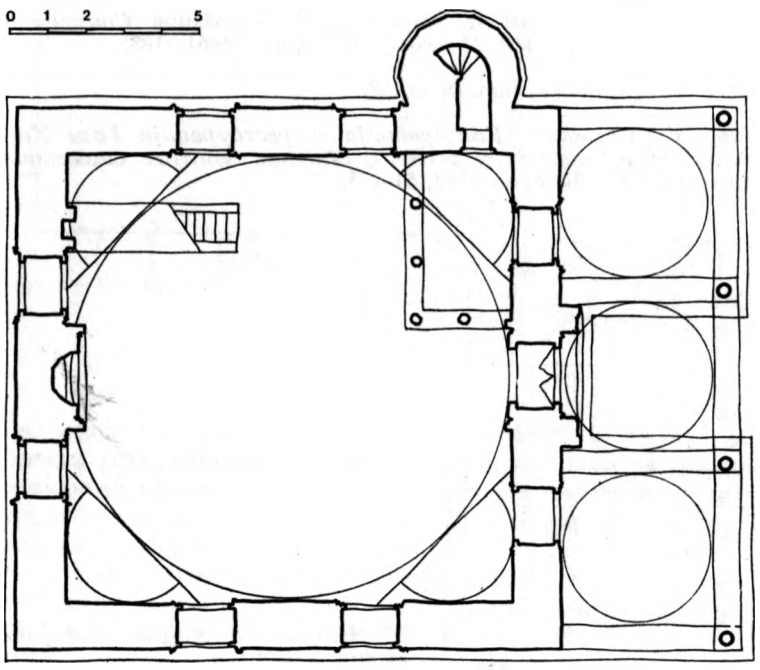

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

сан камени венац чији горњи део завршава низ у камену изведених стилизованих пупољака.

Уткана у архитектонско ткиво џамије, китњаста декоративна пластика Алаџа џамије, настала је истовремено са целом грађевином. Њен жив и прецизно вођен цртеж, као и изразита вештина са којом је цела декорација изведена на каменим површинама михраба, минбера, портала, капитела у трему и шадрвана пред њим, говори о најбољим предлошцима и изванредном мајсторству њених клесара. Међутим, много више од архитектуре и декоративне пластике, Алаџа џамију је прославило њено зидно сликарство, по коме је и добила име. Некада је оно прекривало цео зид у трему и скоро све површине у унутрашњости. Данас се, нажалост, о његовом првобитном изгледу може закључивати само још на основу фрагментарних остатака који су се у бољем стању задржали у трему но у молитвеном простору џамије [62].

ХАЈДАР-КАДИЈИНА ЏАМИЈА У БИТОЉУ

Хајдар-кадијина битољска џамија, једна од мањих али упадљиво лепих и занимљивих исламских богомоља у Македонији, подигнута је на левој обали речице Драгор, у некадашњој махали Кара Оглан, а преко пута познатог Дебој амама.

Према натпису на каменој плочи изнад портала, ова грађевина је довршена 969. године по Хиџри односно 1562. године наше ере [63]. Основао ју је и као своју задужбину подигао кадија Хајдар који је, према М. Теуфику, за кадију битољског краја упућен исте године. Према овом аутору, оснивач је за своју задужбину завештао „све дућане, куће и ханове који су се налазили на тргу званом Чира Пазар, па до места званог Ченгел Коракол" [64].

Мало је познато о каснијој историји ове битољске џамије. У свом „Путопису" Евлија Челеби је, у седмој деценији XVII века, истиче као „уметнички дивно израђену богомољу" [65]. До балканских ратова џамија је била активна, а 1912. године је напуштена [66]. У првом светском рату Хајдар-кадијина џамија је артиљеријским бомбардовањем оштећена и десни минарет је срушен [67]. После другог светског рата стављена је под заштиту државе и током 1960. и 1961. године Завод за заштиту споменика културе Македоније предузео је на њој спасавалачке конзерваторске радове, наменивши њен простор за лапидаријум оријенталне епиграфике и камене пластике [68].

Хајдар-кадијина џамија у Битољу се, међу грађевинама ове врсте у Југославији, убраја у оне средње величине. То је једнопросторна куполна џамија са тремом покривеним трима куполицама и са првобитно конципована два минарета уз оба предња угла молитвеног простора. Цела је грађена тесаницима камена који се у хоризонталним редовима смењују са по два реда опеке, повезана дебелим малтерним спојницама, изузев десног минарета који је озидан брижљиво обрађеним тесаницама и са минималним спојницама.

[62] *Исто*, 28—49. Влага са блиске Чехотине као и атмосферилије уопште, у задње време наново озбиљно угрожавају зидно сликарство овог споменика (Š. Bešlagić, *Aladža traži zaštitu*, »Oslobođenje« 20. VIII 1977)

[63] М. Теуфик, *Кратка историја битољског вилајета*, (Битољ 1911), превод Г. Елезовића, Браство XXVII, Београд 1933, 212; К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 52.

[64] М. Теуфик, *нав. место.*

[65] Evlija Čelebi, *Putopis*, 304. Он оснивача назива Гази Хајдар-паша.

[66] А. Николовски, Д. Корнаков, К. Балабанов, *Споменици на културата во НР Македонија*, Скопје 1961, 188.

[67] К. Томовски, *нав. дело*, 52.

[68] К. Томовски, *Конзервација и рестаурација Гази Хајдар-кадијине џамије у Битољу*, Зборник заштите споменика културе XIII, Београд 1962, 51—55.

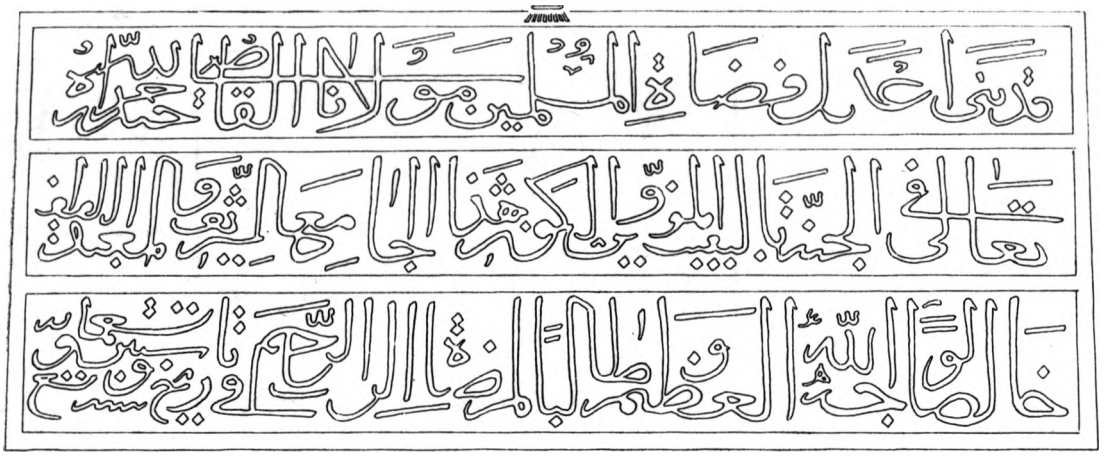

17. Натпис са Хајдар Кадијине џамије у Битољу

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

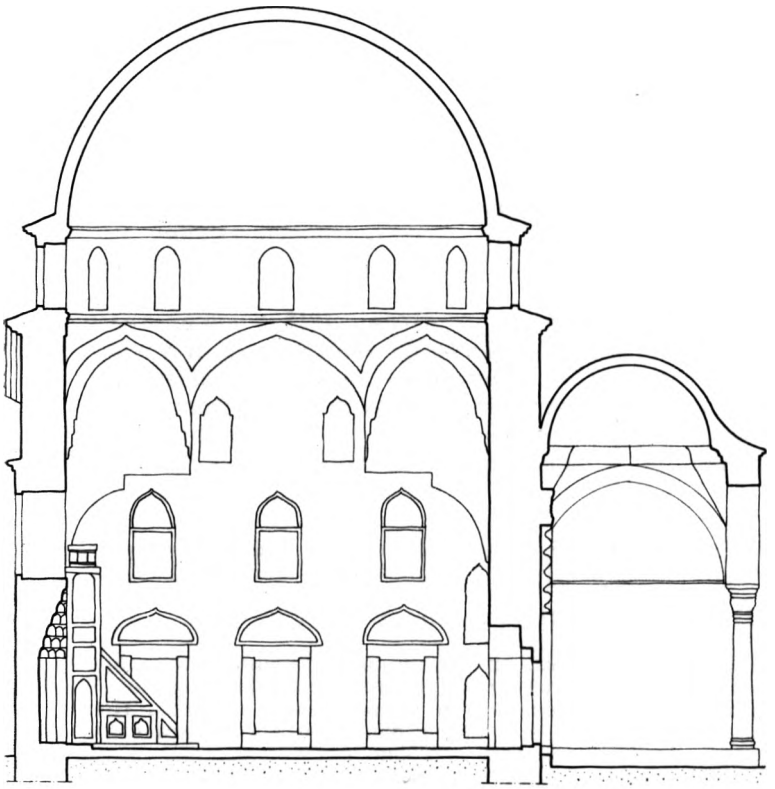

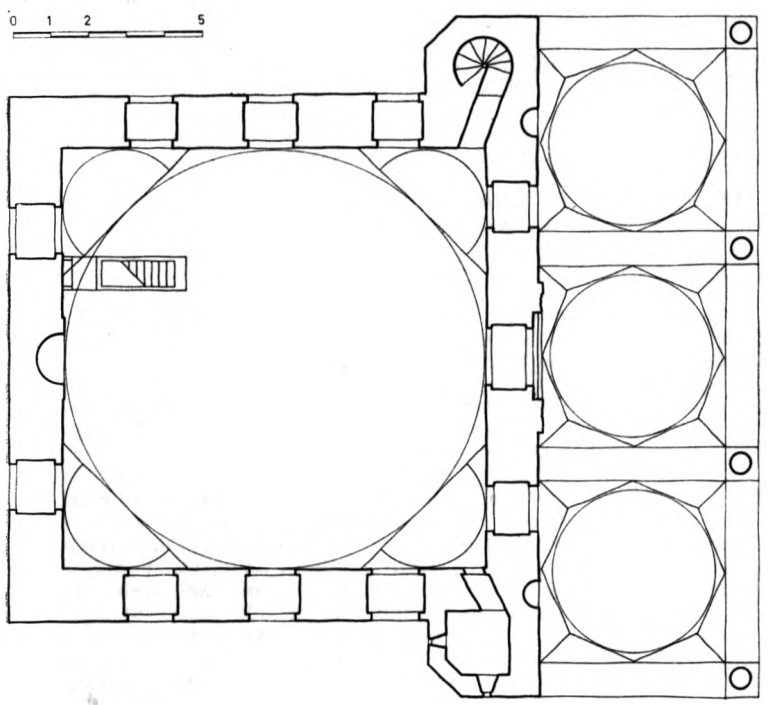

18. Основа и пресек битољске Хајдар Кадијине џамије

Квадратни простор молитвеног дела (10,95 × 10,98 m) обзидан је масивним зидовима (1,38—1,48 m) и засведен правилном калотом на дванаестостраном тамбуру. Теме куполе се налази на висини од 20 метара. Прелаз из квадратне основе у кружни прстен тамбура изведен је преко веома лепо изведених угаоних трompи чији чеони луци имају преломљену и у темену посувраћену форму. Између трompи разапети су на обимним зидовима и такви плитки прислоњени луци. Унутрашњост раскошно осветљава по осам прозора на сваком од обимних зидова, сем оног према тremу где су само два, као и дванаест прозора на свакој страници тамбура. Од првобитног каменог намештаја данас више нема махвила, који се налазио десно од портала, док су од мермерног минбера видљиви само још преостали делови. Оквири и сталактити седмостраног михраба као и улазног портала изведени су у штуко пластици.

Трем испред џамије шири је од молитвеног простора и пружа се све до спољних ивица минарета. Њега носе монолитни и релативно ниски стубови кружног пресека. Два спољна стуба су мермерна и вероватно потичу са старе Хераклеје. Стубови носе благо преломљене лукове који формирају три травеја пресведена слепим куполицама на октогоналним тамбурићима. Лево и десно од портала, већ ближе минаретима, у зид трема је усечена по једна молитвена ниша.

Уз оба предња угла основног кубуса призидан је по један минарет. У њих се улази из главног дела грађевине. Постојање ова два, у основи идентична минарета данас је јединствено у исламској архитектури на нашем тлу. Међутим, занимљиво је да су технике зидања ова два минарета различите. Док је десни изведен само каменим тесаницима, леви је зидан редовима камена и опеке, истом техником као и цела џамија. За леви није извесно да је икада био изведен целом својом висином. Оба минарета су до данас очувана само до висине горње ивице постоља, односно, кровног венца трема. У левом нема уобичајеног спиралног степеништа па је у новије време његов простор коришћен за ритуално умивање.

Према мишљењу арх. К. Томовског, који се у два маха бавио овим спомеником, Хајдар-кадијина битољска џамија по својим архитектонско-ликовним вредностима је најлепша исламска грађевина у Битољу [69]. Премда је очевидно да је неимар „односима пропорције маса ове грађевине постигао хармоничну усклађеност", недокументовано је и свакако претерано тврђење неких других аутора да је Хајдар-кадијина џамија изграђена по пројекту Коџа Мимар Синана [70]. Наиме, у очуваном попису грађевина које су изведене према Синановим нацртима, ове битољске џамије нема [71].

ЏАМИЈА У ПЉЕВЉИМА

Најлепши и најзначајнији очувани куполни објекат који је у турском периоду подигнут у Црној Гори налази се у Пљевљима. То је џамија Хусеин-паше Бољанића, која је смештена у центру вароши — старој Чаршији.

[69] К. Томовски, *нав. дело*, 51.

[70] А. Николовски, Д. Корнаков, К. Балабанов, *нав. дело;* А. Стојановски, *Исламска уметност у Македонији*, Историја на Македонскиот народ. кн. I, Скопје 1969, 321.

[71] E. Egli, *Sinan. Der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich 1954, 124—127.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

19. Основа Хусеин-пашине џамије у Пљевљима

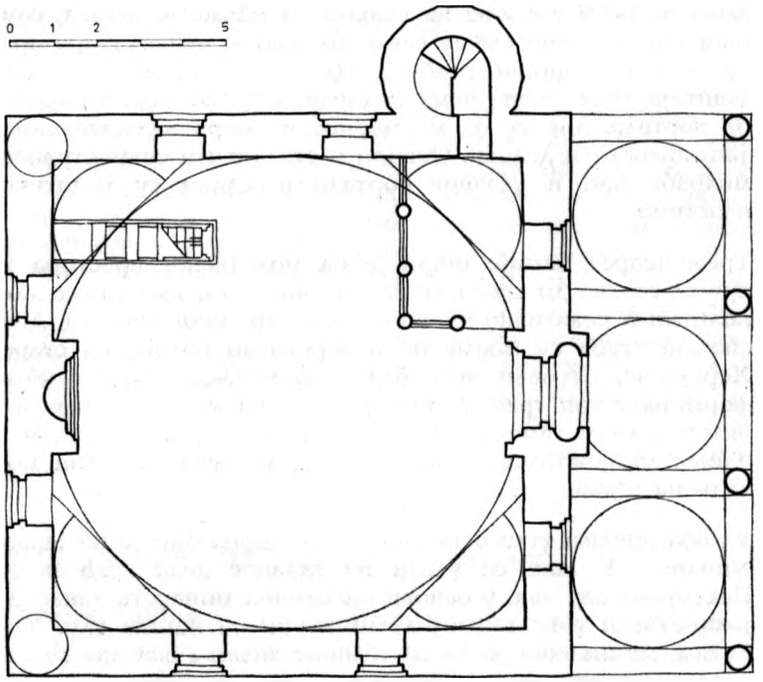

Године 1664. ову џамију, као и друге Хусеин-пашине задужбине у Пљевљима, детаљније је описао Евлија Челеби [72], а после ослобођења ових крајева од Турака Јевто Дедијер је, 1913. године, приметио да ова џамија „својом импозантношћу улепшава изглед вароши" [73]. Данас на самом споменику више нема оригиналне камене плоче са уобичајеним ктиторским натписом нити, за сада, има трагова о задужбинској повељи, коју је Бољанић по довршетку својих објеката свакако сачинио и легализовао. Садашњи натпис над порталом џамије односи се на њену обнову од 1888. године [74].

Према арапском запису у једном старијем исламском рукопису, С. Петковић је Бољанићеву џамију датовао у 1569. годину [75]. На основу једне неодређене Евлијине примедбе, да је „ограда око џамијског дворишта од дрвених пармака, јер је добротвор умро пре него што је околина харема била довршена", В. Србљановић је оспорио ово датовање и сматрао да је џамија довршена пред оснивачеву смрт 1594. године [76]. Међутим, како путописци Филип Дифрен Кане (1573) [77], Паоло Контарини (1580) [78] и Лефевр (1611) [79] истичу „у џамији овог места лепу и уметнички рађену чесму", која и данас стоји испред Хусеин-пашине џамије, и како сам Евлија Челеби, у продужетку свог описа, наводи да је оснивач као мисирски везир (1573—1575) „послао млетачким лађама из Александрије позлаћене алеме за куполе и минарет, као и уметнички израђене асуре", то је извесно да је 1573. године џамија већ била изграђена и да је поменути запис веродостојан [80]. Хусеин-паша Бољанић је своју задужбину подигао у време када је обављао дужност херцеговачког санџакбега. Поред џамије, у Пљевљима је подигао, према Евлији, мектеб, медресу, имарет, каравансарај, амам, камени мост и свој сарај. За сада је извесно само да је за издржавање својих објеката оставио земљишне поседе у родним Бољанићима [81] и самим Пљевљима [82].

После велике барутне експлозије 1818. године, „кад изгоре сва чаршија" [83], обнове од 1888. године, и удара грома 1911. године [84], пљеваљска џамија је нешто изменила свој изглед. Године 1952. стављена је под заштиту државе. Године 1954. Завод за заштиту споменика Црне Горе приступио је, у сарадњи са Заводом Босне и Херцеговине,

[72] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama* (Prevod i komentar H. Šabanovića), Sarajevo 1967, 393—395.

[73] Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 300.

[74] Захвалан сам др Љубинки Рајковић, професору Одељења за оријенталистику београдског Филолошког факултета на транслитерацији и преводу овог натписа. Поменута година је садржана у ебџед рачуну у последњем стиху натписа који тако представља хроностих обнове.

[75] S. Petković, *Džamije u Srbiji i Crnoj Gori*, Enciklopedija likovnih umetnosti 2, Zagreb 1962. 156; Исти, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 11.

[76] В. Србљановић, *Хусеин-пашина џамија у Пљевљима*, Мостови II-7, Пљевља 1970, 96.

[77] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика XVI—XVII век*, Београд 1961, 139.

[78] P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka*, Rad JAZU CXXIV, Zagreb 1895, 64.

[79] Р. Самарџић, *нав. дело* 157.

[80] А. Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено место у исламској уметности на нашем тлу, Симпозијум* „Сеоски дани Сретена Вукосављевића", V, Пријепоље 1978, 177—193.

[81] Евлија Челеби маја 1664. године у Бољанићима помиње беговску кућу („оџак") Хусеин-пашиног унука Џафер-бега Бољанића. (Evlija Čelebi, *nav. delo* 395)

[82] У манастиру Св. Тројице код Пљеваља сачувана су два турска документа из 1649. године. Из њих се види да се Хусеин-пашин унук, Абдулах-ага, у Пљевљима спорио са калуђерима овог манастира око неког земљишта. У мурасели пљеваљског кадије Мустафе, од фебруара 1649, каже се да „сви грађани причају по вароши да је Абдулах-агин дед, Хусеин-паша, одузео од калуђера једну њиву и преписао је на себе", а тај „т.зв. Смајлов чифлук калуђери манастира Св. Тројице обрађују већ више од осамдесет година". (Ф. Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Споменик СКА LXXIX, Сарајево 1935, 42, док. бр. 48 и 49). Чињеница да су калуђери 1649. године „више од осамдесет година" користили ово земљиште могла би, такође, да говори да је разграничење између манастирског поседа и највећег, Хусеин-пашиног, пљеваљског вакуфа извршено пре 1570. године, дакле у време када смо и датовали изградњу Бољанићеве џамије.

[83] К. Костић, *Наши нови градови на југу*, Београд 1922, 71.

[84] *Преглед споменика културе у Пљевљима и околини*, изд. Завичајног музеја, Пљевља 1964, 5.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

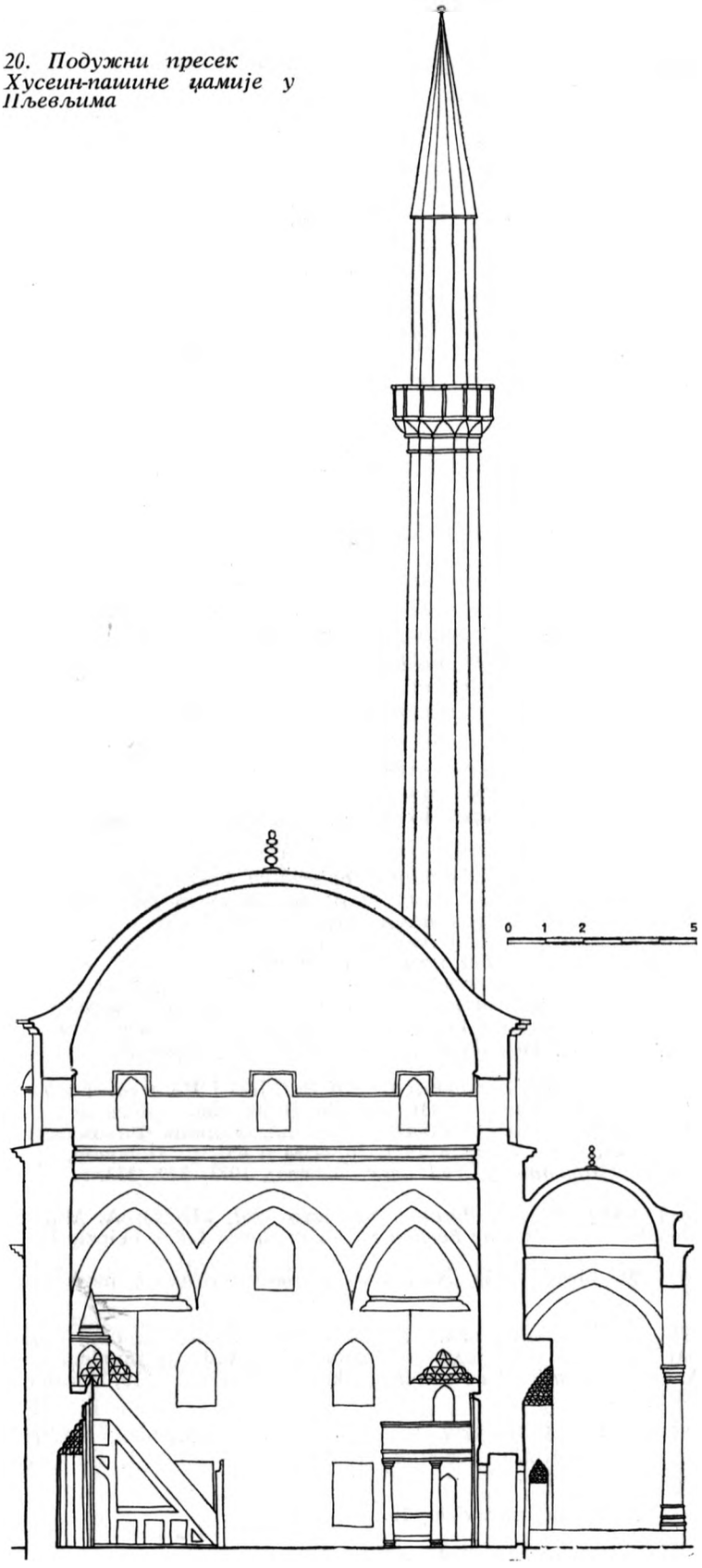

20. Подужни пресек Хусеин-пашине џамије у Пљевљима

студији рестаурације објекта [85], која је, затим, током наредних неколико година и изведена.

Џамија у Пљевљима није велика грађевина. Међу споменицима ове врсте на нашем тлу она се убраја међу оне средње величине: њена укупна дужина тек мало прелази 17 метара, док се у ширину простире само 13 метара. Њен централни простор, омеђен зидовима дебљине 1,12—1,13 m, чини у основи готово правилан квадрат кога надвишава купола распона од 10,85 метара. Прелаз из квадратне основе у кружни тамбур куполе ту је изведен преко троделних кришкастих тромпи које се средишњим делом ослањају на сталактитне конзоле, и неке врсте сферних троуглова, који, изнад тромпи, чине непосредни прелаз у прстен тамбура.

Унутрашњост џамије осветљава по пет прозорских отвора на сваком од зидова кубуса, изузев оног према трему, где су само два. На свакој страни октогоналног тамбура, између спољних угаоних пиластара, остављен је још по један мањи прозор. На југоисточној страни, над спољним угловима који покривају тромпе, данас се налазе две неупоредиво мање слепе и материјалом испуњене куполице — торњићи, постављени на маркантно издигнута коцкаста постоља. Захваљујући Евлијином опису, коме је ова задужбина изгледала „као каква царска џамија", извесно је да су се првобитно овакви слепи торњићи налазили на сва четири угла грађевине [86].

Висок и масиван трем пружа се целом ширином северозападног зида џамије. Он је подељен на три дела: нижи, средишњи пролаз, кога обележава и нешто повишена куполица, и две такође куполицама покривене бочне, каменом патосане, софе. Трем носе четири стуба кружног пресека, између којих су разапети преломљени луци. Уз десни предњи угао основног кубуса џамије издиже се необично витак минарет чији врх досеже висину од 42 метра.

Уздужну симетралу грађевине наглашавају портал и молитвена ниша михраба. Монументални портал знатно испада из равни зида, па су на обе бочне стране у њега усечене две лепо обликоване и сталактитима украшене нише. У његовом горњем делу, изнад правоугаоног поља за натпис, исклесано је десет плиткорељефних розета и богата сталактитна декорација. Та врста украса понавља се и у унутрашњости, на репрезентативном михрабу. Његов богато профилисани оквир употпуњује и плиткорељефни фриз кога чине проплетени полигони. Они се у разним величинама и комбинацијама јављају и на раскошном минберу, док површине каменог махвила украшава геометријски орнамент код кога се смењују шестокраке звезде и хексагони.

[85] *Izveštaj Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine o radu u 1954. godini, Naše starine* III, Sarajevo 1956, 313.

[86] Evlija Čelebi, *Putopis*, нав. место.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

22. *Основа Ферхадије џамије у Бања Луци*

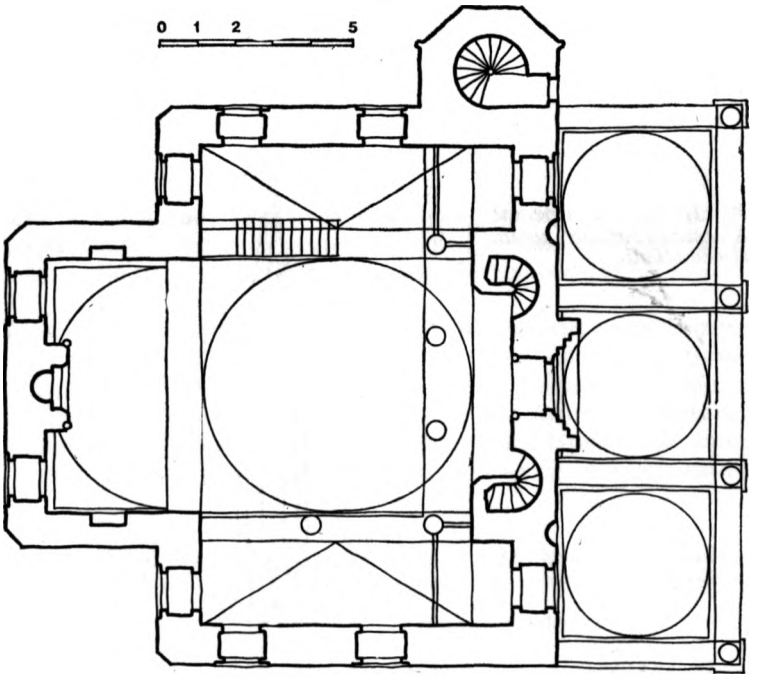

Централни део грађевине изведен је највећим делом на лицу зидова добро обрађеним тесаницима кречњака понегде различите величине али увек сложених у правилне хоризонталне редове. Дванаестострани минарет је, међутим, зидан нарочито брижљиво обрађеним квадерима лапорца.

ФЕРХАДИЈА ЏАМИЈА У БАЊА ЛУЦИ

Највреднији архитектонски споменик исламске куполне богомоље развијеног типа на нашем тлу представља Ферхадија џамија у Бања Луци. Она је подигнута на простору између потока Црквине и реке Врбас, у некадашњем Доњем Шехеру.

Према првобитном турском натпису исклесаном у камену више портала, џамија је довршена хиџранске 987. године, односно, наше 1579. године [87]. Као једну од својих бројних задужбина подигао ју је Ферхад-бег Соколовић, стричевић великог везира Мехмед-паше и рођак првих српских патријарха по обнављању Пећке патријаршије. Личност Ферхад-бега Соколовића је у историјској науци релативно добро осветљена. Он је од 1566. до 1574. био клишки санџакбег; после тога је био последњи босански санџакбег (1574—1580) и први беглербег (1580—1588), да би, при крају живота, био унапређен за намесника у Будиму (1588—1590) [88].

Поред џамије, Ферхад-бег је у Бања Луци подигао свој мектеб, медресу, амам, каравансарај, безистан, два моста, сарај, имарет и турбе [89]. Изван Бања Луке имао је своје задужбинске објекте још у Ливну, Земунику, Врани, Босанској Костајници, Лишњи, Равном, Добруну, Согубини, Свињару и Кратову код Нове Вароши.

Према предању, које потврђује натпис, Ферхад-бег је џамију у Бања Луци подигао „са ратним иметком" [90] до кога је дошао после сукоба (1575) са војском барона Херберта Ауресперга, врховног капетана хрватске крајине [91]. Ауерсперг је том приликом погинуо а његов син Волф Енгелберт је заробљен, па је, према сведочењу објективног турског историчара Ибрахима Печевије у „Хроници догађаја између 1520. и 1639.", за откуп овог сужња његов ујак, Ферхад-бег, добио 30.000 дуката [92]. За одржавање своје задужбине у Бања Луци Ферхад-бег је, према вакуфнами која је легализована у овом граду 25. јануара 1587. [93], оставио много дућана, бројне земљишне поседе и наложио да се приходи од користоносних објеката дају под интерес [94]. Ферманом од 2. децембра исте

21. Натпис са Ферхадије џамије у Бања Луци

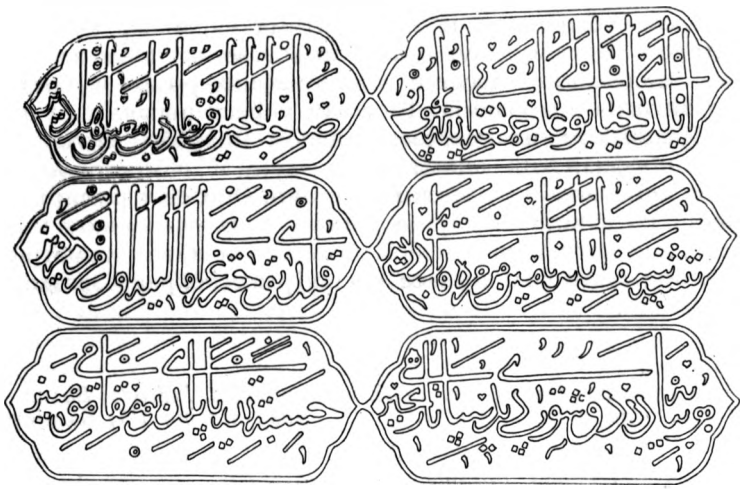

[87] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II — Istočna i Centralna Bosna*, Sarajevo 1977, 199—201. Мујезиновићев превод целог натписа гласи:
„Ову велебну богомољу подиже у име Алаха,
Добротвор Ферхад-бег, помагач вјерника,
Жедним мачем уклеса у мрамор своје јуначко име,
Са ратним иметком подиже добро тај одабрани муж.
Сипахи приспјевши грађевини рече јој хронограм:
У име Алаха сагрђено је ово мјесто за вјернике."

[88] S. Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb 1931, 201; Х. Шабановић, *Босански намјесник Ферхад-бег Вуковић-Десисалић*, Зборник Филозофског факултета IV-1, Београд 1971, 362—364 и 451; Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 329—333.

[89] Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 211-213; A. Muftić, *Moschee und Stiftung Ferhad Paša's in Banja Luka*, Leipzig 1941.

[90] M. Mujezinović, *Natpis na Ferhadiji džamiji*, nav. delo, 200.

[91] Р. Самарџић, нав. дело, 451—452. Сећање на овај догађај сачувала је и једна народна песма коју је прибележио A. Hangi (*Banjaluka i okolica*, Školski vjesnik br. 10, Sarajevo 1903, 57).

[92] A. Bejtić, *Banja Luka pod turskom vladavinom. Arhitektura i teritorijalni razvitak grada*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 100.

[93] A. Muftić, *nav. delo*, 16.

[94] Види вакуфнаму код Муфтића.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

године султан Мурат III је ослободио „становнике касабе Бања Луке од плаћања свих пореза и даћа због близине њихове касабе серхату (граници)" [95].

Од свог настанка па до данас Ферхадија џамија је више пута била оштећивана. Већ децембра 1652. године врх њеног минарета је оправљан [96], а до извесних оштећења је дошло и током Аустро-турског рата у лето 1737. године [97]. И у једном од два пожара, који су харали бањалучким Доњим Шехером у XIX веку, џамија је била незнатно захваћена [98]. У првом светском рату и џамија и турбета у њеном дворишту остали су без оловног покривача, а у другом рату је током бомбардовања, маја 1944., порушен њен накнадно призидан спољни трем и цела грађевина растресена [99]. После рата је стављена под заштиту државе и већ између 1951. и 1953. године предузети су обимни конзерваторски захвати на санирању њених фасада [100]. Када се указала нужда да се, због осипања и пуцања пешчаног камена, измене дотрајали стубови трема, приступило се 1959. године спасавалачким радовима на овом делу џамије, као и на свим турбетима њеног комплекса [101]. Најзад, после снажног земљотреса од 1969. године, када се од шерефета нагоре минарет обрушио, изведена је током 1971. и 1972. његова рестаурација [102].

Монументална џамија Ферхад-бега Соколовића у Бања Луци представља у стилском погледу најчишћи пример споменика класичне школе османске архитектуре код нас. То је грађевина са разуђеним молитвеним простором, високим тремом, истуреним михрабским простором и једним минаретом прислоњеним уз десни угао главног дела џамије. Њене фасаде су све зидане лепо обрађеним блоковима жућкастог туфа, који су само понегде на угловима усецани и на тим местима се јавља смицање њихових спојница по вертикали.

Централни простор у средишту џамије (6,60 × 7,05 m) пресведен је благо елипсоидном куполом на пандантифима, коју подухватају три висока и широка носећа лука, а са улазне стране моћан прислоњени лук. На овај поткуполни простор на југоисточној страни се надовезује велики михрабски простор (6,22 × 4,02 m) кога покрива полукупола, а на бочним странама су припојени уздужни правоугаони простори (2,95 × 8,10 m) пресведени по једним коритастим полусводом. Купола је истакнута издизањем на маркантно коцкасто постоље. Оно је само за дебљину зида (1,10 m) на улазној страни повучено са чеоног зида. Оваквим додавањем бочних, као и великог михрабског

23. Подужни пресек бањалучке Ферхадије џамије

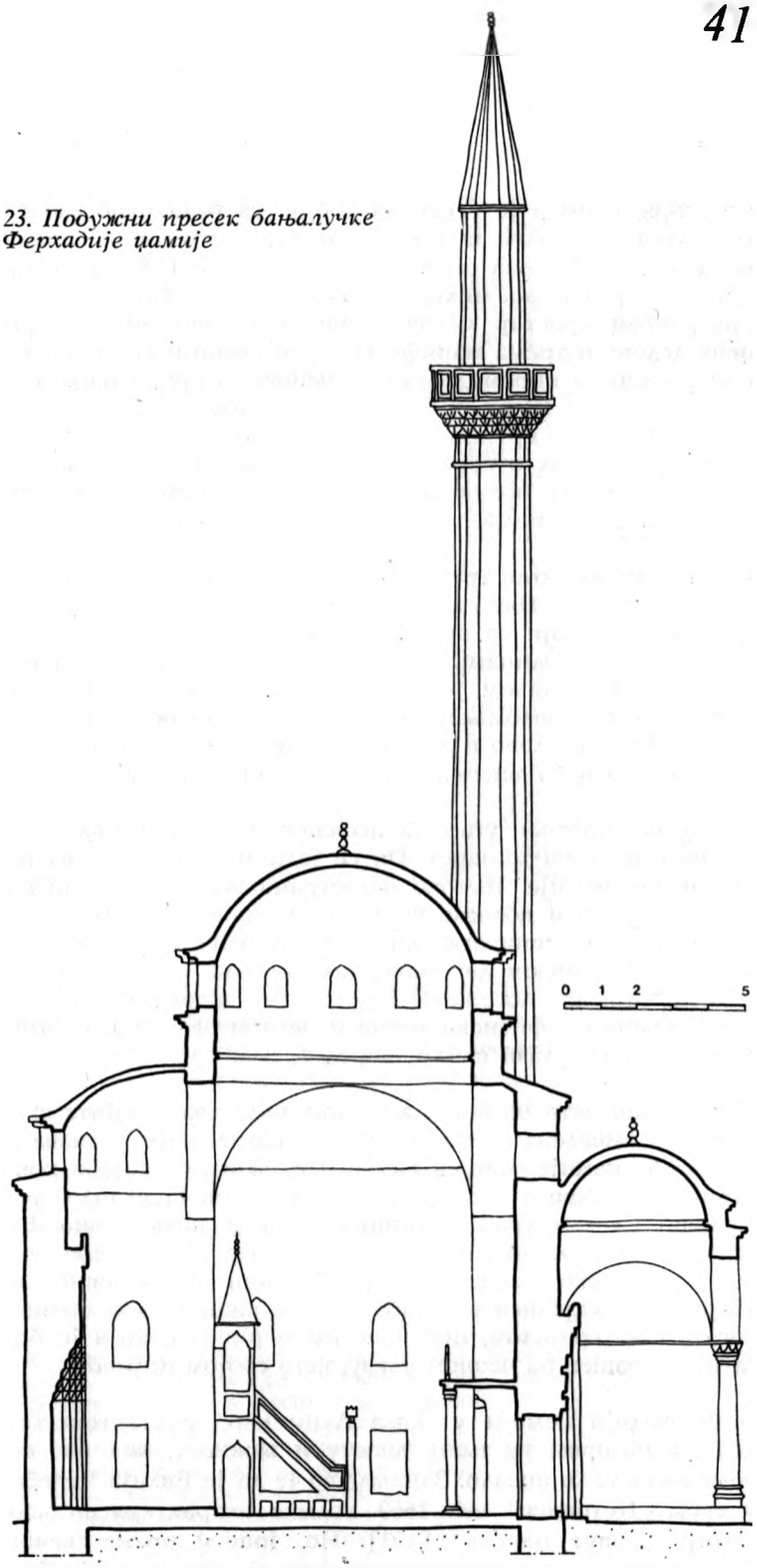

[95] M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima*, Banja Luka 1973, 13.

[96] A. Bejtić, *nav. delo*, 100.

[97] H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini, III deo — Banja Luka i manji obrtni centri*, Sarajevo 1961, 30.

[98] На истом месту.

[99] А. Бејтић, *нав. дело*, 100.

[100] M. Fučić, *Konzervatorski zahvat na Ferhad-pašinoj džamiji u Banjoj Luci*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 117—121.

[101] M. Biško, *Konzervacija objekata u kompleksu Ferhadije džamije u Banjoj Luci*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 81—89.

[102] З. Вељковић, *Ферхадија опет сија*, „Илустрована политика" бр. 735, Београд 5. XII 1972.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

простора, неимар је успео да добије са релативно малим распоном централне куполе велики и прегледан унутрашњи волумен. Његова ширина тако достиже 12,50, а дужина, од портала до михраба, 12,21 метара. Тај повећани унутрашњи простор истовремено се у спољној контури ових делова и трема манифестује у елевацији врло успешном ритмиком пирамидалног степеновања према највишој тачки куполе. Њену калоту, са теменом на висини од 18 метара, носи кружни тамбур са дванаест прозора. Између прозорских отвора неимар је тамбур споља ојачао, исто као и код полукуполе над михрабским простором, широким пиластрима.

Висок и импозантан трем простире се целом ширином чеоног зида џамије. Њега носе четири монолитна стуба кружног пресека, који са преломљеним носећим луцима формирају три куполицама пресведена травеја. Средишња куполица, над порталом, је повишена за висину плиткот тамбурића и то преломљеном линијом наглашава и кровни венац. У трему, лево и десно од портала, усечена је у зид по једна узана а висока ниша помоћних михраба.

Уз десни предњи угао молитвеног дела прислоњен је шеснаестострани минарет. Он се једним делом ослања на бочни зид џамије. Његово петостране постоље украшено је правоугаоним пољима са лепо клесаним ивицама. Ову, најнижу зону минарета, завршава правоугаоно профилисан венац са низом декоративних конзола. Само тело минарета, чији врх досеже 41,5 метар, под шерефетом краси полукружно профилисан венац и четири реда сталактита. У минарет се улази споља, поред трема.

У унутрашњости џамије, на махвил воде два завојита степеништа изведена у масивним ступцима који ојачавају чеони зид џамије. Изузев камених стубова, постојећа конструкција махвила је нова. Изразито висок (7,30 m) и релативно узан михраб доминира строгом једноставношћу југоисточним зидом михрабског простора. Он је лепо али не и раскошно пластично обрађен. Још једноставније и уздржаније украшен је минбер. Он се више истиче својим богатим материјалом, црвенкастим мермером, који је богатије украшен на чеоном улазу, него својом целином.

О Ферхадији џамији у Бања Луци као архитектонском делу, с обзиром на њену лепоту и важност, код нас се релативно мало писало. Занимљиво је да је Евлија Челеби у свом „Путопису" већ 1660. године окарактерисао као џамију „попут царске" [103]. Но, још у време њеног довршавања, песник Сипахи, за кога се верује да је био секретар Ферхад-пашиног дивана [104], а који је испевао тарих над улазним порталом, означава је ту као „велебну богомољу" [105]. На жалост, о њеном неимару нису нађени никакви писани подаци. Ц. Челић је само, анализујући њену архитектуру, дошао до „несумњивог закључка да је организатор и руководилац посла био добављен из Цариграда, из Мимар Синанове школе, и да се при том радило о неком од најспособнијих ученика" [106].

О мајсторима-извођачима, међутим, А. Ханги је забележио предање о мајстор-баши Ради и његовим сарадницима Петру, Павлу, Шиману, Ивану и Драгоју, који су се од поручиоца спасли, као Икар и Дедал, полетевши са минарета [107]. Очигледно се и овде ради о легенди која се у нашим крајевима преносила по градилиштима великих објеката, и коју је већ обрадио професор С. Радојчић [108]. Међутим, на крају Ферхад-бегове вакуфнаме појављују се као сведоци два дунђера, Хаџи Незир и Дели Спахија [109], за које са више вероватноће можемо претпоставлати да су били учесници у већој групи извођача током зидања ове џамије.

ХАСАН-АГИНА ЏАМИЈА У РОГОВУ

У средишту невеликог села Рогова, на путу између Баковице и Призрена, налази се мала куполна џамија. Премда заиста сеоска и по својим димензијама и намени, ова солидно зидана џамија значајна је не само због своје старине већ и због свог особеног типа и тежње ка извесној монументалности.

Према оригиналном натпису који је уклесан у плочу више улаза у џамију, роговска богомоља је подигнута 988. године по хиџри, што одговара 1580. години по нашем ка-

24. Натпис са Хасан-агине џамије у Рогову

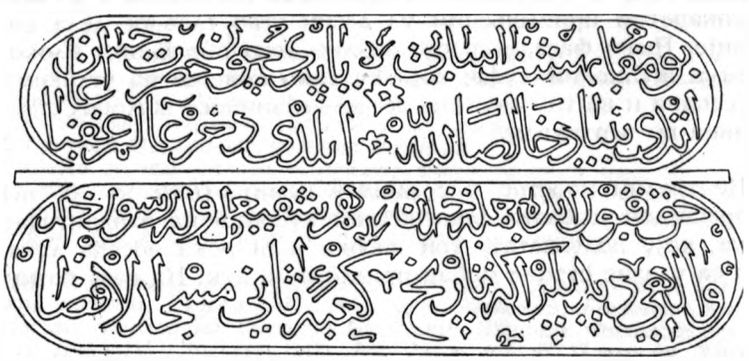

[103] Evlija Čelebi, *nav. delo*, 212.

[104] M. Mujezinović, *nav. delo*, 503—504.

[105] *Исто*, 200.

[106] Dž. Čelić, *Ferhadija u Banjaluci*, ed. Društvo konzervatora Bosne i Hercegovine, serija D, br. 13, Sarajevo 1968, 6.

[107] A. Hangi, *nav. delo*, 56—57.

[108] С. Радојчић, *Опасности стварања као тема у народном песништву*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор књ. XXXVI, св. 3—4, Београд 1970, 183—195.

[109] A. Muftić, *nav. delo*, 39.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

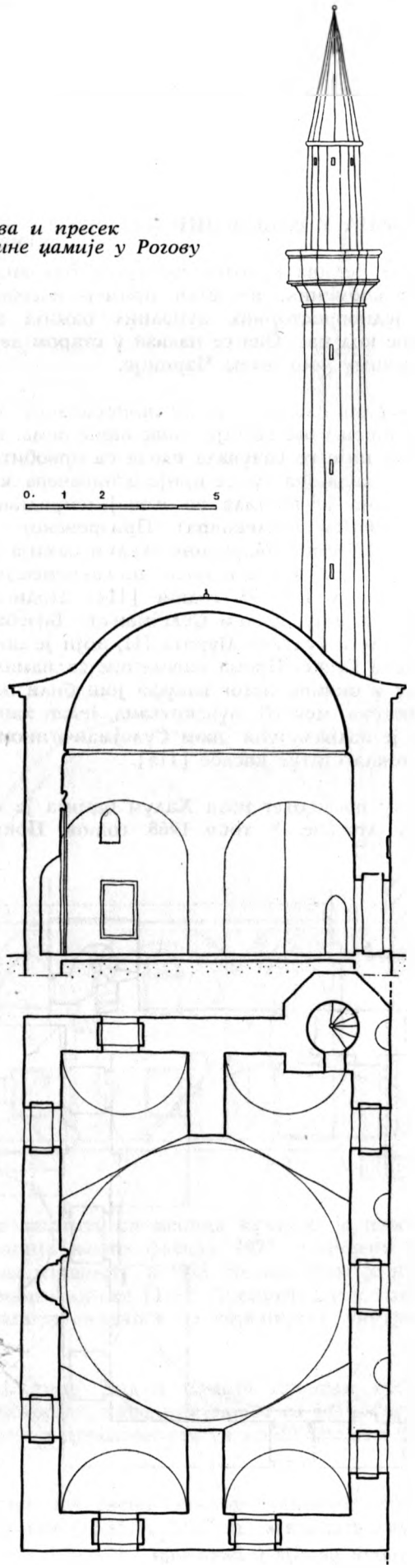

25. Основа и пресек Хасан-агине џамије у Рогову

лендару [110]. У натпису од четири дистиха, које је спевао Валихи, иначе познати скопски кадија Ахмед Челеби [111], истиче се да је џамију, као своју задужбину подигао, направивши је „слично рају", Хасан-ага [112]. На жалост, само на основу овог натписа, а других података о овом оснивачу за сада немамо, не може се ништа одређеније закључивати о ктитору џамије. Могуће је само, према начину ословљавања, претпоставити да је реч о припаднику средњег слоја османских војних функционера или о неком дворанину, од којих су многи такође добијали титулу аге. Да ли је Хасан-ага, као што је то било уобичајено, подигао још неки пратећи објекат уз своју џамију и да ли је оставио каква добра за њено, односно, њихово одржавање, данас, када ништа не знамо о вакуфнами, потпуно је неизвесно.

Хасан-агина џамија у Рогову је током времена, од свог настанка па до данас, претрпела извесне вишекратне измене. Са северозападне стране је у новије време призидан широк а плитак затворени трем, скромно изведен ћерпићем у бондручном систему. Вероватно у исто време, или нешто раније, зазидан је и прозор код минарета на десном одимном зиду молитвеног дела и, додавањем материјала, повећана је косина бочних, црепом покривених, кровова. Уопште, данас, изузев куполе и врха минарета, које прекрива олово, сви остали кровни делови покривени су индустријским жљебастим црепом.

Џамија у Рогову је и по својим димензијама и по скромној техници зидања права сеоска богомоља. Но, међу многобројним сеоским џамијама покривеним равном таваницом и са најчешће дрвеним минаретима, она се издваја како због материјала којим је изведена, тако, још више, због свог јединственог куполног решења. Зидови целе џамије овде су зидани ломљеним или тек грубо приклесаним каменом, па је, одмах по довршетку, њихова неправилна структура покривена малтером.

[110] Д. Бојанић-Лукач и Д. Синдик, *Старине села Рогова*, Зборник Филозофског факултета X-1, Београд 1968, 290. Превод Д. Бојанић на српскохрватски језик целог натписа гласи:
„Пошто је честити Хасан Ага направио
ово место, које је слично рају,
дигао је грађевину, с чистом намером, за бога,
а овај пролазни свет је учинио вечним.
Творац нека прими сва добра дела,
а милостив нека буде божји пророк (Мухамед)!
Валихи је њој (џамији) изрекао хроностих:
„Друга Каба, Месџид ал Акса".

[111] Песник Валихи је био и аутор хроностиха који се налази над улазом у качаничку џамију Коџа Синан-паше (1594). Иначе о њему има врло мало података. Зна се само да је за собом оставио један комплетан диван (збирку песама), да је припадао и неком дервишком реду и да је у Скопљу умро 1599. године. *Evlija Čelebi, Putopis*, 277 и 291; *H. Kaleši, Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972, 274; Д. Бојанић-Лукач и Д. Синдик, *нав. дело.*

[112] Д. Бојанић-Лукач и Д. Синдик, *нав. дело.*

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

То је мала куполна џамија централног решења са маркантним минаретом прислоњеним уз десни предњи угао молитвеног простора. Правоугаони молитвени простор попреко је постављен и има унутрашње димензије 12,20 × 7,50 метара. Њега у централном делу пресводи у основи благо елипсоидна купола. Она је споља обухваћена лажним октогоналним тамбуром без прозора. По уздужној осовини купола се ослања на масу чеоног и михрабског зида, а по попречној на два масивна зида дужине 2,70, а дебљине 0,94 метра, који израстају из бочних зидова и подухватају угаоне полуобличасте сводове. Линије ослонаца ових сводова на чеоном и михрабском зиду благо се дижу од углова грађевине према куполи. Уједно се чеоне линије сводова међусобно приближавају код михраба и портала, формирајући шестоугаоник који преко сферних троуглова у угловима подухвата куполу. Темена бочних сводова су на висини од 4,10 m а висина темена куполе је 9,31 метар од тла. Осветљење унутрашњости постигнуто је са по два прозора у доњем нивоу на сваком од обимних зидова, изузев код минарета који је накнадно зазидан, и по једним у горњем нивоу, под теменом бочних сводова који су ближи михрабу.

Прецизније зидан и око 23 метра висок шеснаестострани минарет једним делом израста из десног бочног зида џамије. Његово полигонално постоље споља је маркантно истакнуто, али је и у унутрашњости зид на том месту ојачан за нешто више од пола метра. Веза са степеништем минарета је изведена из молитвеног простора.

Без најнужнијих археолошких испитивања данас се не може са сигурношћу реконструисати првобитни изглед трема роговске џамије. Истина, на њеном чеоном зиду сада су, лево и десно од једноставног улазног портала, видљиве по две усечене нише помоћних михраба, што би могло навести на помисао да је он био пространи. Но, ове нише су могле настати и приликом неке од каснијих преправки грађевине. На основу њих Н. Хафиз и М. Кил заснивају своју претпоставку да је трем био истих димензија као и данашњи, само да га је првобитно прекривало пет истоветних куполица са луцима и слободним ступцима [113]. Међутим, како на том истом зиду нема трагова претпостављених лукова и њихових подухватних конзола, и како је портал више него скроман, чини се вероватнијим да је ту првобитно била примењена знатно једноставнија, дрвена кровна конструкција са равном таваницом, каква се понегде вија и код неких репрезентативнијих цариградских џамија тога времена.

[113] N. Hafiz i M. Kiel, *The Mosque of Kel Hasan Aga in the Village of Rogova*, Prilozi za orijentalnu filologiju 28—29, Sarajevo 1980, 411—421, цртеж на стр. 413. Годину дана пошто је написан целокупан текст студије коју читалац има у рукама, изашао је у Сарајеву наведени чланак Ниметулаха Хафиза и Макиела Кила, у коме аутори не знајући за преко деценију старије „Старине села Рогова" Д. Бојанић-Лукач и Д. Синдика, поново публикују тарих са џамије, поново идентификују његовог песника, коректно обрађују првобитну архитектуру овог споменика и на поменути начин покушавају да реконструишу изглед њеног старог трема.

ХАДУМ ЏАМИЈА У БАКОВИЦИ

Хадум џамија, једина куполна џамија у Баковици, представља, као споменик, изузетан пример посебне врсте османских једнопросторних куполних џамија класичне стилске групе код нас. Она се налази у старом делу Баковице, у средишту још живе Чаршије.

Основних писаних извора који би најпрецизније говорили о години довршења ове џамије данас више нема: над улазним порталом није се сачувала плоча са првобитним натписом нити се сада зна где се крије оснивачева задужбинска повеља која је настала по њеној изградњи. Према подацима салнама (календара) Призренског вилајета штампаних за 1873. и 1874. годину, Хадум џамија је подигнута 1003. године по хиџри, односно по савременом начину рачунања времена, 1594/95. године [114]. Подигао ју је, као своју задужбину, Хадум Сулејман-ага Бизебан, један од дворских слугу султана Мурата III, који је потицао из оближњег села Гуске. Према наведеним салнамама данас се зна да су у оквиру истог вакуфа још били подигнути једна библиотека, мектеб, мувекитхана, један хан и један амам, и да је захваљујући овом Сулејман-агином вакуфу Баковица стекла статус касабе [115].

По завршетку последњег рата Хадум џамија је стављена под заштиту државе. У току 1968. године Покрајински

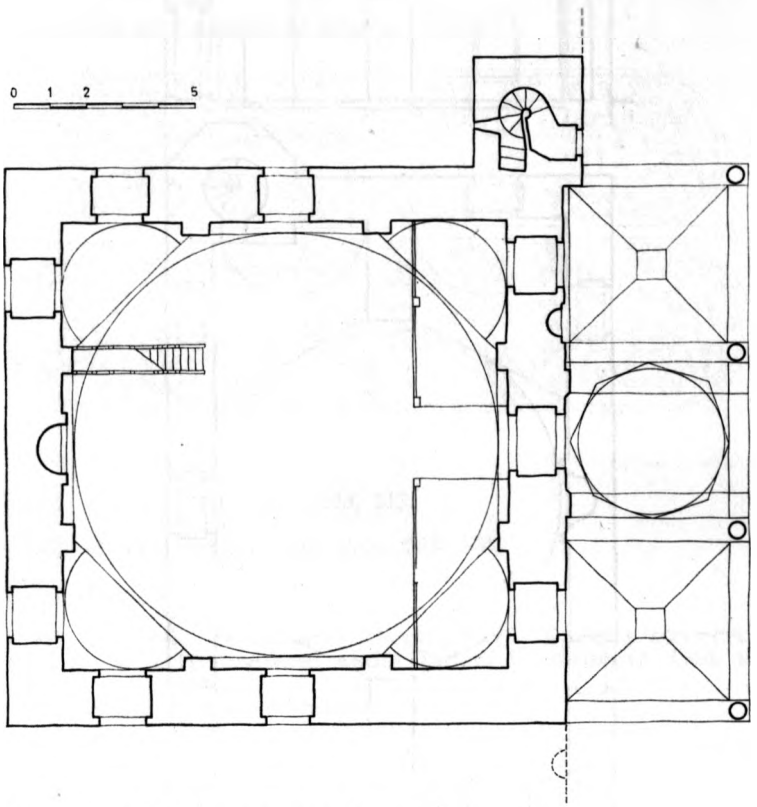

26. Основа Хадум џамије у Баковици

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

27. *Подужни пресек Ђаковичке Хадум џамије*

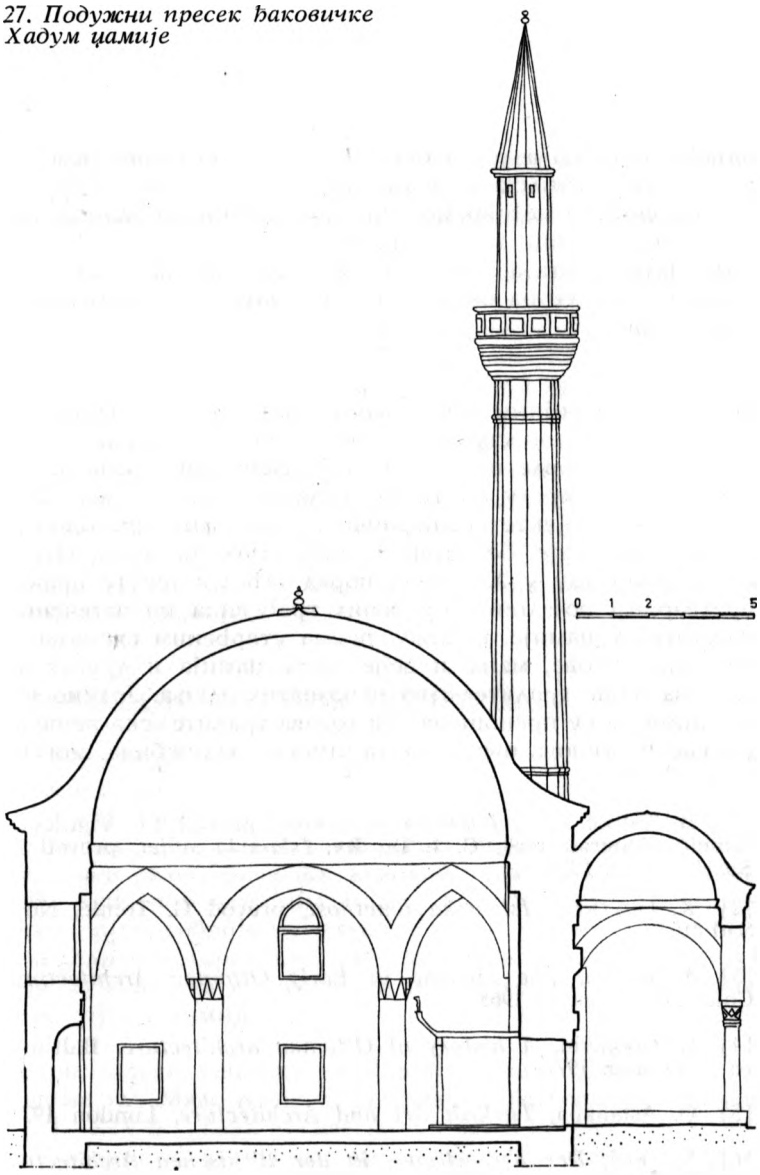

завод за заштиту споменика културе је извео радове на конзервацији њених фасада, 1972. извршени су заштитни радови на минарету, а 1973. године трем је прекривен новим оловним лимом [116]. Тренутно су у току радови на конзервацији сликарске декорације у унутрашњости џамије.

По свом типу Хадум џамија припада особеној врсти једнопросторних куполних здања са једноставним тремом и минаретом прислоњеним уз десни предњи угао основног кубуса.

Централни молитвени простор грађевине, који је у основи квадратан (12,35 × 12,27 m) заклапају зидови дебљине 1,55 метара и одозго пресводи слепа купола. Купола нема тамбура. Калота је нешто повучена са обимних зидова и ослања се највећим делом директно на чеоне лукове угаоних тромпи као и на прислоњене лукове који су разапети између њих. Ослонце и једних и других подухватају и носе снажни пиластри. Пиластри су од 0,76 m (аршин) до 0,80 m широки, а пуни су од 0,28 до 0,31 метар. Овакво конструктивно решење, код кога се оптерећење централне куполе преноси и своди у основи на осам тачака, изузетна је и јединствена појава у архитектури куполних џамија овог доба на нашем тлу [117]. Унутрашњост џамије је оскудно осветљена са по два прозора на обимним зидовима у доњим нивоима и по једним у горњим, изузев зида према тremу.

Једноставан трем простире се целом ширином основног кубуса. Њега носе монолитни камени стубови кружног пресека, чија се стабла непосредно ослањају на тло, без база. Трем у средишњем делу пресводи куполица на пандантифима, док бочне травеје прекривају манастирски сводови са малим квадратним огледалом у средишту.

Релативно витак и 31 метар висок минарет прислоњен је уз десни обимни зид џамије. Његово постоље је квадратно, а тело у горњем делу шеснаестострано. Шерефе је једноставно, без сталактита у подножју. У минарет се улази споља, поред трема.

Фасаде Хадум џамије зидане су лепо тесаним крупним блоковима камена бречасте структуре, између којих су минималне спојнице, готово без малтерног везива. Тако је озидано и постоље минарета, а у горњем делу минарет је изведен ситнијим квадерима светлијег пешчара.

[114] H. Kaleši i H. J. Kornrumpf, *Prizrenski vilajet prema salnamata Prizrenskog vilajeta za 1873. i 1874. godinu,* poseban otisak iz jubilarnog broja »Perparimija«, Priština 1967, 100; M. Ivanović, *Đakovica — problemi zaštite urbanističkog kompleksa stare čaršije sa Hadum džamijom,* Problemi zaštite i egzistencije spomenika kulture na Kosovu i Metohiji, Zbornik Radova i saopštenja sa VII savetovanja konzervatora Jugoslavije, Priština — Beograd 1968, 73. Неизвесно је на основу ког извора је Мехмед Мујезиновић, виши стручни сарадник Републичког завода за заштиту споменика културе Босне и Херцеговине у Сарајеву, датовао настанак ове џамије у овом истом Зборнику, у тексту под насловом *Islamsko-osmanlijski spomenici Kosova i Metohije (str.* 102), у 1592/93. годину.

[115] H. Kaleši i H. J. Kornrumpf, *nav. delo,* 100.

[116] М. Фолић и М. Лукић, *Информативни преглед конзерваторских радова на споменицима културе Косова од 1962. до 1973. године,* Старине Косова VI—VII, Приштина 1972, 249. Од 1973. на проблемима конзервације целог старог језгра Ђаковице вредно ради архитектонска екипа проф. др Бранислава Вуловића из Београда, а посебно арх. мр Нађа Куртовић-Фолић, која је томе и ревитализацији чаршије посветила целу студију. Од 1976. године приштински Завод ради на анализи и конзервацији зидног сликарства Хадум џамије.

[117] Х. Рецић, *Пет османлијских грађевина на Косову и Метохији,* Старине Косова и Метохије I, Приштина 1961, 98.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Архитектонске одлике куполних џамија

О архитектури џамија које су у XV и XVI веку подизане на територији пространог Османског царства расправљало се у разноврсним научним радовима релатвно често. Па, ипак, у већини модерних прегледа исламске уметности, од којих су неки преведени и у нашој земљи, аутори би се најчешће задржавали само на грубој хронолошкој подели ове архитектуре (пре и после турског освајања Цариграда), на помену или кратком приказу искључиво владарских задужбина у старим престоницама — Изнику, Бруси, Једрену и Цариграду [1], а изузетно и на основном типолошком прегледу ове врсте грађевина [2]. Тек већи напори, који су чињени последњих петнаестак година, уродили су дубљим, свеобухватнијим, детаљнијим али и методолошки чвршћим прегледима архитектонских проблема који су се развијали у континуитету од појаве прве османске државице и првих корака њеног монументалног грађења па све до завршних година класичног стилског периода. Било је потребно да се ураде и публикују тако значајне и обимне студије као што су дела А. Курана [3], Г. Гудвина [4], О. Асланапе [5], С. Егел [6], У. Фогт-Гекнил [7], и нека друга [8], па да се добије потпунија слика свог богатства и разноликости решења ове архитектуре, која се, како се то све више показује, нису испољавала само на престоничким владарским задужбинама.

Објављивање првих великих синтеза о овој врсти исламске монументалне архитектуре у Малој Азији и југоистоку Европе боље је осветлило и неке карактеристике споменика који су у XVI веку настали на нашем тлу: многи уметнички проблеми, као и наизглед необичне и усамљене појаве, налазили су тако, напоредо са публиковањем овог широко обухваћеног и систематичније сређеног материјала, могућност логичнијих и поузданијих објашњења.

У нашој стручној и научној литератури, поред утврђивања основне линије стилског развоја ове архитектуре на нашем тлу, што је 1967. године извео проф. Х. Рецић [9], још није доследно спроведена типолошка класификација споменика, која би, у оквирима исте врсте задужбина, у овом случају куполних џамија, апстрахујући стилске промене, пратила типолошке разлике, односно, појаву, порекло и устаљивање одређених просторних и конструктивних решења [10]. Досадашња испитивања архитектуре куполних џамија била су највећим делом усмерена на најзначајније или најрепрезентативније споменике очуване по градовима. Међутим, на великом пространству од југа Македоније па до крајњег северозапада Босне доскора је остао нерегистрован и један број наизглед мање значајних здања, од којих су нека лоцирана у сасвим малим варошицама или неким сада незнатним селима (Кнежина код Соколца, Рогово код Баковице, Бањица код Струмице, Сарај на Трески и др.). Та чињеница, као и опште обиље материјала и неуједначеност његове обраде, условљава и намеће да се из великог броја објеката, по обављеном типолошком и стилском груписању, извуку само најкарактеристичнији а истовремено и хронолошки поузданије датовани споменици: прво, типични представници појединих масовнијих врста а, затим, и они ређи, или чак усамљени објекти, који се од ових издвајају својим нарочитим особеностима.

*
* *

Напоредо са војним освајањима наших земаља Турци су у ове крајеве доносили и тековине нове, исламске културе. Тако они овде преносе и већ дефинисана решења не само за нову врсту богомоље, исламску џамију, већ и за друге јавне објекте специфично оријенталне архитектуре — каравансараје, безистане, амаме, турбета и др. Отуда се на овом тлу у XV веку, поред већ споменуте праксе претварања појединих црквених грађевина по затеченим насељима у џамије, подижу, према утврђеним схемама, и из темеља нове, мање и веће врсте џамија и других до тада за наше градитељство непознатих здања. Једино чињеницом да су преношена већ готова градитељска решења устаљених типова ове врсте исламских задужбина, могуће

[1] D. Talbot Rice, *Islamska umetnost*, prevod Lj. Vignjević-Stanić, Beograd 1968; C. J. Du Ry, *Islamski svijet*, prevod Z. Sušić, Rijeka 1971.

[2] K. Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, prevod G. Tomić, Novi Sad 1971.

[3] A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago — London 1968.

[4] G. Goodwin, *A history of Ottoman architecture*, Baltimore — London 1971.

[5] O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971.

[6] S. Ögel, *Der Kuppelraum in der türkischen Architectur*, Istanbul 1972.

[7] U. Vogt-Göknil, *Grands courants de l'architecture islamique — Mosquées*, Paris 1975.

[8] T. Öz, *Istanbul Camileri*, Ankara I-1962, II-1965; E. Hakı Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinde Ilk Devri* (1230—1402), Istanbul 1966; Isti, *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II Sultan Murad Devri (1403—1451)*, Istanbul 1972; Isti, *Osmanli Mimarisinde Fatih Devri*, Istanbul 1973; Isti, *Osmanlı Mimarsinde Fatih Devri*, Istanbul 1974.

[9] H. Redžić, *Islamska umjetnost*. Ed. Epohe i stilovi, izdanje »Jugoslavije«, Beograd 1967.

[10] Први покушај скице типолошке класификације џамијских грађевина које су подигнуте на нашем тлу дао је у једном енциклопедијском тексту Дж. Ћелић *(Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 404) али се ту појава неких типова сакралних објеката доводи у зависност од стилских периода.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

је данас објаснити наглу и истовремену појаву већег броја типова џамија који се овде јављају у XV веку. Поред најмасовнијег типа једноставне правоугаоне грађевине, уздужно или попречно оријентисане и покривене обичним четвороводним кровом, који је скривао равну таваницу, полуобличасти дрвени свод или дрвену куполу [11], изводио се у то време и тип солидно грађене тробродне џамије коју су пресводили лонгитудинални сводови [12], као и тип централно решене џамије са куполом на тромпама или пандантифима. Међу овим последњим, разликују се по својим просторним решењима једнопросторне џамије, са квадратним молитвеним простором, тремом и минаретом [13], од једнокуполних џамија развијеног типа, са придоданим бочним просторијама (тзв. „Т"-типа) [14]. Посебну врсту, међутим, чиниле су џамије тзв. брусанског типа, са две куполе које су биле подужно постављене над молитвеним простором [15].

СТАНДАРДНИ ТИП КУПОЛНЕ ЏАМИЈЕ

Са изузетком тробродно конципованог типа грађевине и џамије са удвојеним куполама над молитвеним простором, у XVI веку су се и даље неговали типови џамија из претходног столећа, али је, током деценија, све претежнији био број централно решених куполних грађевина. У ствари, међу куполним џамијама које су у овом веку грађене, далеко најмногобројнију скупину је на нашем тлу чинио тип једнопросторне куполне џамије са тремом наткривеним куполицама и минаретом прислоњеним уз десну или леву страну џамије.

Стари турски неимари су у монументалној архитектури још на тлу Мале Азије, у такозваном Бејлишком периоду (XII—XIV в.), када је савесно изучаван проблем унутрашњег волумена, усвајањем елемената селџучко-персијске и византијске куполне грађевине, створили нови тип џамије, који је затим прерастао у неку врсту прототипа за османске мање куполне богомоље уопште [16]. Код њега се одражавао стереотомски третиран просторни омотач, са решењима која су произилазила из прожимања облика геометријског порекла — коцке, облице и лопте — и код којих је и спољна контура ову геометријску јасноћу истицала контрастима масивног кубуса молитвеног простора, полулоптасте куполе и копљастог минарета. Тако је у Анадолији, при грађењу Давгандосове џамије у Караману, већ крајем XIII века остварена тежња да се постигне јединствен унутрашњи простор, цео покривен једном пространом куполом, и са нижим, отвореним тремом на улазној страни [17]. Решење те задужбине је, по мишљењу Б. Инсала, послужило доцније као узор за подизање бројних раноосманлијских џамија широм Мале Азије. Њену основну просторну концепцију убрзо су прихватили и градитељи три још очуване џамије — Алаедин-бегове у Бруси (1326), Хаџи Езбекове у Изнику (1333) и Бајазита I у Мудурну (1382), а касније, на европском тлу, и неимари монументалне џамије Бајазита II у Једрену (1484), као и они који су потом изводили задужбине Фируз-аге (1491), Бали-паше (1504) и Селима I (1522) у Цариграду [18].

До средине XV века из Једрена, а касније и из Цариграда, овај тип џамије се брзо распростирао и по нашим крајевима, па га, још пре пада византијске престонице у турске руке, видимо код већ споменуте Сингур-чаушеве Ески џамије у Битољу (1435) [19]. Ово решење ће затим на нашем тлу постати толико често да се, у односу на друге типове, може сматрати стандардним и уобичајеним решењем једнопросторне куполне џамије на тлу Југославије, кроз цео XVI век. Оно се подједнако користило у Македонији као и на тлу старе Херцеговине, у Босни као и у Србији, и може се рећи да готово није било вароши, а понегде и значајније варошице, мимо добро познатих центара санџака, у којима се током турског периода није подигла бар једна овако конципована џамија. Од већег

[11] Тако је Синан-пашина џамија у Мостару (1473) имала равну таваницу, Магрибија џамија у Сарајеву полуобличасти дрвени свод, а Шарена џамија у Тетову (1495) дрвену куполу под четворосливним кровом.

[12] Све одлике овог ретког типа имала је Бурмали џамија у Скопљу (1495), која се до 1924. године налазила на десној обали Вардара близу старог Каменог моста, где је до последњег катастрофалног земљотреса био бивши Официрски дом.

[13] Тога типа је била невелика Сингур-чаушева Ески џамија у Битољу (1435) као и, знатно већа, џамија Мехмеда Освајача у Приштини (1461) — обе са куполом на пандантифима.

[14] Архаична Исхак-бегова Алаџа џамија у Скопљу (1438), која се сматра једном од најстаријих очуваних турских џамија на југословенском тлу, најбоље је репрезентант овог типа.

[15] Само још џамија Иса-бега Исхаковића у Скопљу (1475), са куполом на пандантифима украшеним сталактитима, може данас да илуструје овај тип османских сакралних грађевина у нашим крајевима.

[16] S. K. Yetkin, *The Evolution of Architectural Form in Turkish Mosques* (1300—1700), Studia islamica XI, Paris 1959, 74—78.

[17] B. Unsal, *Turkish islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times*, London 1959, 19, Pl. 3 d.

[18] A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago — London 1968, 29—46; U. Vogt-Göknil, *Grands courants de l'architecture islamique — Mosquées*, Paris 1975, 154.

[19] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 46—47, сл. 18—20.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

броја до данас очуваних џамија овог типа и исто тако великог броја објеката које је током векова уништио зуб времена, а за које располажемо историјским подацима, да издвојимо и, према хронолошком реду њиховог настанка у XVI веку, наведемо само оне најпознатије постојеће споменике:

Џамија Исхак Челебије у Битољу, из 1506. године,
Џамија Муслихудина Чекрекчије у Сарајеву, пре 1526. године,
Џамија Татар Синан-бега у Куманову, између 1520—1530. год.,
Џамија Хасана Назира у Фочи, из 1550. године,
Џамија Мехмед-бега Карађоза у Мостару, из 1557. године,
Џамија Хадим Али-паше у Сарајеву, из 1560/61. године,
Џамија Ферхад-бега Вуковића-Десисалића у Сарајеву, из 1561/62. године,
Џамија Хајдар Кадије у Битољу, из 1562. године,
Џамија Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима, из 1569. године,
Џамија Синан-бега Бољанића у Чајничу, из 1570/71. године,
Џамија Селима II у Кнежини код Соколца, између 1566—74. г.
Џамија Мехмед-паше у Призрену из 1573/74. године,
Џамија Хусеин Шахпаше у Сарајеву на Трески, из 1577/78. год.,
Џамија Калаун Јусуф-паше у Маглају, из 1584. године,
Џамија Дукатар Хаџи Ахмед-аге у Ливну, из 1587/88. године,
Џамија Коџа Синан-паше у Качанику, из 1594. године, и
Џамија Хасана Дефтердара у Бања Луци, из 1594/95. године.

Раније су већ поменуте основне заједничке карактеристике овог типа џамија. Међутим, у обиљу споменика на терену јављају се његови варијетети, са већим или мањим разликама, и то како у димензијама, техници зидања и обради фасада, тако и конструкцији и облику куполе, решењу трема, начину постављања минарета и конциповању спољног изгледа горњих партија грађевине.

Тако, задужбина солунског кадије Исхак Челебије у Битољу, са почетка века, не само да је најпространија у овој скупини (сл. 3) већ има и карактеристично конструисану куполу на релативно плитким, а високо постављеним ребрастим тромпама, са споља дванаестостраним а изнутра кружним тамбуром. У тамбуру је, изузетно код овог споменика, изведена и плитка кружна галерија (сл. 4). Минарет се код ове џамије [20] тек мањим делом ослања на сопствено полигонално постоље док већим делом израста, у висини основе тамбура, директно из масе бочног зида. И код ове и код једне друге битољске, Јени џамије (1558—59), посебно је изражена тежња да се спољна монотонија високих зидова централног кубуса разбије по једним наглашеним и богато профилисаним кордонским венцем, који код оба споменика хоризонтално тече у висини ослонаца тромпи а испод горњег реда прозора, као и живописном техником зидања каменом и опеком. Међутим, необични, затворени и пространи тремови, са удвојеним низовима куполица, какви се на југословенском тлу данас могу видети само код ове две битољске џамије, првобитно нису били тако конциповани. Код оба ова споменика предњи низ куполица додан је накнадно, приликом поправки и повећања ових простора, у XIX веку [21].

За разлику од поменутих битољских великих џамија, малу Чекрекчијину џамију у Сарајеву, из треће деценије XVI века (сл. 6), пресводи невелика купола, распона од око 10,5 метара, која је изведена са знатно мање вештине. Ту је калота споља делимично утопљена у осмострани тамбур, док се изнутра, готово без уобичајеног вертикалног појаса кружног дела тамбура, у угловима ослања на ниско постављене тромпе. Отуда и теме њене видно спљоштене калоте једва да досеже само нешто већу висину од 12 метара. Занимљиво је, да су се, иако ређе, куполе са калотом таквог облика и сразмерно мале висине јављале на споменицима овог типа у XVI веку, а у Босни још у два маха: код најстарије сарајевске куполне џамије, задужбине Мустафа-бега Скендерпашића (1518) [22] и код невелике ливањске џамије Синана Чауша (1529) [23]. Друга, значајна карактеристика куполе Чекрекчијине џамије, огледа се у диспозицији њених прозорских отвора. Наиме, њих нема на оним страницама тамбура које леже на симетралама грађевине, већ су само дијагонално постављени према угловима централног кубуса, више тромпи. Иако овакав распоред прозора на куполи није специфична од-

[20] Данашњи, 45 м. висок минарет, очуван је у свом првобитном изгледу само до висине крвног венца под тамбуром џамије. Његов горњи део је у два маха зарушаван и последњи пут је каменом грађом реконструисан после једног удара грома у прошлом столећу. (К. Томовски, *нав. дело*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 38).

[21] Чињеница да је мајстор Гине из села Смилева президао минарет Исхак Челебијине џамије, а мајстор Павле Ристић, из истог села, 1893. године радио на доградњи трема Јени џамије (К. Томовски, *нав. дело*, 38, 48; Ј. Хаџи Васиљевић, *Град Битољ*, Календар „Вардар" за 1911, 19), као и решења ових затворених тремова, навело је К. Томовског на претпоставку да је у новије време дошло до удвајања куполица над тремовима под утицајем домаћег градитељства тј. ексонартекса наших средњовековних манастирских цркава. (К. Томовски, *нав. дело*, 32).

[22] Скендерија џамија у Сарајеву срушена је 1935. године, али су се очувале њене фотографије и о изгледу њене куполе може се говорити на основу њих. В.: Š. Š. Kemura, *Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXII-4, Sarajevo 1910, 221; H. Kreševljaković, *Džamija i vakufanama Muslihudina Čekrekčije*, Sarajevo 1938, 6.

[23] За разлику од наведених сарајевских џамија, са куполом на тромпама, код џамије у Ливну купола је била изведена на пандантифима. (A. Aličić, *Livanjske džamije*, Glasnik Islamske vjerske zajednice IX-12, Sarajevo 1941, 375; H. Redžić, *Ko je graditelj Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu*, Radovi naučnog društva NR Bosne i Hercegovine XIII, Odeljenje istorisko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1960, 153.)

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

лика само ове грађевине, он се, такође, није често јављао на нашем тлу. Колико нам је сада познато, могао се међу овим споменицима XVI века наћи још само код Хасан-агине Јени џамије у Травнику (1549) [24] и Балагуше џамије у Ливну (1586), а, судећи према једној старој фотографији и цртежу Ф. Каница из 1875. године, и код некадашње Бајрамбегове џамије у Београду (1557—1560) [25]. Међутим, извесно је да је из старијег или истовременог турског градитељства овакво решење куполних прозора прешло и у нашу средњовековну монументалну архитектуру XV века. Оно се ту до наших дана очувало на цркви херцега Стефана Вукчића Косаче под градом Соколом, над ставама Пиве и Таре, која је највероватније била подигнута између 1456. и 1466. године [26], па је то, уједно, и најстарији забележени пример оваквог решења у нашим крајевима.

Но, две су појаве изузетно особене код Чекрекчијине џамије у Сарајеву. Прву, представља чињеница да ово здање никад није имало тврдим материјалом грађен трем, а другу да је, за разлику од уобичајеног начина прислањања минарета уз спољни део бочног зида, овде његово масивно постоље убачено у саму унутрашњост молитвеног простора. Зид је споља на том месту само ојачан до висине кровног венца. Разлоге за смањење димензија трема и његовог подизања у виду дрвене настрешнице, као и скоро потпуно повлачење минарета из спољне контуре основе, могуће је са највише вероватноће објаснити просторним условима, односно тескобом тла којим је неимар располагао на овој локацији. Чињенице, да је Муслихудин Чекрекчија своју задужбину подигао у старој и већ многољудној махали Иса-бегове завије [27] и постојање фреквентног друма који је у XVI веку са истока долазио и ту се уливао у језгро старе сарајевске Чаршије [28], као да то потврђују.

Најзанимљивију групу џамија овог типа чини међутим скупина од десетак споменика, на чијем се челу као најзанимљивији и најрепрезентативнији представник налази Алаџа џамија у Фочи. Поред ове фочанске задужбине — Карађозбегову џамију у Мостару, Али-пашину и Ферхадову у Сарајеву, почитељску џамију, Хајдар-кадијину у Битољу, пљеваљску, чајничку, џамију у Сарају на Трески и ону у Маглају — повезују, са малим разликама у појединим детаљима исте битне карактеристике. То су већим делом задужбине завичајног карактера, које су подизали људи пореклом са овог тла, и, изузев Јусуф-пашине џамије у Маглају и Мехмед-пашине у Призрену, ова се здања нису наметала својом величином и гломазношћу, већ су се и својим, понекад чак малим димензијама складније повезивала са околним амбијентом, чаршијом или махалом. Ове споменике такође одликује потпуна јасноћа и строга правилност архитектонског решења, као и брижљиво одабирани пропорцијски односи грађевине, како у основи тако и елевацији. У композицији простора код њих пада у очи не само хармонична усклађеност свих ових делова него и упечатљива једноставност решења: коцка и полулопта, са маркантним тамбуром, заклапају целу унутрашњост молитвеног простора, а занимљиви контрасти више се истичу у спољним односима које високи и витки минарет чини са нижим, компактним и затвореним кубусом на једној, и лаким, отвореним тремом на другој страни.

Тако су испитивања Алаџа џамије у Фочи (сл. 13) показала да је њен неимар, користећи антропометријски систем мера, посебну пажњу поклонио пропорционисању и међусобним односима њеног трема, централног кубуса, куполе и минарета.

Прецизније анализе ових делова показале су да они стоје у племенитим пропорцијским односима — израженим приближним цифарским вредностима 3 : 4 : 7 : 13 — који су иначе својствени за један од низова Златног пресека [29]. Лепота ове раскошне фочанске задужбине имала је знатног утицаја на већину потоњих грађевина поменуте групе. Високе уметничке вредности њене архитектуре, декоративне пластике и зидног сликарства прочуле су се одмах по њеном довршетку и потом су служиле као узор оснивачима и градитељима мање групе џамија у Херцеговини и Босни.

Међу најлепшим исламским задужбинама које су настале по угледу на Хасан Назирово здање у Фочи, истиче се позната Карађозбегова џамија, најмонументалнији споменик овог типа у Мостару. Подигао ју је брат двојице високих турских функционера — великог везира Рустем-паше Опуковића (1544—1552. и 1554—1561) и херцеговачког санџакбега (1547—1549) Синан-паше, заим Мехмед-бег Карађоз, 1557. године [30]. Његова задужбина, у целини узев-

[24] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II — Istočna i Centralna Bosna*, Sarajevo 1977, 327—331, сл. на стр. 330.

[25] D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima*, Beograd 1977, 25—28, sl. 4 i 5.

[26] М. Ковачевић, *Црква под средњевековним градом Соколом*, Старинар XVIII, Београд 1968, 221—225; В. Ј. Ђурић, *Уметност Црне Горе у доба обласних господара*, Историја Црне Горе, књ. II, том други, Титоград 1970, стр. 449—452.

[27] В. вакуфнаму у Крешевљаковићевом раду. Ова стара махала се протезала од Бенбаше до Башчаршије (H. Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, Radovi naučnog društva Bosne i Hercegovine XXVI, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 9, Sarajevo 1965, 31.) Највероватније је да су се на овом месту већ налазили дућани неког Махмуда Сагракчије који се помињу у другој Гази Хусревбеговој вакуфнами, јануара 1537. године (*Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице*, Сарајево 1937, у прилогу стр. XXXII).

[28] В. Скарић, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, — *План Сарајева при свршетку 16 вијека*, у прилогу књиге.

[29] А. Андрејевић, *Алаџа џамија у Фочи*, Београд 1972, 36.

[30] H. Hasandedić, *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, Prilozi za orijentalnu filologiju X—XI, Sarajevo 1961, 150; И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 134—135.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

28, 29 и 30. Пресеци џамија: Карађозбегове у Мостару, Али-пашине у Сарајеву и Хаџи Алијине у Почитељу

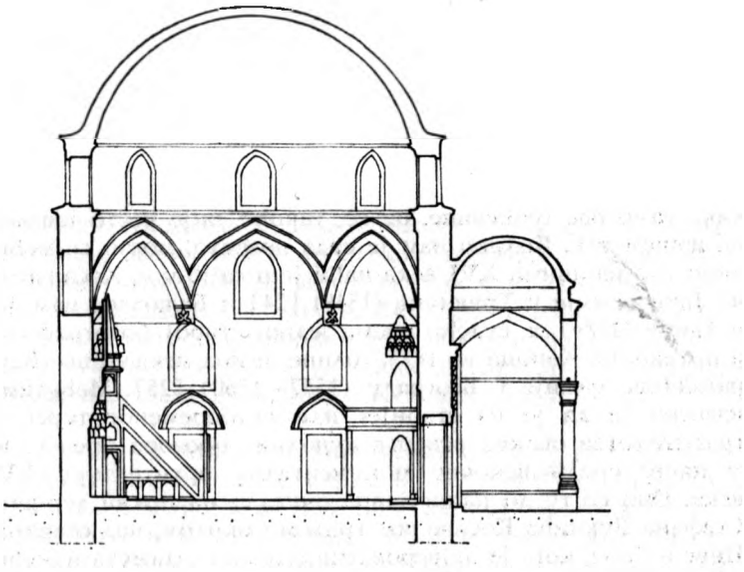

ши, делује као само мало мања и нешто скромнија реплика фочанске Алаџе. У погледу архитектуре, Карађозбегово здање не само да припада истом типу џамија, са истоветном просторном концепцијом, већ су код њега заступљени и идентични конструктивни и декоративни елементи. Ту је прелаз из квадратне основе у круг куполе изведен преко исте зоне трompи, подједнако је решен и њен трем, а унутрашњост је осветљена истоветно распоређеним отворима. Исто тако, ову џамију карактерише подједнако прецизна техника зидања, али са лепшим клесаницима белог камена, као и обрада архитектонских детаља — лукова, стубова, база, капитела и др. Мало одступање у спољној контури мостарске џамије чине знатно сведеније висинске пропорције целе грађевине, као и над трompама зарубљени углови масивног кубуса. У ентеријеру, пак, сви делови каменог намештаја — махвил, михраб и минбер — својим општим изгледом и основном схемом понављају форме ових делова из фочанске џамије, само што у Мостару њихове површине прекривају искључиво мотиви геометријске орнаментике [31].

И код једне од најмањих али свакако и најлепше међу куполним џамијама у Сарајеву, задужбине која је подигнута по налогу будимског беглербега и босанског санџакбега Хадим Али-паше, 1560. године [32], упечатљива монументалност постигнута је усклађеним односом неколико оскудних елемената: трема, куполе и минарета [33]. Но, наглашена висина молитвеног простора, где теме куполе над кришкастим трompама досеже висину од 15,85 метара, према релативно малој површини овог простора у основи (9,40 × 9,40 m), као и неуобичајена вертикална издуженост прозора на зидовима средње зоне молитвеног кубуса, наводе на поређења са позноготским градитељским искуствима. Исто тако, пластични фриз слепих аркада у унутрашњости тамбура, затим, техника зидања централног дела грађевине малим квадерима уједначене величине (35—6 × 22 cm) и, најзад, дебљине зидова овог истог дела од 110 cm (тј. 2 лакта), и висине камених софа, које су од тла одигнуте за 55 cm (1 лакат) — указују, као и код Алаџа џамије у Фочи, на присуство руку приморских мајстора у њеном извођењу.

У другој половини XVI века настало је у Херцеговачком санџаку још неколико џамија на којима се у већој или мањој мери запажају утицаји Хасан Назирове фочанске задужбине. Својом архитектуром на Алаџа џамију наликују још три споменика. Први је подигао Хаџи Алија, син Мусин, 1562/63. године у старом граду Твртка I — Почитељу на Неретви [34] — где су, иначе, како то архивски подаци говоре, дубровачки мајстори учествовали у грађевинским кампањама све до почетка XVIII столећа [35]. Почитељска џамија понавља основну архитектонску концепцију фочанске задужбине и представља, као и мостарска, бољи пример стандардног решења овог типа џамија. Њена купола, са распоном 9,70 m и теменом на висини од 14,80 m, у угловима је подухваћена, као и код сарајевске Али-пашине џамије, кришкастим троделним трompама. Над њима су споља, као и у Мостару, зарубљени углови основног кубуса, фасаде су на исти начин зидане необично прецизно изведеним квадерима, док куполице трема носе такође монолитни стубови кружног пресека. Друга два слична здања подигла су браћа Бољанићи у непосредној близини свог родног места — у Чајничу и Пљевљима. Старији, Синан-бег, херцеговачки намесник и зет Мехмед-паше Соколовића, подигао је своју џамију 1570/71. године у Чајничу [36] и, раскошно украшеном вакуфнамом од 7. VI 1582, одредио трећег брата — Али-бега — за доживотног управитеља његових задужбина [37]. Молитвени простор чајничке џамије (11 × 11 m) пресводи такође купола на трompама, код које су, међутим, углови споља осмостраног тамбура ојачани пиластрима. Трем је

[31] А. Андрејевић, *нав. дело*, 66.

[32] Натпис над порталом публиковао је М. Мујезиновић у два наврата (*Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka*, Prilozi za orijentalnu filologiju II, Sarajevo 1952, 108—109, и *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I — Sarajevo* 1974, 400—402). О самом оснивачу, његовој махали и посмртно подигнутој задужбини, са историјског аспекта расправљао је арх. А. Бејтић (*Ali-pašina mahala u Sarajevu*, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva II, Sarajevo 1966, 19—58.

[33] На то је већ указао арх. Д. Грабријан (*Arhitektura na dohvat čovečje ruke*, Novi behar XIII, Sarajevo 1940; овај његов текст је касније прештампан у публикацији Музеја града Сарајева »Grabrijan i Sarajevo«, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva III, Sarajevo 1970, 61.) Са мало речи Грабријан описује овај споменик: „Џамија изнутра нити је мала нити велика, чист геометријски простор, кубус с прелазом у калоту, с нишом михраба и улазом у осовини и слободно у простор смештеним минбером, па ипак је постигнут упечатљив изглед, упркос све строгости и суздржљивости."

[34] M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 470—471.

[35] Dž. Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 7—8, 13.

[36] M. Mujezinović, *nav. delo*, 479—480.

[37] H. Šabanović, *Komentar putopisa Evlije Čelebi*, Sarajevo 1967, 396, нап. 11; K. Dobrača, *Vakufname u Gazi Husrevbegovoj biblioteci*, Anali Gazi Husrevbegove biblioteke IV, Sarajevo 1976, 44.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

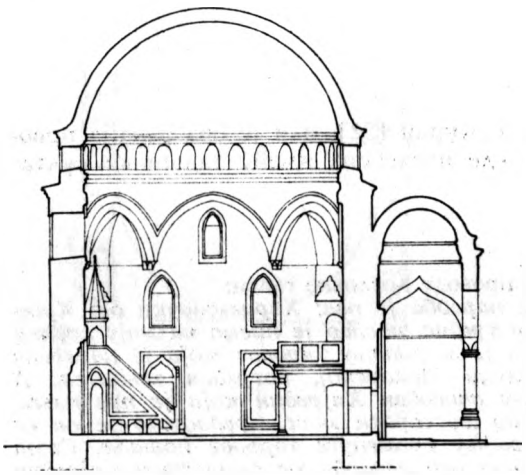

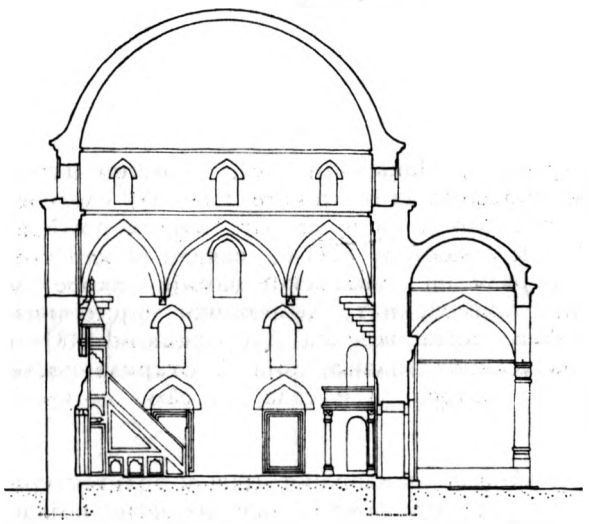

на уобичајен начин покривен трима куполицама, али овде средња куполица има, у односу на бочне, за два метра мањи пречник и маркантно истакнуто повишено постоље [38]. Необично витак четрнаестострани минарет, приспљен уз предњи угао централног кубуса, досеже висину која је равна двострукој висини главне куполе [39].

Џамија млађег брата, Хусеин-паше Бољанића, настала је годину дана раније, 1569, у оближњим Пљевљима [40]. Њену архитектуру (сл. 17 и 18) карактеришу скоро истоветне димензије и исте одлике као и код чајничке џамије, само је у Пљевљима богатство декоративне камене пластике више изражено. Међутим, у њеној архитектури особен изузетак представља појава малих слепих куполица над угаоним трompама, које су првобитно, над маркантним коцкастим постољима, надвишавале сва четири угла џамије. Овакве куполице су на исламским грађевинама у нашим крајевима понекад имале конструктивну функцију мртвих оптерећења, постављених изнад стубаца, као код Рустем-пашиног Бруса безистана у Сарајеву (1551) [41], или су, понекад, постављане на углове грађевине где се сустичу зидови, тј. на оним осетљивим местима која се желело боље статички осигурати. Према опису Евлије Челеби, такав је случај био са куполицама на угловима џамије Мехмед-паше Јахјапашића у Београду [42]. Но, изгледа, понекад су на нашем тлу угаоне куполице турски неимари преузимали из престоничке архитектуре и овде примењивали и као чисто декоративни елеменат. На то би указивала не само два ликовна извора — Квицов цртеж из 1857. и акварел Константина Јовановића из 1870. — исте мале београдске богомоље која је у новије време идентификована као Тугци Мехмед-агин месџид [43], већ и пример ове пљевaљске џамије. Декоративну функцију угаоних куполица на Хусеин-пашиној џамији истиче, најзад, и зналачки опис Евлије Челеби који изричито вели да се „у сва четири угла џамије налазе четири украсне куполе" [44].

Три елемента архитектонског решења пљевaљске џамије — октогонални тамбур главне куполе ојачан на угловима пиластрима, затим, карактеристично истакнута средња куполица трема са повишеним постољем, и, најзад, декоративне куполице-торњићи над угловима основног кубуса — одликују исламске куполне богомоље у овом делу Балкана изузетно ретко. Њихов број не прелази ни једну десетину у целој Југославији. Све ове карактеристике, заједно са старим мотивима клесане декорације, упућују на репрезентативна решења престоничке архитектуре Синановог доба [45].

На основу једне наредбе главном царском неимару, од 7. априла 1568. године, која се сачувала у Регистрима важних одлука Порте Цариградског архива, може се претпоставити да је Хусеин-паша Бољанић, који је тако добро познавао градитељске способности неимара Старог моста у Мостару — Хајредина — да га је препоручивао Порти

[38] A. Andrejević, *Islamska arhitektura*, Jugoslovenski mozaik, ed. »Revija«, Beograd, 1969, сл. 7.

[39] Још маја 1664. године Евлија Челеби је запазио овај минарет и у свом опису џамије забележио: „Ова џамија има тако складан, висок и витак минарет, с кога се учи езан, да када та пажљиво погледа човек који је упућен у архитектуру остаје запањен..." (*Putopis*, str. 396).

[40] А. Андрејевић, *Пљеваљска џамија и њено место у исламској уметности на нашем тлу*, Симпозијум „Сеоски дани С. Вукосављевића" књ. V, Пријепоље 1978, 177—180.

[41] H. Kreševljaković, *Naši bezistani*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 239.

[42] Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 86.

[43] Д. Бурић-Замоло, *Јавни објекти турске архитектуре у Београду*, Зборник радова Ослобођење градова у Србији од Турака 1826—1867, Београд 1970, 586—587, сл 3; Р. Тричковић, *Београдска тврђава и варош 1739—1789 године*, Годишњак града Београда XX (1973) 80.

[44] Evlija Čelebi, *Putopis*, 393.

[45] Тако се фиктивне, грађом испуњене куполице у виду надзиданих, пуних маса, које својим оптерећењем укрућују ступце, јављају у престоничкој архитектури већ у првој половини XVI века. Синан их ту, 1548. године, примењује на познатој Шехзаде џамији, затим 1557. године на џамији Сулејмана Величанственог, 1577. на Соколовићевој џамији на обали Златног рога, такође 1577. на чувеној Селимији у Једрену, итд. Синанови сарадници и ученици су овај елеменат преносили на своја дела широм пространог Царства и током целог XVII века. (U. Vogt-Göknil, *Türkische Moscheen*, Zürich 1953, 87, 94, 74, 105, 100).

http://www.balkaninstitut.com

A Andjejević, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

31. Основе Шахабедин-пашине џамије у Једрену и Муслихудинових џамија у Мажићима и Скопљу

за извођење тврђаве у Макарској [46], користио његов боравак у овим крајевима да би га исте, 1568, или следеће, 1569. године, ангажовао и на подизању своје задужбине у Пљевљима. Као и у Мостару [47] и, свакако Макарској, овом неимару у раду на пљеваљској џамији такође су могли да помажу приморски тј. дубровачки мајстори-извођачи. Бољанићеве тесне везе са Дубровником [48] и карактеристична техника зидања, која се открила после недавног обијања малтера са фасада, то само поткрепљују.

Као што међу џамијама стандардног типа у архитектури Бољанићеве пљеваљске задужбине данас изузетну појаву представљају очуване слепе куполице-торњићи над угловима централног кубуса, тако се у овој групи издваја и битољска Хајдар-кадијина џамија, из 1562. године (сл. 15 и 16) својим особеним решењем. Она не само да има неуобичајени дванаестострани тамбур, какав у овој групи споменика налазимо само још код битољске Исхак-челебијине џамије, већ има и трем шири од основног молитвеног кубуса. Ипак, најнеобичнија је чињеница да је у првобитној замисли неимара ово лепо здање требало да има два минарета. Десни минарет са својим степеништем одржао се све до првог светског рата, када је артиљеријским поготком порушен изнад висине куполица у трему. Онај са леве стране, међутим, не само да се од свог настанка разликовао од десног техником зидања [49], него очевидно никад није ни био изграђен до краја (сл. 16). У горњем делу он је завршен истим кровним венцем којим је обухваћен и цео трем. Унутрашњост, истоветне основе као и код оног другог, равних зидних површина, такође никада није била испуњена уобичајеним спиралним степеништем. [50]. Неизвесно је отуда зашто би уопште био грађен овај простор, ако му од почетка није била намењена функција његовог симетричног парњака?

Аналогно решење трема и постоља минарета има и џамија Мехмед-паше Соколовића, коју је, као и цео комплекс у Хавси код Једрена, велики везир подигао у спомен на свога сина Касим-пашу, 1576/77. године. На њој се такође јављају два истоветно постављена и у основи квадратна простора минарета, а трем је за њихову величину шири од бочних зидова главног кубуса џамије. Десни минарет Соколовићеве задужбине је изведен целом висином док је леви остао празан, без завојито изведеног степеништа, и нижи од кровног венца на трему. Разлика се само јавља код џамије у Хавси у томе што се тамо у минаретске просторе не улази из молитвеног дела, као у битољској џамији, већ директно из трема [51].

Премда се, због врло оскудних података везаних за изградњу битољске задужбине, данас тешко може наћи поуздано решење овог занимљивог проблема, могуће је поставити две највероватније претпоставке: или је оснивача у даљој изградњи овог дела џамије омело накнадно сазнање да је подизање више од једног минарета повластица уобичајена код задужбина чланова владарске куће, како то наглашава А. Куран [52], или је ова џамија првобитно требало да буде посвећена имену тадашњег султана [53].

[46] Ова наредба у преводу дословце гласи:
„Мимар Синан-паши наредба је ова: Херцеговачки бег Хусеин, нека му је слава трајна, послао је писмо на моју срећну Порту и известио да је за градњу тврђаве, која је наређена да се подигне у луци Макарској, потребан градитељ. А како је градитељству способан Хајредин који је пре извесног времена саградио мостарски мост, предложио је да се он постави и на градњу споменуте тврђаве пошаље. Стога се наређује, кад стигне ова наредба, да се постави Хајредин за градитеља споменуте градње и хитно га отпреми. Кад стигне нек започне са градњом тврђаве на начин како он нађе за сходно и нека доврши посао. Предато 9. шевала 975. године Давуду капуџехаји Херцеговачког бега Хусеин-паше. Написане су потребне наредбе дубровачком бегу и херцеговачким кадијама ради помоћи." (A. Nametak, *Mostarski Stari most*, Sarajevo 1932, 10; N. Dobrović, *Urbanizam kroz vekove. I — Jugoslavija*, Beograd 1950, 47; Dž. Čelić i M. Mujezinović, *Stari mostovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1969, 48—49.)

[47] На основу недавно публикованог фермана Сулејмана Величанственог од 7. марта 1566. године, који је уследио на предлог надзорника градње, мостарског заима Мехмеда Караџозбега, данас је извесно да је од дубровачке властеле тражено да за потребе изградње овог моста пошаљу градитеље. (М. Васић, *О градњи Старог моста у Мостару*, Balcanica VIII, Београд 1977, 194, прилог IV).

[48] А. Андрејевић, *нав. дело*, 187—188.

[49] Док је десни минарет зидан пажљиво обрађеним квадерима камена, са минималним спојницама, овај леви је грађен, као и цела џамија, тесаницима који се смењују са по два реда опеке између којих су дебеле малтерне спојнице.

[50] У унутрашњости, на тлу, нема знакова који би говорили да је ту некада био вертикални стожер степеништа, а на зидовима нема трагова степеника који би, да их је некада било, морали бити уграђивани у зидове напоредо са изградњом целог овог простора. Тако се може претпоставити да је овај простор одмах по довршењу џамије кориштен другачије од његове првобитне намене.

[51] T. Reyhanli — A. Altun, *Edirne/Havsa'da Sokollu (Veya Kasim Paşa) Külliyesi (Building complex of Sokollu at Havsa)*, Sanat Tarihi Yilliği VI, Istanbul 1976, 67—89, Pl. 1.

[52] A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago — London 1968, 24.

[53] Сличан један случај забележио је на нашем тлу Евлија Челеби у свом *„Путопису"* 1670. године. Он је тада описао како је задужбина Синанудина Јусуфа Охрузаде, подигнута између 1479—1481. г. у Охриду, на темељима Климентовог манастира Св. Пантелејмона, постала џамија султана Бајазита II. Евлија наглашава да је султан пожелео само да се целој грађевини дода још један минарет. (Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo 1967, 555—556). Нашавши потврду за веродостојност ове Евлијине белешке у тексту вакуфнаме ове исте џамије, Х. Шабановић је истакао изузетну важност тог записа за тумачење појаве „царских џамија" и у неким другим нашим градовима, као нпр. у Сарајеву, где је џамија Иса-бега Исхаковића касније проглашена царском (Уп.: M. Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knj. I — Sarajevo*, Sarajevo 1974, 17—18).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

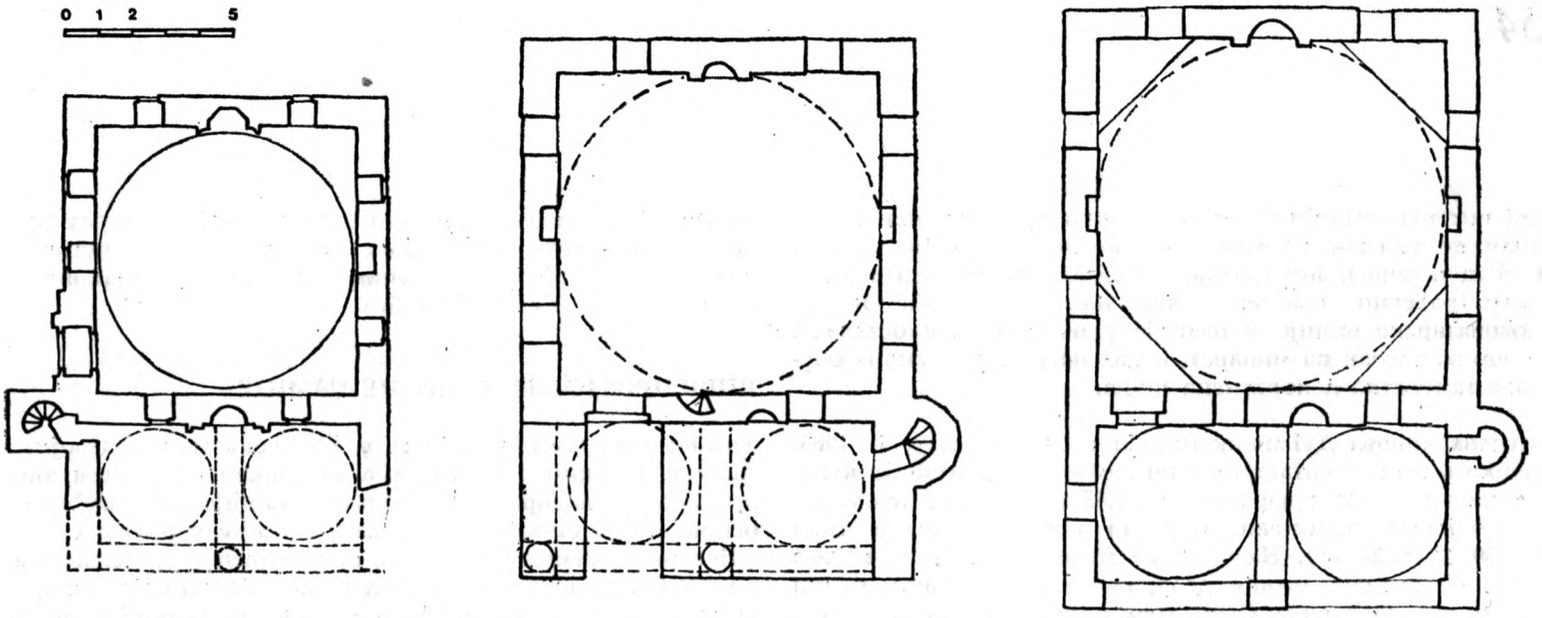

ТИП ЏАМИЈЕ СА ДВОТРАВЕЈНИМ ТРЕМОМ

Засебну, далеко малобројнију али ништа мање занимљиву групу једнопросторних куполних џамија, чини тип џамије код којих је трем решен само са два травеја. Судећи према потпуно или само делимично очуваним споменицима, сада би се могло закључити да овај тип џамија у XVI веку није био тако често извођен као што је то био случај са претходним типом. На нашем тлу овај тип џамија данас може да илуструје само још веома мали број задужбина: Бали Реисова џамија у Нишу, задужбина мевлане Муслихудина Абдулганија у Новом Пазару, остаци срушене џамије истог оснивача у Мажићима код Старог Трга [54], и исто његова земљотресом оштећена џамија у Скопљу.

Опште карактеристике ових објеката исказују се у малим димензијама, куполи конструисаној над пандантифима (са изузетком скопске Дуђанџик џамије, где су тромпе), минарету који је прислоњен уз десни бочни зид, и трему који је увек скоро исте висине са кубусом молитвеног простора. Међутим, док се о првобитном трему џамије у Нишу (сл. 5) и оне у Мажићима код старе Трепче сада може расуђивати само још на основу мање или више оскудних делова који су преостали после њиховог обрушавања [55], о тремовима џамија у Новом Пазару и Скопљу, могуће је, захваљујући очуваности овог дела објекта, прецизније говорити. Трем новопазарске џамије (сл. 11 и 12), као што је већ раније запажено, другачије је зидан од њеног главног дела. Наиме, док су фасаде молитвеног кубуса грађене опеком и приклесаним каменом, дотле је овај улазни део џамије изведен пажљиво обрађеним тесаницима пешчара. Он је на неуобичајен начин затворен са своје десне стране продужетком бочног зида централног кубуса и исте је висине са овим делом, тако да његове две куполице нису много ниже од главне куполе. Уз тај, бочни зид трема, прислоњен је минарет. Са њим је остварена комуникација преко малог, лучно пресведеног отвора, што везује минарет и повишени део софа. У левом, нижем делу трема, асиметрично у односу на целу грађевину, постављен је улазни портал. Но, и поред разлике која је видљива у начину зидања између овог и главног дела џамије, концепција целог трема новопазарске задужбине и његова повезаност са основним кубусом, показују да је он првобитно тако био планиран и да је истовремено подигнут [56].

Тако је и са срушеном џамијом Муслихудина Абдулганија у Мажићима код Старог Трга, некадашњој касаби Трепча. Према вакуфнами, легализованој у Скопљу 1550. године, у њен шири комплекс поред обавезног шадрвана, улазио је и један каравансарај, од кога сада више нема трага. Ову своју невелику џамију (11,70 × 15,95 m) оснивач је подигао на земљишту под нагибом, тако да је она у делу према михрабу високо подзидана савршено обрађеним тесаницима. Њен молитвени простор некада је пресводила купола такође на пандантифима, распона од 9,60 метара. На основу видљивих опека два ојача лука на чеоном зиду основног кубуса може се закључити да је и овде трем са две куполице био високо изведен. Њега је са десне стране заклапао зид чији остаци и данас стоје (сл. 10). Уз овај зид био је прислоњен шеснаестострани минарет са каменим завојитим степеништем које у доњој партији још стоји. Два монолитна камена стуба кружног пресека некада су носила лукове и куполице трема. У ле-

[54] Н. Kaleši, *Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku*, Priština 1972, 243, 250—251; Исти, *Споменици исламске архитектуре и оријентални рукописи*, Косово некад и данас, Београд 1973, 473. Иначе, како се ова џамија спомиње у заједничкој вакуфнами са новопазарском (1550), то је највероватније истовремено грађена са њом, а можда и од истих мајстора, у петој деценији XVI века.

[55] Већ је у првом делу ове главе речено да је још Х. Минети забележио како нишка џамија више нема трем. Постојећи трем је реконструисан у најновије време (1977/78) према траговима првобитног, а по елаборату арх. Данице Јанић. Код трепчанске џамије трем је у толикој мери срушен да се још само могу видети на чеоном зиду кубуса луци од опека, изнад којих су биле конструисане куполе, као и нешто боље очуван његов десни зид са постољем минарета.

[56] А. Андрејевић, *Алтин-алем џамија у Новом Пазару*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 8, и нап. 43.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

вој интерколумнији изведен је нижи прилазни патос што води до улазног портала. Цео десни део трема има за 0,55 m повишен ниво софа, а на зиду према централном делу грађевине изведен је помоћни михраб. Као и код новопазарске џамије и овде је у бочном зиду остављен отвор за улазак на минарет, и над њим је делимично очувана истоветна декоративна ниша.

Муслихудинова Дуђанџик џамија у Скопљу, коју је 1963. тешко оштетио катастрофални земљотрес, имала је куполу на тромпама пречника од 10,45 m и данас представља највећи делимично очувани споменик овога типа (11,60 × 18,20 m). Њен нешто мало нижи трем, изузев каменом зиданог чеоног дела, изведен је на исти начин као и цела грађевина. Само, трем овде са обе бочне стране заклапају зидови. Уз десни је, као и код Алтун-алем џамије, прислоњен минарет, но знатно виши (око 32 m) и виткији. Моћне и благо преломљене лукове под двема куполицама у трему подухвата снажан, каменом зидан стубац, квадратног пресека (сл. 9). Наспрамно од њега, у средини зида који предваја трем од молитвеног простора, изведена је камена ниша помоћног михраба, док је улазни портал померен улево, готово до самог бочног зида.

Сви наведени елементи — високи, двотравејни трем, зид који га заклапа, асиметрично постављен портал и неуобичајено прислоњен минарет уз трем — наводе на претпоставку да су и градитељу Алтун-алем џамије а и неимарима других задужбина овог типа на нашем тлу, служиле као узор неке од старијих и поштованих грађевина османске архитектуре.

Компаративни материјал са матичног, турског тла, потврђује ову претпоставку. Већ је А. Куран, у својој изванредној расправи о џамији у раноосманској архитектури, истакао као најзанимљивији пример турске џамије са двотравејним тремом џамију Шахабедин-паше у Једрену, из 1436. године [57]. Он је уједно указао да је овај тип џамије имао своје претходнике још на тлу Анадолије, где се јавио код месџида Инце минарели медресе у Коњи (1258) и Мехмед Иљас-бегове џамије у Маниси (1362). Куран је, такође, изнео и читав низ познијих примера оваквих џамија које су током друге половине XV века настајале у Једрену, Истанбулу и Амасији. Код неких од ових здања трем је служио не само као улазно предворје већ и као полунезависан молитвени простор, са сопственим михрабом [58]. Управо те карактеристике имају тремови и нишке Бали-бегове и новопазарске Алтун-алем и скопске Дуђанџик џамије. Код њих не само да је портал померен на леву страну и да се у средњем делу чеоног зида очувала ниша помоћног михраба, већ је и разликом у нивоу тла, са посебно издигнутом софом, издвојена десна половина трема за потребе молитве. Тако сада са сигурношћу можемо закључити да је концепција овог типа џамије, са двотравејним тремом, пренета у наше крајеве из великих центара османске престоничке уметности, тј. од неимара који су формирани у искусним градитељским радионицама Једрена, односно Истанбула.

ВИШЕПРОСТОРНЕ КУПОЛНЕ ЏАМИЈЕ

Трећем типу џамија, који се у XVI веку може издвојити међу исламским задужбинама ове врсте на нашем тлу, припадају вишепросторне куполне џамије са разуђеном основом. Оне су међу џамијама у овом делу Балкана биле најрепрезентативније, грађене су у највећим димензијама, а подизали су их као своје задужбине обично највиши провинцијски функционери. У просторној концепцији, разлике између ових богомоља и стандардних једнопросторних џамија нису се толико огледале у решењу централног молитвеног простора, који је мање-више остајао исти, колико у општој композиционој структури која је овде, поред њега, обухватала и нове елементе. Они се на овим џамијама јављају у виду придоданих бочних просторија које су својом ширином утицале на повећање и монументализацију улазног трема. Он ће, међутим, код овог типа понегде чак са све четири стране уоквиравати поплочано двориште, на улазној страни, са шадрваном у средини.

Трагајући за разлозима оваквог бочног проширења код овог типа џамија, арх. С. Ејице је испитао неколико десетина споменика са целе територије некадашњег Османског царства, и детаљно разматрајући функције ових монументалних здања, утврдио да она нису представљала уобичајене градске или махалске џамије. Он је установио да су се од средине XIV па све до средине XVI века овакве џамије подизале као нека врста ходочасничких вишефункционалних завијских здања, што су, поред осталог, имала да прихватају и чланове путујућих дервишких редова, који су, још од настанка прве османске државице, у етапама пратили ширење турских војних крајина [59]. Тако се, после многих ранијих претпоставки [60], сада сматра извесним да су ове бочне, мање и ниже просторне ћелије, које су најчешће покриване куполицама, спајане вратима или ширим лучним отворима са основним кубусом, као и засебним порталима са спољашношћу, у почетку настајале као анекси намењени за добротворне странопријемнице.

Типу џамија са разуђеном основом данас на југословенском тлу припадају само још три здања, која се у логич-

[57] A. Kuran, *nav. delo*, 42.

[58] *Исто*, 43.

[59] S. Eyice, *Une institution religiese et sociale de la première periode Ottomane: Le Zaviye, »Zawiyah« et la Mosquée à Zaviye*, Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul XXI, 1—4, Istanbul 1963, 60.

[60] Некада се помишљало да су ове латералне просторије имале функцију медресанских ћелија, или да су служиле за потребе локалног судства, па чак се мислило да је то могла бити нека врста припојених капела појединих личности *(нав. дело*, 59).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ном хронолошком и географском низу јављају у најважнијим центрима турског периода [61]. То су: Јахја-пашина џамија у Скопљу (1503/4), џамија Гази Хусревбега у Сарајеву (1531) и џамија Ферхад-паше Соколовића у Бања Луци (1579).

Монументална задужбина везира Јахја-паше у Скопљу (сл. 1 и 2) данас делује као импозантна једнопросторна џамија стандардног типа, коју покрива једноставан четвороводни кров. Међутим, некада је она имала не само огроман простор молитвеног кубуса, са 324 m² у основи, кога заклапају најмасивнији зидови (дебљине 2,70 m) који су уопште забележени код неке џамије у Југославији, него и најпространију, а, судећи према речима Евлије Челеби из 1660. године, и врло високу куполу [62]. Њен минарет није на уобичајен начин прислоњен уз централни кубус џамије, већ је необично постављен на сам десни крај трема и, такође, има највеће димензије на нашем тлу [63]. Врло висок и пространтрем, раскошно оплаћен белим мермером, са најмонументалнијим порталом у овом делу Балкана и два богато украшена помоћна михраба, сада се пружа за онолико колико су некада биле широке две бочне квадратне просторије ове џамије. Њихово некадашње постојање потврђује не само оваква диспозиција трема, са сада чудно удаљеним минаретом, већ и трагови у техници зидања који су још видљиви на овом делу бочних фасада централног кубуса као и на тлу остаци самих зидова ових просторија. Најзад, наизглед нелогично постављени прозорски отвори у овим партијама чеоног зида трема, данас такође сведоче да су они некада, као и код Хусревбегове џамије у Сарајеву (в. цртеж 10), осветљавали ове, сада непостојеће, бочне анексе Јахја-пашине задужбине.

Велика Гази Хусревбегова џамија у Сарајеву (сл. 7 и 8), као композиционо и конструктивно остварење представља на нашем тлу даљу етапу у развоју овог типа. Не само у односу на остале куполне џамије у Босни и Херцеговини — како је то истицао проф. Х. Рецић [64] — већ и у односу на друге џамије њене врсте у западном делу Балканског полуострва, њу одликује зрелије, комплексније и смелије архитектонско решење, разведенија основа и строго, знаначко декорисање свих делова њеног ентеријера.

За разлику од скопљанске Јахја-пашине џамије, где михраб у основи није добио посебан простор, неимар сарајевске џамије, Ацем Есир Али, је код ове задужбине на страни према кибли развио велики правоугаони михрабски простор. Он је у висинским релацијама приближно исте висине са бочним квадратним просторијама и тремом, док је у основи, по спољним димензијама, исте ширине са главним делом џамије. Тај велики, попречно постављен простор, пресведен је великом полукуполом на пандантифима. Њена база нема линију полукруга, као што би се очекивало, већ представља лук са полупречником већим од полупречника главне куполе. Отуда цео овај део џамије и има нешто пуније зидове.

Често се сматрало да је пласирање михраба у неку врсту апсиде настало као последица интензивних узајамних контаката између раноосманске и позновизантијске архитектуре, нарочито после пада Цариграда у турске руке. Но, историчари турске архитектуре сложили су се у констатацији да су османски Турци изводили овакве просторе од најранијих времена, било да се радило о заиста апсидалној пројекцији михраба, како мисле једни, или о постепеном нестајању главног ивана крстообразног решења медресанског типа грађевине, како то истичу други [65]. Евидентно је данас да се овај елемент у османској архитектури јавља још на тлу Анадолије, на пример код џамије Мурата I у његовој престоници Бруси (1363), или код Имарет-џамије у Тиру близу Измира (1444), а на европском тлу код Јусуф-пашине џамије у Једрену (1429) и, затим, код неких споменика XV века у Цариграду [66]. Код већине ових грађевина, макако био рудиментиран или пак развијен овај простор, он је најчешће бивао и пресвођен полукалотом. Но, то су претежно биле полукалоте мањих димензија. Са заузећем старе византијске престонице на Босфору, турски неимари су, студирајући велелепну Св. Софију, слободније почели развијати полукуполу по димензијама, подигли су је до висине подножја главне

[61] Према једном покушају реконструкције, који је на основу неких старих бележака извела Д. Бурић-Замоло *(Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521—1867. Arhitektonsko urbanistička studija, Beograd* 1977, сл. 14), овом типу је могла да припада и некадашња Јахја-пашина Имарет џамија у Београду, подигнута 1548/49. године.

[62] Евлија Челеби истиче да „та џамија има високу куполу" и да је „неимар грађевине ту показао своје мајсторство". *(„Путопис"*, стр. 282). Иначе, у литератури о османској архитектури XVI века већ је установљено да је дебљина зидова била у функцији распона купола којима су они били пресведени. Тако је арх. Кубан Доган дошао до закључка да је дебљина зида од 1,5 m била нормална за распон куполе од око 13 метара, што, по њему, најбоље показују џамије у Једрену. Тамо, џамија Сити-султан има пречник од 13 m а зидови су дебели 1,5 m; следствено томе и Ајшекадина џамија у Једрену има распон куполе 10,5 м а дебљина зидова је 1,1 метар. Међутим, Синанова Соколовићева џамија испод Хиподрома у Цариграду, из 1571/72. год. премда са куполом распона од 13 m, има дебљину зидова од само једног метра. (D. Kuban, *An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Centuri: the Sokollu Mosque and its Dependencies in Istanbul,* Ars Orientalis, 7, Washington D. C. 1968, 30.).

[63] Већ је H. W. Duda *(Balkantürkische Studien,* 54—56) истакао да је његова висина, од 55,5 m, највиша у Скопљу и Југославији, а Евлија Челеби је по форми и лепоти поредио овај минарет са минаретом призиданим уз Св. Софију у Цариграду.

[64] H. Redžić, *Ko je graditelj Gazi Husrevbegove džamije u Sarajevu,* Radovi Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine XIII, Odeljenje istorijsko-filoloških nauka knj. 5, Sarajevo 1960, 118.

[65] G. Goodwin, *A history of Ottoman architecture,* Baltimore—London 1971, 164.

[66] S. Ögel, *Der Kuppelraum in der türkischen Architectur,* Istanbul 1972, 50—51.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

куполе, и, подухватајући ову уздужно полукуполама са обе њене стране, створили такође повећан, јединствен и прегледан унутрашњи простор.

Централни део сарајевске џамије пресводи моћна купола великог распона, са спољa плитким тамбуром. Њена калота је такође необично плитка, тако да стрела куполе, од висине горње ивице куполних прозора до њеног темена, не прелази ни четири метра. Конструишући овако плитку калоту, неимар је њене бочне потиске савладао, преносећи их на горње партије централног кубуса, спољним ојачавањем углова тамбура врло широким и масивним пиластрима, а на угловима, над пандантифима, и по једним паром управно постављених контрафора.

Такво решење куполе такође потиче још из византијске престоничне архитектуре VI века. Ту су се, на Јустинијановој Св. Софији, градитељи монументалних султанских задужбина упознали са „чудним и страшним делом, које изгледа као да виси златним ланцима обешено о небо", како је још у VI веку Прокопије окарактерисао првобитни изглед куполе њених архитеката, Исидора и Антемија [67]. Од 1453. године, конструктивно решење овог, готово цео миленијум старијег хришћанског храма, служило је као тешко достижни узор на коме су османски неимари базирали основну схему својих владарских џамија [68]. Укључивши се у токове оваквих преокупација стваралаца турске престоничне архитектуре, Персијанац Ацем Есир Али — кога је после свог похода, 1514. године, довео из Табриза у Цариград султан Селим I — наставио је са експериментисањем на спрегу полукуполе и куполе готово на свим делима које је извео као главни архитекта Царства [69], па и овде, на сарајевској Гази Хусревбеговој џамији.

У ранијим расправама о овој џамији, у време када се код нас још није знао њен градитељ, уочене су извесне сличности између овог здања и цариградске Атик Али-пашине џамије (1491), за коју се сматрало да је неимару служила као узор [70]. Веровало се да је откривена најближа аналогија „како у тлоцртном и просторном рјешењу тако и у начину пропорционисања", али је уједно истакнуто да се разлике појављују не само у броју и простирању бочних, куполицама засведених простора, већ и толико различитој архитектонској декорацији да је било очевидно да ове две грађевине не потичу од истог градитеља [71].

После изградње џамије Мехмеда II Освајача, на темељима порушене цркве цариградских Св. Апостола, 1470, и доцније подигнуте џамије Бајазита II, 1506, ове две велике владарске богомоље свакако су на свој начин утицале на касније решења неких цариградских џамија, које су изведене до појаве изузетне Синанове личности. Поменута задужбина Бајазитовог великог везира, Атик Али-паше, то добро илуструје. Њена основа (цртеж 32) заиста делује као умањена и нешто упрошћена основа Освајачеве џамије. Ту, главну куполу такође подухвата са једне, михрабске стране, полукупола, са обе бочне стране централног дела налазе се квадратни простори, чији је само број овде сведен са три на два; трем има колонаду са куполицама само са чеоне стране, а уместо два, изведен је само један минарет. Но, овде је битна чињеница да бочни простори Атик Али-пашине џамије имају једину и искључиву

32. Основа и попречни пресек Атик Али-пашине џамије у Цариграду

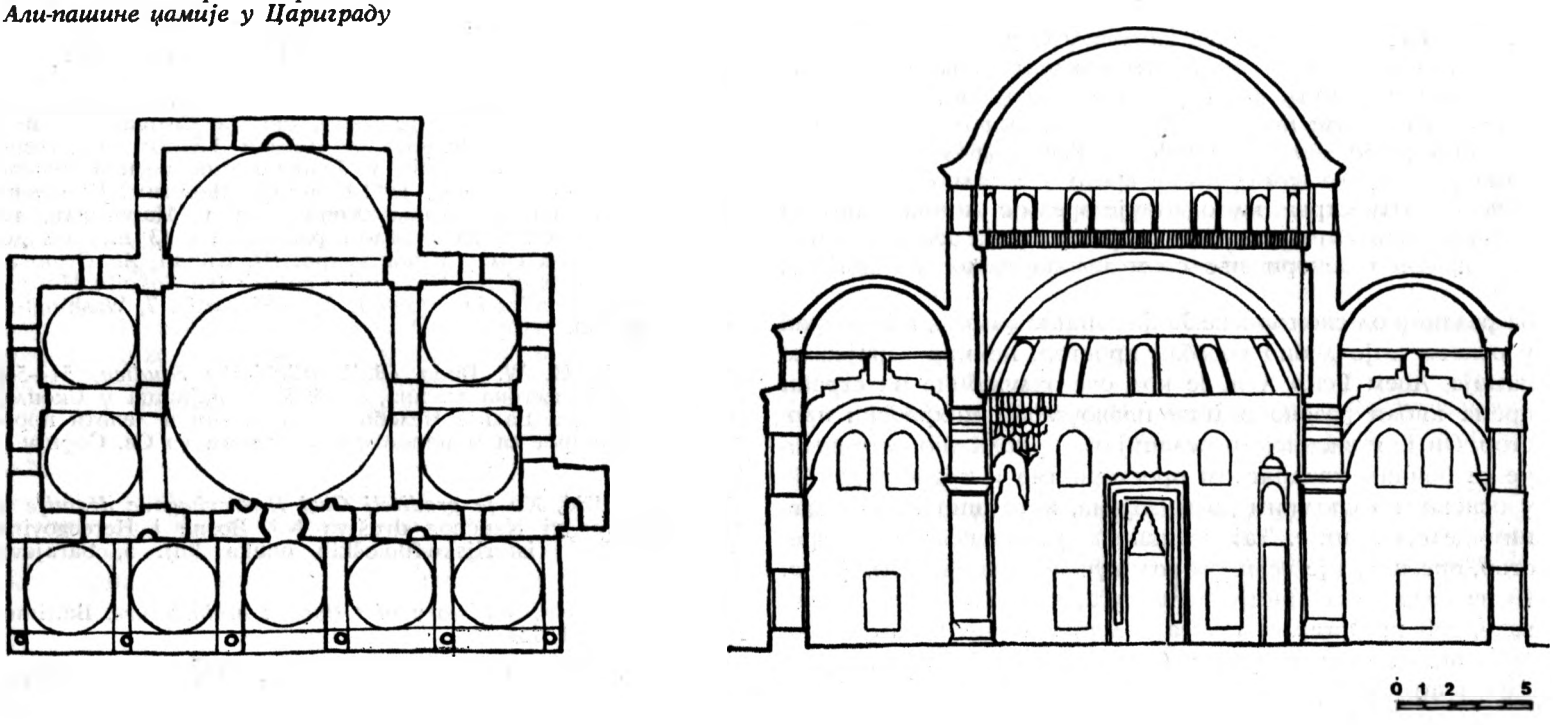

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

33. Пири-пашина Имарет џамија у Силиврији, основа

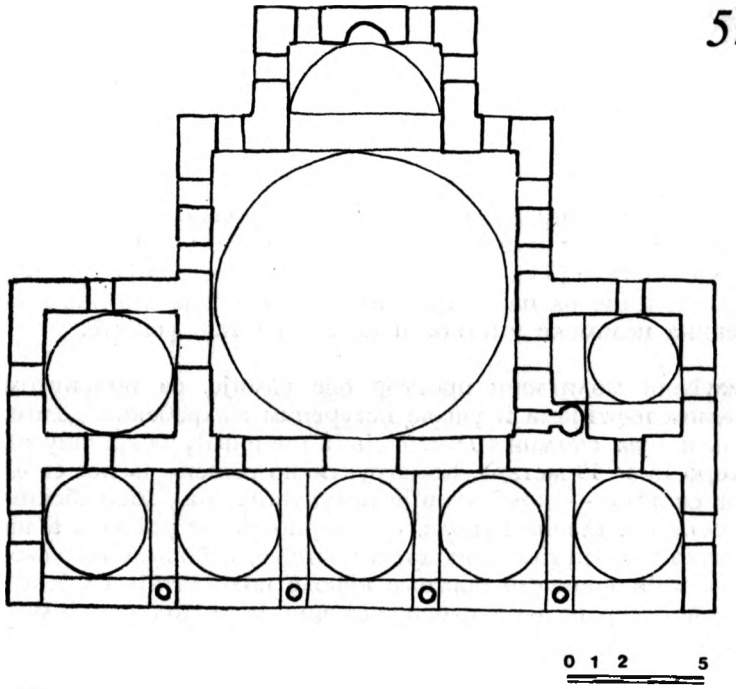

функцију да прошире и на тај начин повећају молитвени простор, са којим иначе, по намени и просторном решењу, чине целину. Они нису бочним пролазима повезани са спољашношћу [72]. Код Гази Хусревбегове џамије, међутим, бочни простори, иако широким и високим лучним отворима повезани са централним делом грађевине, уствари представљају издвојена одељења, која су имала и посебне функције. На њих указују управо споредни портали са прилазним степеништима који до њих воде, са једне и друге стране.

Знатан хронолошки распон који раздваја Хусревбегово здање од Атик Али-пашине џамије, као и све изнете разлике, наводе на помисао и покушај изналажења могућих аналогних решења међу очуваним споменицима османске архитектуре који су подизани у време ближе годинама изградње сарајевске џамије. У том смислу је занимљиво да се међу здањима која је приближно у ово време извођио сам неимар сарајевске џамије — Ацем Есир Али — обично издваја цариградска џамија великог везира Пири Мехмед-паше (1523), турског великодостојника који је заједно са Хусревбегом 1521. за Сулејмана Величанственог освајао Београд. Његова џамија, конципована као четворолист уписан у квадрат, са централном куполом подухваћеном унакрсно постављеним полукуполама, сматрана је тада пуних четврт века — све до изградње Синанове Шехзаде џамије (1548) — за врхунско остварење османске идеалне џамије [73]. Међутим, задовољни везир је наставио са подизањем низа својих задужбина и изван Цариграда, па је изградњу другог његовог значајног здања — Имарет-џамије у Силиврији, између Једрена и Цариграда — свакако поверио истом градитељу. Та је џамија довршена 1530/31. године, дакле скоро истовремено са сарајевском [74]. Основа ове силивријске Пири-пашине џамије (цртеж 33) са малим одступањима реплицира решење примењено код Хусревбегове задужбине: молитвени простор са куполом на пандантифима завршава се наглашеним михрабским простором са полукуполом, само је тај део овде ужи од централног кубуса; бочно су такође постављене истоветне просторије, али су ту оне већ одвојене зидовима и повезане са средишњим делом порталима; идентичан петокуполни трем затворен је са бочних страна такође зидом у коме су прозорски отвори, како је то и код сарајевске џамије; једино минарет није прислоњен уз десну бочну просторију већ је убачен у њу саму, па је зато ту конструисана нешто мања куполица.

Обе наведене аналогије поуздано говоре да су битне карактеристике Гази Хусревбегове џамије у Сарајеву поникле у кругу градитеља цариградске школе, који су овако и слично конципована здања изводили и у престоници Царства и по другим местима његових провинција. Сличност са Пири Мехмед-пашином џамијом у Силиврији показује само, као и пример позније изведене Алаџа џамије у Фочи, колико су понекад брзо могли бити преношени у наше крајеве нови токови цариградских уметничких решења.

Наведена два примера куполних џамија припадала су својом наменом, као што смо видели, и већој групи османских вишефункционалних завијских здања. За разлику од њих, трећи очувани пример развијеног типа куполне богомоље у нашим крајевима, џамија Ферхад-бега Соколовића у Бања Луци (сл. 19—22), представља само изразито монументалну варошку џамију. Њени пространи, подужно постављени и занимљиво пресведени бочни делови чине

[67] Б. Бошковић, *Архитектура Средњег века*, Београд 1957, 85; R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore 1975, 225—226.

[68] A. Gabriel, *Saint-Sophie source d'inspiration de la Mosquée Suleymaniye*, VIe Congres International d'Etudes Byzantines, Alger 2—7 octobre 1939, Résumés des rapports et comunications, Paris 1940, 230—231; M. A. Schneider, *Sophienkirche und Sultanmoschee*, Byzantinische Zeitschrift LXIV, München 1951, 509—516; M. Rumpler, *La coupole dans l'architecture byzantine et musulmane*, Strasbourg 1956, 43—61.

[69] L. A. Mayer, *Islamic Architects and Their Works*, Genéve 1956, 50; B. Ünsal, *Turkish islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times*, London 1959, 96; G. Goodwin, *nav. delo*, 187.

[70] H. Redžić, *nav. delo*, 145. На поређење са том цариградском џамијом указивао је затим и арх. Ц. Челић *(Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslovenskih naroda*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 404). Он је само додао Да је код Гази Хусревбегове џамије „Тлоцртно рјешење скопљанске Исхакије добило пуну формалну просторно-пластичну вриједност. Аналогија с раноцариградском Атик Али-пашином џамијом сасвим је јасна". У једном свом каснијем тексту *(Sarajevo i okolica*, Zagreb 1974, 60—61) Челић ће навести и име градитеља Хусревбегове задужбине и изнети да „... главна купола Бегове џамије промјером и висином стоји према Аја Софији у Цариграду у приближном односу 1:2".

[71] H. Redžić, *nav. delo*, 156.

[72] T. Öz, *Istanbul Camileri*, I c., Ankara 1962, 24—25, sl. 20—21.

[73] A. Kuran, *nav. delo*, 196—198, 211; G. Goodwin, *nav. delo*, 178.

[74] S. Eyice, *Une istitution religiese* ... 43.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

хомогену целину са централним поткуполним простором и никада нису имали посебне функције, па ни засебне, бочне портале [75]. Ипак је бањалучка Ферхадија, из 1579. године, један од најинтересантнијих и најзначајнијих споменика исламске уметности на нашем тлу, уопште.

Разуђени молитвени простор ове џамије, са поменутим бочним партијама и упоље истуреним михрабским делом, и њен трем спољним димензијама покривају површину од скоро 15 × 19 метара. Конструктивно решење њеног сводног система — комбинације полукуполе, над михрабским простором, главне куполе, сразмерно малог распона а на високо издигнутом коцкастом постољу, и бочних полусводова који коцкасто постоље куполе подухватају са једне и друге стране — карактеристично је и код нас јединствено.

Просторно-пластичну концепцију ове грађевине прожима извесна динамика која се у елевацији и општој контури, уз наглашене висинске компоненте, манифестује убрзаним степеновањем маса од тла према темену куполе. Иначе, цео тај спољни омотач здања истовремено на једноставан и потпуно веран начин одражава унутрашњи простор.

Импозантан, висок и светао трем, поред портала и две узане и витке нише помоћних михраба, на чеоном зиду има са сваке стране по два суперпозирана прозора, постављена један више другог. За разлику од огромне већине других монументалних грађевина ове врсте, систем овако пласираних прозорских отвора овде се понавља и на бочним зидовима [76], као и на зиду према кибли. Унутрашњост џамије, поред овако распоређених отвора, куполних прозора (12) и оних на полукуполи (5), осветљавају и три груписана прозора које је неимар као једну целину отворио на чеоном зиду централног кубичног дела, изнад трема а иза његове средишње куполице (сл. 19). Оволико изражено обиље светлости у унутрашњости једне џамије није се више, колико нам је данас познато, на нашем тлу нигде јављало, ни пре нити после задужбине Ферхад-бега Соколовића. Слично томе, код бањалучке Ферхадије импресионира и одмерено употребљена али савршено изведена секундарна пластика: многобројни пиластри на куполи и полукуполи, богато профилисани и живо изломљени кровни и други венци, лепо уоквирена поља на страницама петостраног постоља минарета и мноштво декоративних каменех конзола на том месту, као и благо засечени спољни углови правоугаоног михрабског простора, са сталактитном декорацијом при врху (сл. 20). Најзад, све то употпуњује и крунише необично прецизна техника зидања целог овог споменика.

Већ је раније поменуто да је о Ферхадији џамији, према њеном значају, до сада врло мало писано и да је само арх. Ц. Челић, ослањајући се на стилску анализу, закључио да је приликом изградње ове задужбине „организатор и руководилац посла био добављен из Цариграда, из Мимар Синанове школе". Мимо овог, свакако тачног закључка, исти аутор је, истичући архитектонске одлике Ферхадије, издвојио и неке изузетне особености које су је, по његовом мишљењу, издвајале од осталих османских већих џамија. Тако су, према овом мишљењу, необична „бочна проширења са својим осебујним начином пресвођења" и „сасвим необична постава двају степеништа за излаз на махвил" [77].

Данас, деценију после настанка поменутог текста, извесно је, међутим, да су узана и стрма степеништа, као комуникативна веза између молитвеног простора и минарета или, још чешће, махвила, извођена кроз масу чеоног зида не тако ретко у османској архитектури XV и XVI века.

Да споменемо само да су, на пример, на нашем тлу тако изведена степеништа имале Сингур Чаушева Ески џамија у Битољу, 1433/35. [78], затим Исхакија џамија у овом истом граду, 1506. (цртеж 6), и Гази Хусревбегова џамија у Сарајеву, 1531. (цртеж 11). Исто тако, у историји османске архитектуре није било непознато ни удвојено степениште које се на овај начин пружало до махвила. Још пре бањалучког здања оно је у нашим крајевима било примењено код монументалне Јахја-пашине џамије у Скопљу, 1503/04. (цртеж 3). Изван нашег тла, код османских споменика у европском делу Турске и у Малој Азији, а нарочито код султанских џамија или задужбина чланова владарске куће у Бруси, Једрену, Амасији, Токату и Цариграду [79], оваква удвојена степеништа била су чак релативно честа.

Много је ређа била појава бочних простора конципованих као код Ферхадије, а нарочито на тај начин пресведених. Иако су се османски неимари користили манастирским и коритастим сводовима па и полусводовима за покривање неких простора у амамима, медресама, безистанима и каравансарајима, ретко су их примењивали код џамија [80]. Ипак, познат нам је још један такав пример — џамија

[75] И у Ферхад-беговој вакуфнами (1587) његова бањалучка задужбина се увек спомиње само као „џамија".

[76] Изузетак чине само бочни зидови михрабског простора, где се прозори јављају само у горњој а не и у доњој зони.

[77] Dž. Čelić, *Ferhadija u Banjaluci*, ed. Društvo konzervatora Bosne i Hercegovine, serija D, br. 13, Sarajevo 1968, 8.

[78] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 46—47.

[79] Реч је о џамијама Мурата I (1385), Бајазита I (1395) и Мехмеда I (1421) у Бруси, затим, џамији Мурата II у Једрену (1435), Хатунији џамији у Токату (1485), џамији Бајазита II у Амасији (1486) и Синановој Шехзаде џамији у Цариграду (1548). (Све према документацији: A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture, Chicago—London* 1968.)

[80] Један од ретких таквих примера очувао се на нашем тлу у селу Бањици код Струмице. Квадратни простор ове џамије (XVI—XVII в.) уместо куполом пресведен је правилним манастирским сводом (К. Томовски и Д. Корнаков, За некои споменици од југоисточна Македонија, Културно наследство V, Скопје 1959, 35, сл 11).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

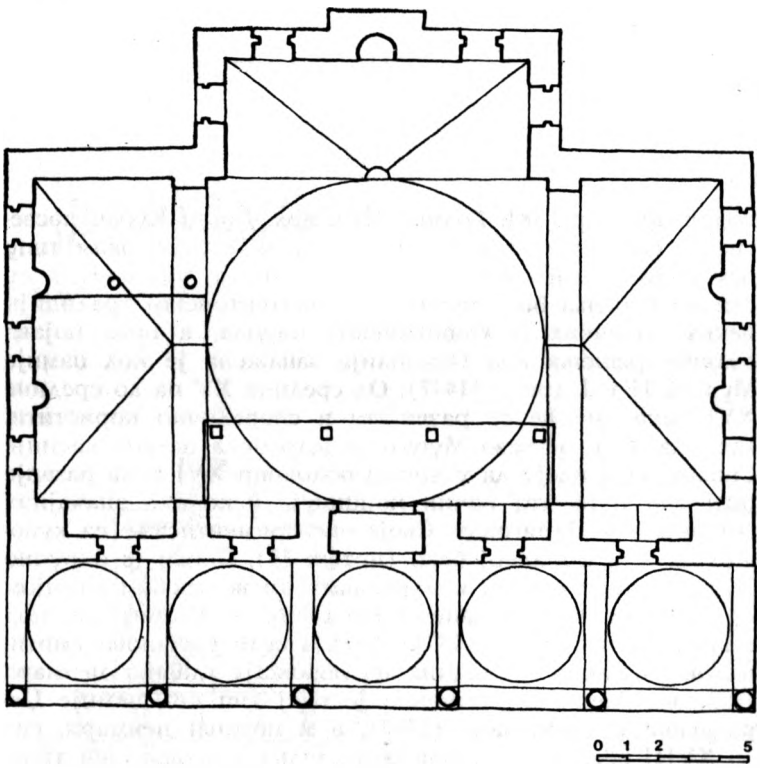

34. Основа Синанове џамије Мурата III у Маниси

Мурата III у Маниси, код Измира из 1585/86. године [81]. Код ове џамије (цртеж 34), која у основи показује изразите сличности са задужбином Ферхад-бега, не само да су бочни простори истоветно конциповани и пресведени, већ је тако пресведен и михрабски простор. Поред разумљивих разлика које се јављају код ове султанске задужбине, као што су уобичајена два минарета, трем покривен већим бројем куполица (5) и већих висина свих делова, па и куполе, код ове џамије се јављају бројни конструктивни и други детаљи који су заједнички и за бањалучку Ферхадију. Пре свега, и овде је купола, сразмерно малог распона, према општој пространости грађевине, конструисана над преломљеним луцима са пандантифима; унутрашња страна чеоног зида такође је решена са дубоким приклоњеним луцима; и овде је обиље светлости постигнуто необично великим бројем прозорских отвора постављених само у више зона; у спољном изгледу доминира исто хоризонтално оживљавање фасада кордонским и кровним венцима. Чак су и у детаљима каменог намештаја видљиве неке истоветности: исто је решен и пропорционисан михраб, а до танчина је једнака и камена пластика улазног дела минбера. Све то указује не само на истоветан општи приступ архитектонском решавању проблема — у Маниси само знатно разрађеније основне неимарове замисли — већ и говори да су за неке делове унутрашње декоративне пластике код оба споменика могли чак бити коришћени исти нацрти, односно, картони.

Према публикованим архивским документима која се односе на џамију Мурата III у Маниси, зна се да је Синан посетио ово место 1583. године, враћајући се са хаџилука. Ахмед Рефик, који је ова документа открио и објавио, закључио је из њих да је Коџа Мимар Синан био пројектант ове задужбине. Међутим, познато је такође да је Синан због велике старости, у својој 94. години живота, њено извођење на терену поверио најбољем од својих цариградских помоћника — неимару Махмуду [82]. Даљи архивски подаци говоре да је овај неимар, извршавајући поверени задатак, у Маниси умро и одмах био замењен неимаром Мехмед-агом, будућим градитељем Плаве џамије у Цариграду [83]. Овај је убрзо потом, 1586. године, и завршио џамију у Маниси.

Проучавајући османску архитектуру, Г. Гудвин је утврдио да је атеље главног неимара Царства увек имао доста искусних и вештих људи који су према урађеној основи били у стању да коректно изведу грађевину, свуда на терену, поготово ако је за њу био припремљен и најрудиментарнији модел здања. Он је такође закључио да су при извођењу џамија и других монументалних објеката увек цртане основе, али да, изгледа, није било цртаних вертикалних пресека, па се тиме могу објаснити варирања која су се јављала у пропорционисању неких Синанових остварења, поред извесних неспретности које су се ту и тамо појављивале у детаљима [84]. Све је то врло значајно за разрешење порекла типа бањалучке Ферхадије.

Пошто је Ферхадија настала само четири године пре постављања камена темељца џамији у Маниси, логично је помишљати да су и њени планови настали у престоници Царства. И њено извођење, у далекој Босанској Крајини, могао је Синан поверити такође неимару Махмуду или неком румелијском неимару-тимарнику који је живео и радио у том делу Царства. Могуће је можда претпоставити и да је њен пројектант био сам неимар Махмуд, који је просто могао бити задужен да, пред будуће извођење задужбине тадашњег султана, Мурата III (1574—1595), на Ферхадији, као полазном и огледном објекту, провери овакво, потпуно ново решење. И Синан и Соколовићи, а пре свих Мехмед-паша, били су истог, хришћанског порекла, и дуго времена сваки од њих у свом домену на врло одговорним положајима у Царству. Мозаик историјских

[81] G. Goodwin, *A history of Ottoman architecture*, Baltimore—London 1971, 317, sl. 273, 315—321.

[82] G. Goodwin, *нав. дело*, 317. По Гудвиновом мишљењу Синан је за ово дело одабрао најспремнијег сарадника због тога што је то био владарев налог и зато што је своје нове идеје желео да изрази кроз ово своје последње велико дело. Иначе, и Гудвин и С. Ејице сматрају да Синан није имао ни времена ни физичких могућности да у току извођења већег броја његових пројеката у једној истој години увек путује на терен. Верује се, да је он, поготово при крају живота, претежно седео у својој цариградској радионици, примао извештаје са терена и давао писмена и вербална упутства својим сарадницима. Изузетак су представљала његова највећа дела, као што је Селимија у Једрену, и вероватно она мања која би се налазила на путу између Цариграда и места у којима су подизана та велика султанска здања. (G. Goodwin, *nav. delo*, 293; S. Eyice, *The architect Sinan*, Ilgi X-23, Istanbul, 1976, 15—23).

[83] После Махмудове смрти, по Синановој жељи је 31. јануара 1586. постављен неимар Мехмед-ага да заврши ову џамију са платом од 30 акчи дневно. (L. A. Mayer, *Islamic Architects and their Works*, Geneve 1956, 85).

[84] G. Goodwin, *nav. delo*, 292.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

података говори нам да су Синан и велики везир, са плејадом његових сродника, више деценија не само успешно сарађивали већ и пријатељевали. Сам Синан је Мехмед-паши Соколовићу, поред две изванредне џамије у Цариграду, пројектовао и низ других задужбина у Тракији и Малој Азији а његовом стричевићу Мустафа-паши 1578. џамију у Будиму. [85] Подсећање на те чињенице само олакшава разумевање и неких других могућих коинциденција везаних за Ферхад-бега Соколовића, потоњег будимског пашу и његову бањалучку задужбину. Наиме, као што је џамија Мехмеда Соколовића на обали Златног Рога у Цариграду (1577) по основној замисли била нека врста умањене накнадне реплике Селимије у Једрену (1575) — тј. типа џамије са куполом на октогоналној бази [86] — тако је и Ферхадија могла да настане као експеримент у малом будуће султанске џамије у Маниси. У сваком случају, после индиција које је пружила стилска анализа, сада и аналогија са џамијом у Маниси недвосмислено потврђује да је решење Ферхадије џамије у Бања Луци поникло у цариградском дворском атељеу старог неимара Синана. Да је оно могло настати само у тој ученој престоничкој средини указују, најзад, и најновија метролошка испитивања Тине Курента. Она су открила не само аршин од три стопе (тзв. gäz = 0,95 m) као мерну јединицу, већ и пропорцијски модул — садржан у аксијалном одстојању стубова трема — који се у архитектонској композицији Ферхадије џамије, у вертикалним димензијама и, ректификован, у хоризонталном плану, јавља у односима сведених бројева 3, 4, 5 — као код страница древног александријског троугла [87].

ЏАМИЈЕ СА КУПОЛОМ НА ХЕКСАГОНАЛНОЈ И ОКТОГОНАЛНОЈ БАЗИ

Четврту и последњу типолошку групу куполних џамија, коју је међу очуваним споменицима XVI века могуће на нашем тлу уочити и издвојити, чине здања која су настала у граничној зони према Албанији. То су, у ствари, сада само два усамљена примера невеликих но интересантних и значајних грађевина: џамија са куполом на хексагоналној бази у Рогову код Призрена, и џамија са куполом на октогоналној бази у Баковици.

Као што је већ раније речено, Хасан-агина џамија у Рогову, из 1580. године, мала је куполна грађевина, са минаретом прислоњеним уз десну страну основног дела (сл. 23). Централни део њеног правоугаоног и попречно постављеног молитвеног простора пресводи слепа и у основи благо елипсоидна купола која се делимично ослања на чеони и михрабски зид а делимично, лево и десно, на по два полуобличаста свода (сл. 24). Чеоне линије ових сводова и средишни делови поменутих зидова формирају шестостранu базу куполе (цртеж 25).

Пишући о турским куполним џамијама у Цариграду, К. Гурлит је доста рано приметио да се, за разлику од најчешће квадратног, понекад јављао и шестостран поткуполни простор [88]. Године 1963. арх. Доган Кубан посветио је целу малу али драгоцену студију само овом типу османских џамија [89]. Том приликом је указано да су слична решења била позната у архитектонској традицији неких античких и хришћанских народа, а прва појава оваквог решења код Османлија запажена је код џамије Мурата II у Једрену (1447). Од средине XV па до средине XVI века оно ће се развијати и спорадично користити. Изгледа да је управо Муратова једренска џамија касније Синану дала идеју да у другој половини XVI века развије овај тип и на тај начин конципује неколико значајних остварења у Цариграду. Своје експериментисање са куполом на хексагоналној бази (цртеж 35), Синан је окрунио свакако најуспелијом и најпознатијом везирском џамијом — џамијом Мехмед-паше Соколовића у Цариграду, под старим Хиподромом (1571) [90]. После Синанове смрти, његов ученик и наследник на положају главног неимара Царства, Даут-ага, применио је овај тип код џамије Џерах-паше у Цариграду (1593), а и потоњи неимари, све до XVIII века, када се јавља последњи изданак овог типа, такође га спорадично користе како у престоници тако и по провинцијама Мале Азије [91].

Премда решење џамије са куполом на хексагоналној бази, како је изведено 1580. у Рогову, нема директну аналогију међу примерима који су до сада познати и у литератури обрађени, јасно је да мала Хасан-агина џамија не представља ништа друго до скромнији одјек архитектонских трагања која су у другој половини XVI века, све до Синанове смрти а можда и касније, међу престоничким градитељима била врло актуелна. Иако су у Рогову бочне партије грађевине пресведене сводовима, а код цариградских споменика мањим куполицама, полукуполама, моћним трompама или комбинацијом снажних лукова и полукупола, суштинска концепција и основни дух свих ових грађевина је, уствари, исти: и овде као и тамо очигледан

[85] C. E. Arseven, *L'art Turc*, Istanbul 1939, 293; G. Gerö, *The Question of School and Master in the Study of the History of Muslim Architecture in Hungary*. The Muslim East, Studies in Honour of Julius Germanus, Budapest 1974, 199.

[86] U. Vogt-Göknil, *Grands courants de l'architecture islamique — Mosquée*, Paris 1975, 159.

[87] T. Kurent, *Ferhadija — numerički simbol kosmosa*, »Most« god. X, br. 50 (za oktobar—decembar), Mostar 1983, 244—249.

[88] C. Gurlitt, *Die Baukunst Konstantinopels*, Berlin 1907—1912, књ. II, стр. 82—83, T. 26, sl. d. и f. Касније, код нас је већ проф. Б. Бошковић на ово скренуо пажњу у својој књизи Архитектура средњег века (Београд 1957, 323, нап. 17).

[89] D. Kuban, *Les mosquées à coupole à base hexagonale*, Beiträge zur Kunstgeschichte Asiens. In Memoriam Ernst Diez, Istanbul 1963, 35—48.

[90] D. Kuban, *An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century: the Sokollu Mosque and its Dependencies in Istanbul*, Ars Orientalis 7, Washington D. C. 1968, 19—39.

[91] D. Kuban, Les mosquées ... 40—42.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

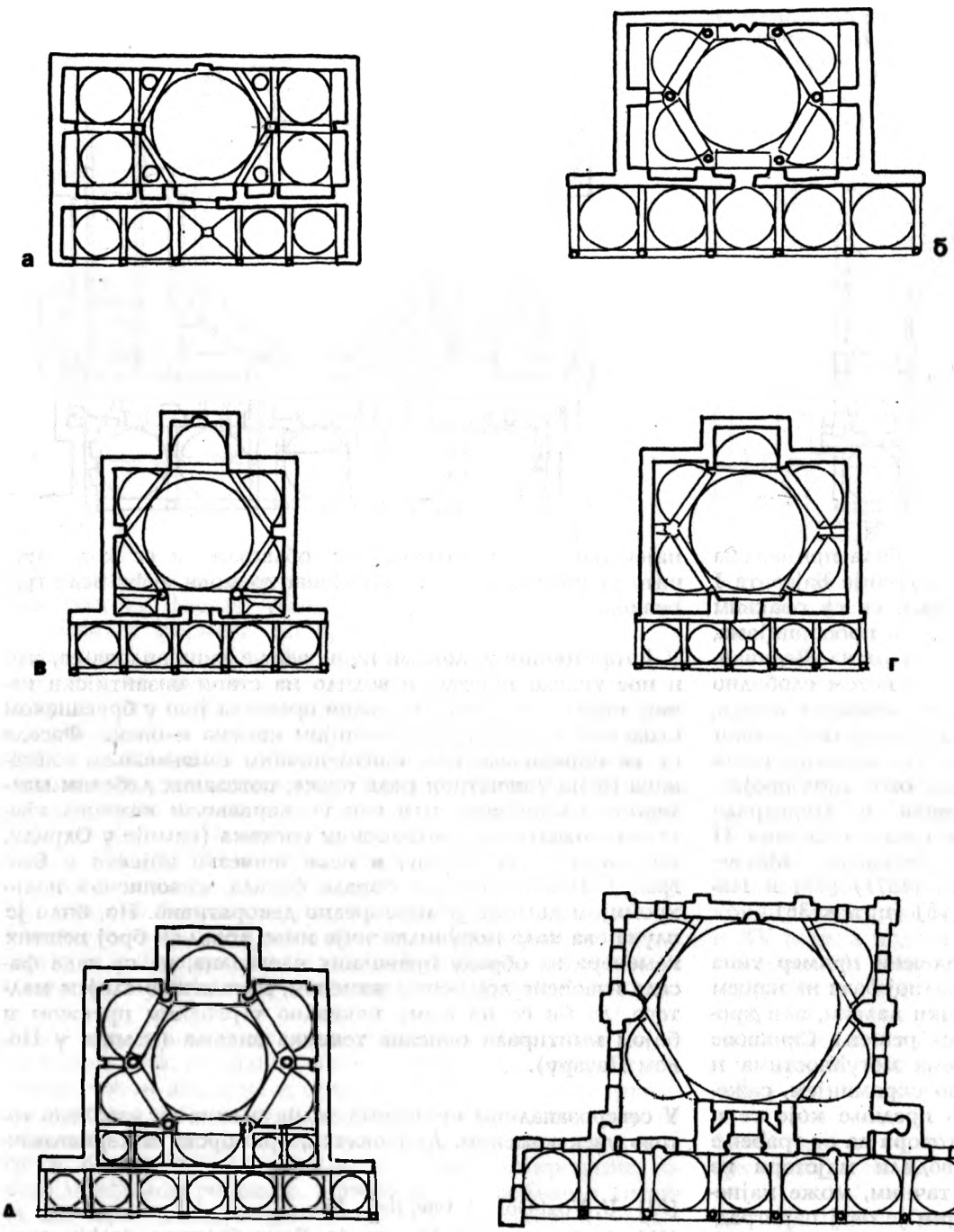

35. Основе џамија са куполом на хексагоналној бази у Цариграду (а — Синан-пашина, 1555; б — Кара Ахмед-пашина, 1553; в — Мула Челебијина, 1589; г — Атик Валидина, 1583; д — Церах-пашина, 1593; ђ — Мехмеда Соколовића, 1571)

је дуалитет основних виших и нижих конструктивних форми, и овде, као и код већине споменика овог типа, нема више тако уобичајене равнотеже међу овим деловима, па отуда цело решење овакве џамије и оставља мање исламски општи утисак. Масивни носећи зидови убачени у унутрашњост молитвеног простора код нашег примера у Рогову томе само још више доприносе.

Као што је тип џамије у Рогову усамљен у нашим крајевима тако је и Хадум Сулејман-агина џамија у Баковици, из 1594/95. године, овде јединствен представник своје врсте. Код ове једнопросторне богомоље такође слепу куполу без правог тамбура (пошто је њена калота у доњем делу споља утопљена у продужетке обимних зидова и плитке надзидке над трompама — сл. 25) подухватају приспољени и чеони лукови трompи чије ослонце носи осам јаких пиластера (цртеж 26). На тај начин је добијено решење код кога се маса куполе од њеног лежишта па до тла преноси на осам вертикално континуалних носача.

Као и претходни тип џамије, са куполом на хексагоналној бази, и овако конципована џамија, са куполом на осмостраној бази, коју у виду осмоугаоника формирају слободни стубови и ступци или приспољени носећи зидићи и пиластри, изводи се такође у турској архитектури друге половине XVI века. И тај тип у ово време наново уводи и развија стари Коца Мимар Синан. Наиме, напоредо са експериментисањем на куполи са шестостраном базом, Синан се подједнако успешно окренуо и испитивању конструкције куполе над октогоном. Историчари турске архитектуре сматрају да су и у овим трагањима Синану давала подстрек стара конструктивна и просторна решења

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

36. Развој џамија са куполом на октогоналној бази (а — Рустем-пашина у Цариграду, 1560; б — султана Селима II у Једрену, 1575; в — Мехмеда Соколовића на обали Златног Рога, 1577; г — Нишанџи Мехмед-пашина у Цариграду, 1588)

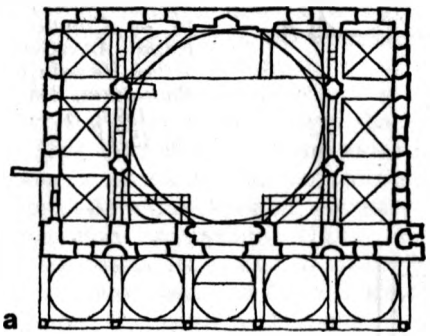

а

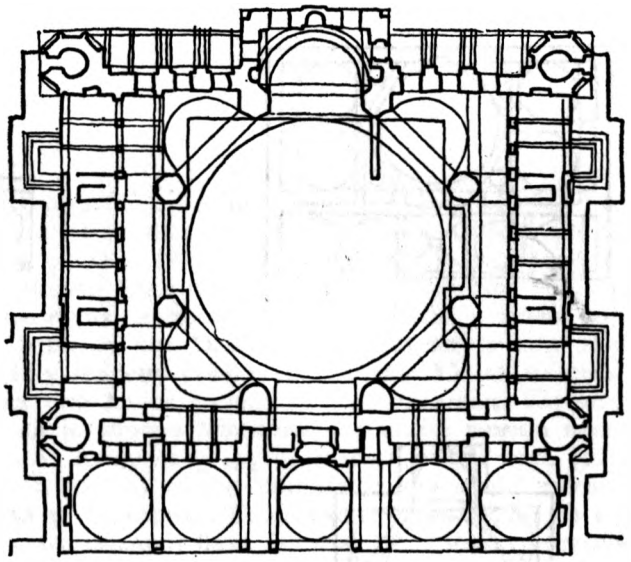

б

османске архитектуре XIV века, која су била примењена код Улу џамије у Манисе (1374) [92] и џамије Бајазита I у Мудурну (1382) [93]. У почетку Синан се са оваквим решењем опрезно огледао, у одговарајућим пропорцијама, на монументалном турбету султана Сулејмана Величанственог у Цариграду (1559) [94], а убрзо потом слободно се размахнуо пројектујући четири врло значајна здања, од којих ће једно представљати и врхунац целокупног његовог стваралаштва. Током последње три деценије свога живота Синан је разрађујући варијанте овог типа пројектовао: џамију Рустем-паше Опуковића у Цариграду (1560) [95], чувену једренску џамију султана Селима II (1575) [96], као и задужбине још двојице паша — Мехмеда Соколовића на обали Златног Рога (1577) [97] и Нишанџи Мехмеда (1588) у Цариграду [98] (цртеж 36).

Тако је сада извесно да је једини уочени пример типа кубичне џамије са куполом на октогоналној бази на нашем тлу, уствари географски па и уметнички далеки, али хронолошки близак, одраз архитектонских решења Синанове престоничке школе. Он је само, према могућностима и рангу оснивача, овде изведен у знатно скромнијем, сажетом облику. Можда и једно очувано предање које се и данас препричава у Баковици, а које говори да су грађење Хадум џамије у четири године изводили мајстори из Истанбула [99], уколико се покаже тачним, може најнепосредније да нас упути на начин којим је овај цариградски градитељски тип пренет у овако удаљену и забиту провинцијску касабу.

МАТЕРИЈАЛИ И КОНСТРУКЦИЈЕ

У погледу конструкција, архитектура куполних џамија XVI века на нашем тлу такође показује велике блискости, често и потпуне истоветности, са конструкцијама које су примењиване код ове врсте задужбина у европском делу Турске и у Малој Азији.

И овде су основну зидну грађу представљали камен и опека. Када се градило каменом, чвршћи и тежи камен — пешчар и кречњак — коришћени су за подизање самих зидова, а лакши и порознији — најчешће седра или туф — за извођење лукова, сводова и купола. Мермером, као најскупоценијим материјалом, облагали су се код нарочито репрезентативних задужбина тремови, ређе цела грађевина.

У југоисточним деловима наше земље лице зидова се, као и пре турске најезде, изводило на стари византијски начин, који су османски неимари преузели још у брусанском стилском периоду, комбинацијом камена и опеке. Фасаде су се обрађивале или наизменичним смењивањем клесанаца са по три-четири реда опека, повезаних дебелим малтерним спојницама, или чак уоквиравањем камених квадара са насатично постављеним опекама (џамије у Охриду, Битољу, Скопљу, Нишу, и неки ишчезли објекти у Београду). Цео тај систем обраде фасада живописном полихромијом деловао је изванредно декоративно. Но, било је случајева када поручилац није имао довољан број вештих каменара за обраду правилних клесанаца, па су тада фасаде извођене ломљеним каменом, превлачене слојем малтера, да би се по њему накнадно угребаним цртежом и бојом имитирала описана техника зидања (џамија у Новом Пазару).

У северозападним крајевима зидна платна су извођена готово увек каменом. Дубровачки, приморски и херцеговач-

[92] U. Vogt-Göknil, *nav. delo*, 159.

[93] A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago 1968, 40, sl. 20 i 21. Код ове џамије је купола огромног распона (19,65 m) постављена на ниске угаоне тромпе чији се ослонци опиру на моћне пиластре.

[94] Ю. Миллер, *Искусство Турции*, Москва—Ленинград 1965, 34—35, сл. 22 и 23.

[95] U. Vogt-Göknill, *Türkische Moscheen*, Zürich 1953, 52—53, сл. 25—31.

[96] D. Kuban, *Selimiye*, Istanbul 1977.

[97] U. Vogt-Göknil, *Türkische Moscheen* ... 72—75, sl. 40—42.

[98] T. Öz, *Istanbul Camileri*, Istanbul 1964, 77—78, сл. 79 и 80.

[99] Ово предање је екипи проф. Б. Вуловића (арх. Н. Дудић, арх. М. Димитријевић, арх. Н. Куртовић и арх. Н. Вела) која је 1973. године снимала Баковичку чаршију, саопштио стари Фахри-ефендија Илијази, последњи мудерис некадашње Велике медресе у Баковици. Предање је записао арх. Никола Дудић.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

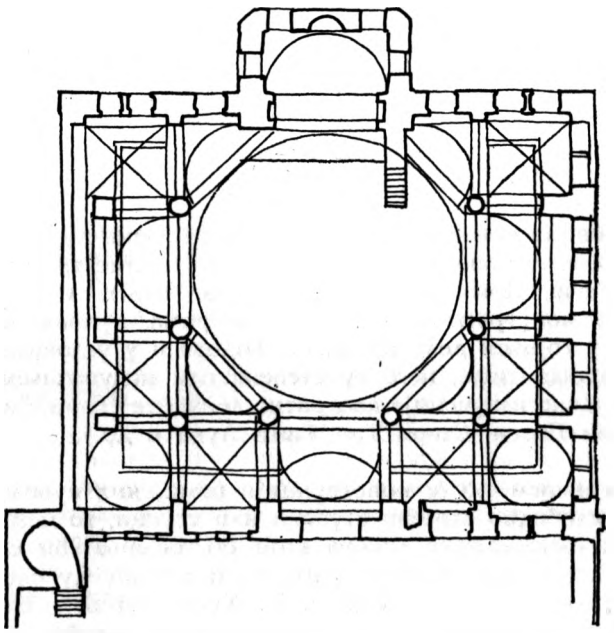

в

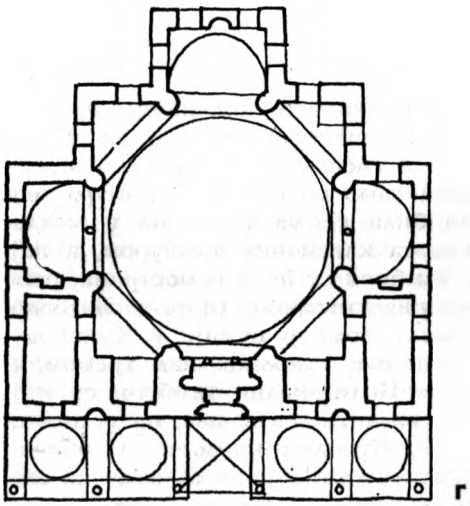

г

ки мајстори који су у тим областима претежно градили, изводили су фасаде чешће лепо обрађеним тесаницама уједначеног формата, но приклесаним каменом. Они су имали свој добро разрађен начин зидања, па су каменом изводили не само зидове, лукове и сводове већ најчешће и куполе, па и оне већих распона. У структури њихових камених фасада хоризонтални редови тесаника најчешће теку у континуитету, али се среће и њихово вертикално смицање са угаоним усецањем квадера (почитељска џамија, сарајевска Али-пашина и београдска Бајракли џамија), што је, као и у нашем средњевековном периоду, могло бити последица обраде тј. дораде материјала на самом градилишту, односно тежње да се он потпуно искористи [100]. Но, уколико би фасаде бивале извођене каменом слабијег квалитета, или слабије обрађеним, прекриване су слојем малтера и потом кречене (пример бањалучке Ферхадије, пљеваљске џамије и Хусревбегове у Сарајеву).

Малтер коришћен при подизању зидова био је справљан са пуно креча, и како се обично малтер обилато употребљавао, током деценија и столећа долазило је до петрификације целе зидне масе. Код сводова и купола користио се најчешће брзовезујући малтер, који је у себи имао примеса гипса. Код минарета, где су по правилу биле прецизне, готово невидљиве спојнице, обично се употребљавао специјалан, чврст и водонепропустив „луђум" малтер, сачињен од живог креча, памука и маслиновог уља (Устиколина, Фоча) [101]. У затвореним просторијама, међутим, уколико се предвиђало да зидови буду украшени сликаном декорацијом, прво се наносио слој кречног малтера помешаног са кучином или „кечетом" — козијом длаком.

У конструисању куполе, као прелазно решење између горњег квадрата кубичног простора и кружног прстена тамбура, коришћени су на исламским споменицима XVI века код нас и пандантифи и тромпе. Нешто чешће примењиване тромпе, добијале су понекад поред своје основне — конструктивне — и декоративну функцију: оживљаване су сталактитима, дељене на троделне кришке (џамија у Чајничу, Почитељу, Маглају, Мехмед-пашина у Призрену, Али-пашина у Сарајеву), профилисане штуко ребрима (џамије у Битољу, Муслихудинова у Скопљу), или су понегде добијале благо посувраћен чеони лук (Фоча). Пандантифи су извођени на класичан начин, у виду сферних троуглова, али понекад и као равне троугласте површине. Кад би већ бивали украшавани, они су чешће декорисани бојом но пластичним или сталактитним украсом, какав се види под полукуполом сарајевске Хусрев-бегове џамије.

Најинтересантније и истовремено најређе прелазно решење под куполом које се код нас среће у XVI веку био је тзв. фриз турских троуглова. Ова аутентично турска прелазна зона, коју је османска архитектура баштинила из селџучке градитељске традиције [102], била је много коришћена на задужбинама брусанске школе, током XIV и XV века, а код нас ју је имало само неколико старијих споменика у Македонији и Иса-бегов амам у Новом Пазару, сви подигнути у XV веку [103]. У XVI веку, међутим, то прелазно решење се јавља само још као заостали одјек у једном случају — код Татар Синан-бегове џамије у Куманову (1520—1530) ,али већ ни ту у чистом облику, већ у спрегу са нижим пандантифима.

Саме куполе су, као код осталих грађевина исламске архитектуре на Балкану, биле релативно ниске и плитке

[100] В. Корać, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 138—140. Овакав начин запажа се и на лицу зидова споменика у Дубровнику (Спонза, Кнежев двор, Велика Онофријева чесма), као и на неким хришћанским споменицима турског периода у Санџаку (цркве у Ковачеву, Пурћу и Дубници код Нове Вароши). Видимо га, међутим, и код импозантног броја турских грађевина — џамија, турбета и мостова у Малој Азији и другим балканским земљама (Аксарај, Милас, Амасија, Бруса, Цариград, Бабаески код Једрена, Калуђерево код Старе Загоре).

[101] M. Mujezinović i E. Dimitrijević, *Džamija na Ustikolini*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 143.

[102] J. Rosintal, *Pendentifs, trompes et stalactites dans l'architecture orientale*, Paris 1928, 30—39; U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture*, London 1966, 91. E. Diez *(Die Kunst der islamischen Völker*, Berlin 1913, 130), међутим, види порекло овог прелазног решења још у древним грађевинама античке Индије.

[103] А. Андрејевић, *Два новопазарска амама*, Balcanica VII, Београд 1976, 297—298.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

али зато знатно већег пречника него код наших средњевековних и истовремених хришћанских задужбина. Понекад су џамије покриване и слепим куполама. Код неких од њих куполу је чинила само калота, без тамбура или би, код других, калота била споља утопљена у лажни тамбур. Кад су извођене са класичним тамбуром, а најчешће су тако грађене, тамбури су били осмострани, ређе дванаестострани или четрнаестострани (нпр. у Битољу). Изузетну појаву представља тамбур џамије у Куманову, који је, као и код средишње куполице над тремом, и споља и изнутра кружан. Полигонални тамбури су каткада, по угледу на стара византијска здања, на угловима били ојачани пиластрима. Куполни прозори су обично постављани на сваку страницу тамбура, а понегде на сваку другу. Примећено је, на пример, да се код свих џамија једног истог поручиоца — мевлане Муслихудина Абдулганија — у Новом Пазару, Скопљу и Код Старог Трга — прозори јављају само на три стране куполе: на страни према трему, вероватно због висине његових куполица, изостављани су.

Сводови су се много ређе изводили код џамија него код других монументалних здања — амама, безистана, медреса и каравансараја. Па, ипак, било их је понекад и ту. Већ су споменута два изузетна случаја. Код Бурмали џамије у Скопљу (1495) молитвени простор је био пресведен са три лонгитудинално постављена полуобличаста свода, а код џамије у селу Бањици код Струмице (XVI—XVII в.) тај део је био наткривен правилним манастирским сводом. Изузетно су код бањалучке Ферхадије џамије за покривање бочних просторија молитвеног дела примењени полусводови. Иначе, изгледа да су у архитектури џамија сводови, кад су се већ јављали, много чешће налазили своје место у тремовима но код молитвеног простора. У трему су они могли бити коришћени у комбинацији са куполама. Обично су постављани или у средини, између две куполице, или на бочним травејима, између којих би се поставила средишња куполица. У овом другом случају, најчешће су на тим местима пласирани коритасти сводови, са или без огледала (Баковица, Куманово), а нешто ређе манастирски. Кад се користио полуобличасти свод, иако је то било веома ретко, он се добијао узастопним слагањем већег броја једнаких лукова, који су уздужно извођени један за другим, како је то већ запазио Х. Минети [104], или специфичном конструкцијом код које су до извесне висине спојнице клинастог профила остајале паралелне са уздужним ослонцем свода, а ближе његовом теменом делу су попречно постављане.

Док се сводови релативно ретко јављају у архитектури куполних џамија, л у к о в и су ту заузимали врло значајно место. Они су, пре свега, у трему увек са три, две или ређе само једне стране формирали аркаде које су носиле његове куполице. Међутим, лукови су увек учествовали и у конструкцији сводног система над горњим делом централног молитвеног кубуса џамије. Код оних џамија код којих су примењене тромпе, лукови се појављују као њихов саставни, чеони део, а тада се, најчешће, изводе и на горњим деловима обимних зидова као прислоњени лукови, ослоњени на исте конзоле на које се опиру и саме тромпе (Пљевља, Фоча, Призрен, Маглај, Београд итд.). Ако је купола била конструисана над пандантифима, лукови не само да су у горњем делу ојачавали зидове и у угловима заклапали пандантифе, него су степенастим испуштањем формирали њено извучениje квадратно лежиште (Ниш, Сарајево, Нови Пазар, Стари Трг, Бања Лука и др.).

Како се на нашем тлу у конструкцији џамијских купола не јављају слободно стојећи стубови или ступци, то нема ни великих самосталних лукова који би, ослањајући се на њих, са све четири стране прихватали тежину куполе. Само у два случаја — код сарајевске Хусревбегове и бањалучке Ферхадије џамије — постоје снажни носећи лукови, који са једне односно две стране, у пуном распону, између два наспрамна зида, подухватају куполу. За разлику од оваквих лукова, доста често се у нашим југоисточним крајевима јављају велики растеретни лукови. Они су најчешће опеком извођени у самој зидној маси, обухватајући и надвисујући одједном све прозорске отворе на једном зиду и пружајући се скоро од доњих углова кубуса до самог кружног венца куполе.

За премошћавање појединачних отвора — портала или прозора — користили су се преломљени, полукружни, а знатно ређе, и то код најлепших здања, посувраћени и тзв. сараценски лукови „на раме". И они се јављају изведени опеком, каменом или комбинацијом једног и другог материјала. Опека, којом су извођени велики лукови, за ову сврху није посебно израђивана, али су зато малтерне спојнице биле широке и клинастог профила. Велики растеретни лукови могли су бити дебљине половине, једне или једне и по опеке, што је зависило од величине распона и оптерећења које је лук имао да прими.

Кад су лукови извођени каменом, најчешће у саставу монументалних портала, примењивао се понекад и плитки сегментни лук (Јахја-пашина џамија у Скопљу, Хусревбегова у Сарајеву, Куршумлија у Маглају...), код кога појединн сводари нису спајани уобичајеним равним фугама, већ извијеним профилима који су, укључујући се један у другог, стварали скоро потпуно крутy лучну греду. Сличних, врло маштовитих решења примењених код лукова било је некада на нашем тлу свакако више. Па ипак, иако је са друге стране извесно да се сво богатство у извођењу лукова, које је иначе у историји османске архитектуре на матичном тлу данас већ добро осветљено [105],

[104] H. Minetti, *Osmanische provinziale Baukunst auf dem Balkan*, Hannover 1923, 61.

[105] Тако је цела једна, изврсно документована докторска дисертација, коју је публиковао Архитектонски факултет у Цариграду, била посвећена луковима у архитектури османских џамија. (A. Batur, *Osmanli Camilerinde Kemer. Strüktür-biçim iliskisi üzerine Bir Deneme (1300—1730)*, Istanbul 1974, 1—241, са 56 табли цртежа и 134 фотографије).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

у нашим крајевима није у потпуности испољавало, на основу постојећих здања сигурно је да се луковима и њиховим функционалним, структуралним и формалним одликама у XVI веку поклањала изузетна пажња.

СТИЛСКИ РАЗВОЈ

И у стилском погледу архитектура куполне џамије на нашем тлу је у XVI веку прешла углавном исти развојни пут, пролазећи кроз све оне стилске промене које су у то време карактерисале и еволуцију османске монументалне архитектуре у целини, посебно оне на Балканском полуострву.

Током постепеног и дуготрајног турског освајања наших средњовековних земаља, поједини крајеви су потпадали под османску власт још у последњим деценијама XIV, односно првим деценијама XV века, када је у турској уметности још доминирао стари брусански стил. Отуда су се само у тада заузетим, јужним деловима наше земље, јављале исламске грађевине са брусанским стилским одликама. Касније, када је седиште турских султана било у Једрену, да би затим било пренето у Цариград, а овде се турско надирање померило више на север, османску архитектуру је већ прожимао нови, раноцариградски стил. У то време у нашим подјармљеним крајевима настају исламска монументална здања овог стилског обележја, и то како у Македонији тако и на тлу данашње Србије, Босне и Херцеговине. Најзад, у првој четвртини XVI века у османској уметности су се неки, већ раније јављени елементи стопили у једну нову и одређену целину — класични империјални стил, па се широм Османског царства, не само у крајевима које су Турци заузели после пада Београда, већ и у оним који су од раније били у њиховим рукама, подижу многобројне задужбине у овом духу.

Разуме се, као и током настајања и развоја неких ранијих европских стилова, и у османској уметности је у прелазним стилским периодима било појава мешања појединих, некад и хетерогених елемената на једном истом споменику, као што је и у исламској уметности свих османских провинција, па и код нас, током свих стилских периода било и позних, ретардираних стилских појава, које су, у односу на истовремена градитељска остварења великих турских уметничких центара, деловале анахроно.

У историји османске архитектуре већ су добро сагледане стилске одлике поменутих градитељских школа, као и основне црте појединих њихових међупериода [106]. Код нас се, поред већ споменутог првог напора у том погледу, проф. Х. Рецића [107], на стилској класификацији појединих џамија у Југославији задржао и арх. Ц. Челић, везујући се, међутим, више за типологију споменика [108]. Тако је сада познато да се од објеката који су овде подигнути у првој половини XV века, са стилским карактеристикама брусанске школе — тј. тежњом за остварење потпуно мирног простора у коме се неће осећати силе које владају у конструкцији, са тремом који је често исте висине са кубичном масом главног дела, и готово потпуним одсуством пластичног украса — до наших дана одржало само неколико споменика. Међу њима се истичу пространа тробродна џамија султана Мурата II у Скопљу (1436), знатно мања али и сложенија Исхак-бегова Алаца џамија у истом граду (1438) и једнопросторна куполна Сингур Чаушева Ески џамија у Битољу (1434—35). Код ове последње су у примени конструктивних елемената и обликовању целе грађевине запажене чак упадљиве сличности са далеком џамијом Мехмеда Челебије у Изнику (1433) [109].

После пада Цариграда, током друге половине XV и у првој четвртини XVI века, у тзв. раноцариградском стилском периоду, под утицајем Св. Софије настају већ и грађевине сложенијих просторних решења. Све више се у архитектури џамија испољава тежња ка већој пространости главног молитвеног дела, прекривеног једном великом куполом, понегде и придоданом полукуполом, а јавља се и поступно висинско рашчлањавање свих делова здања. Крајем овог стилског периода почињу и куполице трема да се спуштају нешто ниже од контуре основног кубуса, али минарет скоро до краја остаје још релативно снажан и висок, само изузетно масиван и здепаст. У спољној обради зидова све више доминира такође византијски начин зидања каменом и опеком, док се декорација, изведена у бољем камену, често мермеру, још доста уздржано користи и подређује свеукупном деловању архитектонских чинилаца.

Тако је у Приштини, само осам година по паду Цариграда, у овом стилу изведена Царска џамија Мехмеда Освајача 1461. године, са куполом на пандантифима и дванаестостраном тамбуру, пречника од 13,5 метара и монументалним, високим тремом. Још је импозантнија и чишћа у изразу скопска џамија везира Мустафа-паше (1492) са куполом распона преко 16 метара. За разлику од њеног централног кубуса, зиданог каменом и опеком, ту је трем изванредно истакнут оплатом од белог мермера, који је и у ентеријеру употребљен за обликовање михраба и минбера [110].

[106] B. Ünsal, *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman times (1071—1923)*, London 1959; U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture*, London 1966.

[107] H. Redžić, *Islamska umjetnost*, ed. Epohe i stilovi, издање „Југославије", Београд 1967. Прештампано у књизи Уметничко благо Југославије, Београд 1969.

[108] Dž. Čelić, *Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971.

[109] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 32, 46—47.

[110] Л. Богојевић, *Мустафа-пашина џамија — Скопје*, Библиотека „Мале туристичке монографије", Загреб 1975.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

У првим деценијама XVI века, ове стилске карактеристике, изражене кроз тако велике распоне купола и наглашену општу монументалност, живе и даље: у Скопљу, Битољу, Сарајеву. Исте тежње, за постизање озбиљне, монументалне богомоље, које су руководиле неимара цариградске султанске џамије Селима I, прожимају и овде архитектуру џамија. Тако је Јахја-пашина џамија у Скопљу, судећи према дебљини њених зидова, морала имати огромну, до тада у овим крајевима неизведену куполу, пречника од око 18 метара. Још је, међутим, очуван њен мермерни трем са необично високим порталом, који, заједно са знатно нижим али такође мермерним михрабом у унутрашњости, маркантно означава уздужну симетралу целе ове задужбине. Купола над тромпама Исхак Челебијине џамије у Битољу, такође са дванаестостраним тамбуром, прекрива квадратни молитвени простор, чија страница износи 14,5 метара. И њен једноставан и озбиљан ентеријер краси мермерни михраб, минбер и полигонални ћурс. Доста позна Хусревбегова џамија у Сарајеву, међутим, поред врло простране и високе куполе има већ уз њу прислоњену и полукуполу над михрабским простором, а са улазне стране петокуполни трем који је знатно нижи од централног кубуса, као што је ту и минарет знатно масивнији. Портал и михраб, подједнако монументални и у сличним пропорцијским односима као код Јахја-пашине џамије у Скопљу, овде су изведени племенитим тамно-црвеним каменом и такође представљају основне функционалне и декоративне акценте грађевине.

Особени изузетак међу свим споменицима раноцариградског стила на нашем тлу представљала је џамија Бали Реиса у Нишу. Она се од претходних издваја не само својим типом и скромном величином већ и изузетно једноставном пластичном декорацијом, која је, колико се то данас може тврдити, испуњавала само оба михраба — у ентеријеру и двотравејном тремy — и оквире невеликих зидних отвора.

Изградњом цариградске џамије Бајазита II (1506) заокружен је период раноцариградског стила у престоничкој архитектури и отворена епоха даљих истраживања, која ће се по провинцијама Царства одразити током друге четвртине XVI века. Велика освајања и упоредно сливање огромних материјалних добара у Цариград учинили су да обогаћени поручиоци — чланови владарске куће и њихови везири, на првом месту — пожеле подизање све већих и лепших задужбина, па је велелепно Јустинијаново здање поново доспело у жижу интересовања цариградских неимара. Св. Софија ће тада бити још детаљније испитивана и свестрано анализована. Не само конструктивна схема и увек фасцинантне димензије, што је иначе подстакло смелију разраду исламске грађевине централног типа, са умноженим полукуполама, већ и њена просторна артикулација, пропорције па и декоративни систем тада су на нов начин, са пажњом и разумевањем, студирани и добро схваћени. Изузетна свестраност Мимара Синана, тог „турског Микеланђела", како су га неки аутори називали [111], који је одлично познавао не само елементе селџучке, раноосманске и уопште старије исламске уметности већ и основне одлике византијске архитектуре, највише је допринела тако великом процвату османске архитектуре и уметности какав је забележен у овом периоду. Синан се успешно надовезао на старије токове турске архитектуре, у чијим је решењима понекад налазио полазне идеје за своја остварења, и од 1539. године почео са плејадом својих сарадника да подиже невероватно велики број куполних здања у Цариграду, Малој Азији и на Балканском полуострву. Лепота тих његових дела утиснуће неизбрисив печат не само овом, класичном стилском периоду него и целокупној османској архитектури која је настајала током следећа два столећа.

Био је то период када је у архитектури почео да доминира једноставан, монументалан и јасан унутрашњи простор, који се, са друге стране, рефлектовао и у логичном спољном изгледу. Куполе, које су прекривале средишњи део овог простора, добијале су у овој стилској групи највеће димензије [112]. Хармоничном пропорционисању целе грађевине у хоризонталном и вертикалном плану, а посебно њене главне фасаде — висинским односима трема, централног кубуса, његове куполе и минарета — посвећује се особита пажња [113]. Предности механиз-

[111] F. Babinger, *Die türkische Renessance. Bemerkung zum Schaffen des grossen türkischen Baumeister Sinan*, Beiträge zur Kentnis der Orients XI, Halle 1914, 78—85; E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich 1954.

[112] Колико су великим распоном куполе Св. Софије у Цариграду били опседнути османски неимари овог периода најбоље може да покаже једно писмо које је сам Синан написао по довршетку прослављене Селимије џамије у Једрену, 1574. године. Писмо је у Цариградском архиву открио и парцијално објавио историчар А. Рефик. Оно гласи: *„...Џамија има своје четири мунаре са четири стране кубета. Свака мунара има по три шерефета и по троје басамаке. Код две од ових мунара сва три степеништа су сасвим засебна. Претходне мунаре које су имале три шерефета биле су као куле велике и гломазне. Ове су напротив врло танке и лепе а имају по троје степенице, што је свакоме познато да је то било врло тешко извести. Утувио сам био да су неверници самозвани неимари тврдили да су нас надмашили тиме што у муслиманском свету још није подигнуто ниједно кубе онолико колико је на Св. Софији. Хтео сам да им то избијем из главе, и, под окриљем султана Селима, показао сам надмоћ над њима и подигао кубе шест аршина више и четири аршина дубље од оног на Св. Софији."* (А. Рефик, *Соколовић*, превод са турског М. Р. Делића, Сарајево 1927, 122). Изузев распона куполе, који је заиста већи, модерна мерења, међутим, нису дала за право Синановом тврђењу у погледу висине његове једренске куполе.

[113] Већ је Л. С. Бретаницкиј (*Зодчество Азербайджана XII—XV вв. и его место в архитектуре Переднего Востока*, Москва 1966, 457) доказао да су на Блиском истоку још у XV веку пропорције и форме архитектонских здања претходно пажљиво прорачунаване по неким „изгубљеним и за нас сада непознатим формулама." Он је наиме указао на трактат математичара и астронома Хисаједина Ал-Кашија чија поједина поглавља носе називе: „О мерама лукова и сводова", „О мерама купола", „О мерењу површине сталактита". Ова поглавља, према Бретаницком, показују математи-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ма непрекидне поделе тј. пропорција са својствима златног пресека и овде се, слично ренесансној Италији, која је на том пољу у градитељској баштини имала дугу традицију, у архитектонској композицији почињу уочавати и код најзначајнијих здања примењивати [114]. Елеганција се, уопште, тражила и налазила у вишим и виткијим облицима који, насупрот ранијој масивности, прожимају целу грађевину и, нарочито, вертикалу њеног стреластог минарета [115]. Доследно и са ванредним осећањем мере у ентеријеру је почело да се спроводи рашчлањавање свих архитектонских елемената — тромпи, пандантифа, лукова, полукупола и купола, које се сада пластиком или бојом чак наглашавају. Каменом мобилијару се такође поклања пуна пажња. Он се потенцира богатом декоративном пластиком, која формира готово аутономне целине. Исто тако и полихромна декорација, у виду фајансних плочица или орнаменталног сликарства изведеног на малтеру, у овој стилској групи све чешће и обилатије краси унутрашњост куполних џамија.

У том златном добу османске архитектуре, у нашим крајевима је са карактеристикама класичног стилског израза подигнут, у односу на раније стилске периоде, највећи број куполних џамија. Многе од њих, а нарочито једну скупину од петнаестак споменика, красе изузетни, репрезентативни стилски елементи који су у то време били уобичајени код османских престоничких здања. Тако су Хајдар-кадијину џамију у Битољу одликовали хармонично усклађени односи маса, лепо изведена пластика на мермерним капителима трема, а некада је украшавало и зидно сликарство. Џени џамија у истом граду (1558/59.) [116], не само да је још задржала своју првобитну куполу великог распона (од око 12,75 m), мермерне стубове у трему и исто такав мобилијар у унутрашњости, него она данас представља једину џамију у нашој земљи која је на својим зидовима, око богато профилисаног мермерног портала, очувала полихромну декорацију са фајансним плочицама изничког порекла. Алаџа џамија у Фочи, са такође мермерним стубовима и благо посувраћеним луковима у трему, као и пажљиво одмереним висинама трема, кубуса, куполе и минарета, које стоје у племенитим пропорцијским односима својственим за један од низова златног пресека, има, слично истовременим џамијама у Једрену или Цариграду, и бујну флоралну плиткорељефну и сликану декорацију чије порекло сеже све до далеке Персије и Источног Туркестана. Оближња џамија Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима, опет, још носи на угловима око своје куполе две од некадашњих четири слепих декоративних куполица-торњића које су, као и њена раскошна геометријска декоративна пластика што прекрива портал, михраб, минбер и махвил, изведене у исто време када су овако маркантна стилска обележја настајала и у престоници.

Када је позније, насупрот декоративности ране фазе овог стилског периода, у доба већ касног Синановог стваралаштва, у османској архитектури овладала зрела и донекле пуристичка фаза, која је у оквиру исте стилске групе почела да одбацује сваки непотребни детаљ и уздржаније користи декорацију, код нас је такође, у последњој четвртини XVI века, подигнуто неколико задужбина са тим одликама. Строга монументалност архитектуре бањалучке џамије Ферхад-паше Соколовића и њена камена пластика, која је смишљено сведена на мање површине само неколико места, најбоље сведоче о овим стилским променама и њиховом одражавању на нашем тлу.

Премда су Турци, освајајући наше крајеве, донели овде већ готова архитетктонска решења за куполне џамије, ни њихови облици ни стилске одлике нису кроз поједине периоде баш увек биле једнообразне и подједнако извођене. Југословенско тло је до XVI века имало богату и разноврсну градитељску традицију, која је у разним областима имала и различите специфичности. У време када су се границе новог Царства још ширила а држава још увек конституисала и развијала, и њено монументално градитељство се на освојеним територијама морало оријентисати и ослањати на искуства локалних градитеља. Тако су и савремено локално градитељство, које је и даље неговано на овом тлу, па и градитељске традиције суседних области понегде могли да утпливишу на нову, исламску архитектуру.

Већ је утврђено да у архитектури куполних џамија, које су у XVI веку подизане у разним крајевима наше земље, постоје и неке упадљиве разлике. Примећено је, на пример, да су фасаде македонских џамија — које су обично бивале пространије а често и хоризонтално рашчлањаване кордонским венцима — скоро увек извођене живописним постављањем наизменичних редова камена и опеке, па и насатично убаченим опекама између клесанаца. За разлику од њих, џамије грађене у Босни и Херцеговини најчешће су биле нешто мањих димензија, без вишебојне технике зидања, са искључиво каменом обрађеним фасадама. Ова уметност, понајчешће османска у форми а приморска по

чки метод у изради графичких решења, дају препоруке неимарима за размере и бројчане опсеге архитектонских елемената и конструкција. Испитивачи Синанових дела — Сулејманије џамије у Цариграду (1557), Селимије џамије у Једрену (1574) и Куршумлије џамије у Цезарији (1585) — утврдили су, међутим, у њиховим пропорцијама односе који одговарају односима златног пресека. (Up: E. Egli, *Sinan, der Baumeister osmanischer Glanzzeit*, Zürich 1954, 91 i sl. 69; G. Goodwin, *A history of Ottoman Architecture*, Baltimore — London 1971, 292; Б. Петровић, Композиција архитектонских облика, Београд 1972, 106).

[114] Г. Годвин је приметио да је код трема џамије у Цезареји висина стубова одређивала распон изведених лукова *(нав. дело,* 292), а Е. Егли је чак код улазног портала Селимије џамије у Једрену установио хармонију постигнуту пропорцијским односима 2:3:5:8. *(нав. место).*

[115] Врхунац у овој тежњи представљају већ поменута четири минарета које је Синан поставио уз џамију у Једрену: они достижу висину од целих 80 метара, а пречник им је само 4 метра.

[116] К. Томовски, *нав. дело,* 50—51.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

извођењу, како је то већ М. Кил констатовао [117], добила је у Босни током времена и карактер извесног локалног обележја. Очигледно је да су наши мајстори-извођачи у Србији и Македонији, вешти грађењу у духу старе византијске технике зидања, продужили да је негују не само на хришћанским објектима већ и при раду за нове поручиоце, на исламским грађевинама. Са друге стране, у Херцеговини и Босни више се осећало деловање мајстора који су били навикнути како на приморски начин грађења зидова, тако и на подизање купола и сводова невеликим блоковима лакшег камена.

Судећи према публикованим подацима које документи богатог Дубровачког архива из године у годину све више допуњују и износе на видело, појединци или целе дружине дубровачких или у Дубровнику васпитаваних мајстора — каменара, клесара, зидара, кречара, мајстора за сводове, градитеља, па и ковача, тесара, позлатара, стаклара, а могуће, гдекад, и сликара — учествовали су увек у највећем броју у босанско-херцеговачким грађевинским кампањама [198]. Већ традиционално везани за градитељство свих крајева, они ни под Турцима нису прекидали своје пословне везе, доласке и рад на хришћанским задужбинама [119], али су, укључујући се у XV и XVI веку у извођење и опремање исламских здања, овладали конструктивним и стилским елементима и османске архитектуре. Радећи у почетку на џамијама под руководством искусних турских неимара, њихове дружине су се касније почеле постепено прихватати и самосталног извођења куполних грађевина исламског карактера свуда где су позиване [120]. У њиховом раду на оваквим објектима понекад је долазило до одступања од нових стилских карактеристика и уношен је местимице за исламску архитектуру неуобичајен, западноевропски тј. медитерански начин обликовања. Отуда се понегде, истина доста ретко, на појединим исламским споменицима XVI века у нашој земљи и могу наћи стилски елементи који су били карактеристични за романику, готику или чак ренесансу.

Раније су већ истакнуте неке такве индиције, које су — било преко технике зидања, издужених (позноготских) форми прозора, облика заступљених лукова, било преко декоративне пластике и посебног система мера — указивале на утицаје ових стилова, односно, учешће руку приморских мајстора-извођача при подизању Али-пашине џамије у Сарајеву, почитељске џамије и џамије Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима. У том погледу, међутим, најизразитији до данас очувани пример представља џамија „Под липом" Несух-аге Вучјаковића у Мостару из 1564. године [117]. Централни кубус те мале задужбине, са чудно измењеном хармонијом између појединих њених делова, зидан је невеликим приклесаним квадерима камена, који теку у правилним водоравним редовима. Њен молитвени простор пресведен је слепом куполом од боље обрађеног камена, а необично низак трем, наткривен трима калотама без тамбура, ослања се преко преломљених лукова на стубове чија су монолитна стабла необично ниска (свега 1,62 m). Са минаретом, чије је постоље претежнијим делом прислоњено уз трем но главни део џамије, комуницира се са десне софе трема. Необичне новине за исламску архитектуру исто тако показују форме и декорација портала, прозора и капитела, односно, конзолица у трему. Сасвим једноставан, висок а релативно узан портал, има над хоризонталним надвратником плитку лунету коју не заклапа преломљени већ полукружни лук. Мали број прозорских отвора, који су иначе нешто већих димензија од уобичајених, у врху имају преломљени лук, али се лепо изведена профилација на њиховим допрозорницима при дну карактеристично ломи према отвору и завршава „дијамантским вршком" готичко-ренесансног карактера. Најзад, капители стубова као и конзолице на чеоној фасади, о које се опиру лукови трема, уместо уобичајене сталактитне де-

[117] M. Kiel, *Some reflections on the origins of provincial tendencies in the Ottoman Architecture of the Balkans*, Islam in the Balkans, Symposium held to celebrate the World of Islam Festival, The Royal Scotish Museum (28—30. VII 1976), Edinburg 1979, 19—28.

[118] О раду дубровачких градитеља и мајстора на исламским споменицима XVI века на овом тлу већ је у неколико наврата раније писано: Ć. Truhelka *Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII, Sarajevo 1911; Isti; *Gazi Husrevbeg i njegovo doba*, Sarajevo 1912; H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu*, Sarajevo 1958; A. Bejtić, *Dubrovački graditelji u Bosni i Hercegovini*, Enciklopedija likovnih umjetnosti I, Zagreb 1959, 459; Ć. Fisković, *Dubrovački i primorski graditelji XIII—XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Peristil 5, Zagreb 1962 (1964). Много података донеле су и две новије књиге: Р. Самарџић, *Мехмед Соколовић*, Београд 1971, и Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973. Међутим, обим и значај учешћа дубровачких градитеља не само на подизању куполних џамија већ и других исламских грађевина — амама, мостова, медреса, безистана, ханова, сахат-кула и утврђења — од XV до средине XVIII века заслужује једну посебну, целовиту расправу.

[119] В. Кораћ — В. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство, XV—XVII век*, зборник Филозофског факултета VIII-2, Београд 1964, 561—599.

[120] Данас је, на основу архивских података, могуће закључивати да су дубровачки мајстори учествовали у грађењу Гази Хусревбегове џамије у Сарајеву, Алаџа џамије у Фочи, Карађозбегове џамије у Мостару и Мемишахове џамије у Фочи. Колико су дубровачки мајстори могли добро да овладају османским начином грађења најбоље може да покаже један закључак Ц. Фисковића о групи од дванаест, иначе по имену познатих зидара, који су извели велики и сликовити мост Мехмед-паше Соколовића код Требиња (1568) „тако да на њему нема ни трага западњачког, дубровачког градитељства". (*Dalmatinski majstori u srednjovekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa Simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura, izd. Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973. 164.)

[121] M. Mujezinović, *Turski natpisi XVI vijeka iz nekoliko mjesta Bosne i Hercegovine*, Prilozi za orijentalnu filologiju III—IV, Sarajevo 1953, 460; H. Hasandedić, *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, Prilozi za orijentalnu filologiju X—XI, Sarajevo 1961, 151.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

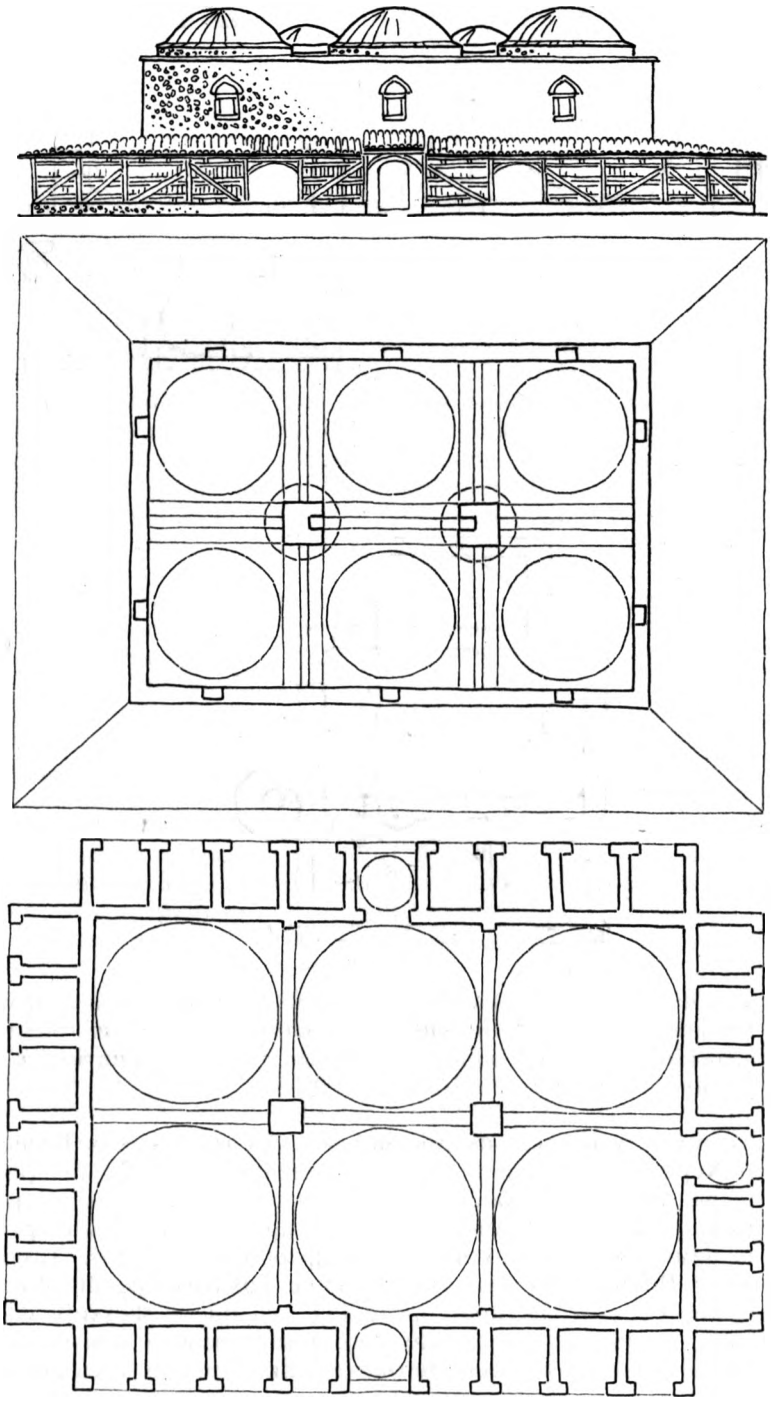

37. Бруса безистан у Сарајеву и основа Ешрефоглуовог безистана у Бејшехиру

кораџије носе форму лиснатих конзола са волутицама далматинско-ренесансног стила [122].

ОПШТИ ОСВРТ НА АРХИТЕКТУРУ

У историји османске архитектуре утврђено је да основну архитектонску карактеристику раноосманске џамије уопште, представља куполом пресведен квадратни простор. И код ове врсте грађевина као и код неких других — медреса, безистана и амама — та основна јединица кориштена је или самостално или се могла понављати у узастопном низу. Касније, напоредо са порастом техничког знања османских архитеката и нарочито после заузимања Цариграда, јавила се и полукупола као структурални и просторни елемент, а даљи развој османске џамије упутио се новим, истанчанијим стазама [123]. Сумирајући своја вишегодишња проучавања, А. Куран је закључио да у току настајања ове архитектуре тежиште није толико било усмерено на изналажење идеалног решења горњег дела грађевине, колико на настојање да се створи највећи могући, јединствен и непрекинут простор, код кога ће унутрашњост молитвене одаје формирати најмањи могући број вертикалних елемената. Исто тако, он је нашао да заједнички именитељ османске џамије није представљао сам облик ентеријера, као што је то, рецимо, био случај са грчким или латинским крстом код црквених грађевина, већ не особито усмерен волумен унутрашњег простора, обухваћеног најчешће само са четири главна зида. Током архитектонског развоја османске џамије ове карактеристичне тенденције остаће у XV и XVI веку непромењене [124].

Истоветне опште одлике џамија карактеришу и архитектуру ових монументалних споменика очуваних на нашем тлу. Изузетних појава, са другачијим просторним карактеристикама, нема, бар не у споменичком фонду куполних здања очуваних до данас. Штавише, међу типовима куполних џамија XVI века који су на нашем тлу идентификовани (цртеж 38), не јавља се ни један који би био непознат архитектури џамија у Турској, односно међу османским споменицима у другим балканским земљама. Сви ти типови поникли су углавном у Цариграду, ређе Бруси или Једрену, одакле су преношени како у остале балканске земље тако и у наше крајеве. Занимљиво је у том погледу да, док су решења каравансараја, безистана и амама најчешће понављала знатно стрије турске концепције ових врста грађевина — као што то средином XVI века неимар Куршумли хана у Скопљу чини преузимајући решење старог цариградског Ћурчијског хана (1467.) а неимар Рустем-пашиног Бруса безистана у Сарајеву (1551.) чак Ешрефоглуовог безистана у Бејшехиру (1301.) [125] — дотле су за куполне џамије, уз ретке изузетке, кориштена нова, у тим годинама актуелна решења, која су скоро истовремено настајала у неимарским радионицама престонице. Овај феномен може се објаснити не само свешћу поручиоца да престоница располаже највећим бројем врсних градитеља, већ свакако и још живим предањем о богатим уметничким традицијама старог царског града, те метрополе средњевековног света, која је још од њеног оснивача, Константина Великог, Европи увек давала најпознатије прототипове за најзначајнија задужбинска здања. Те моћне традиције про-

[122] C. Fisković, *nav. delo*, 164—165.

[123] A. Kuran, *The Mosque in Early Ottoman Architecture*, Chicago—London 1968, 213.

[124] *Исто.*

[125] Уп: И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 82—86 и табла у прилогу, и H. Kreševljaković, *Naši bezistani*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 237—240, цртеж на стр. 238, са: И. Ф. Бородина, *Архитектура Турции XII—XIX вв.*, Всеобщая история архитектуры, кн. 8, Москва 1969, 446—467.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

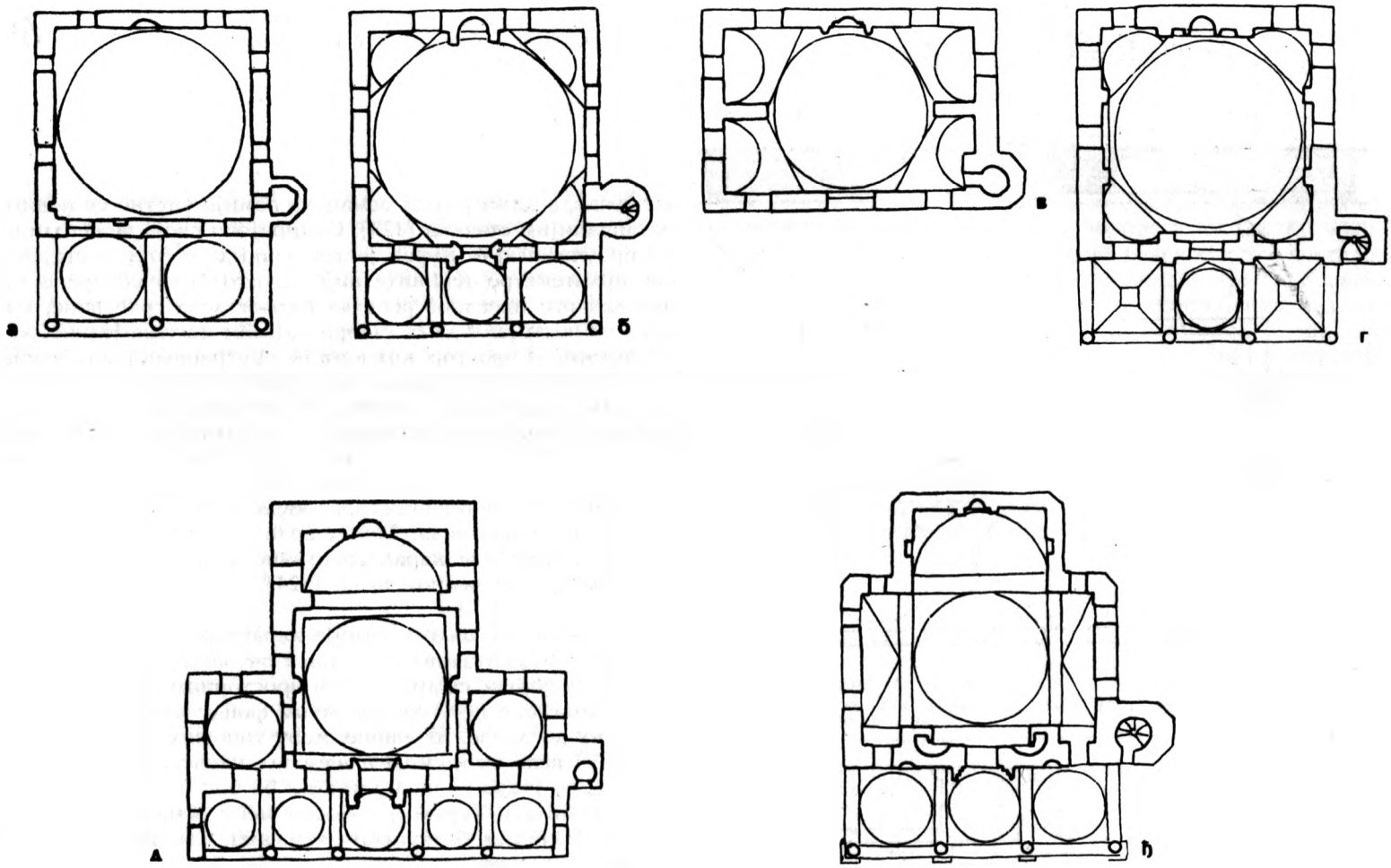

жимале су и уметност турског Истанбула још током свих деценија XVI века, снажно инспиришући, подстичући и утичући на даљи развој османске архитектуре у овом граду, а преко њега и исламске архитектуре у провинцијалним областима Османског царства.

Османска монументална архитектура је током целог XVI века имала империјални карактер. Њене куполне грађевине, које су као своје задужбине најчешће у овом столећу подизали у свом завичају представници нове власти — паше, бегови, аге и други званичници, својим високим просторним, конструктивним и стилским одликама имале су да буду достојан тумач турско-исламске идеологије у новоосвојеним подручјима и да монументалним изгледом засене оно што је у европском делу тадашње Турске раније било подизано. Она је на том широком пространству и изведена готово са подједнаким карактеристикама. Тако се међу одређеним типовима очуваних куполних џамија XVI века у појединим балканским земљама данас тешко могу установити какве битније архитектонске разлике. Наиме, што даље одмиче научна обрада ове архитектуре све се више међу њима указују упадљиве сродности или потпуне истоветности. Тако, док испитивања мађарских историчара архитектуре показују да неке њихове и босанскохерцеговачке џамије XVI века носе исте одлике [126], дотле су најновија проучавања ових споменика у данашњој Албанији открила све блискости или чак идентичности са џамијама у Македонији [127]. Све се то може довести у логичну везу не само са личностима, често истих оснивача, који су и овде и у тим земљама, нарочито Мађарској, подизали своје задужбине, већ и владајућим стилским школама и самим неимарима који су, обично независно од локалних градитељских традиција, конциповали ова здања са општим, заједничким карактеристикама [128].

Међутим, у последњим деценијама XVI века на тлу Босне и Херцеговине јавила су се и извесна чисто локална решења, настала симбиозом са неким средњевековним облицима. У северозападној Босни је у архитектури једне групе џамија дошло и до просторног преображаја џамије. Тамо је, у Поуњу, под утицајем готичке архитектуре бихаћке цркве Св. Антона, претворене 1592. године у Фетхију џамију, настао низ исламских богомоља изразито лонгитудиналне основе покривене четвороводним кровом, а са висо-

[126] J. Molnar, *Monuments turcs en Hongrie*, Ankara 1973; G. Gerö, *Türkische Baudenkmäler in Ungarn*, Budapest 1976; Isti, *Research Work on the Turkish Occupation in the County Baranya — New Data to the History of Džami Construction in Hungary*, Janus Pannonius Muzeum Evkönyvébol XVII—XVIII, Pecs 1975, 95—116.

[127] M. Kiel, *Die osmanische Baukunst in Albanien und ihr heutiger Erhaltungszustand — Eine Bilanz dreissigjähriger Restaurationsarbeit und Vernichtungswut*, VI. Internationaler Kongress für türkische Kunst, Kurzfassungen der Kongressreferate, München 1979, 59—62.

[128] G. Gerö, *The Question of School and Master in the Study of the History of Muslim Architecture in Hungary*, The Muslim East, Studies in honour of Julius Germanus, Budapest 1974, 189—199.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

38. Типови куполних џамија XVI века у Југославији (а — Ниш, 1521—23; б — Фоча, 1550; в — Рогово, 1580; г — Баковица, 1594/95; д — Сарајево, 1531; ђ — Бања Лука, 1579)

ким, издуженим прозорима на бочним зидовима и, понегде, са кружним отвором — розетом над улазним порталом [129]. Нешто раније, на тлу старе Херцеговине, у Билећи, Мостару, околини Невесиња и Стоца, почела је да се гради и серија мањих џамија такође са четвороводном кровном конструкцијом, код које је, под утицајем локалних градитељских традиција, минарет добио облик архаичних кула-звоника, квадратног хоризонталног пресека. На ову занимљиву групу херцеговачких џамија скренуо је пажњу А. Наметак још 1939. године, истичући да „сеоске џамије, као и оне у градовима, чији оснивачи нису били богати, имају и мунаре квадратичне базе, а шерефета су само маркирана с четири прозора, кроз које муезин промоли главу кад окујише" [130]. Ипак, несумњиво је да су се домаће традиције са изворним елементима у највећој мери истицале у архитектури оних сеоских џамија које су извођене дрвеним материјалом. У шумовитим деловима централне и северне Босне, Санџаку, затим у Плаву и Гусињу, по угледу на цркве-брвнаре подизане су у духу фолклорног неимарства, свакако већ од првих година XVII века, сасвим атипичне и врло поједностављене џамије-брвнаре. Једну од њих већ 1611. године помиње у свом опису Пљеваља француски путописац Лефевр [131]. Код неких од ових џамија не само да су зидови рађени брвнима, већ су и таванице, односно сводови, као и минарети обложени дрвеним летвицама, а тремови често украшавани богато резбареним шарама какве се срећу и код цркава-брвнара и код народних преслица, дрвених столица, гусала и других предмета. Мада рађени слабијим, често трошним материјалом, без купола, и, разуме се, без обележја монументалности, сви ови споменици данас добро илуструју како су се крајем XVI и почетком XVII века почели да пробијају и неки аутохтони елементи који су у исламску архитектуру уносили старе облике па и стара просторна решења. Они ће се са уобичајеним османским концептом џамије све више преплитали у другој половини XVII и током целог XVIII века.

[129] R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka krajina,* Zagreb 1890, 33—34; H. Redžić, *Bihać,* Enciklopedija likovnih umjetnosti 1. Zagreb 1959, 375; B. Raunig, F. Butić i B. Bokan, *Bihać i okolina,* Bihać 1963; Dž. Čelić, *Kontinuitet srednjovekovnih formi u doba turske dominacije u Bosni i Hercegovini,* Radovi sa simpozijuma »Srednjovekovna Bosna i evropska kultura, III, Zenica 1973, 365.

[130] A. Nametak, *Islamski kulturni spomenici turskog perioda u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1939, 10. Затим су се ове скупине споменика дотицали или се више њоме бавили и други аутори: Б. Бошковић, Архитектура средњег века, Београд 1957, 327; Dž. Čelić, *Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda,* Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 404; C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini,* Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura, Zenica 1973, 162—166; Dž. Čelić, *Kontinuitet*... 366; H. Hasandedić, *Seferage Begovića džamija u Dabrici,* Takvim za 1973, 158—160; Isti, *Islamski spomenici Nevesinja i okoline,* Glasnik VIS god. XXXVIII, br. 7—8 (Sarajevo 1975) 329—340; Isti, *Islamski spomenici u Bileći i okolini,* Glasnik VIS br. 5 (Sarajevo 1983) 696—712.

[131] Р. Самарџић, *Београд и Србија у списима француских савременика. XVI—XVII век,* Београд 1961, 157. Насупрот репрезентативним, куполним џамијама, О. Бихаљи-Мерин је у својим путописима истицао те мале, често безимене сеоске џамије, налазећи у њиховој архитектури посебну лепоту, особени дух и чистоту облика. (О. и Л. Бихаљи — Мерин, *Цркве, џамије и синагоге, Мала земља између светова,* Београд 1954, 262). Иначе, о архитектонским карактеристикама џамија брвнара в: А. Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији,* Београд 1964, 38; Dž. Čelić, *Utjecaji*... 403—404; M. Hadžijahić, *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1977, 65—66.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА

За разлику од старе византијске уметности, где је хришћанско учење о божијем сину који је примио људски лик у ликовном стваралаштву отворило пут наглашеном антропоморфизму, а понегде и неговању античке фигуралне лепоте, исламско учење, изражено кроз Мухамедово настојање да се онемогући иконографско посредовање у поимању Алаха, усмерило је верску уметност сунитских народа ка апстрактнијим формама арабеске и других, вегетабилних и геометријских мотива. Зато, као и код свих медитеранских земаља до којих су се током векова распростирала оваква верска схватања — првобитно, словом Корана само наговештена [1], а тек у касније прибележеним исламским традицијама (хадису) и потпуније исказана [2] — ни у уметности исламских сакралних здања која су у XVI веку настајала на нашем тлу није било ни слободне, пуне скулптуре нити пластике са фигуралном тематиком [3].

Пластично стварање се, тако, најчешће сводило на извођење декоративне пластике у штуку, камену или мермеру, која је имала да украшава поједине делове грађевине или да у њеној унутрашњости оплемени камени мобилијар. Оваква декоративна пластика понајвише је испуњавала површине минарета џамије, шедрвана пред њом, капителе и базе стубова у трему, помоћне михрабе, кордонске и кровне венце, портале и прозоре, а у ентеријеру задужбине је, у виду плиткорељефне орнаментике, прекривала површине михраба, минбера и махвила. Извесна строга једноставност која избија из ове декорације и њена усредсређеност на одређена места не означавају, међутим, и сиромаштво камене пластике. Напротив, она не само да је често извођена у племенитијем материјалу — мермеру, већ је код ње могуће запазити мноштво мотива, разнолико варираних, па чак и извесне стилске промене које се могу пратити у оквиру овог, једног столећа.

Портали, којима је у исламском свету одувек поклањана особита пажња, код куполних џамија на нашем тлу су обично добијали монументалне размере, заузимајући на чеоном зиду према тremу готово целу средњу интерколумнију, и посебно су пластиком наглашавани. Они су увек уоквиравани пластично профилисаним венцима, украшавани сталактитном и другом декорацијом, а понегде чак извођени и каменом различите боје. Сам отвор њиховог улаза је у XVI веку по правилу засвођен прецизно изведеним сегментним луком над којим се простирало знатно веће поље са ктиторским натписом у његовом централном делу. Поред оних најмонументалнијих, који се јављају на највећим и најзначајнијим задужбинама очуваним у нашим крајевима, данас је могуће, према њиховој општој концепцији и типолошким одликама, издвојити још три групе портала.

Тип монументалног портала не само да је био најрепрезентативнији по димензијама и употребљеној грађи, већ је и тако извођен да његов оквир што више буде истурен у средишњи простор трема. Тако, на пример, импресиван портал Јахја-пашине џамије у Скопљу сл. 27), широк 5,24 а висок 9,25 m, представља сам за себе изванредну уметничку креацију у белом мермеру, која се својом лепотом истиче далеко изнад свих других исламских портала у Југославији [4]. Засведен сегментним луком, кога формирају црвени и бели сводари, његов невелики пролазни отвор је пропорционисан према мери људске фигуре, али зато у веома високом горњем делу, поред крупног натписа, доминира дубока и степенасто уоквирена сталактитна декорација, изведена у девет хоризонталних редова. Широки довратници овог скопског портала (сваки по 1,34 m) украшени су како бројним, врло пажљиво резаним профилима тако и полустубићима са мотивом пешчаног сата, и по једном, бочно усече-

[1] У Корану је то било видљиво само у тежњи за искорењивањем идолатрије. Ту се, на једном месту, каже: *„О верни, вино, идоли, коцкање, то је заблуда од сотонина посла". (Kur'an,* V sura, 90 ajet — prevod sa arapskog Hadži Ali Rize Karabega, Mostar 1937, 80).

[2] У збирци хадиса познатог средњовековног теолога Бухарија (810—870. г.), која се у исламском свету сматра за најверодостојније дело после Корана, Мухамедовим изрекама се приписују и ове две: *„Они који ће бити најжешће кажњени на дан страшног суда су: ...онај који прави ликове или слике"*, и, *„Онај који прави слике или ликове је непријатељ Бога"*. (У Сарајеву су од 1974. године до данас, по преводу Х. Шкапура, штампана три од девет постојећих обимних томова Бухаријеве Збирке хадиса).

[3] Изузетак представљају извесни, врло ретки исламски надгробни споменици — нишани, чије се урезиване или пластично изведене представе у Босни и Херцеговини тумаче утицајем аутохтоне уметности стећака. (Уп.: M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima,* Sarajevo, 1971, и S. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1978, 36—57; 78—81). Занимљиво је, међутим, да је надгробних споменика са оваквим представама било и у турској Анадолији, где је у старијем, селџучком периоду било доста фигуралних представа. Проф С. Ејице претпоставља да су се у османском периоду оне јављале нарочито у сепулкралној уметности везаној за дервишки ред Бекташија. (V.: K. Otto-Dorn, Türkische Grabsteine mit Figurenreliefs aus Kleinasiens, Ars Orientalis, III (1959), 63—76, sl. 1—8; S. Eyice, *Ein H. 709 (1310) datirter türkischer Grabstein mit Menschendarstellung in Kirşehir. Eine Studie türkischer Bilder-grabsteine in Anatolien,* Reşid Rahmeti Art Için, Ankara 1966, 208—243; G. Öney, *Tombstones in the Seljuk Tradition with Bird, double-headed Eagle, Falcon and Lion figures in Anatolia,* Vakıflar Dergisi VIII, Ankara 1969, 283—291.)

[4] О порталу ове скопске џамије опширније је писала Л. Кумбараџи-Богојевић *(Порталот на Јахја-пашината џамија во Скопје,* Зборник Археолошког музеја VI—VII, Скопје 1975, 97—105), налазећи да његови елементи не излазе из уобичајеног репертоара који срећемо код портала монументалних објеката класичне епохе османског градитељства.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

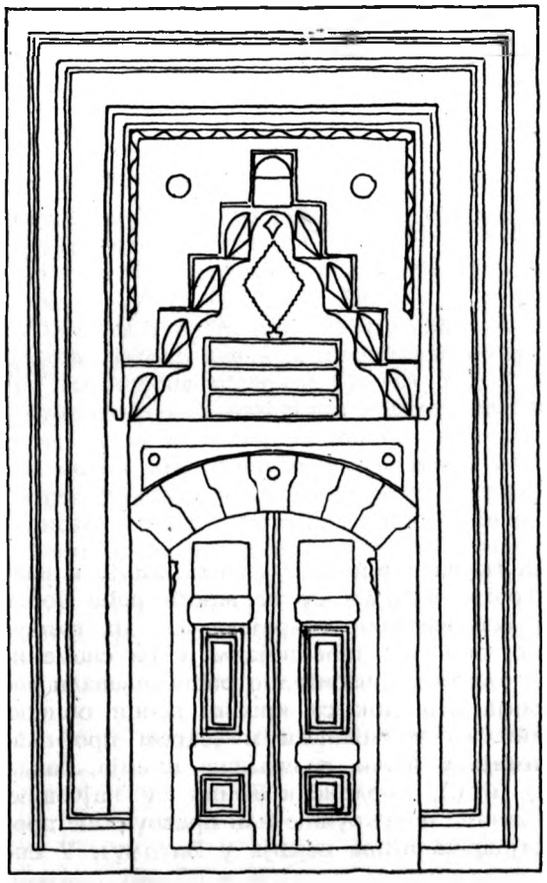

39. Схема портала Хајдар Кадијине џамије у Битољу

ном, нишом. Горе, изнад горње ивице надвратника, цео портал завршава ненаметљиво троугаоно круниште декорисано плиткорељефним фризом руми орнаментике.

Овој врсти монументалних портала, који су увек имали и лепо обрађену унутрашњу страну, својом општом схемом прикључују се и главни портал Гази Хусрев-бегове џамије у Сарајеву и портал Бољанићеве задужбине у Пљевљима. Сарајевски портал (сл. 28) кога у односу на скопски карактеришу нешто мање димензије 4,70× ×5,90 m) али наглашеније простирање у дубину, носи и једноставнију декорацију. Ту више нема онако богате профилације на довратницима, изостављени су и круниште и полуступићи са пешчаним сатом, а сталактитна декорација је сведена само на шест редова. Код пљеваљске џамије портал има још сведенији број декоративних елемената, мада и његово централно поље надвишава и постепеним испуштањем пресводи густа мрежа сталактита. Унутрашње стране јаких довратника ту такође красе, усечене према двокрилним вратима, петостране нише са истом сталактитном орнаментиком у врху.

Другу групу портала чине портали код којих лунету са натписом заклапа снажан преломљени лук. Они су и нешто мањих димензија од портала претходне групе и знатно мање (само за 25 до 45 cm) испадају из равни зида на коме су постављени. Најлепши представник овог типа — који се иначе још у XV веку среће на османским споменицима Једрена [5], а средином XVI столећа се јавља и код нас, у Босни и Херцеговини, је портал Алаџа џамије у Фочи (сл. 33). Улаз са двокрилним вратима код овог споменика прво уоквирују масивни камени довратници који су у горњем делу пресведени сегментним луком и опточени танким, профилисаним венцем; на довратнике се затим, лево и десно, надовезују снажни делови портала са уско усеченом ивицом и по једним прислоњеним стубићем, који са базу и капител има лепо изведен мотив пешчаног сата. И баш те делове портала надвишава снажан преломљени лук који заклапа централно поље на коме се истиче правоугаона камена плоча са натписом. Најзад, спољне ивице фочанског портала уоквирује лепо профилисан камени венац чији горњи део завршава низ у камену изведених стилизованих пупољака.

Трећи тип портала јавља се код оних споменика код којих је на овом, улазном делу грађевине, прелаз из средишњег поља у периферну раван портала још једноставније решен. Као и раније, код њих је цео портал опточен лепо профилисаним правоугаоним оквиром, али ту средишно поље добија изглед равнокраког троугла код кога краке чине два плитка фриза настала степенастим постављањем само по једног реда сталактита (цртеж 39). Тако су овде сталактити добили скоро потпуно декоративну улогу, за разлику од њихове примене код монументалних портала, где су, постепеним препуштањем у више хоризонталних редова, имали и функцију засвођења најудубљенијих партија портала. Овај тип портала поред Македоније, где га најбоље видимо на Хајдар-кадијиној џамији у Битољу [6], и Косову — Коџа Синан-пашиној џамији у Качанику, изгледа да је најчешће кориштен на исламским куполним задужбинама у Босни и Херцеговини — Караџоз-бегова џамија у Мостару, сарајевска Али-пашина џамија, Ливањска Беглук и Балагуша џамија. Хаџи Алијина џамија у Почитељу [7], бањалучко турбе уз Арнаудију џамију [8] — али га видимо и на османским споменицима изван нашег тла, у Мађарској, где у другој половини XVI века краси улазе у

[5] Овакву схему портала, само знатно богатије реализовану, видимо већ на дворишном порталу једренске Ич-шерефли џамије султана Мурата II, која је подигнута између 1437. и 1447. године. (O. Aslanapa, *Turkish Art and Architecture*, London 1971, 203—205, сл. 153). На нашем тлу се овакви портали јављају још код чајничке џамије Синан-бега Бољанића (1570/71), Дукатарове џамије у Ливну (1587/88), као и код неких других, мање значајних џамија.

[6] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 52—53, сл. 10. Одатле је и преузет цртеж који доносимо у тексту.

[7] Dž. Čelić, *Počitelj na Neretvi*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, sl. na str. 23.

[8] M. Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine, knj. II — Istočna i Centralna Bosna*, Sarajevo 1977, sl. na str. 214.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

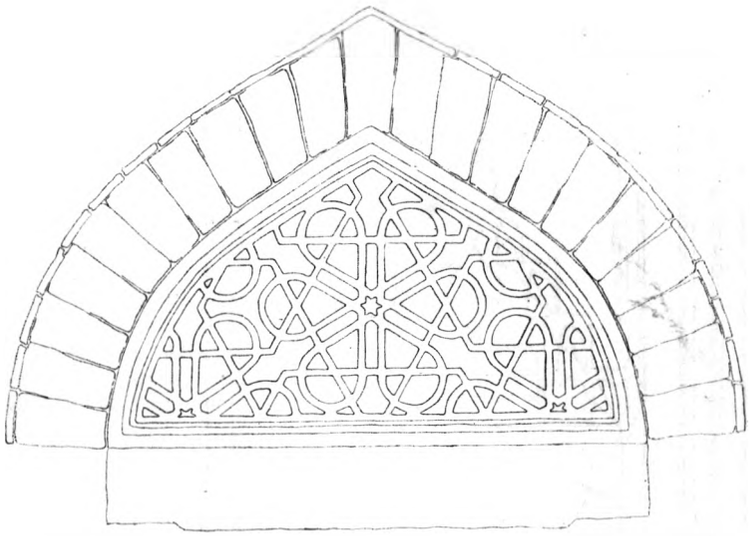

40. Схема камене решетке на прозору Касим-пашине џамије у Печују

Гази Касим-пашину [9] и Јаковали Хасан-пашину џамију [10] у Печују.

Најзад, у последње две деценије XVI века јављају се код исламских споменика на нашем тлу и портали са лунетом полукружно засведеном али у виду таласасто набране камене завесе. Тако конципован портал можемо видети само још код два споменика: Јусуф-пашине Куршумли џамије у Маглају (1584) [11] и бањалучке Арнаудије џамије Хасана Дефтердара, из 1594/95. године (сл. 48). Њихови прототипови, међутим, налазе се још од средине XVI века на репрезентативним владарским и другим задужбинама које су под Синановим надзором извођене у Цариграду [12].

Прозори су знатно једноставније обликовани. Они међу њима који су постављани у приземној зони, по правилу су добијали правоугли отвор, док су остали, укључујући и оне на куполи, завршавани са преломљеним луком у горњем делу. Прозори горњих партија грађевине застакљивани су убацивањем кружних или полигоналних окана у камене или штуко транзене, а пластична декорација је обично распоређивана на оне који су били ближи погледу, у најдонјем реду. Ту је увек лунета над самим отвором представљала најистакнутије и најпогодније место за пластично украшавање, било да се радило о зиданој, затвореној површини или о перфорираној решетки која је такође имала да доприноси осветљавању ентеријера. У правоугаоном делу, међутим, прозорски банак, допрозорници и натпрозорник могли су бити изведени само прецизно обрађеним каменом — као код Јахја-пашине џамије у Скопљу, Алтин-алем џамије у Новом Пазару, Јени џамије у Битољу, Ферхадије у Сарајеву, роговске џамије, или су први делови оплемењавани лепо изведеном профилацијом, како то, на пример, показују прозори Бали Реисове џамије у Нишу, Алаџа џамије у Фочи и џамије у Пљевљима (сл. 46).

Камене решетке изнад самог отвора чешће су извођене у једној каменој плочи — Шехова џамија у Фочи, Бољанићева у Пљевљима и др. — а ређе из две, касније сљубљене полутке, као што се то може видети на прозорима Ферхадије џамије у Сарајеву. Оне су обично декорисане пробијањем густих низова звездастих и полигоналних орнамената, али су, понекад, могле бити изведене и са врло компликованим шарама. Тако је код нас, свакако најлепши украс ових делова прозора, сачувала задужбина Хаџи Алије у Почитељу, из 1562/63. године (сл. 39—42). Ту је над сваким прозорским отвором маштовито изведена другачија мрежа геометријског карактера. Та декорација, међутим, колико се то данас може казати, најближу аналогију има у потпуно истоветно украшеним прозорима нешто старије (1558) али знатно монументалније џамије будимског намесника Гази Касим-паше у Печују [13].

Осим кровних венаца, који се код свих споменика јављају где је оловни покривач препуштан преко вертикалне равни зида (купола, минарет, кубус џамије и њен трем), кордонски венци су се много ређе користили. Насупрот северозападних крајева, где их готово уопште није било, они се чешће појављују на споменицима Македоније, где су хоризонтално рашчлањавали високе фасаде џамија. Но, док су кровни венци обично богато обрађивани, са разноликом и једром профилацијом (Алаџа џамија у Фочи, пљеваљска џамија, бањалучка Ферхадија, итд.), кордонски венци су најчешће добијали једноставније, полукружне или правоугаоне профиле (Јени и Хајдар-кадијина џамија у Битољу). У ентеријеру су декоративни венци, у облику плитког кружног прстена, најчешће постављени у подножје тамбура, а понекад су обележавали и линију прелаза из вертикале тамбура у облину калоте. Изузетно, код два споменика — Бољанићеве џамије у Пљевљима и Јусуф-пашине џамије у Маглају — овакви се венци налазе нешто ниже, између тамбурских прозора, па се под правим углом ту ломе, пењу и теку изнад њих (цртеж 20).

Декоративна пластика је у трему увек добијала своје место и на базама и капителима стубова, често на постољу минарета, а понекад и на шадрвану пред џамијом. Поред база, са уобичајеним смењивањем торуса и трохилуса, на стубовима су најпажљивије декорисани капители. Уколико нису преузимани са старијих грађе-

[9] G. Gerő, *Das neueste Forschungsresultat der ungarländischen Djami-bauten bezüglich*, Cultura turcica V—VII, Ankara (1968—1970) 126—156, Abb. 6.

[10] Isti, *Neuere Angaben zur Baugeschichte der Dschamis in Ungarn*, Atatürk Universitesi Edebiyat Fakültesi Arastırma Dergisi IX, Ankara 1978, 256, sl. 9.

[11] H. Redžić, *Islamska umjetnost — Jugoslavija*, Beograd 1967, sl. 15.

[12] Тако овај тип портала срећемо између 1550. и 1557. године на комплексу Сулејманије џамије у Цариграду, 1565/66 године на капији Михримах медресе у истом граду и 1573. године на Пијале-пашиној џамији, такође у Цариграду. (Све према: A. Batur, *Osmanlı Camilerinde Kemer, Strüktür-Biçim Iliskisi Üzerine bir Deneme (1300—1730)*, Istanbul 1974, 257—259, цртежи 37, 41—42 и 46).

[13] У Печују су само камене траке („шармаци") знатно тање и финије изведене. Up.: G. Gerő, *Das neueste Forschungsresultat*... 136—137, Abb. 7; J. Molnar, *Monuments turcs en Hongrie*, Ankara 1973, 35, pl. IV.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

вина, они су у XVI веку могли бити тројако обрађивани. Сталактитни мотив [14] је ту био најчешћи и може се рећи да је без прекида доминирао у декорацији капитела кроз цео XVI век. Могуће је међутим уочити разлике у начину његове обраде: рађен је у један или више редова; негде, као код Хусревбегове задужбине у Сарајеву или новопазарске џамије (сл. 31), сталактити су плиће резани и сувље извођени, другде опет, као код почитељског здања добијали су пуније, пластичније облике. Други мотив, кориштен за украшавање капитела, био је изворно турски фриз троугаоних форми, који је у брусанској стилској групи био примењиван и као конструктивно прелазно решење [15]. На капителима у нашим крајевима јављао се тај мотив чешће у првој половини XVI века — Исхак Челебијина џамија у Битољу — но у позним деценијама овог столећа, када га налазимо на

41. Схема михраба Хајдар Кадијине џамије у Битољу

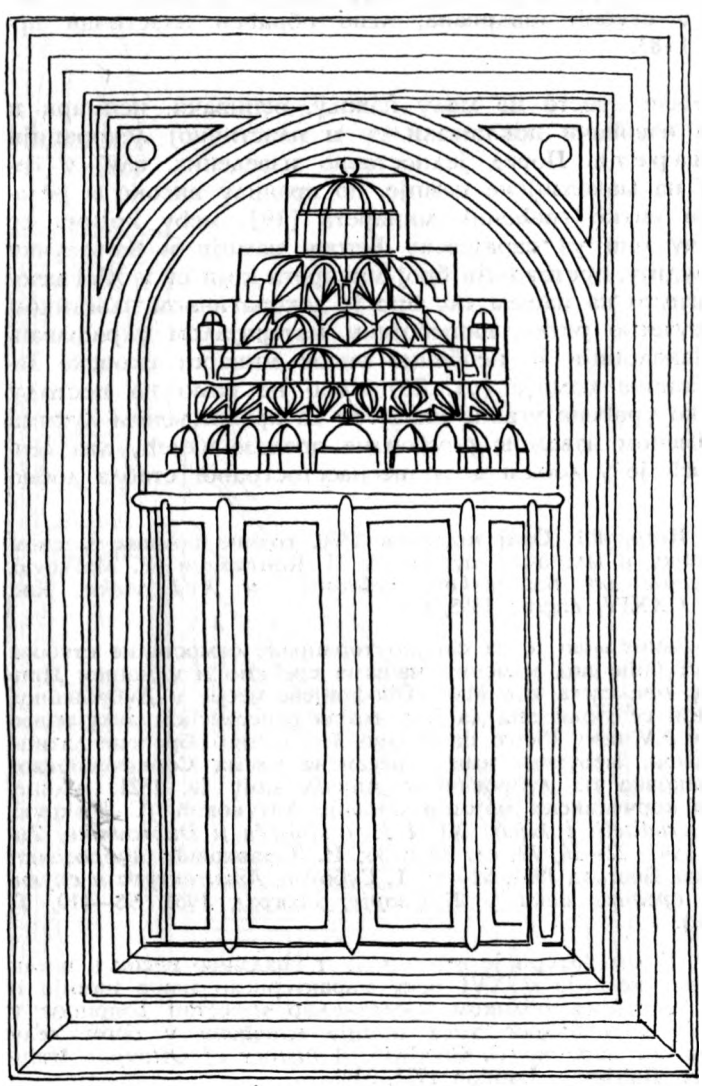

сарајевској џамији Ферхад-бега Вуковића-Десисалића. Најзад, уситњавањем форми и плошнијом обрадом овог мотива изведена је и трећа врста декорације капитела, тзв. „баклавали" орнамент, који се код нас обично на истом споменику јављао напоредо са лепо резаним сталактитним капителима, како то видимо и на битољској Хајдар-кадијиној џамији (сл. 37 и 38) и на бањалучкој задужбини Ферхада Соколовића (цртеж 44).

Истовремено са изградњом самих богомоља, оснивачи су вештим домаћим, дубровачким или из даљине доведеним каменоресцима (ташчијама), поверавали и извођење ш а д р в а н а инсталираних пред задужбином за обавезно ритуално умивање. Кружни камени базени шадрвана и њихове чаше са водоскоком у средини често су једноставно обликовани, као да су окретани на токарском колу — пример шадрвана пред пљеваљском џамијом — али су они и тада извођени у бољем и племенитијем материјалу, најчешће граниту и мермеру. Међутим, не ретко су у XVI веку површине шадрвана прекриване и богатом декоративном пластиком. Тако, већ децембра 1660. године Евлија Челеби у свом „Путопису" истиче уметничку лепоту првобитног шадрвана пред Јахја-пашином џамијом у Скопљу, који је, према њему, био тако украшен „да се задивљено око очара пред том уметношћу" [16]. Зуб времена и атмосферилије су и овај и онај који је, изведен у црвеном мермеру, красио улаз

[14] Сталактити су се као декоративни мотив јавили још у раноисламској уметности IX и X века, у доба династије Абасида (K. Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad 1971, 94). Они су и стару персијску и стару турску архитектуру пратили током читаве њихове историје. Код Турака, после селџучког раздобља, њихова поновна експанзија је забележена у раноосманском периоду, а потпуни процват баш у овом, класичном стилском периоду. (C. E. Arseven, *Les arts dècoratife turcs*, Istanbul s.a. (1952), 102—111; F. Uluengin, *La configuration géometrique des plans de stalactites*, First International Congress of Turkish Arts — Communications, Ankara 1961, 340—342; Y. Demiriz, *Osmanli Mimarisinde Süsleme. I — Erken Devir (1300—1453)*, Istanbul 1979, 17—18).

[15] Сматра се да је то оригинално решење поникло као појас који је чинио конструктивни прелаз из квадратног простора у полигоналну основу тамбура у дрвеној архитектури прастарог Туркестана. У XII веку румски Селџуци су га изводили у постојанијем материјалу, камену и опеци, а османски Турци су га нарочито често примењивали на малоазијским грађевинама Брусанске школе. (J. Rosintal, *Pendentifs, trompes et stalactites dans l'architecture orientale*, Paris 1928, 30—38; U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture*, London 1966, 91; M. Kiel, *Notes on some Turkish Monuments in Thessaloniki and their Founders*, Balkan Studies XI-1, Thessaloniki 1970, 137; S. Ögel, *Der Kuppelraum in der türkischen Architektur*, Istanbul 1972, 39—40). Од средине XVI века ово конструктивно решење се само изузетно јављало, али се у другој, декоративној функцији, и даље често сретало и на надгробним нишанима и на капителима.

[16] Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Prevod, uvod i komentar H. Šabanovića, Sarajevo 1967, 282.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

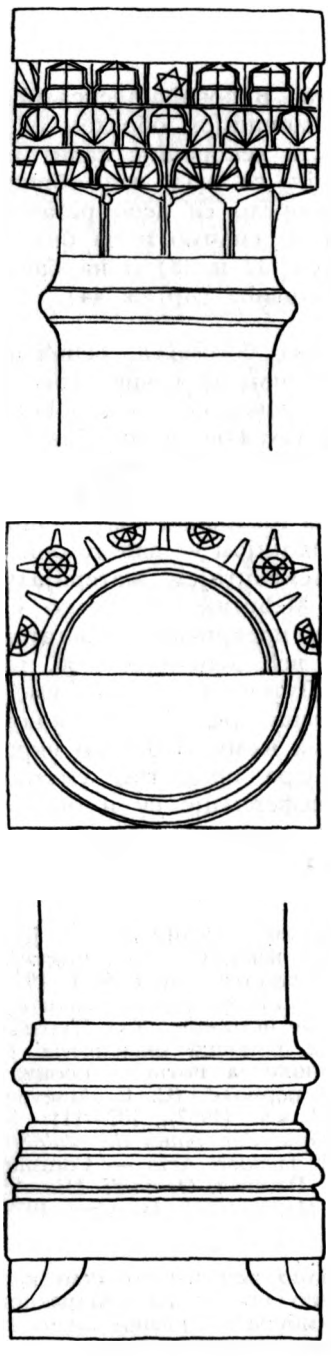

42. Капител, пресек стабла и база стуба бањалучке Ферхадије џамије

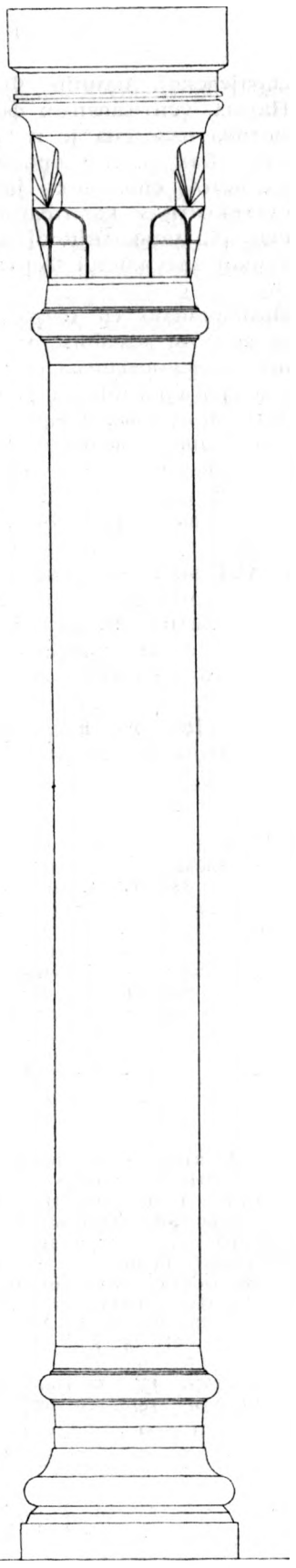

43. Стуб трема Алаџа џамије у Фочи

у бањалучку Ферхадију, као уосталом и многе друге шадрване на нашем тлу, оштетили или потпуно уништили. Но, општу слику о лепоти оних најрепрезентативнијих данас је ипак могуће стећи на основу очуваног шадрвана у скопском Куршумли хану (сл. 32) — чији је оснивач средином века свакако сличним делом опремио и неку од своје три познате џамије, као и оног шадрвана пред Алаџа џамијом у Фочи (сл. 36).

Испред фочанске џамије сада више њен шадрван не пресводи „висока емаил-купола на шест стубова", како је 1664. описује Евлија Челеби [17], али ту у средини једноставног кружног базена, састављеног од камених плоча, још стоји стара богато украшена чаша. Њену горњу ивицу краси бордура са плитко резаним руми орнаментом, који се структуром везује за исти мотив изведен на минберу у унутрашњости џамије. Испод ове бордуре изведен је низ пластично исклесаних латица које се надоле постепено сужавају и прелазе у тордиране канелуре, а све завршава, чинећи истовремено прелаз у стубић шадрвана, лепо обрађен пластичан прстен [18].

Одређену, често не малу пажњу, оснивачи, неимари и сами извођачи поклањали су и пластичној декорацији м и н а р е т а. Поред једноставно изведених, али, у односу на малоазијске џамије, по правилу високо и релативно витко грађених минарета [19], међу којима се истичу они уз сарајевску Бегову џамију и бањалучку Арнаудију, претежнији број минарета који су у XVI веку подигнути на нашем тлу био је декоративном пластиком и, изузетно ретко, вишебојним материјалом украшаван. У Македонији је необично висок минарет скопске Јахја-пашине џамије (сл. 26) имао не само на постољу плитко урађене угаоне пиластре са преломљеним луцима и каменом изведене ромбоидне прелазе између два венца, већ је у доњем делу шеснаестостраног стабла добио

[17] *Исто*, 401. Овај шадрван 1580. године помиње у свом дневнику и млетачки путописац П. Контарини (P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku u XVI vieku*, Rad JAZU CXXIV, Zagreb 1895, 64).

[18] Занимљиво је да слично тордиране самосталне стубове или стубиће под каменим чашама срећемо и у нашем Приморју, пре свега код Мале Онофријеве чесме у Дубровнику, за чији се украс зна да је у готско-ренесансном духу извео још у XV веку Pietro da Milano. Истоветно обрађене латице на чаши, међутим, има ренесансна чесма Соркочевићевог летњиковца на дубровачком Лападу коју је, 1521. године, извео корчулански мајстор Силвије Антуновић. (С. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947, 22—26, 79, сл. 30 и 36; И. Здравковић, *Дубровачки дворци*, Београд 1951, 52—56; Г. Суботић, *Архитектура и скулптура средњег века у Приморју*, Београд 1963, 98—110, Т. XLIII).

[19] У литератури је већ истакнут упадљиво висок и витак минарет који је у XVI веку карактерисао наше џамије и који је својим обликом представљао известан допринос у развоју стандардног типа џамије извођене у овом делу Османског царства (G. Goodwin, *A history of Ottoman Architecture*, Baltimor—London 1971, 314).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

и два камена прстена тамно црвене боје, од којих је горњи био украшен фризом инкрустираног руми орнамента [20].

Много чешће минарети су украшавани само каменом пластиком: постоља су декорисана најчешће фризом слепих аркада и пластичним ромбовима изнад њих (Бољанићева џамија у Чајничу, пљеваљска џамија, новопазарска џамија), ређе правоугаоним упуштеним пољима

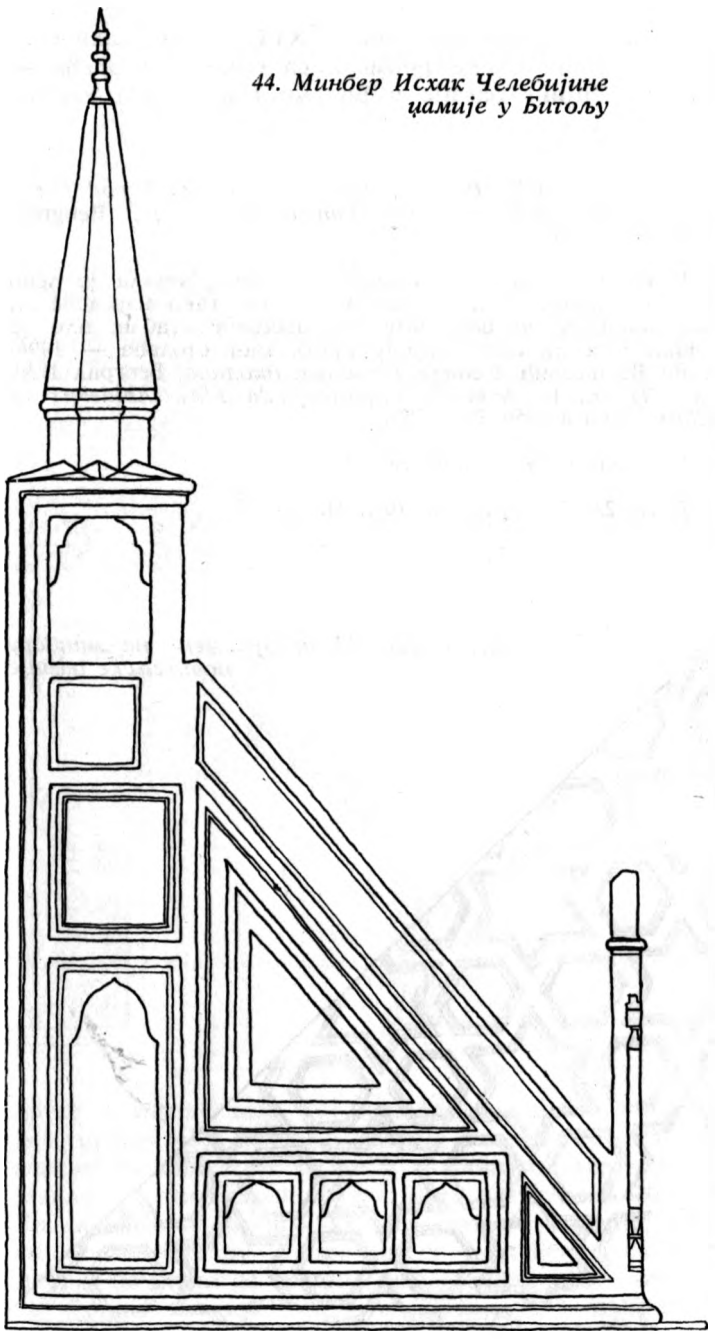

44. Минбер Исхак Челебијине џамије у Битољу

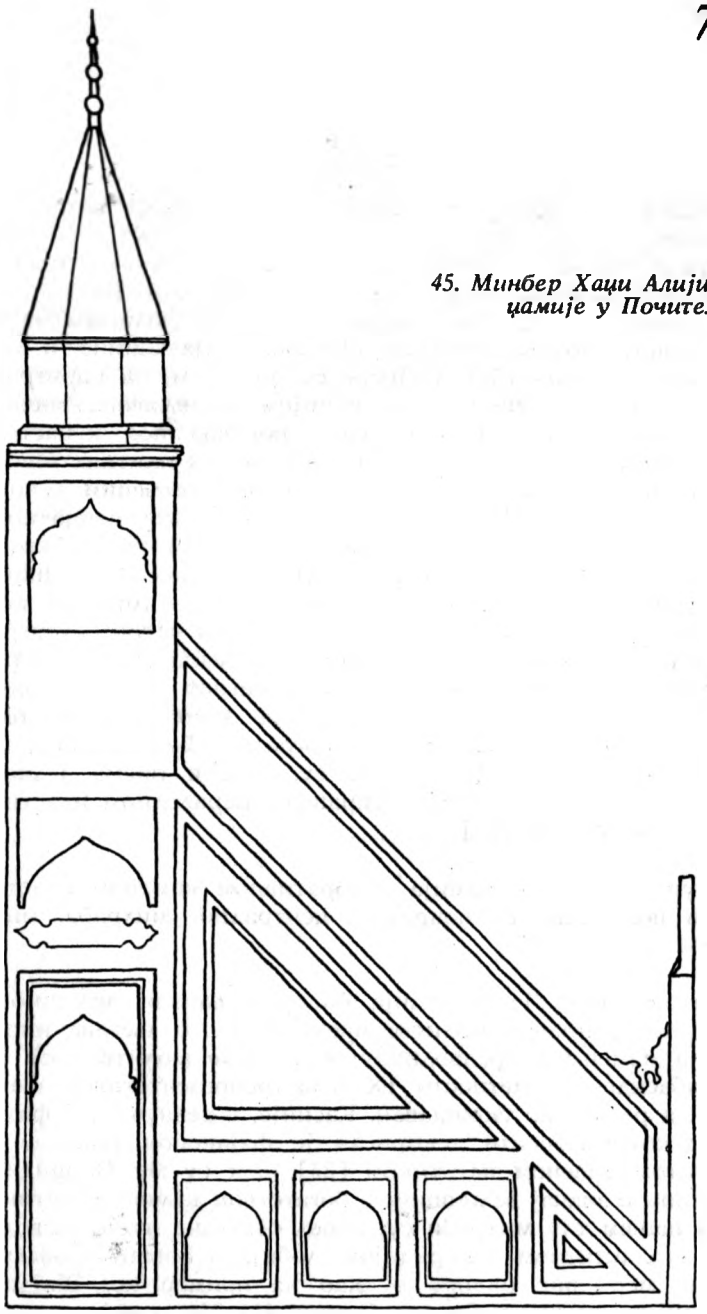

45. Минбер Хаџи Алијине џамије у Почитељу

и конзолама под венцима (бањалучка Ферхадија); подножја шерефета су украшавана сталактитима извођеним у један (Караџозбегова џамија у Мостару) или више редова — најмаркантније код Јахја-пашине џамије у

[20] Слично је и код Хаџи Махмуд-бегове џамије у Битољу, из 1521/22. године, полихромна декорација горњег дела минарета, као и слепог тамбура куполе, постигнута ређањем опеке у облику шестоугаоника и ромбова (К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 56). То су у ствари били последњи одјеци иначе велике уметничке традиције раскошне полихромне декорације минарета која се још у X веку јавила у Туркестану и Северној Персији, да би, преко селџучке уметности XIII века (Инце минаре у Коњи, Јакутија медреса у Ерзеруму) и османске уметности XIV и XV века у Малој Азији (Зелена џамија у Изнику) и Балканском полуострву (Фетхија џамија у Ћустендилу, Џума џамија у Пловдиву, Ич-шерефли џамија у Једрену, Алаџа имарет у Солуну и џамија Челеби Синан-бега у Верији) допрла и до наших јужних крајева.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Скопљу, новопазарске џамије (сл. 30), Јени џамије у Битољу, и још више почитељске џамије. Хајзад, саме оградне плоче на шерефету каменари су често украшавали плиткорељефном геометријском орнаментиком или су, понегде, у њима потпуно пробијали полигоналне и звездасте мотиве (пример скопске Јахја-пашине и битољске Јени џамије). Најређе су, међутим, на цариградски начин пластичном декорацијом оживљавана висока стабла минарета. Она су само понекад под купастим кровићем добијала дискретан фриз малих плитких ниша, код којих је горњи део завршаван преломљеним луком, или су под шерефетом и при дну стабла, код венца који обележава прелаз у постоље, украшавана низом крупније стилизованог тролисног мотива (Бегова, Али-пашина и Башчаршијска џамија у Сарајеву). Изнимно су код Алаџа џамије у Фочи на свакој страници четрнаестостраног стабла, у висини тамбура, ови крупни мотиви испуњени у камен фино уграviраном цветном орнаментиком (цртеж 51). За разлику од овакве декорације, високе стране минарета некадашње београдске Батал-џамије, из око 1585. године [21], биле су, судећи према једном цртежу Ф. Каница (1860) украшене паралелним пластичним канелурама [22].

У унутрашњости џамија декоративном каменом пластиком покриване су површине централног михраба, минбера и махвила.

Михраб, чија је функција била да означи зид кибле и усмери правац молитве према Меки, а његова ниша била намењена предводнику заједничке молитве, већ је у абасидској уметности IX века репрезентативно извођен и раскошно украшаван. Касније, у селџучкој и фатимидској уметности декорисан је фајансном оплатом и богатом дрвеном пластиком [23], док су му Османлије истицале значај величином и богатством камене пластике. На нашем тлу михраби су, поред обавезне нише засведене сталактитном декорацијом, добијали богато профилисане мермерне оквире — као на пример код Хајдар-кадијине џамије у Битољу (цртеж 41). Но, између оквира и саме нише често су извођене и широке камене траке које су густо прекриване плиткорељефном геометријском орнаментиком у виду проплетених кругова и полигона (Бољанићева џамија у Пљевљима — сл. 43, Почитељска џамија, Карађозбегова џамија у Мостару и Куршумли џамија у Маглају — сл. 47), или, ређе, вегетабилном орнаментиком какву видимо на земљотресом оштећеном михрабу Дућанџик џамије у Скопљу (сл. 20). И један и други начин украшавања, као и касније упадљиво поједностављено и уздржаније коришћење декоративне пластике — као што то видимо на изразито високом михрабу Ферхадије џамије у Бања Луци (сл. 49) — у потпуности потиче из орнаменталног репертоара и целог система декорације великих османских уметничких центара.

Минбер, као степеничаста предикаоница са које је петком одржавана проповед, од првог у историји исламске уметности очуваног примера, насталог у IX веку, па до данас није значајније мењао свој основни изглед. Иако су његови горњи делови код Мамелука куполасто завршавани, код Селџука тако да наликују на балдахин, а код османлија купастим, односно, пирамидалним кровићем [24], његова доња конструкција је углавном остајала иста. Што се декорације тиче, насупрот вегетабилним мотивима који су га украшавали у персијској уметности, код Турака је на овом делу каменог мобилијара по џамијама популарнија била и преовладавала орнаментика геометријског карактера.

Ни код нас минбери нису током XVI века мењали свој устаљени облик. Схеме примера са почетка столећа — Исхак Челебијине џамије у Битољу (цртеж 42) или из

[21] D. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijetalna varoš pod Turcima. 1521—1867, Arhitektonsko-urbanistička studija,* Beograd, 1977, 28—31, сл. 8.

[22] И срушена Бурмали џамија у Скопљу имала је лепо канелиран минарет, где су канелуре биле тако изведене да се оне вишекратно обавијају око његовог стабла, али је она подигнута на самом крају претходног столећа — 1494) (Ј. Хаџи Васиљевић, *Скопље и његова околина,* Београд 1930, 159, сл. 77; E. H. Ayverdi, *Yugoslavya'da Tiirk Abideleri ve Vakıfları,* Ankara 1959, 9, sl 29).

[23] K. Oto-Dorn, *nav. delo,* 20—22.

[24] *Исто,* 22—23, 89, цртеж 10 и 93.

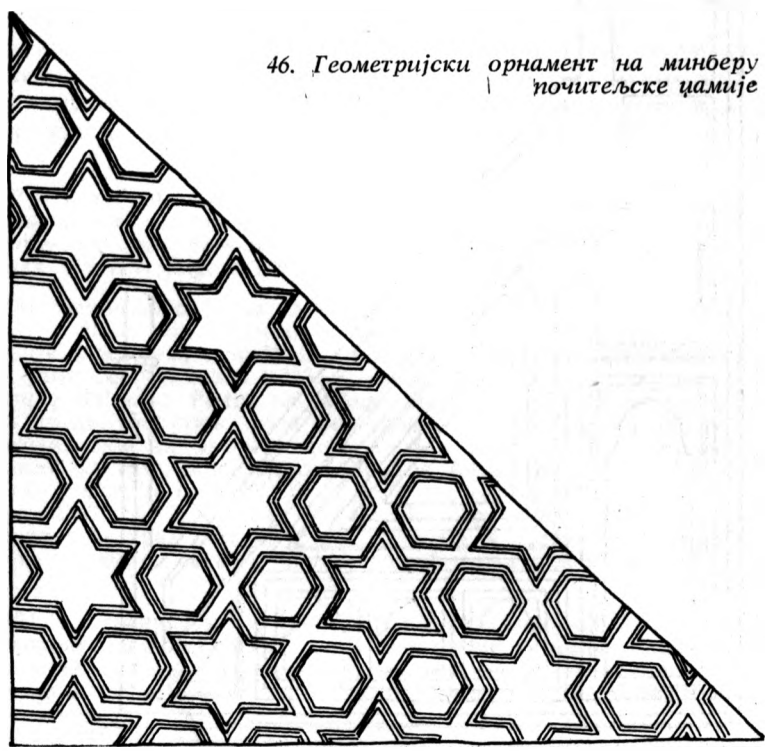

46. Геометријски орнамент на минберу почитељске џамије

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

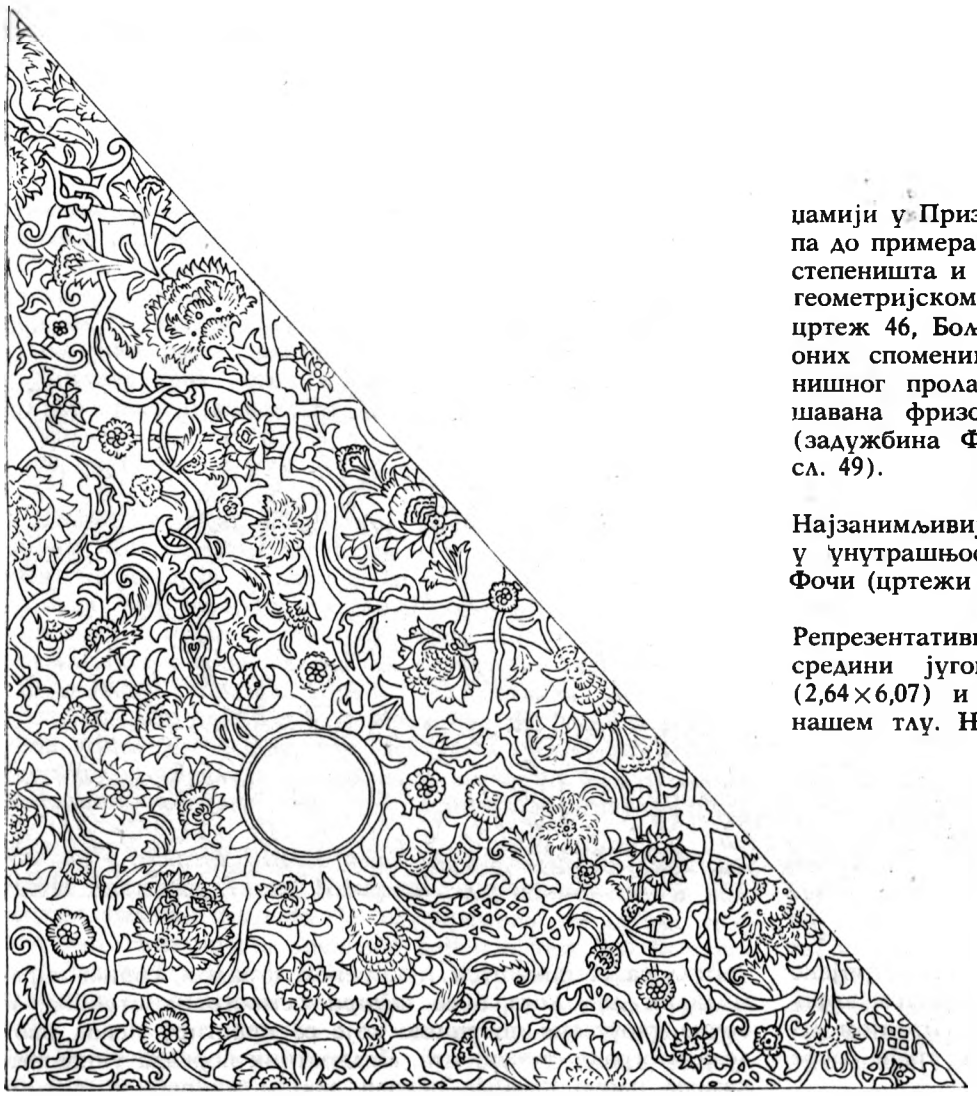

47. Цветна орнаментика на минберу фочанске Алаџа џамије

џамији у Призрену и Синан-пашиној џамији у Качанику, па до примера код којих су спољне стране камене ограде степеништа и троугаоне површине под њима, декорисане геометријском орнаментиком (Почитељска џамија — цртеж 46, Бољанићева џамија у Пљевљима — сл. 44), и оних споменика код којих су крушта лучног степенишног пролаза на цариградски начин богатије украшавана фризовима сталактита и тролисног орнамента (задужбина Ферхад-паше Соколовића у Бања Луци — сл. 49).

Најзанимљивије и најлепше украшен камени мобилијар у унутрашњости џамија код нас има Алаџа-џамија у Фочи (цртежи 47 и 48).

Репрезентативни михраб (сл. 34, цртеж 49), изведен на средини југоисточног зида, по својим димензијама (2,64×6,07) и лепоти клесаног украса нема премца на нашем тлу. Његов горњи део чини камена плоча чији

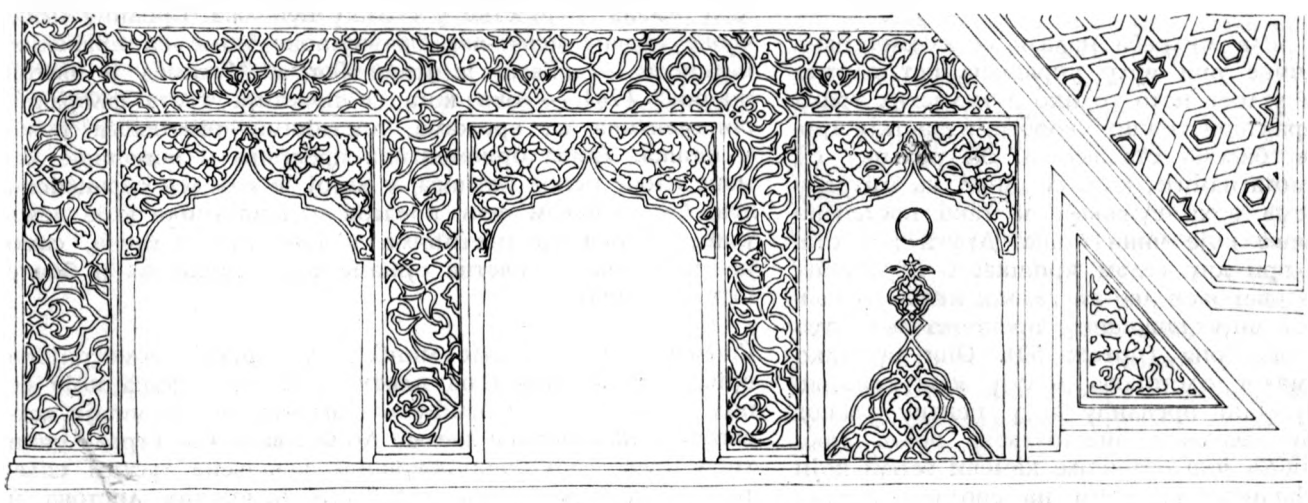

48. Декоративна пластика доњег дела минбера Алаџа џамије

друге половине века — Хаџи-Алијина џамија у Почитељу (цртеж 43), најбоље указују колико су мале и незнатне разлике које су се у распону од шест деценија јавиле у архитектоници, формама и њиховим односима. Упадљивије су разлике које се срећу у степену, врсти и општем карактеру декорисања у овом веку. Оне се примећују почевши од сасвим једноставних и орнаментиком неукрашаваних минбера — на пример, у Мехмед-пашиној врх и углове украшава, као и на порталу, мотив крупних стилизованих пупољака. Њих, као и целу површину овог дела, испуњава густа плиткорељефна декорација биљног порекла. Централно место заузима крупан и карактеристично стилизован цвет нара између чијих се латица пробијају други, ситнији цветићи. Око овог мотива простиру се бокори мањих ружа, ситнији цветићи и извијено зупчасто лишће. Између цветова и лишћа проплићу

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

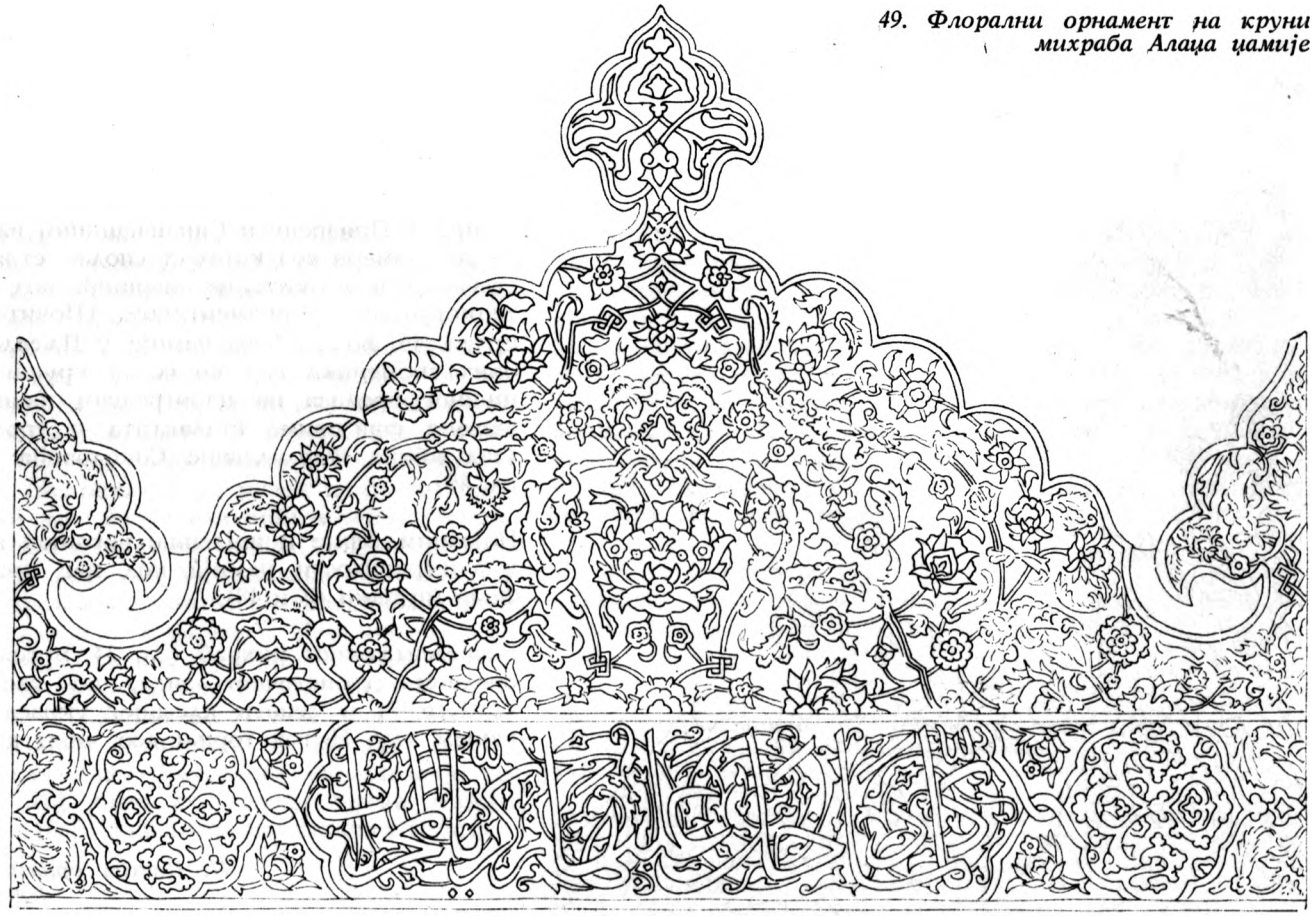

49. Флорални орнамент на круни михраба Алаца џамије

се њихове вреже које понегде формирају и геометријске преплете. Испод централног мотива, у дугуљастом хоризонталном оквиру, испуњеном сличном али ситнијом декорацијом исклесан је почетак 38. ајета треће суре Корана [25] (цртеж 49).

У средини доњег дела михраба налази се седмострана ниша. Њене странице при врху украшава пет плитко клесаних розета, а углове исто толико дугуљастих трака из којих, преко карактеристичних чворова, израстају троугаоне форме тзв. бадема сталактита. За разлику од сталактита у угловима џамије, који се шире, на михрабу се сталактити према врху сужавају и тако постепено испуњавају удубљење које чини ниша. Други ред сталактита завршава при дну седам кришкасто обрађених висуљака. Нишу и овај њен део са сталактитима уоквирује широка трака чију површину прекрива мноштво плитко клесаних полигона (цртеж 50). Они су тако обрађени да са малог одстојања делују као кругови. Полигони се међусобно преплићу и у центру сваког од њих формирају звездаста, шестоугаона поља. Тако украшену траку споља још опточиње камени венац који је истоветно профилисан са оним на спољној страни портала.

Главни украс унутрашњости џамије данас чини камени минбер (сл. 35). Његова архитектоника не одступа од уобичајеног типа минбера по већим џамијама, али је зато пластична декорација што прекрива његове површине, изузетне лепоте. Цео минбер (дужине 4,20, ширине 1,10 а висине 7,90 m) сачињавају три основна дела: улазни портал са степеништем и каменом оградом, горњи пирамидални део кога носе четири осмострана стубића, и бочне троугаоне површине које се простиру испод овог дела и ограде степеништа. Надвратник портала украшава камена плоча која је некада, као и михраб, у горњем делу имала завршетке у облику пупољка. Средину њене чеоне стране испуњава правоугаоно поље са арапским натписом — „Само је један Бог, а Мухамед је његов пророк" [26] — око кога се простире густа флорална орнаментика са врежама, листићима, цветовима руже и шипка. Таква орнаментика прекрива и површине камене плоче испод натписа, у којој је изведен сараценски лук. Он у доњем делу прелази у довратнике које декорише лозица са цветићима у волутама. Слична, само нешто крупнија цветна орнаментика украшава и бочне стране довратника.

Спољну страну ограде минбера украшава геометријски орнамент састављен од плитко клесаних трака које се под углом ломе, проплићу и наизменично заклапају хексагоне и шестокраке звезде. Доња ивица ове ограде чини хипотенузу троугаоне површине испуњене густим сплетом коврџавих врежа, извијених зупчастих листова и разноврсних цветова, међу којима се опет истичу цветови нара као и дивљих и питомих ружа. Тај густи сплет као да се шири из средишта овог троугла, обележеног пла-

[25] M. Zarzycki, E. Arndt i Đ. Stratimirović, *Aladža džamija u Foči*, 115.

[26] *Исто.*

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

стичном гранитном полулоптом (цртеж 47); у ствари, он се само истоветно простире са обе стране симетрале која се укосо пружа од доњег левог угла до средине наспрамне стране. Површине испод овог троугаоног поља (цртеж 48) као и довратнике пролаза под минбером прекрива чист руми орнамент. У њега су понегде уплетене и вијугаве траке стилизованих облака. Тај мотив самостално краси и камене плоче са сараценским луком које се налазе уврх стубића што носе тамбур и пирамидални кров минбера.

У десном углу џамије, одмах до портала, простире се, као и код пљеваљске џамије, (сл. 45) импозантни камени махвил. Он се ослања на четири осмострана стуба који за базу имају плитку квадратну плочу а капителе изведене са сталактитном декорацијом. Између капитела пружају се камене плоче са уклесаним декоративним сараценским лукцима. Горњи део махвила, осим лепо профилисаног архитрава и горњег венца, чини перфорирана камена ограда са геометријским орнаментом. Њега формирају крупније шестокраке звезде и нешто мањи хексагони, који их смењују у хоризонталним низовима.

Уткана у архитектонско ткиво џамије, китњаста декоративна пластика Хасан Назирове задужбине, као и код других џамија, настала је истовремено са целом грађевином. Њен жив и прецизно вођен цртеж, као и изразита вештина са којом је цела декорација изведена на каменим површинама михраба, минбера, махвила, минарета, портала и капитела у трему, говори о изванредном мајсторству њених клесара. Они су, без сумње, радећи на сличним објектима и раније, добро упознали декоративне елементе османлијске уметности. Но, за разлику од архитектуре, овде је знатно теже пратити уметничке токове којима су поједини мотиви доспевали у турску уметност уопште, а посебно у орнаментални репертоар ове фочанске џамије.

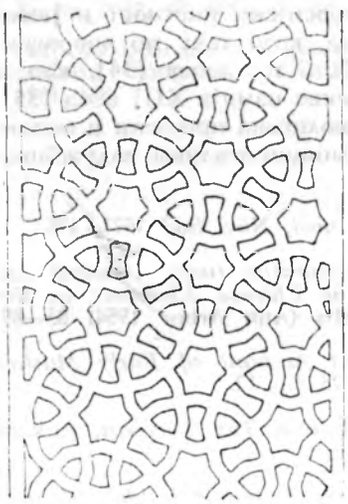

50. Детаљ оквира каменог михраба Алаџа џамије у Фочи

Познато је, наиме, да су сложену турску орнаментику прве половине XVI века сачињавали бројни, често разнородни мотиви чије је порекло везано за разне изворе. Тако су, до око 1540. године, најомиљенију и највише коришћену биљну орнаментику, поред елемената фолклорне уметности старе турске постојбине, прожимали древни биљни мотиви арапских пустара па и поједино растиње са персијског или чак кинеског тла. Од тада, па до око 1570. године, у турској примењеној уметности преовладавао је цветни орнамент састављен претежно од изданака домаће флоре, под именом „мотив четири цвета". Сложен од реалистичних представа цветова лале, зумбула, каранфила и дивље руже, тај мотив се у безбројним варијантама примењивао код украшавања предмета турског уметничког занатства. У живим и јарким бојама он је сликан на судовима и керамичким плочицама из Изника [27], извођен је на малоазијским ћилимима, скупоценим везовима, сомоту и свили [28], а јављао се и на коштаној интарзији и минијатурама.

Радећи на овако хетерогеној вегетабилној орнаментици, османлијски мајстори — керамичари, минијатуристи, клесари, кујунџије, ткачи и други — настојали су да или што верније пренесу карактеристичне особености аутохтоне и преузете флоре или, пак, да на њиховој основи стилизацијом саздају нове, сведеније варијанте. На тај начин се, током времена, формирао и посебан манир у приказивању цветова, листова или целих биљних изданака, на основу кога је данас могуће установити чисто турске стилске одлике у обради појединих уметничких споменика [29].

Та је чињеница од посебног значаја за пластику па и сликарство Алаџа џамије, пошто њену декорацију једним делом прожимају и мотиви који су у турску орнаментику прешли из уметности других народа. Тако је извесно да је цвет нара, који на михрабу и минберу овог фочанског здања заузима централно место, дошао из персијске уметности [30]. Одатле је преузета и цела концепција раскошног украшавања михраба. Наиме, портали и михраби персијских џамија, код којих су ови делови симболисали необично значајан и готово пантеистички тумачен пролаз у нови свет блаженства, скоро увек су били кићени бокорима расцветаних ружа и јасмина. Прастаро исламско поимање рајског пејзажа, на које се надовезивала страсна љубав према зеленилу и свежини мирисавих ружичњака, давало је овом фло-

[27] C. Kiefer, *Les ceramiques musulamanes d'Anatolie*, Cahiers de la ceramique et des arts de feu 4 (Sevres 1956) 24.

[28] T. Öz, *Turkish Textiles and Velvets*, Ankara 1950, 12, pl. XIX.

[29] Ю. Миллер, *Искуство Турции*, Москва 1965, 42.

[30] *Исто*, 40.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

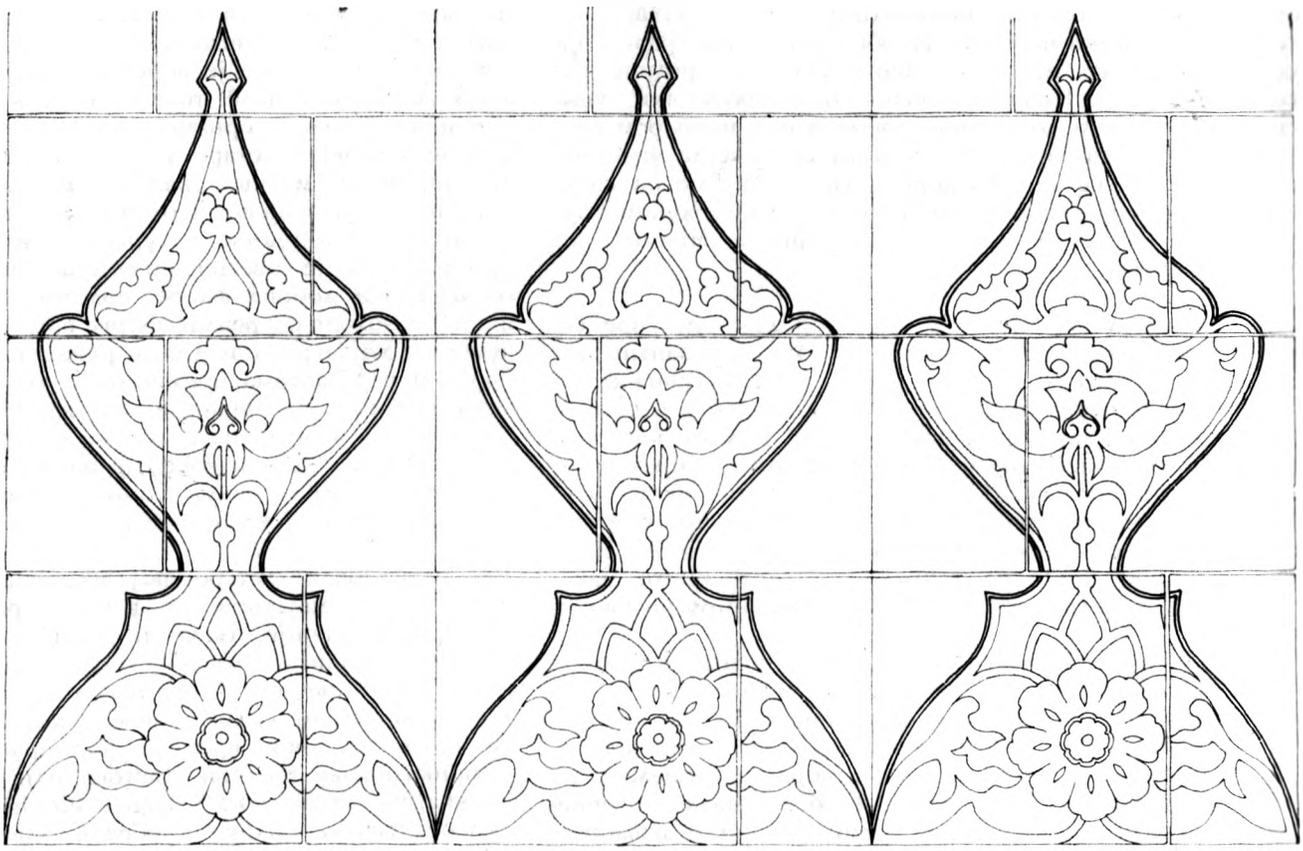

51. Део клесаног фриза на минарету Алаџа џамије

ралном заносу по ентеријерима персијских задужбина и један дубљи смисао [31].

Томе духу, кога су у турску уметност унели персијски песници, минијатуристи и мајстори разних уметничких заната, сасвим одговара и карактер густе цветне орнаментике што у Алаџа џамији прекрива најзначајније делове минбера. Најзад, преко суседне персијске уметности по свој прилици су у турску декоративну пластику, па и ову у Фочи, прешли и они необични мотиви кинеских стилизованих облака — тзв. чакри [32].

Геометријску орнаментику, заступљену на каменим површинама Алаџа џамије, карактеришу мотиви који су у турску декорацију већим делом такође прешли из старије, раноисламске уметности. Само они су се, током времена, толико били усталили у турској селџучкој или османлијској декорацији да се њихово право порекло готово и заборавило.

Сигурно је, међутим, да је највећем броју ових, претежно апстрактних мотива, извориште било у старој арабљанској уметности. Тако се, на пример, мотив преплетених полигона који у Фочи прекрива довратнике михраба, јавља још у уметности Омајадске династије. Наиме, са перфорираних мермерних прозорских плоча Велике џамије у Дамаску, из 751. године [33], која је позније служила као образац за многе исламске грађевине, овај је мотив прешао у селџучко-персијску уметност и јавио се на декоративним фризовима, који теку по довратницима великих селџучких турбета и ханова [34], као и на оградама минбера анадолијских џамија XIII века [35]. Оданде су мотив преплетених полигона преузели и османлијски неимари. Тако он на монументалним задужбина-

[31] K. Oto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad 1971, 198.

[32] C. E. Arseven, *Les arts decoratifs turcs*, Istanbul s.a. (1952), 30, fig. 89; M. Loehr, *The Chinese Elements in the Istanbul Miniatures*, Ars Orientalis (Ann Arbor 1954) 85—89.

[33] K. A. C. Creswell, A *Short Account of Early Muslim Architecture*, Harmondswort 1958, 75, fig. 12.

[34] S. Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezynatı*, Ankara 1966, fig. 2—5.

[35] D. T. Rice, *Islamska umetnost*, Beograd 1968, sl. 117.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ма, које је у петој и шестој деценији XVI века пројектовао Мимар Синан, скоро увек испуњава камене парапете минбера, ограде махвила и друге мање површине [36].

Готово истим путем кретао се и геометријски орнамент кога формирају двојне пластичне траке које се међусобно укрштају заклапајући наизменично шестоугаона поља и шестокраке звезде. Тај мотив, који у Алаџа џамији украшава степенишну ограду минбера према Х. Терасу, потиче из декоративног репертоара такође омајадске Џамије у Медини (709. г.). Одатле се постепено ширио на грађевине осталих арабљанских подручја у Северној Африци и на Блиском истоку [37], да би касније, преко селџучке уметности, прешао и у декорацију османлијских Турака. Из тог мотива је, још пре Х века, на египатском тлу изведен и перфорирани орнамент који се у фочанској џамији простире на огради махвила. Он се 970. године јавља на фасади једне од најстаријих и најлепших грађевина египатског стила, Ал-Азхаровој џамији у Каиру [38], да би у XIII веку, највероватније преко египатских везених тканина [39], допро и до ондашњег селџучког ћилимарства у Малој Азији [40].

Остали мотиви клесане декорације Алаџа џамије, као што су сталактити, пупољци на минарету, мотив пешчаног сата на порталу, сараценских лукова на раме, као и стилизованих пупољака уврх портала, михраба и минбера, представљају чисто турске декоративне елементе који се у петој деценији XVI века често јављају скоро на свим Синановим грађевинама.

*
* *

У целини посматрана, декоративна пластика куполних џамија на нашем тлу током XVI века мењала се и развијала напоредо са стилским променама које су пратиле и све друге споменике османске архитектуре, карактеришући и остале гране исламске монументалне уметности широм Балканског полуострва. У почетним деценијама столећа, она је носила све одлике раноцариградског стила: уздржаније се користила и плиће резала у камену, иако су тада портали и камени мобилијар, на којима се она најчешће и најгушће јављала, обично извођени у великим димензијама. Касније, око средине века, када је већ потпуно овладао класични стилски израз, камена пластика је постала једрија и много више се примењивала и у екстеријеру и у унутрашњости грађевина, сагласно раскошној декоративности Синанових уметничких концепција. Најзад, у последњим деценијама тог столећа, аналогно извесном пуристичком одбацивању свих декоративних детаља који нису били у функцији архитектуре, што одликује престоничку уметност позне Синанове школе, и на нашем тлу ће се то одразити у декоративној пластици, која се тада строже своди на мање површине само неколико одређених места.

Изван оквира оваквог стилског развоја код нас се у XVI веку јавила само декоративна пластика већ раније поменуте Вучјаковићеве џамије у Мостару. Особена појава неуобичајених елемената готско-ренесансног стила ту својим изузетком као да потврђује правило широких и сигурних токова описаног стилског развоја. Османске стилске промене запажају се чак и на низу споменика које су изводили наши приморски мајстори. Много ангажовани на подизању исламских куполних задужбина баш у Херцеговини и Босни, они су, радећи декоративну пластику, показивали и савршено познавање турских стилских карактеристика.

[36] Реч је о Синановим грађевинама у Цариграду: Михримах џамији (1547), Ибрахим-пашиној џамији (1551) и џамији Сулејмана Величанственог (1550—1557). Т. Öz, *Istanbul Camileri*... sl. 48 i 61; U. Vogt-Göknil, *Ottoman Architecture*. London 1966, t. 34.

[37] H. Terrasse, *Minbars anciens du Maroc*, Melanges d'occident musulman, tome II. Homage a Georges Marçais, Alger 1957, 163.

[38] D. Talbot Rice, *nav. delo*, 87, sl. 85.

[39] E. Kühnel, *Islamische Stoffe aus ägyptischen Gräbern*, Berlin 1927, № 1032, t. 30; №3159, t. 20.

[40] R. Ettinghausen, *An Eearly Ottoman Textile*, First International Congress of Turkish Art. Communications, Ankara 1961, 138.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ПОЛИХРОМНА ЗИДНА ДЕКОРАЦИЈА

Повећано интересовање за исламско сликарство, његову сложену феноменологију, тематске домене, зависност од верских доктрина, настанак, иконографију и стилски развој, јавило се у европској и светској науци почетком овог века, а нарочито после 1928. године, када је о његовим суштаственим основама Томас Арнолд објавио своје невелико али врло значајно дело [1]. Захваљујући њему и свим касније насталим студијама данас је могуће укратко резимирати и са сигурношћу тврдити да ригорозна забрана слике, па и оне са фигуралном тематиком, у раном исламу уопште није постојала, већ да је постепено формирана у хадиској литератури, која је средином IX века имала за циљ да веродостојно фиксира традицију два века старијих Мухамедових изрека [2]. Показало се, међутим, да ни у каснијим периодима исламске уметности она није била тако апсолутна како се то обично мисли [3]. Археолошка ископавања великих омајадских и абасидских палата — Кирбат ал-Мефџир (из 743), Каср ал Хајр (око 728), Кусеир Амра (724—743) и Џавсак у Самари (833—841) у међувремену су открила подне мозаике и зидне слике на малтеру са фигуралним представама, па и такве које су приказивале наге фигуре купачица и играчица [4]. Пронађен је и један спис, настао у IX веку, према коме је по муслиманском освајању Меке сам Мухамед, пошто је наредио да се у Каби униште сви ранији пагански идоли и уклоне зидне слике, заштитио једну новију византијску представу Богородице са Христом, заклонивши је својим рукама [5].

Све то бацило је нову светлост на проблеме исламског ликовног стваралаштва и тако је сада извесно да је у профаном сликарству била допуштена равна, површински стилизована фигурална представа, али под условом да не приказује ни бога ни лик Пророка. За разлику од овога, тродимензионалне представе тј. „ликови који бацају сенку", нису били прихватљиви осим у извесним случајевима када би приказивали стилизоване животиње какве не постоје у природи, као што се то јављало у декорацији палата или у златарству. Приказивање фантастичне фауне и флоре било је у овом сликарству чак изричито допуштено, али је заиста остала као неоспорна чињеница да су само флорални украси стилизованих облика могли чинити део строго сакралне исламске уметности [6].

*
* *

Бојена декорација тог карактера прекривала је у XVI веку зидове неких куполних задужбина и у нашим крајевима. Данас, после више столећа која нас одвајају од времена њеног настанка, о овој декорацији је могуће закључивати делимично на основу историјских помена, а делимично

[1] Thomas W. Arnold, *Painting in Islam. A Study of Place of Pictoral Art in Muslim Culture*, Oxford 1928[1], New York 1965[2]. Скори други светски рат привремено је омео даљи развој ових студија, које су у деценији пред његов почетак доживљавале нарочити успон у Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама, али одмах после 1945. године бујно се разгранао рад на овом пољу. После неколико предратних прилога исламској иконографији — (F. Taeschner, *Zur Ikonographie der persische Bilderhandschriften*, Jahrbuch der asiatischen Kunst II (1925); G. Marçais, *La question des images dans l'art musulman*, Byzantion 7 (1932); A. Sakisian, *Contribution à l'ikonographie de la Turquie et de la Perse*, Ars Islamica VIII-1 (1936); G. Lechler, *The Tree of life in Indoeuropean and Islamic Cultures*, Ars Islamica IV (1937); W. Hartner, *The pseudoplanetary Nodes of the Moons Orbit in Hindu and Islamic Ikonographies*, Ars Islamica V-2 (1938); — Смитсонијан институт и Уметничка галерија Фрир издају већ 1950. године у Америци прву обимну књигу из предвиђене серије о муслиманској иконографији — детаљну расправу Ричарда Етингхаузена о мотиву једнорога. (R. Ettinghausen, *Studies in Muslim Iconography, I — The Unicorn*, Washington 1950). Тај ток интересовања за исламску иконографију затим се и даље наставио: D. S. Rice, *The Seasons and the Labors of the Months in Islamic Art*, Ars Orientalis I (1954); E. Baer, *Sphinkes and Harpies in Medieval Islamic Art*, Jerusalem 1965; Ista, *Representations of »Planet-children« in Turkish Manuscripts*, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London XXXI-3 (1968); E. Esin, *The Hunter Prince in Turkish Iconography*, Altäische Forschungen XXVI, Wiesbaden 1968. Убрзо после Етингхаузенове књиге, А. Грабар ће расправити питање тематских сличности и разлика између византијске дворске уметности у доба иконоклазма и омајадског дворског сликарства у првом столећу ислама. (A. Grabar, *L'interduction des images et l'art du Palais a Byzance et dans l'islam ancien*, Institut de France, Academie des inscriptions et belles-lettres, Paris 1957), а већ 1961, 1962. и 1963. године Швајцарска издаје три обимне и документоване монографије о персијском, арабљанском и индијском сликарству. (B. Gray *Persian Painting*, ed. Skira, Génève 1961; R. Ettinghausen, *La peinture arabe*, ed. Skira, Génève 1962; D. Barret et B. Gray, *La peinture indienne*, ed. Skira, Génève 1963) Сва ова дела и у међувремену нарасла цела једна библиотека мање или више значајних радова о исламском сликарству (V: *A Bibliography of Painting in Islam*, Le Caire 1953) дали су солидну основу Д. Талботу Рајсу за писање првог целовитијег прегледа исламског сликарства уопште и његовог развоја (David Talbot Rice, *Islamic Painting. A Survey*, Edinburg 1971), у коме није било запостављено ни старо зидно сликарство. Најзад, 1971. године, турски историчар уметности Ипшироглу поново се вратио детаљном претресању основних проблема везаних за слику у исламу, њену забрану и тиме изазване последице, објашњавајући наизменичне продоре ортодоксне интерпретације мистицизма о фигуралној уметности, као и све оне разлике, до најтананијих финеса, које су постојале између сунитских и шиитских схватања. (M. S. Ipşiroglu, *Das Bild im Islam. Ein Verbot und seine Folgen*, Wien und München 1971). Последњих година и велики светски музеји приређују или велелепне изложбе исламских уметничких предмета, који су у поседу њихових националних збирки, укључујући и сликарска дела. (*The Arts of Islam*, Hayward Gallery 8. IV — 4. VII 1976, katalog, London 1976, 1—383; *L'Islam dans les collection nationales*, Louvre 2. V — 22. VIII 1977, katalog: Jean-Paul Roux, Paris 1977, 1—302) или организују повремене изложбе посве-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

на основу релативно малог броја очуваних сликарских целина или фрагментарних остатака. Утолико су значајнији ови историјски подаци, јер они не само да употпуњују општу слику о броју овако украшених споменика већ пружају и целовитији увид у време настанка зидне декорације, местимично њен карактер или површине на којима се она некада изводила.

Тако је већ 1663. године, приликом свог боравка у Београду члан аустријског посланства, Хајнрих Отендорф, забележио да су у овом нашем граду „велике џамије лепо осликане и застрте изванредним теписима" [7]. Тај, доста рани помен исламског зидног сликарства у Београду, поткрепљује и знатно познија белешка историчара Константина Јиречека о доњоградској Имарет-џамији Мехмед-паше Јахјапашића (из 1548/49), у којој истиче да се на њеним заруше̄ним зидовима још (1874. године) „могу разазнати трагови арапских натписа и грубим потезима изведене слике које представљају некакво дрвеће" [8].

Скоро истовремено са Отендорфом, негде између 1660. и 1664. године, податке о зидном сликарству приликом разгледања неких џамија бележио је у свој „Путопис" и Евлија Челеби. У фочанској Алаџа џамији, на пример, он лепоту њене сликане орнаментике пореди са делима прослављене Бехзадове, Манијеве и Шахкулуове кичице [9]; у Невесињу наглашава да је у џамији султана Бајазита II, приликом преградње 1578. године, изведено у трему такво сли-

њене чак појединим тематским врстама исламског сликарства (*Myth and Ceremony in Islamic Painting*, British Museum 19. X 1978 — 14. I 1979, katalog: J. M. Rogers, London 1978, 1—32; *Architecture in Islamic Painting. Permanent and Impermanent Worlds*, Fogg Art Museum, Cambridge, Massachusetts, 1982, katalog: M. A. de Angelis i T. W. Lentz; *Islamic Art and Design 1500—1700*, British museum, London 1984, katalog: J. M. Rogers.)

[2] Тек у Бухаријевој збирци хадиса забележен је по први пут став да ће на судњи дан сликари бити позвани да удахну живот фигурама на својим сликама, али, како то спада у божију моћ креације, они то неће моћи учинити и биће зато строго кажњени. (Th. Arnold, *nav. delo*, 5).

[3] Препоруке и претње каснијих хадиских и правних списа у пракси нису имале тако велики одјек и, наравно, нису могле да сузбију потребу за сликарским изражавањем исламизираних народа, нарочито оних који су од раније имали богате ликовне традиције или контакте са старијим античком, сасанидском или византијском културом. По мишљењу Катарине Ото-Дорн, на исти начин као што се, упркос верским забранама, пило вино и као што се служило раскошним посуђем од скупоценог метала, у околини муслиманских владара у свим епохама, неговала се и слика са фигуралним представама (K. Otto-Dorn, *Islamska umetnost*, Novi Sad, 1971, 232).

карство да је „свака појединa купола нашарана као кинески тањир" [10]; на крају, у Мостару, између осталих џамија задржава се на декорацији Шарића џамије, да би за њено сликарство убележио да је „нашарано камелеонским бојама" [11].

Најранији податак за сликарско украшавање сарајевских куполних задужбина пружа нам помен мајстора — накаша Мухамеда, сина Хамзиног, међу сведоцима који су потписали легализацију Гази Хусревбегове вакуфнаме у Сарајеву, новембра 1531. године [12]. Био је то свакако један из групе мајстора-декоратера, ако не и њихов предводник, који су сликаном орнаментиком исте године заврши-

[4] D. Talbot Rice, *nav. delo*, 1—26.

[5] Th. Arnold, *nav delo*, 7.

[6] То је најјезгровитије формулисао Титус Буркхард у својој студији — *Art of Islam. Language and Meaning, World of Islam Festival Publishing Co.*, London 1976. (Поглавље — Основе муслиманске уметности — код нас је преведено у часопису „Дело" XXIV — 7, Београд 1978, 43—55).

[7] *У Ратној архиви у Бечу нађен је један нов занимљив опис Београда из 1663. године*, „Политика" бр. 8934, од 26. марта 1933, стр. 11. Занимљиво је, иначе, да је и везиров сарај у Београду, за који се према сведочењу Стефана Герлаха зна да га је 1573. године градио Хасан-бег Соколовић, такође био осликан. По речима француског путописца Луја де Е-а (1621) овај објекат је у дворани за пријем имао таваницу „позлаћену лаком пријатног изгледа". (P. Самарџић, *Србија и Београд у списима француских савременика. XVI—XVII век*, Београд 1961, 166). Исти овај Соколовићев син, као багдадски беглербег направио је себи сребрни престо, звани „Рајски киоск", који је био украшен „као у природи израђеним разним дрвећем, лишћем, цвећем, наранџама и наровима" (А. Ефик, *Соколовић*, Сарајево 1927, 104), а други син великог везира, Курт-бег, у Фочи је на сличан начин морао украшавати свој сарај кад му је, јула 1570. године, дубровачка влада за његово уређење послала једног дуборесца и једног златара (Т. Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973, 273).

[8] К. Јиречек, *Србија, земља и народ*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 29; Đ. Đurić-Zamolo, *Beograd kao orijentalna varoš pod Turcima 1521—1867*, Beograd 1977, 33—36.

[9] Evlija Čelebi, *Putopis*, 401.

[10] *Исто*, 411. Данас више не постоји првобитни трем уз ову џамију нити има икаквог трага од сликарства о коме говори Евлија.

[11] *Исто*, 466—467.

[12] Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932, у прилогу стр. XXIII. *Prva Husrevbegova vakufnama za džamiju, imaret i hanikah* (prevod F. Spahe).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

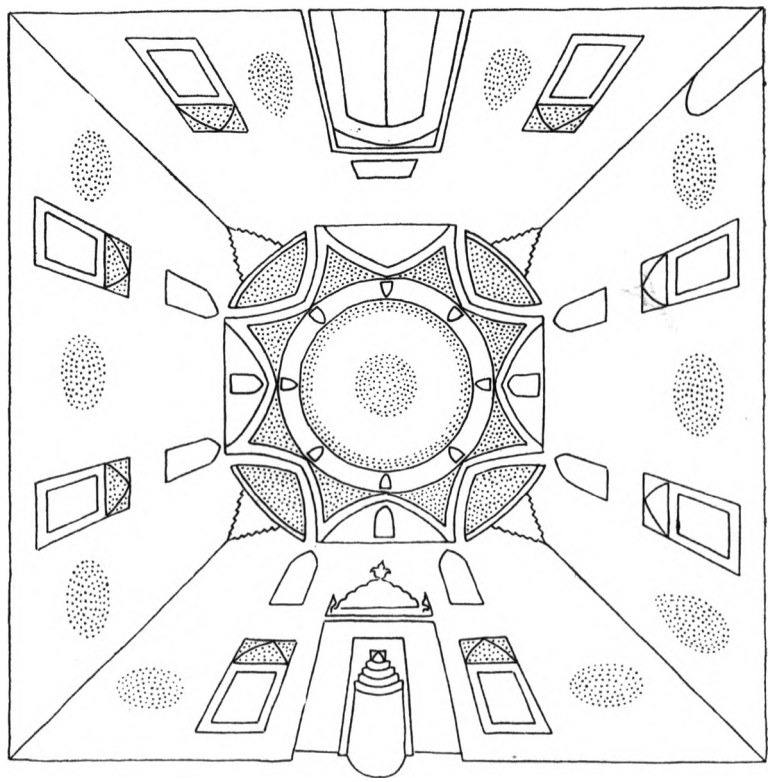

52. Распоред очуваног зидног сликарства у Алаџа џамији

ли украшавање Хусревбегове џамије [13], а, можда, нешто касније и његовог амама [14].

Следећи податак о бојеној декорацији сарајевских џамија нашао је Х. Крешевљаковић у једном прорачуну за поправак Царске џамије, подигнуте 1566. године. Из тог документа, који је био састављен априла 1693. године, види се да је на захтев верника пред шеријатским судом тражено да се са 64.000 чурук акчи џамија поправи и поново пребоји, што указује да је она и првобитно била украшена бојеном декорацијом [15].

Касније, у Бања Луци, и оснивач Друштва за југословенску повесницу, Иван Кукуљевић-Сакцински (1857), и путописац Миховил Павлиновић (1874), бележе да је задужбина Ферхад-бега Соколовића, из 1579. године, тада још имала „прочеље искићено шараним уресом", а унутра, „наспрама вратима стоји обојени шарени зид с арапским написи из Корана", односно, да су „бјелило и зеленило са свих страна, изнутра и с'вани нашарани" [16]. Слично овим белешкама из XIX века, драгоцене податке пружају и цртежи оловком арх. Константина Јовановића, начињени у Београду 1870. године. Према њима је могуће закључити да је овде Ејнеханова или касније прозвана Батал џамија, из око 1585. године, имала у тромпама под куполом сликане розете које је испуњавала цветна орнаментика, а на оквиру михраба сликану вијугаву арабеску [17]. Међутим, ни за један од ова два последња споменика за сада нема тачних података када је њихова сликана декорација настала.

*
* *

Најпоузданије закључке о зидној декорацији исламских куполних здања могуће је сада ипак доносити само на основу још малог броја споменика који имају очуване сликане целине или оних код којих је сликарство до наших дана допрло у виду разбијених фрагмената. Првој групи припада сликана декорација Алаџа џамије у Фочи која, уједно, представља и највреднију и најстарију целину XVI века у нашој земљи.

Више од архитектуре и декоративне пластике ову фочанску задужбину прославило је њено зидно сликарство, по коме је и добила име. Оно је некада, сем једног дела пластичног украса, прекривало и сферну површину куполе, све четири тромпе, делове обимних зидова у унутрашњости (цртеж 52) и спољни зид џамије под тремом. Сликарситних фрагмената зелено-плавичастих листова и врежа, који се местимично назиру у трему, на споменику од првобитног сликарства више ништа не може видети.

[13] Џамија је, после великих пожара који су захватали старо Сарајево, пресликавана. Тако Башескија у свом Летопису бележи да је 1754. године Гази Хусревбегова џамија поправљена и пребојена. (M. Mustafa Ševki Bašeskija, *Ljetopis 1746—1804,* prevod s turskog M. Mujezinovića, Sarajevo 1968, 30). После пожара од 1831. и 1879. године, трећи сликани слој на овој џамији извели су мајстори доведени из Минхена 1886. године. Због свега тога данас се, изузев врло

[14] Приликом адаптације Хусревбеговог амама за угоститељски објекат, 1966. године, откривени су у двема његовим великим куполама такође фрагменти сликане орнаментике (S. Tihić, *Hadžimuratovića daira i Gazihusrevbegov hamam u Sarajevu u novoj funkciji,* Наше starine XI, Sarajevo 1967, 173.)

[15] H. Kreševljaković, *Esnafi i obrti u starom Sarajevu,* Sarajevo 1958, 183.

[16] Цитирано према: M. Džaja, *Banja Luka u putopisima i zapisima,* Banja Luka 1973, 113.

[17] Љ. Никић, *Џамије у Београду,* Годишњак града Београда V, Београд, 1958, 169, сл. 5 и 6; Х. Шабановић, *Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године,* Годишњак града Београда XVII, Београд 1970, 27; Д. Бурић-Замоло, *нав. дело,* 28, сл. 10. Најзад, ма како забавна била, занимљива је и белешка коју је у неидентификованој џамији у Доњој чаршији, већ близу Калемегдана, направио и Јоаким Вујић, отац српског позоришта, 1826. године: *„После гледам даље по џамији, али ништа друго не видим него којекакве искривудаве цирате и шаре подобне змијама, гуштерима, вилама, грабљама итд."* (J. Вујић, *Путешествије по Сербији,* књ. I, Београд 1900, 32). И савремени аутори, крећући се по терену, забележе понеки користан податак, предање или укратко опишу зидну декорацију за коју сматрају да припада XVI веку. А. Аличић је тако, описујући ливањске џамије, забележио да је Балагуша џамија, из 1586. године, имала *„унутрашњост украшену живописним сликаријама које јамачно потичу из доба градње".* Ту је *„дивно украшено кубе, а по зидовима истиче се неколико занимљивих слика. Оне приказују стабла крушака и шљива са зрелим плодовима... иза којих пуца широк видик и плаво небо."* (A. Aličić, *Livanjske džamije,* Prilog povijesti Livna, Glasnik Islamske vjerske zajednice IX-12, Sarajevo 1941, 388—389). А. Бејтић исто тако у Рогатици, пре 1943. године, пише да *„лијеп и вриједан куриозитет на царевој џамији из 1571/72. године представља велика слика у боји на зидном малтеру (величине 2,55×1,50 м) више улаза, која приказује Аја Софију с њених шест минара."* (A. Bejtić, *Istorijski spomenici u periodu turske vladavine,* Monografija Rogatice, Sarajevo 1966, 55).

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ство ове задужбине, настало је по свој прилици непосредно по завршетку саме грађевине, а вероватно пре 1553. године када је умро њен оснивач. Поред стилских блискости а местимично и директне зависности ове декорације од пластичне орнаментике, на то као да указују и речи млетачког путописца Павла Контаринија, који је 1580. године прошао кроз Фочу и посетио ово здање. Његова опаска да Хасан Назирова задужбина „има врло леп трем" [18], свакако се није односила само на архитектуру већ и на сликану декорацију овог њеног дела. С друге стране, први очувани помен ове фочанске џамије као „алаџа" тј. ш а р е н е џамије, у документу од 1588. године [19], јасно потврђује да је она ово име носила по свом већ раније изведеном сликарству [20].

На главној фасади џамије, под тремом, лево и десно од прозора, очуване су две изванредне орнаменталне површине у форми оријенталних молитвених тепиха (цртеж 53 и 54). Оне су решене у облику пространих правоугаоних поља која у горњем делу надвишавају полукружни завршеци. Централни део десног „михраба" (сл. 54) чини мање правоугаоно поље у коме се на светло плавој позадини од средишњег мотива, у виду крупног цвета нара, распростиру вреже са лишћем и ситнијим цветовима дивље руже и каранфила. Горње углове те површине испуњава мотив стилизованих облака, а цело поље уоквирено је двема цветним бордурама (цртеж 55, сл. 53). Унутрашњу, ужу бордуру, са црвеном позадином, испуњавају две таласасте лозице које се укрштају и носе цветове истоветне онима на бочним странама минбера. Споља, широка бордура има љубичасто-црну позадину на којој се простире густо сликана флорална руми орнаментика, са знатно ситнијим цветићима каранфила, лала, нара и ружица. Пространа полукружна површина која у горњем делу завршава ову декоративну целину већим делом понавља схему клесане орнаментике над михрабом у џамији. На целом „михрабу" у трему вреже су сликане танким потезима црне боје и окера, цветови су изведени белом и плавом бојом, а лишће светлозеленом. Слично овом десном сликаном михрабу изведена је на другој страни трема и лева сликана целина, само што њено централно поље, уоквирено прво ужом па широм декоративном бордуром, са нешто ређим орнаментима, по периферији обухвата још једна ужа бордура.

53. Сликано круниште у трему Алаџа џамије

Изнад оба прозора у трему, као и код свих правоугаоно обликованих прозора у унутрашњости џамије, разастире се слична сликана декорација. Ту средње поље са тамноцрвеном позадином, прекривају крупни мотиви биљне орнаментике чији се елементи — сивкасто-зелене вреже, цветови, пупољци и лишће — симетрично развијају од једног већег цвета у средини. Чело преломљеног лука који заклапа ово поље, краси мотив троструке лозице са дугим, извијеним листовима. Њене вреже се на плавој позадини проплићу да би се у темену лука завршиле стилизованим пупољком лале. Изнад тога, у горњим угловима правоугаоника који уоквирава целу лунету, изведени су на сивкастој позадини слични орнаменти. Њихове контуре, као и контуре на другим елементима ове целине, наглашене су мрком, црном и тек понегде белом бојом.

У унутрашњости џамије сликана декорација је раније испуњавала калоту куполе, површине тромпи и сферних троуглова над њима, али је зуб времена у толикој мери био оштетио ово сликарство да је још 1890. године Е. Арнт затекао само извесне њене делове [21]. Према два његова цртежа као и на основу преосталих трагова у самој џамији и остале, брижљиво прикупљене документације, извршена је недавно (1968) рестаурација ових партија. Но, претходне вишекратне интервенције на овом сликарству допринеле су да се сада више не може са поуздањем говорити о првобитном колориту тих површина. Може се само закључивати да је претежни део ове декорације чинила крупнија цветна орнаментика од оне у лунетама прозора. Чини се, ипак, да је најстарије боје у унутрашњости џамије до данас очувао пирамидални кров минбера: на његовим узаним страницама, украшеним врежама, цветовима и листићима, задржали су се остаци пастелних тонова црвене, плаве и зелене боје.

Најлепши део првобитне зидне декорације у унутрашњости џамије данас чине у доњој зони изведене представе китњастих розета и расцветаних жбунова. Ту, на зидним повр-

[18] P. Matković, *Putovanje po Balkanskom poluotoku u XVI vieku*, Rad JAZU CXXIV, Zagreb 1895, 64.

[19] A. Bejtić, *Povijest i umjetnost Foče na Drini*, Naše starine II, Sarajevo 1956, 63.

[20] То мишљење дели и З. Кајмаковић *(Konzervatorsko-restauratorski radovi na ornamentima Aladža džamije u Foči*, Naše starine VII, Sarajevo 1960, 114.)

[21] M. Zarzycki, E. Arndt i Đ. Stratimirović, *Aladža džamija u Foči*, Glasnik Zemaljskog muzeja II, Sarajevo 1891, 113.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

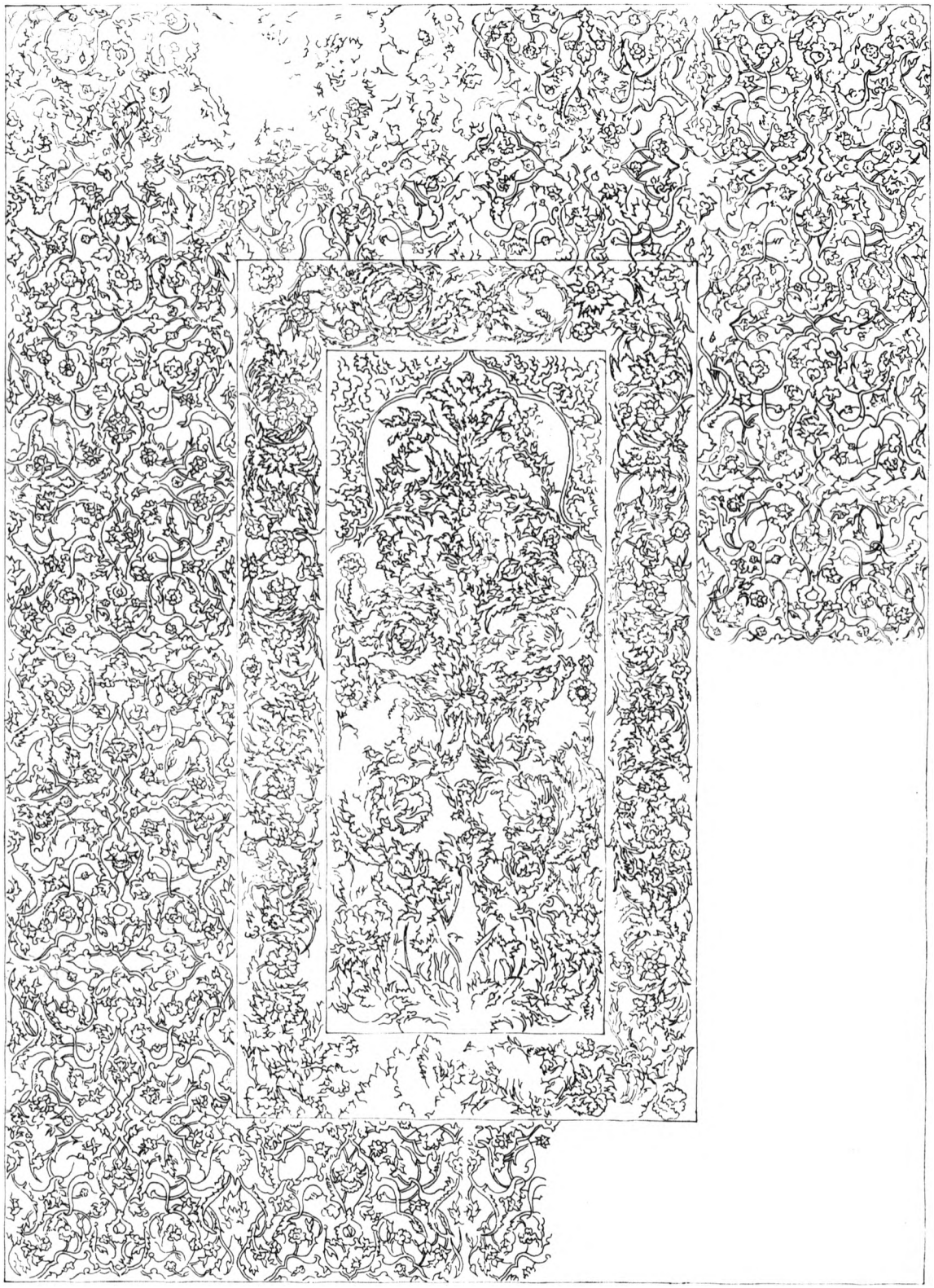

54. Схема цветне орнаментике на десној целини трема Алаџа џамије у Фочи

шинама између прозора, очувало се седам розета (сл. 51) — пречника од 0,36 до 0,85 m — који сада делују као монохромне, полуистрвене целине са минуциозно исцртаном густом хатаји и руми орнаментиком (цртеж 56). За разлику од розета, три расцветана жбуна (сл. 50), сликана у бадемастим медаљонима са тамносивом позадином, својом природнијом стилизацијом мотива, делују свежије. Код њих из истог корена израстају гранчице са ситним листовима и многобројним цветићима, између којих пробијају стабљике са дугим, сабљастим листовима и необично лепо изведеним цветовима лала.

Сликана декорација Хасан Назирове задужбине готово је истог карактера са једним делом њене декоративне пластике. И овде као и тамо, густу флоралну орнаментику сачињавају стилизовани цветови и листови који, повезани тан-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

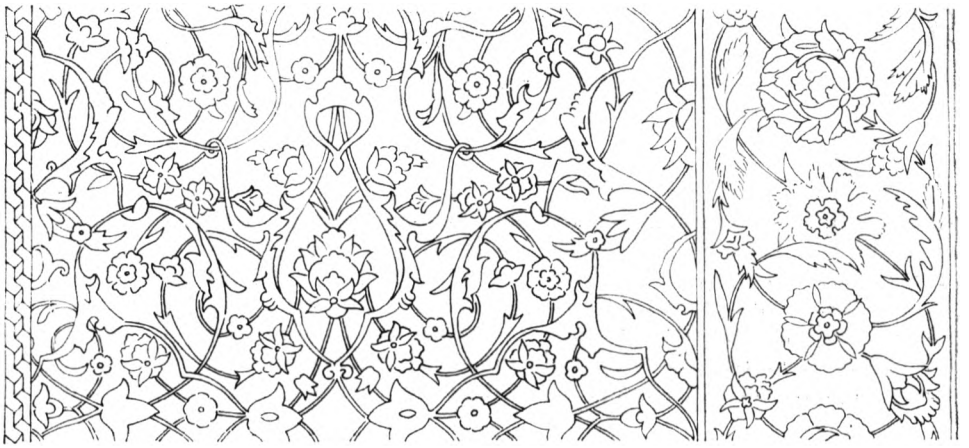

55. Детаљ бордуре десне сликане целине у трему Алаца џамије

ким врежама што се преплићу, разилазе и сударају, формирају дуже фризове или веће самосталне целине. Користећи се таквим и сличним мотивима, непознати сликари су настојали да кичицом украсе све оне површине џамије које су на монументалним задужбинама богатијих турских великодостојника испуњавале скупоценије сликане фајансне плочице.

Угребавши, прво, у зид границе поља, њихових бордура, као и окомите симетрале будућих целина, сликари су преко припремљених картонских предложака пренели у контурама и основне елементе својих орнаменталних композиција; затим су слободоручно, танким потезима црне боје, све то појачали и додали мање значајне детаље, да би, на крају, приступали колорисању самих орнамената и њихове позадине. Но, осећајући да ова врста украса делује превасходно својом формом и да је њихова немирна, арабескна структура основни захтев овако устројене декорације, они су јачим колоритом сликали само позадину, док су све друго извели дискретнијим пастелним тоновима. Као последица таквог сликарства настале су бриљантно изведене орнаменталне целине које тананошћу потеза, прецизношћу облика, колористичком хармонијом и уопште перфекцијом рада, неодољиво подсећају на увећане арабескне оквире блиставих исламских минијатура XV и прве половине XVI века.

У детаљима посматрано, зидно сликарство Алаца џамије, више него њена декоративна пластика, показује разлике које постоје између две концепције спроведене у обради цветне орнаментике. Првој би припадали орнаменти које су сликари извели на широким бордурама сликаних михраба у трему, као и розета у унутрашњости џамије. Ту је заступљен систем стилизованијих и гушће испреплетених цветних чланова, који се без централног мотива шире на све стране, слично каквој цветној мрежи сачињеној од подједнако важних елемената. Тај систем, такозваног руми орнамента, османлијски Турци су, по Ц. Е. Арсевену, преузели од румских Селџука на тлу Мале Азије [22]. Они су га разрадили и обогатили новим детаљима — карактеристичним цветовима лале и каранфила — који се јављају на зидовима Алаце џамије.

Другој концепцији, међутим, припадају средишне површине сликаних михраба у трему, полукружни делови изнад њих, поља над прозорима и све оне целине у унутрашњости џамије код којих је наглашенији централни део композиције. Тај систем сачињава један главни мотив, обично крупнији цвет, од кога се лепезасто шире сви остали, ситнији делови. За разлику од руми орнамента, оваква декорација садржи реалније представе цвећа, које су и природније бојене. Такав, у суштини, кинески начин стилизације, који су Селџуци под именом хатаји орнаментике пренели у Персију и Малу Азију из источног Туркестана [23], у персијској уметности се често комбиновао са руми орнаментиком. Управо то карактерише већину декоративних целина Алаца џамије: у средини њихових поља обично доминира крупнија хатаји орнаментика, коју по периферији окружују гушће сликане бордуре руми декорације.

Другој врсти декорације припада зидно сликарство Карађоз-бегове џамије у Мостару, подигнуте 1557/58. године [24]. На основу очуваних детаља који су се, чишћењем сликарског слоја из аустроугарског периода, пробили на извесним партијама зидова, могуће је извршити грубу реконструкцију и целокупне првобитне сликарске декорације ове џамије.

Средишњу партију њене куполе и овде је највероватније прекривала сликана розета, од које су се зракасто, према теменима прозора у куполи, простирале декоративне траке са сликаном орнаментиком (цртеж 57). Према два постојећа детаља, изнад горњег венца тамбура, може се закључити да су траке биле сачињене од карика изведених у облику цветних чашица, које се из једног малог ромба простиру на четири стране. Ромб, украшен цинобером и оивичен црном бојом, повезивао је својим угловима плаве чашице са по једним кружним цветом каранфила црвене боје. Између чашица пробијају се четири танане гранчице са зеленим листићима.

У тамбуру, на позадини сивкасто-плавичасте боје, између два пластична венца, насликана је ограда са стубићима који у горњем делу имају капителе, а при дну сликане базе (сл. 61). Ограда и стубићи изведени су плавичастом бојом. Горњу хоризонталну ограду чини плаво сликано тордирано уже, које је са доње стране потенцирано црве-

[22] C. E. Arseven, *Les arts dècoratifs turcs*, Istanbul s.a. (1952) 52—53.

[23] *Исто*, 56.

[24] A. Nametak, *Karađoz-beg i njegovo doba*, Novi Behar VII, Sarajevo 1933, 36—41; H. Hasandedić, *Kulturno-istorijski spomenici u Mostaru iz turskog doba*, Prilozi za orijentalnu filologiju X—XI, Sarajevo 1961, 150.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

57. *Осликане површине мостарске Карађозбегове џамије*

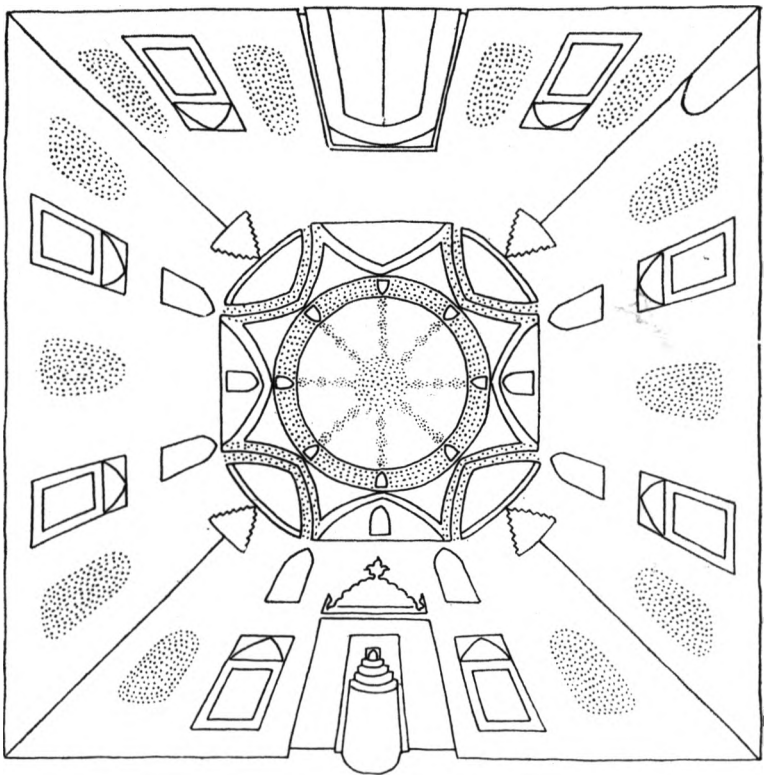

ним. Стубићи су сликани по три наизменично — зеленом, црвеном и плавом бојом. Доња ивица ограде изведена је двема плавим линијама. Иза ограде простиру се, у сваком пољу између два прозора, по три вегетабилна мотива у облику жбунастих бокора. То су стабла са гранчицама и зеленим лишћем, жбунови који подсећају на бокоре црвених каранфила и стабалца са плавим гроздастим цветовима.

На челу лукова трompи сликане су плавом и зеленом бојом две дуге вреже са гранчицама, виновим лишћем и реалистички представљеним плавим гроздовима. Таква декорација, само нешто крупнија, простирала се и на зидовима пратећи контуру лукова разапетих између трompи.

Од нивоа трompи до сликаног дела у најнижој зони, распоређене су сликане левхе са калиграфски исписаним цитатима из Корана. Они су изведени тамно-плавом бојом у кружним, елипсоидним и бадемастим медаљонима (сл. 62).

Лукове над прозорима најдоње зоне красиле су плавичасто сликане вреже са лишћем. Између прозора ове зоне сликано је по једно крупно стабло чемпреса, наранџе, палме са гроздовима урми, жалосне врбе, шљиве, крушке, смокве и лимуна (сл. 63—65). Свако стабло израста из лепо обликоване вазе са две ручице, украшене такође вегетабилним мотивима. Стабла су сликана затворенозеленом бојом, а лишће светлозеленом, да би местимичио било потенцирано тамноплавом. Плодови су овде крупно сликани — наранџе жутонаранџастом, шљиве тамноплавом, крушке жутим окером, смокве црном, лимун жутом бојом. Понегде се врхови гранчица на чемпресима завршавају циноберним изданцима, а плодови урме су сликани тамно црвеном бојом.

По свему судећи, у трему данас, због вишекратних накнадних премаза, није могуће установити првобитну сликарску декорацију, изузев плиткорељефног оквира портала са проплетеним пластичним круговима, где је црвена боја покривала удубљене партије.

Декорација Ферхадије џамије у Сарајеву, према карактеру њених мотива, такође припада групи оних споменика

56. *Примери хатаји и руми мотива у Алаџа џамији*

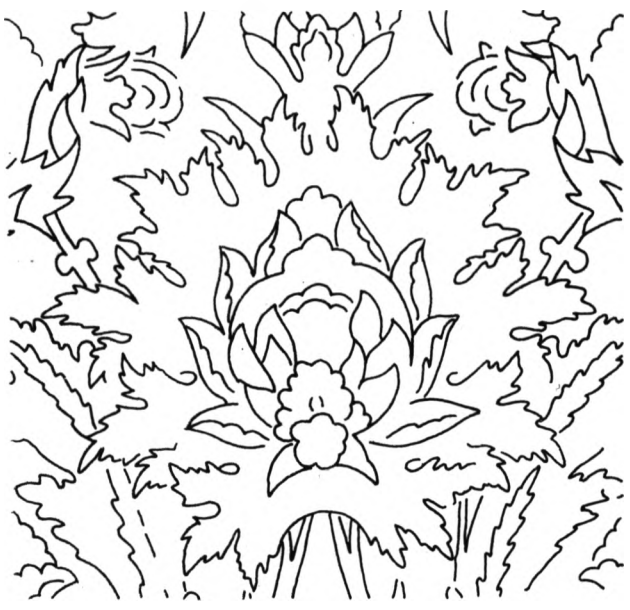

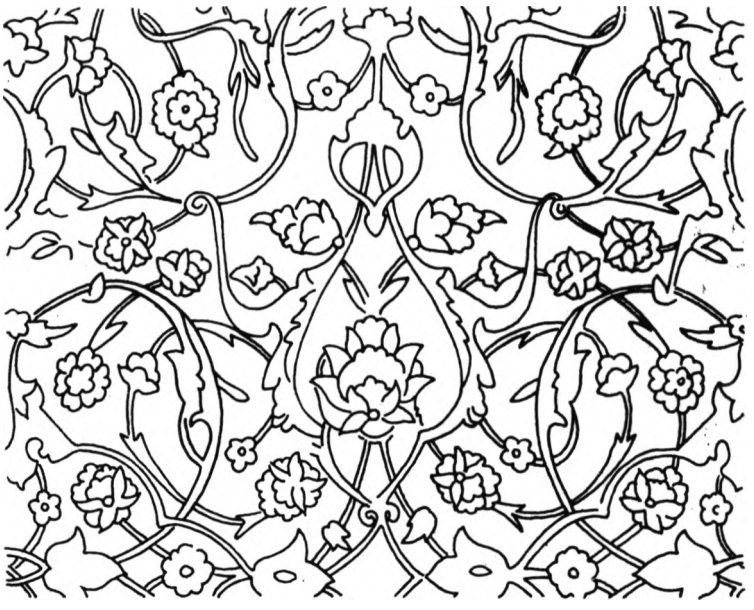

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

који имају старије зидно сликарство. Њен први и најстарији бојени слој пронађен је приликом конзерваторских радова 1967/68. године, а настао је свакако у хронолошком интервалу од завршетка џамије, — 1561/62. године [25] — па до краја XVI века. Фрагменти овог првобитног слоја нађени су у куполи, на њеном венцу, у сферним троугловима између трompи, у подножју трompи, у лунетама доњег реда прозора и на михрабу [26] (цртеж 58 — све означено тачкасто).

Према очуваним деловима овог сликарства види се да је у темену куполе била изведена велика розета, пречника од око 2,5 метра, испуњена композицијом биљних мотива са преплетеним гранама, ружама, листовима и цветовима. Све је то било изведено пријатним колористичким односима црвене, зелене и окер боје, са извученом црном контуром којом је појачан контраст и тако је на сиво-белој позадини овај мотив учињен јаснијим (сл. 55). Две танке црне линије, између којих је шира црвена, затварају круг по чијој су периферији распоређене стилизоване вазе испуњене биљним мотивима. Стилизовани листови ту прате основни облик вазе, док у средини њеног најпроширенијег дела доминира укомпонован цвет руже.

На преосталим површинама куполе откривени су фрагменти пет великих медаљона. Њихови су се делови зракасто пружали од средишта куполе према врховима прозора у тамбуру. У свакој траци које они формирају налазила су се по три велика медаљона (цртеж 62). Тако је извесно да је прстенасти фриз око розете имао кружно распоређене 32 стилизоване вазе, док су остали део куполе украшавала 24 крупнија медаљона. Они су имали пречник од приближно једног метра и у њих су била уписана четири друга мања круга (цртеж 59). Угашеним тоновима зелене, црвене и плаве боје ту су испуњени неправилни облици између кругова и листова које они формирају. Црвена боја у позадини испуњава средиште медаљона и потенцира њихову геометријску композицију.

На осам сферних троуглова између трompи, изведени су калиграфски натписи — цитати из Корана — који су били распоређени по одређеном редоследу. Њихово декоративно писмо је ту укомпоновано у круг пречника од око 85 cm, око којег се такође простире прстенасти фриз биљног орнамента. Око прозора што се налазе око трompи, пружају се таласасте гранчице са лишћем или цветићима. Зелена је ту употребљена за подлогу, док је црвена имала да акцентира цветиће. Црна контура, као обавезни елемент целе ове декорације, разграничава и овде однос појединих боја.

У средњој зони, која обухвата поткуполни простор до доњих прозора, у подножју трompи је на најстаријем слоју пронађен декоративни фриз са биљним мотивима лотосовог лишћа у преплету. Смеђе-црвена ту је употребљена за основу, а лишће је изведено светлосивом и оивичено црним контурама.

Најлепше сликарство у задужбини Ферхад-бега Вуковића-Десисалића постављено је било на широки оквир михраба, који у доњој зони заузима централно место. На каменим довратницима и надвратнику овог дела џамије секо техником је на кречној подлози изведена флорална декорација (сл. 56 и 57). Прво су на целој површини оштрим предметом били угребени правоугаоници у које је онда уцртана основна схема арабеске, а затим је кичицом, слободоручно, извучена танка црна контура главних елемената: ружа, цветова и мањих цветића са испреплетеним гранчицама. Немирне, усковитлане арабеске овде се преплићу са гранчицама на којима су исцртане руже, цветићи, крупнији цветови и мањи листићи са по једним већим, карактеристично стилизованим, зупчастим листом (цртеж 60). Палета је сведена само на неколико боја: жуто-румену, цинобер, кобалтно-плаву и црну, али су црвена, плава и црна местимично и нијансиране додавањем беле боје. Тај колористички однос кога, поред нијансираних нежних тонова наведених боја чине и контрасти црно-белог, истиче се као основни квалитет овог сликарства на михрабу.

58. Распоред очуваног сликарства у сарајевској Ферхадији џамији

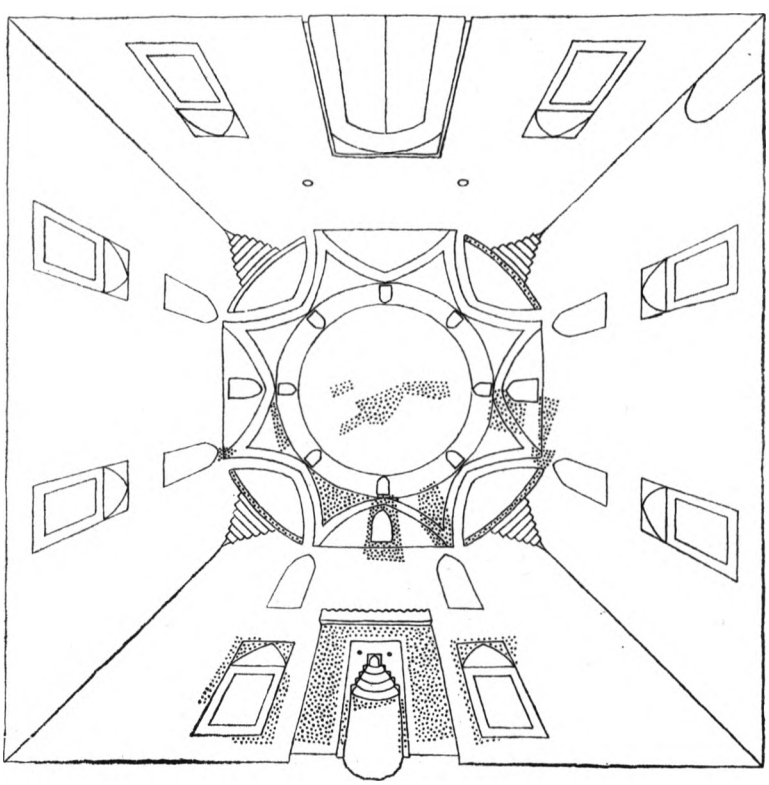

[25] M. Mujezinović — S. Tihić, *Ferhadija džamija u Sarajevu — u povodu konzervatorskih radova na objektu izvršenih u 1964—1965. godini*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 59—66.

[26] J. Začinović, *Zidne dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu*, Naše starine XIII, Sarajevo 1972, 221—232.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

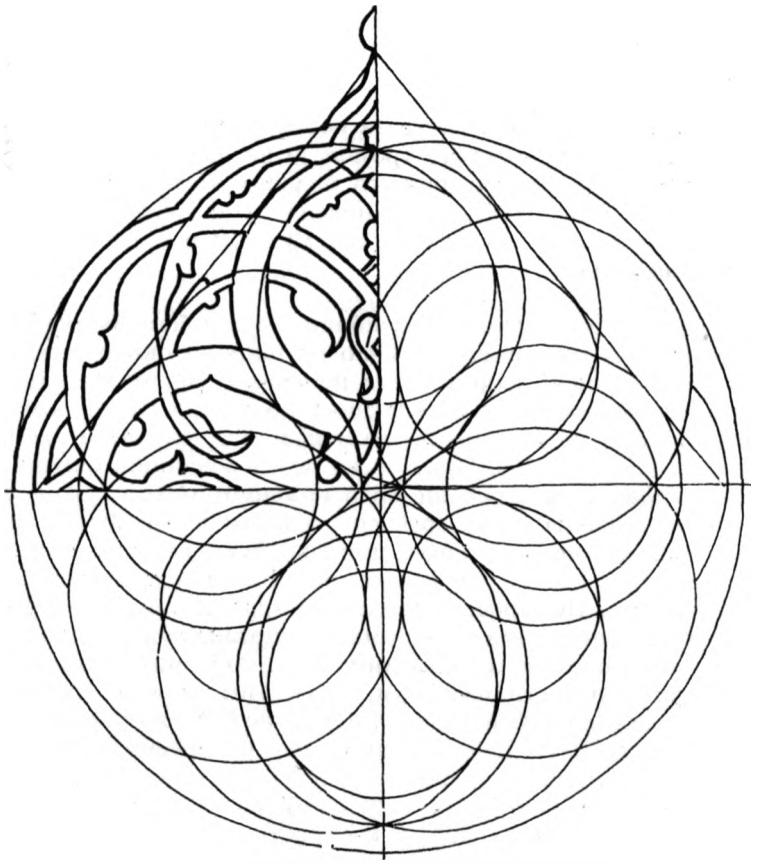

59. Геометријска схема медаљона из сарајевске Ферхадије (према Ј. Зачиновићу)

Најзад, и у правоугаоним пољима око лунета два прозора у доњем реду, код михраба, очувана је првобитна сликана декорација. На троугаоним површинама (цртеж 61) ту су укомпоновани орнаменти чији основни мотив чине гирланде, тако честе у турском зидном сликарству, које су, у ствари, изведене из форме стилизованих облака или „чакри". У средишту тог змијоликог мотива насликан је крупнији цвет руже, из кога полазе по две гранчице према угловима троугла, проплићући се са вијугавим деловима гирланде. Те гранчице красе цветови и листићи каранфила, а колорит, кога формирају црвена, плава, зелена и црна боја, овде је у односу на општу хармонију живих линија потиснут у други план.

Последњи, данас видљиви трагови старог зидног сликарства XVI века на нашем тлу, налазе се на зидовима Хаџи Ахмед Дукатарове „Главице" џамије у Ливну, подигнуте 1587/88. године [27]. Ту су се, после пажљивог конзерваторског одстрањивања новијих наноса, појавили оштећени трагови првобитног сликаног слоја. Он се у унутрашњости јавља на лунетама и упуштеним правоугаоним пољима око њих код најнижег реда прозора, а у трему на сегменту лука и хоризонталној површини улазног портала. Док су на спољној страни портала тамно-црвеном бојом прецизно изведени мањи и већи бадемасти медаљони са густом руми орнаментиком, која је и начином сликања и карактеристичним мотивом (сл. 58) веома блиска оној на кружним монохромним розетама у унутрашњости фочанске Алаџа џамије, дотле сликану декорацију у прозорским пољима на светлозеленој позадини карактеришу нешто слободније стилизовани флорални мотиви (сл. 59) од оних у Фочи. На зидовима између прозора јављају се лепо сликане представе витких стабала чемпреса.

Други вид полихромне зидне декорације куполних задужбина XVI века било је облагање зидова бојеним фајансним плочицама. Та, толико омиљена и честа техника у Малој Азији и великим османским уметничким центрима на европском тлу, јављала се много ређе од зидног сликарства у овом делу Балканског полуострва. Тај финији облик керамичке производње код нас се није неговао не само у XVI веку већ и током целог турског периода, па се за луксузније украшавање исламских задужбина морао добављати искључиво импортовањем из Турске. Производња фајанса била је усредсређена у малоазијском градићу Изнику, старој Никеји, где је још 1514. године султан Селим I довео најбоље персијске мајсторе из Табриза, да би се око њих, затим, окупили и многи други керамичари. Фајансне плочице изничких мајстора нашле су велику примену у трајнијој декорацији монументалне архитектуре. Осликаване су тако да су се од њих по одређеним схемама

60. Цветна орнаментика на михрабу сарајевске Ферхадије

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

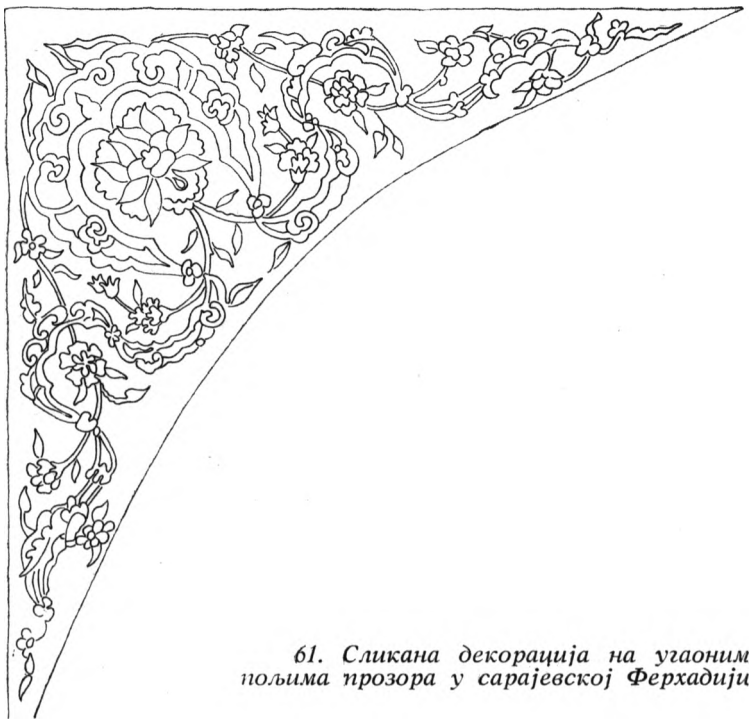

61. Сликана декорација на угаоним пољима прозора у сарајевској Ферхадији

могли састављати велики панои или цели фризови, којима су доцније облагани унутрашњи зидови грађевина, а понајчешће џамија, амама и сараја [28]. Иако ретко, ипак се понекад оваква, скупоцена фајансна декорација зидова у XV и XVI веку користила и у нашим областима. Тако је познато, да је Исхак-бегова Алаџа џамија у Скопљу (око 1438), све до великог пожара 1689. године, изнутра била обложена фајансном декорацијом [29], док турбе, које је исти оснивач подигао уз ову џамију, на својим спољним зидовима овакав украс носи још и данас [30]. Исто тако, извесно је да је у Београду XVI века постојао тзв. Чинили хамам [31], у коме је француски путописац А. Пуле (1658) видео кубе и зидове улепшане фајансним плочицама [32].

Једину до наших дана очувану монументалну задужбину са фајансном декорацијом XVI века у нашој земљи изузимајући ту, наравно, старије турбе уз Исхак-бегову џамију у Скопљу, представља Јени џамија у Битољу, из 1558/59. године [33]. Њене зидне плочице у ствари су, поред фајанског украса Јени џамије у грчком граду Комотину — где оне прекривају знатно веће површине —

[27] A. Aličić, *nav. delo*, 390—395; H. Redžić, *Restauratorsko-konzervatorski radovi na »Glavici« džamiji u Livnu*, Naše starine X, Sarajevo 1965, 102.

[28] K. Otto-Dorn, *Türkische Keramik*, Ankara 1957; E. A. Lane, *Ottoman pottery of Isnik*, Ars orientalis II, Ann Arbor 1957; Isti, *Later Islamic Pottery*, London 1971; Ю. Миллер, *Художественная керамика Турции*, Ленинград 1972.

[29] Enciklopedija likovnih umjetnosti IV, Zagreb 1966 (217) pod: *Skopje*.

[30] К. Томовски, *Преглед на позначајните турбиња на Македонија*, Годишен зборник на Техничкиот факултет III-3, Скопје 1958, 98—99; L. Bogojević, *Les turbés de Skopje*, Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Napoli 1965, 33—34, fig. 1—2.

[31] Evlija Čelebi, *Putopis*, 84, 90.

[32] Р. Самарџић, *нав. дело*, 201 (Пуле, у ствари каже: »... *enjoliuée d'une marqueterie faite à la Mosaique*...« *nav. delo*, 446.)

[33] К. Томовски, *Џамии во Битола*, Годишен зборник на Техничкиот факултет II-2, Скопје 1957, 50, сл. 17.

[34] M. Kiel, *Observations on the History of Northern Greece during the Turkish Rule. Historical and architectural Description of the Turkish Monuments of Komotini and Serres*, Balkan studies XII-2, Thessaloniki 1971, 422.

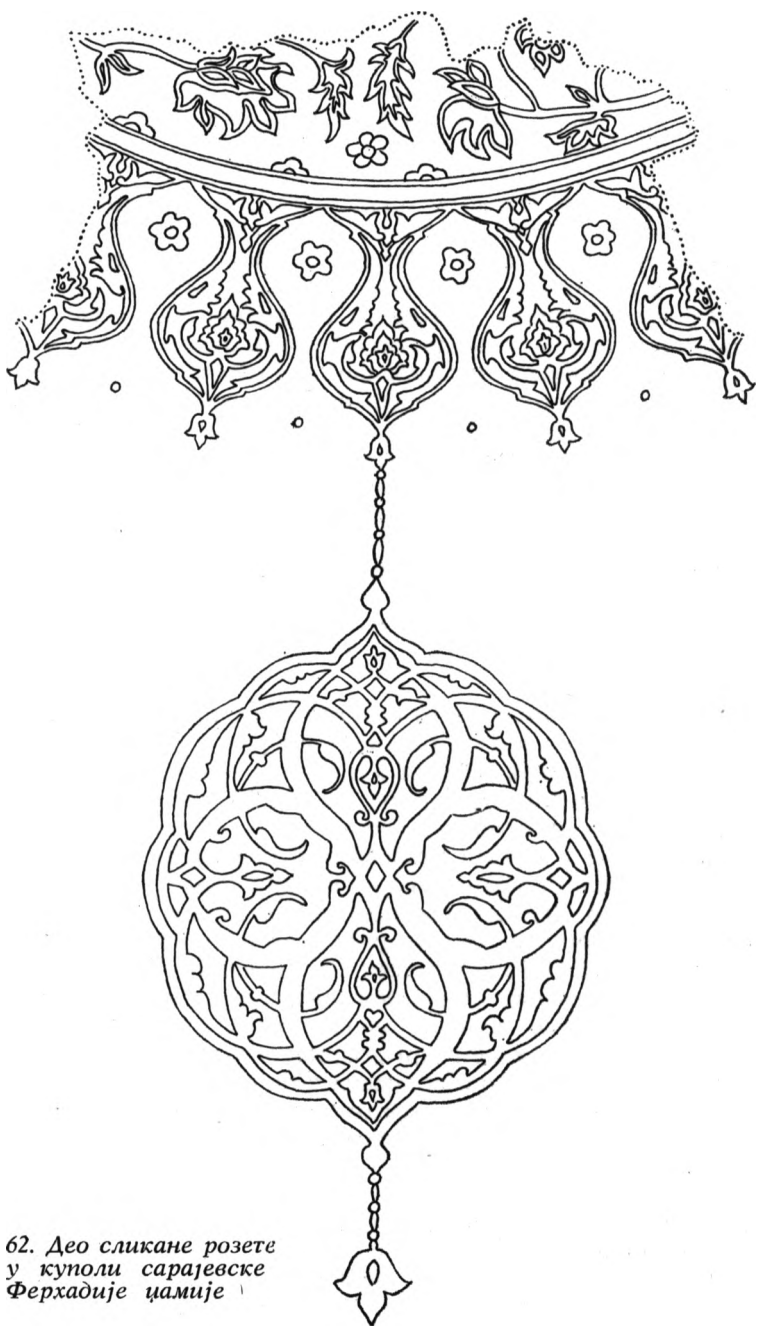

62. Део сликане розете у куполи сарајевске Ферхадије џамије

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

усамљени очувани пример ове врсте турске декорације џамија на европском тлу, изван данашње Турске.

У унутрашњости битољске Јени џамије фајанс је употребљен само у декорацији спољне стране лепо изведеног портала, који води из затвореног трема у централни, молитвени простор. Фајансне плочице ту оскудно прекривају само нешто мању површину од два квадратна метра. Оне су постављене у виду непрекинуте декоративне траке која испуњава широке партије на хоризонталном делу и довратницима портала, уоквирујући га са све три стране. Шездесетак правоугаоних плочица, величине 16×19,5 cm, повезано је танким, тешко приметним малтерним спојницама и постављено у фризу тако да се својим ужим страницама надовезују. Декорација њиховог лица замишљена је и изведена тако да се спајањем плочица може склопити само бескрајна украсна бордура (сл. 60).

Глеђосане плочице ове битољске џамије симетрично украшава дводимензионална цветна орнаментика која је разастрта на белој енгоби. Уз обе дуже стране на свакој је кобалтно-плавом бојом изведен узани фриз лозице са цветићима и ситним листовима. Средишње место заузима медаљон кога такође испуњавају крупни пупољци, цветови, листићи и њихове компликовано преплетене гранчице. По једна половина оваквог медаљона настављала се на овај према горњем и доњем делу плочице, а просторе између ова три крупна елемента попуњавају четири вијугава орнамента, слична мотиву стилизованог облака. Сви чланови ове густо конциповане флоралне орнаментике, између узаних цветних бордура, сликани су пастелно наношеним тоновима тиркизно-зелене и кобалтно-плаве боје.

*
* *

У изузетно ретким и често успутним освртима популарног карактера на исламску уметност у Југославији, долазило је и до разумљивих заблуда а и сасвим нетачних закључивања о исламском сликарству [35]. Међутим, занимљиво је да, иако су испитивања споменика са очуваним зидним декорацијама у нашим крајевима отпочела још у последњој четвртини прошлог века — када искусни енглески археолог Артур Еванс у свом дневнику путовања коментарише као „пријатне визије раја" вегетабилну декорацију на зидовима Сулејманије џамије у Травнику [36], а млада екипа тек основаног Земаљског музеја у Сарајеву открива лепоте виртуозно сликане орнаментике Алаца џамије у Фочи [37] — најзначајнији допринос раду на овом пољу дала су до сада два истраживача која су се, у ствари, превасходно бавили нашим средњовековним фреско-сликарством: пок. проф. Боко Мазалић и др Здравко Кајмаковић [38].

Основна, груба подела исламског зидног сликарства у Босни и Херцеговини, на групу сликане декорације која је у ове крајеве била пренета директно из Мале Азије а која представља саставни део у XVI веку цватуће персијско-турске јако стилизоване арабескне орнаментике највећег домета, и на групу нешто рустицизиране крупније биљне декорације, која је такође дошла са Оријента али се на нашем тлу боље акомодирала и развијајући се попримила извесне домаће фолклорне и народне елементе — како ју је З. Кајмаковић оцртао још 1960. године [39], може се условно и данас применити на све исламске споменике тога доба на југословенском тлу, укључујући и фајансну декорацију. Сада, после протекле две деценије, број споменика се нешто повећао, откривен је и већи број историјских података о овом сликарству, али и данас као и тада највеће потешкоће изазивају датовања пронађеног зидног сликарства и успостављање његовог хронолошког редоследа. Непостојање записа на сликаној декорацији, који би говорили о години настанка или мајстору-декоратеру (накашу) који га је изводио, упућује стрпљиве испитиваче само на оквирна датовања. До њих се долази посредним начином, стилским анализама, преко специфичних одлика приказаних мотива и закључивања која се понекад ослањају на стратиграфију слојева а кадкад и на постојеће аналогије у широј османској уметности.

[35] Претеривања су се кретала од тврдње да је „... *Коран забрањивао приказивање човека и живих бића, те исламска уметност није имала ни скулптуре ни сликарства*", и да се „*сликарство сводило искључиво на илуминирање рукописа*" (Др М. Коларић и Др Д. Ст. Павловић, *Историја уметности и споменици у Југославији*, Београд 1975, 149—151), па до закључивања да је унутрашњост објеката исламске монументалне архитектуре у Југославији „*врло богато украшена мозаицима*" (И. Здравковић, *Избор грађе за проучавање споменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд 1964, 13).

[36] A. Dž. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Sarajevo 1965, 187.

[37] M. Zarzycki, E. Arndt i Đ. Stratimirović, *nav. delo*, 103—115.

[38] Đ. Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500—1878)*, Sarajevo 1965; Isti, *Leksikon umjetnika slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1967; Z. Kajmaković, *Konzervatorski zahvati na ornamentima i zidnoj kaligrafiji u Sinanovoj tekiji u Sarajevu*, Зборник заштите споменика културе IX, Београд 1968; Исти, *Ornamenti na fasadama Sulejmanije džamije u Travniku*, Naše starine VI, Sarajevo 1959; Isti, *Konzervatorski radovi na ornamentima Aladža džamije u Foči*, Naše starine VII, Sarajevo 1960; Исти, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971. Но, поред раније већ наведених конзерватора који су наставили рад ове двојице историчара уметности, ваља споменути и радове сликара Х. Куленовића, који је у послератним годинама био један од иницијатора за ова проучавања *(Ukrasi i minijature u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu*, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva II, br. 4—6, Sarajevo 1951; и — *Turska ornamentika u Bosni i Hercegovini*, Enciklopedija likovnih umjetnosti knj. 1, Zagreb 1959, (458—459) — pod: Bosna i Hercegovina). У задње време исламским зидним сликарством XV века у Скопљу се бавила Л. Богојевић *(Мустафа пашина џамија — Скопље*, Загреб 1975; Иста, *Üsküb'ün Mustafa Paša Camiinde Malakarî Tezyinat*, IVème Congrès international d'art turc, Aix-en-Provence 1976).

[39] Z. Kajmaković, *Konzervatorsko-restauratorski radovi na ornamentima Aladža džamije u Foči*, 118.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Извесно је да је сликана декорација Хасан Назирове задужбине у Фочи настала између године завршетка грађевине и 1588, када се спомиње под именом „алаџа" тј. шарена џамија, а највероватније до 1553. године када је умро њен оснивач [40]. Фајансни украс Јени џамије у Битољу, који чини саставни део архитектонике њеног портала, логично је такође датовати у године непосредио по завршетку самог здања, али тек аналогија са осликаним плочицама из Изника, које данас чува Оријентално одељење лењинградског Ермитажа, поуздано поткрепљује овакво датовање [41].

Цветна орнаментика првог сликаног слоја џамије Ферхад-бега Вуковића-Десисалића у Сарајеву, откривена испод шест познијих слојева, на оквиру михраба и другим местима, и овим својим стратиграфским положајем, распоредом а и самим карактером минуциозног представљања густо разастрте мреже раскошног флоралног ткива, неодољиво се везује за фочанску Алацу и њено сликарство шесте деценије XVI века. Исте стилске карактеристике одликују и скромне остатке Дукатарове „Главица" џамије у Ливну, па се на основу тога и њено првобитно сликарство може датовати у завршне деценије овог столећа.

Највеће проблеме постављало је пред конзерваторе сликарство откривено на најдоњем слоју Карађозбегове џамије у Мостару. Необична представа балустрадне ограде са ситним растињем кружних крошњи иза ње, сликана пастелним колоритом у тамбуру између прозора, и јарким бојама изразито натуралистички приказана стабла медитеранског и другог воћа са наглашеним плодовима, у најнижој зони, никако се стилски нису могли измирити и довести у међусобну везу. Крупне орнаментисане вазе, са две ручице и општим барокизирајућим формама, из којих ова стабла израстају, уносиле су још већу забуну. Сви ови, на први поглед чудни и хетерогени елементи, остављали су утисак да се у оваквим случајевима ради о новијим сликарским концепцијама. Оне су се поистовећивале са радовима домаћих бојација из прошлог века, а цео сликани репертоар на овом и слично декорисаним споменицима — почевши од представе чемпреса па до ваза — сматрао се орнаменталним експресијама механички преузетих мотива из куџунџилука тј. фолклора XVIII и прве половине XIX века [42].

Но, већ опаска Евлије Челеби, из 1660. године, да је Карађозбегова џамија „веома пространа и уметнички израђена" [43], упућивала је на претпоставку да је она већ тада могла имати на својим зидовима и изведену сликану декорацију. Доњи сликани слој у њеном тамбуру свакако припада тој првобитној декорацији, која је без сумње настала пре средине XVII века. Тематски он, у суштини, савршено хармонира са сликарством, данас рустичног изгледа, у најнижој зони џамије.

Шта би ове, стилски различито изведене представе, могле да означавају и који би био њихов смисао? Исто као и целокупна јако стилизована и густо склопљена флорална орнаментика Алаџа џамије у Фочи, и ова, натуралистички сликана стабла, изражавају посебну љубав према цветњаку, врту, воћњаку, шумици, и у ствари се везују за имагинарне представе рајског пејзажа [44]. Рај је сасвим одређено описан не само у Корану [45], већ се његов опис често понављао и у арапској, персијској и турској поезији [46], као и у исламском минијатурном сликарству. Рај, то дивно место блаженства, замишљано је и раније, пре појаве ислама, као воћњак пун вечних плодова и цвећа, односно као ограђен врт — hortus conclusus, и био је опште место у најстаријим веровањима скоро свих народа. Прототип његове слике је представа идеализованог рустичног воћњака са плодовима, а у њеном стварању је суделовало неколико различитих културно-уметничких средина — грчка, персијска, јеврејска и хеленистичка [47]. Одатле су, касније, ове представе прешле и у хришћанску и византијску уметност, као и у ислам и његово уметничко

[40] А. Андрејевић, *Алаџа џамија у Фочи*, Београд 1972. (са старијом литературом о овом питању).

[41] Ю. Миллер, *Художественная керамика Турции*, Ленинград 1972, табла на стр. 48. Милер ове плочице, (истоветног плаво-зеленог колорита) које су такође служиле као бордура неке веће целине, према цветној орнаментици, змијоликим формама стилизованих облака и вертикалним бојеним линијама уз ивице, датује у време између средине и краја XVI века.

[42] Dž. Čelić, *Utjecaji Turaka na materijalnu kulturu jugoslavenskih naroda*, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 407; С. Тихић, *Босна и Херцеговина, знаменитости и лепоте*, Београд 1965, 196—197; Z. Kajmaković, *Ornamenti na fasadama Sulejmanije džamije u Travniku*, 263. Једино је Кајмаковић на основу стилских карактеристика издвојио сликара горњих партија и сврстао у мали број одабраних домаћих мајстора који *„постижу вредније резултате". (Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, 286—287).

[43] Evlija Čelebi, *Putopis*, 467.

[44] I. R. Cook *(The Tree of Life*, New York 1974, 22—28) i L. Bakhtiar *(Sufi. Expressions of the Mystic Quest*, London 1976, 57—68) истичу да је наглашена исламска „носталгија за рајем" својим симболима прожимала целу стару исламску уметност.

[45] *„А за оне који се буду бојали престола свога Господара имају два џенета... Оба кићена шумарцима... У њима су два врела која теку... У њима постоји мушка и женска врста сваког плода... Одмараће се на простирци чија је потка од брокатa, а џенетски плодови биће на дохват... А мимо та два џенета су друга два врела... У њима има воћа, хурми и шипака".* *Kur'an*, sura LV, ajeti 46—76. (Prevod Hadži Ali Rize Karabeg, Mostar 1937.)

[46] Ф. Бајрактаревић, *Пејзаж у старој арапској поезији*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 185—195; Тако и турски лирик Јунус Емре, са прелаза XIII у XIV век, пева:

„Њишу се гране Тубе,
Уче једногласно Куран
Руже рајског врта
Миришу именом Алаха".

(M. Đukanović, *Kroz turski narodni poeziji*, Beograd 1969, 99).

[47] Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1978, 57.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

стваралаштво. Отуда, зидне слике на доњим партијама Караџозбегове џамије имају дугу симболичну традицију и свакако нису механички преузете из кујунџилука или фолклорног стваралаштва XVIII или XIX века. То су те урме, нарови и плодови сваке врсте који се помињу у Корану. Та крупно сликана али нежна, танковијаста стабла урми срећемо већ на реалистички конципованим мозаицима Куполе на стени у Јерусалиму, које је, по завршетку грађевине 691. године, тражио да се изведу омајадски калиф Абд ал-Малик [48]. Па и касније, у XVI веку, готово истоветне представе чемпреса и палми са плодовима видимо на турском зидном сликарству џамије у мађарском Стоном Београду, која је првобитно била црква Св. Ане, па је 1543. године претворена у џамију и осликана [49]. Ти мотиви се, најзад, истичу и у фијансној декорацији султанске ложе Синанове Селимије џамије у Једрену (1575), где се у доњем реду понављају представе стабала шљиве, а изнад ових елегантно стабалце са натуралистички приказаним црвеним плодовима јабуке [50].

Подједнако су старе и представе ваза, необичних форми и исто тако са две ручице. Оне се такође јављају још у VII веку на мозаицима Куполе на стени, само што тамо из њих израстају спиралне вреже [51]. Почетком XV века овакве вазе са букетима цвећа и целим цветним жбуновима извели су декоратери горњих партија Тамерлановог маузолеја, подигнутог 1404. године у далеком Самарканду [52]. Тако барокизиране и богато украшене вазе са две ручице, већ од почетка XV века приказују се и у турском зидном сликарству и у фајансној декорацији. Тако су оне изведене 1420/21. године на фајансној декорацији Јешил турбета у Бруси, а у зидном сликарству видимо их 1429. године у турбету несрећног принца Џема, где из њих израста по један огромни цветни бокор [53]. Убрзо ће такве вазе постати омиљени „иконографски мотив" дворског турског фајанса, како је то запазила К. Ото-Дорн [54] па их у XVI веку видимо са жбуновима, цвећем или стаблима на зидним плочицама Атик Валидине (1583) и Такеџи Ибрахим-агине џамије (1592) у Цариграду [55].

[48] D. Talbot Rice, *Islamic Painting. A Survey*, Edinburgh 1971, 9—10, сл. 3а. На мозаицима овог истог светилишта јављају се и мозаици са сасанидски конципованим представама палми. (Уп.: R. Ettinghausen, *La peinture arabe*, Genève 1977², 20—22, сл. на стр. 18.)

[49] G. Görö, *Turkishe Baudenkmäler in Ungarn*, Budapest 1976, 15, сл. 1.

[50] O. Aslanapa, *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien*, Istanbul 1965, 24, сл.49.

[51] R. Ettinghausen, *nav. delo*, 20—22, сл. на стр. 18.

[52] И. Ф. Бородина, *Декоративная система внутреннего пространства мавзолея Гури-Эмир в Самарканде*, История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века, А. Н. СССР, Москва 1976, 116—123.

[53] K. Otto-Dorn, *Osmanische ornamentale Wandmalerei*, Kunst des Orients I, Berlin 1950, 48, сл. 5 и 6.

[54] Ista, *Islamska umetnost*, Beograd 1971, 197, 201.

[55] O. Aslanapa, *nav. delo*, 24, сл. 50 и 52.

63. Орнаментална схема фајансних плочица битољске Јени џамије

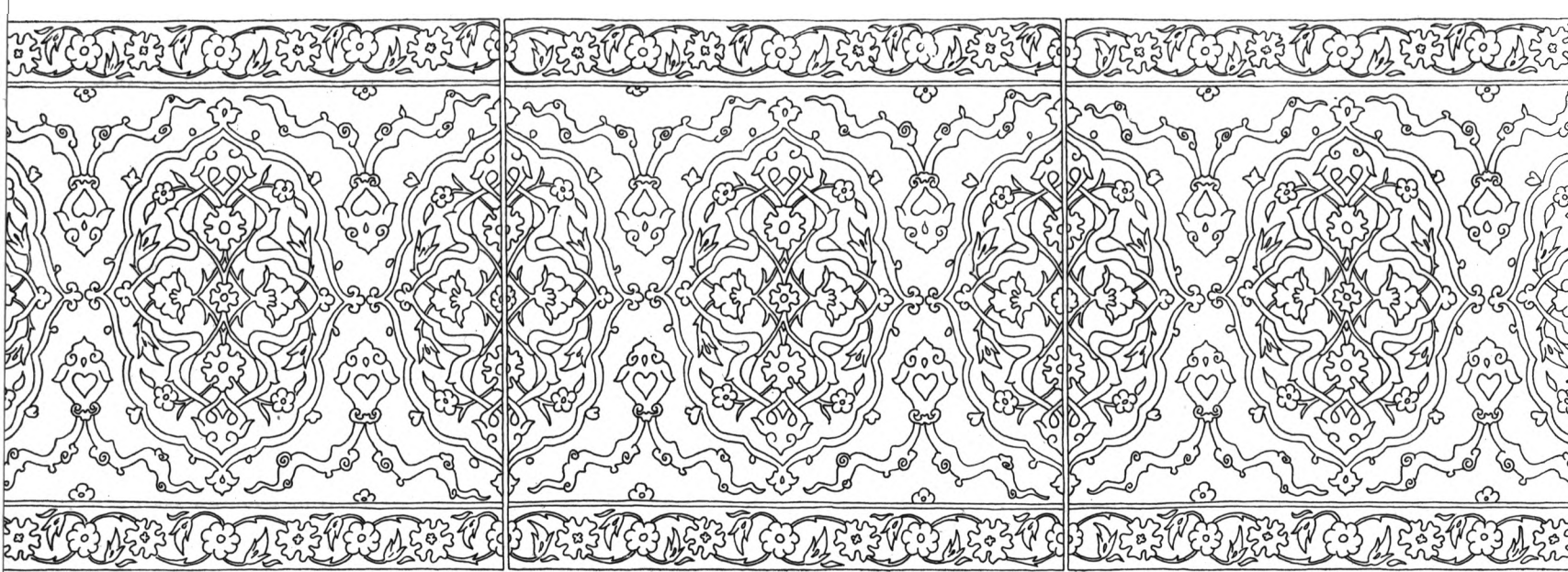

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Све ове просторно-хронолошке околности, наведене аналогије, као и сам цртеж данас видљивих представа воћака са плодовима, наводе на закључак да су и у Мостару оне првобитно биле насликане у другој половини XVI или почетком XVII века, а да су касније, приликом неке од накнадних „освежавајућих" интервенција, по старим контурама само сировијим колоритом механички пресликане.

На крају, и необична кружна ограда сликана у тамбуру мостарске џамије, са стубићима који имају базе и капителе, а иза које се правилно ређају ситније палме и крошњасто растиње, није ништа друго до представа мермерне ограде раја — transenna marmorea. Она је такође била врло стар мотив, који, како је то Л. Марковић показао, вуче своје порекло још од римског паганског ограђеног парка, где је ограда приказана у првом плану представљала границу што дели онај свет од овога [56]. Тако тематска повезаност сликарства овог дела куполе са представама рајског воћа у доњем делу поткуполног простора постаје очигледна. Она разбија и последњу сумњу да сликана зидна декорација Карађозбегове џамије у Мостару, са првобитним калиграфским цитатима у средњој зидној зони [57] (сл. 62), не представља једну добру смишљену и чврсто повезану целину.

[56] Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар V—VI, Београд 1955, 53—72; Исти, *Ограда на сликама раја у катакомбама Рима и ранохришћанским гробницама у Печују и Нишу*, Старинар IX—X, Београд 1959, 215; Исти, *Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 14—15.

[57] У османској уметности управо средином овог, XVI века, устаљено се иконографски распоред калиграфских натписа по џамијама. Он је обухватио имена Алаха, његовог пророка Мухамеда и првих шест имама (која у октогоналној џамији обично згодно испуњавају осам пандантифа) као и 112. суру Корана (текст *„Бог је један"*), која се најчешће јавља концепована у кругу са обе стране михраба. (В.: W. B. Denny, *The Ceramics of the Mosque of Rüstem Pasha and the Environment of Change*, New York — London 1977, 229).

ЗАКЉУЧАК

Исламска монументална уметност XVI века на југословенском тлу настајала је у доба највећег успона и просперитета Османског царства и та је чињеница од велике важности за обим, вредности и каснији развој ове уметности у нашим крајевима. Друга половина овог столећа представљала је релативно најмирније раздобље турске владавине на овом подручју, са већ сређенијим привредним животом и великим материјалним добрима која су турским провинцијским функционерима доносила даља ратовања у Панонији и на северозападу. У то време су војни, политички и привредни интереси османске државе налагали да се ова ратовима пустошена подручја оживе, привредно подигну и претворе у мирну и стабилну позадину, неопходну за даљу експанзију, па њене власти настоје да ту развију сигурна насеља градског типа. То је омогућило да овде дође до наглог развоја нове, турске културе, а посебно исламске градитељске и уметничке делатности. Турцима је одговарало да у почетним деценијама своје владавине, путем делимичног или потпуног ослобађања рајинског градског становништва од пореских намета, стимулишу и убрзавају ширење онаквог профила града какав је одговарао једној исламској држави, чији је владар истовремено био халифа целог исламског света. Тако је у овом периоду, поред других значајних компонената, стара исламска установа вакуфа добила најважнију улогу у даљем развоју затечених и оснивању нових градских насеља. У њима ће на вакуфској основи бити подигнути многобројни и разноврсни задужбински објекти, од којих су неки касније служили само за потребе муслиманског становништва, а други опет, користили потребама свих, без обзира на верску и националну припадност.

У хронолошким и историјско-уметничким релацијама доба XVI века делимично се поклапало са дуготрајним везировањем Мехмед-паше Соколовића у Цариграду и деловањем низа његових земљака на провинцијским положајима европског дела тадашње Турске. Оно се највећим делом подударало и са најзначајнијим периодом такозване турске уметничке ренесансе и радом њеног најизразитијег представника Коџа Мимар Синана. Његове плодне деценије рада на развијању разноврсних типова монументалних куполних грађевина и оплемењавању њихових ентеријера специфичном пластичном и сликаном декорацијом имале су велики утицај на османску провинцијалну уметност Балкана, па и ону на нашем тлу. Сам Синан је Мехмед-паши Соколовићу, поред две изванредне џамије у Цариграду пројектовао и низ других задужбина по Тракији и Малој Азији, а на нашем тлу, осим постојећег моста и других објеката у Вишеграду, још и џамију, сарај и пратеће објекте у Соколовићевом родном селу. Касније Синан ради задужбине и за друге Соколовиће, пре свега џамију за будимског беглербега Мустафу Соколовића, а вероватно да најпоузданијег сарадника из свог мајсторског атеља истовремено упућује да у Бања Луци изведе џамију и друга здања за Ферхад-бега Соколовића. Та, висока линија уметничког деловања, која је зачета у Цариграду, продужила се на овом тлу и касније, снажно се рефлек-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

тујући у монументалним здањима истакнутих задужбинара све до последњих година XVI века.

Поред колонизованих Турака, међу оснивачима нових задужбинских објеката било је ктитора који су потицали из разних народа: исламизованих Грка, Арбанаса, Мађара и, наравно, значајног дела људи јужнословенског порекла. Чланови многих наших разгранатих родова, као што су били Опуковићи, Соколовићи, Вуковићи-Десисалићи, Бољанићи, Продовићи и други, примајући ислам, овде су почели деловати у оквиру нове, оријенталне културе, па њихова градитељска активност на подизању многобројних задужбина, најгушће концентрисаних у Подрињу и Полимљу, за нас имају посебан значај као једна врста позних и занимљивих завичајних задужбина.

Као што су Турци још у XV веку овде пренели своја већ дефинисана и зрела решења за нову врсту куполне богомоље, па и друга, типично оријентална здања — медресу, амам, безистан, каравансарај и др., тако исто су и током целог XVI века Цариград и други значајни турски уметнички центри представљали извориште нових уметничких концепција. То потврђују не само типови куполних џамија, који су утврђени међу очуваним споменицима на југословенском тлу, већ и чињеница да су у њиховој архитектонској композицији коришћена за оно доба савремена, нова решења. Наиме, док су просторна решења каравансараја, безистана и амама овде обично понављала знатно старије османске концепције, дотле су за куполне џамије, уз ретке изузетке, коришћена нова, у тим годинама актуелна решења, која су скоро истовремено или само деценију раније настајала у неимарским радионицама престонице. Ова занимљива појава може се објаснити не само свешћу поручиоца да престоница располаже највећим бројем врсних градитеља, већ свакако још живом свешћу о богатим уметничким традицијама старог царског града, те метрополе средњевековног света, која је још од њеног оснивача, Константина Великог, Европи увек давала најпознатије прототипове за најзначајнија задужбинска здања. Те снажне византијске традиције прожимале су уметничко стварање, посебно на пољу архитектуре, у турском Истанбулу још током свих деценија XVI века, снажно утичући на даљи развој османске архитектуре у овом граду, а затим, преко њега, и на уметничко деловање у провинцијалним областима великог Османског царства.

Код нас до данас није извођена типолошка класификација појединих врста ове архитектуре, која би у оквирима једне исте врсте пратила типолошке разлике и порекло, појаву и устаљивање одређених просторних и конструктивних решења. Сада су код најмаркантнијих репрезентаната исламске монументалне архитектуре на овом тлу — куполних џамија — поуздано издвојена четири основна типа ове врсте монументалних задужбина.

Најраспрострањенији тип је у XVI веку био тип стандардне једнопросторне куполне џамије са тремом наткривеним трима куполицама и са једним минаретом приснљеним уз централни кубус. Ово решење се подједнако користило у Македонији као и на тлу старе Херцеговине, у Босни као и у Србији, и може се рећи да скоро није било вароши или варошице у којој се током XVI века није подигла бар једна овако конципована џамија.

Засебну, далеко малобројнију али ништа мање занимљиву групу једнопросторних куполних џамија, чини тип џамија које су изведене у Нишу, Новом Пазару, Скопљу и Мажићима код Старог Трга, код којих је трем решен само са две куполице. Ту не само да је у односу на подужну симетралу грађевине улазни портал померен на леву страну, а на чеони зид трема додана још по једна ниша помоћног михраба, него се и разликом у нивоу тла, са посебно издигнутом софом, издвајала десна половина трема, која је такође била планирана за потребе молитве. Овај занимљив тип џамије са двотравејним тремом, који своје директне аналогије има у старијим споменицима Једрена и Мале Азије, код нас се јавља само у источним и јужним деловима земље, тј. у Македонији и Србији, док га у другим крајевима у овом столећу, као ни раније или касније, уопште не срећемо.

Трећем типу џамија, који се у XVI веку може издвојити међу исламским задужбинама ове врсте, припадају вишепросторне куполне џамије са развијеном и разуђеном основом. Оне су биле најрепрезентативније грађене, а подизали су их обично турски провинцијски функционери највишег ранга. Разлике између ових грађевина и џамија стандардног типа овде се нису толико огледале у решењу самог молитвеног кубуса, колико у општој композиционој структури,која је ту обухватала и придодане бочне анексе, понегде наглашен и истурен михрабски простор, као и полукуполу изнад њега. Од очуваних споменика томе типу овде данас припадају само још три здања: Јахја-пашина џамија у Скопљу, Гази Хусревбегова задужбина у Сарајеву и џамија Ферхад-бега Соколовића у Бања Луци. Прва два споменика првобитно су била подигнута као вишефункционална завијска здања, чији су бочни простори били намењени за добротворне странопријемнице, док је трећи представљао само изразито велику и репрезентативно грађену варошку богомољу.

Последњу типолошку групу куполних џамија коју смо на нашем тлу издвојили, чине само два невелика здања, код којих куполе на особен начин почивају на хексагоналној и октогоналној бази. Та два решења, која је у османску архитектуру увео у већ поодмаклим годинама свога стваралаштва искусни Мимар Синан, пренета су врло брзо и на наше тло, па их овде срећемо са хексагоналном базом у малом селу Рогову код Призрена, а са октогоналном на Хадум џамији у Баковици. Оба решења су само овде, већ према могућностима и хијерархијском рангу њихових оснивача, изведена у знатно сажетијем и скромнијем облику.

Међу наведеним типовима куполних џамија не јавља се ни један који би био непознат оновременој архитектури

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

џамија матичне земље. Сви они су углавном поникли у Цариграду, ређе Једрену или Бруси, одакле су преношени како у друге земље Балканског полуострва — Грчку, Бугарску, Мађарску — тако и у наше крајеве.

Слично просторном решавању, архитектура куполних џамија XVI века на овом тлу показивала је и у погледу примењених материјала, технике грађења и конструкција велику сродност, а најчешће и потпуну истоветност са грађевинским конструкцијама које су примењиване код ове врсте здања у европском делу Турске и у Малој Азији. И овде су основну зидну грађу представљали камен и опека. Само, док су фасаде џамија у Македонији и Србији скоро увек узвођене старинском византијском техником живописног постављања наизменичних редова камена и опеке, па и насатично убациваним опекама између клесанаца, дотле су џамије у Босни и Херцеговини биле грађене без вишебојне технике зидања, са искључиво каменом обрађеним фасадама. Ова уметност, понајчешће османска по облицима, а приморска по извођењу, добила је у Босни током времена карактер извесног регионалног обележја. Ту су фасаде понекад бивале од самог подизања грађевине прекриване слојем малтера и затим кречене. Међутим, у конструкцији куполе у свим нашим крајевима коришћени су као прелазно решење чешће тромпе но пандантифи, а само у једном случају — код Татар Синан-бегове џамије у Куманову — и тзв. фриз турских троуглова. Саме куполе су, у односу на укупну висину џамије, биле релативно ниске, понекад са плитким калотама, али су увек имале далеко већи пречник од купола наших старијих, средњовековних задужбина.

У последњим деценијама XVI века на тлу Босне и Херцеговине јавила су се и нека, чисто локална решења, настала симбиозом са извесним средњовековним облицима. Тако је на тлу старе Херцеговине, у Билећи, Мостару, околини Невесиња и Стоца, почела да се гради, поред куполних, и серија мањих џамија са четвороводним кровом, код којих је, под утицајем локалних градитељских традиција, минарет добио облик архаичних кула-звоника, квадратног хоризонталног пресека. Међутим, домаће традиције са изворним елементима у највећој мери су се истицале у архитектури оних једноставних сеоских џамија које су извођене дрвеним материјалом. У шумовитим деловима централне и северне Босне, затим у Плаву, Гусињу и Рожају, по угледу на цркве-брвнаре подизане су у духу фолклорног неимарства, вероватно већ од првих деценија XVII века, сасвим атипичне и врло поједностављене џамије-брвнаре. Мада рађене слабијим, трошним материјалом, без куполе и разуме се без обележја монументалности, све оне данас добро илуструју како су се крајем XVI и почетком XVII века почели да пробијају и неки аутохтони елементи, који су у исламску архитектуру овог тла уносили старе облике, стара конструктивна решења и народно градитељско искуство.

Декоративна пластика је најчешће извођена у камену, ређе штуку и мермеру, испуњавајући на спољашности грађевина површине минарета, капитела и база стубова, помоћних михраба, портала, прозора, шадрвана, а у унутрашњости је у виду плиткорељефне орнаментике красила камени мобилијар — михраб, минбер и махвил. Као и архитектура куполних џамија и декоративна пластика XVI века у нашим крајевима развијала се и мењала напоредо са стилским променама које су карактерисале и већину других споменика османске монументалне уметности на Балканском полуострву. Слично најстаријим исламским грађевинама насталим у оним нашим јужним крајевима који су под османску власт потпали још у последњим деценијама XIV и почетним деценијама XV века, када је у турској уметности доминирао бурсански стил, а оне биле обележене овим стилским изразом, и у првим деценијама XVI столећа, када је у османској уметности раноцариградски стил био већ при крају, у нашим областима декоративна пластика носи све његове одлике, са мањом применом и плићим резањем у материјалу. То је видљиво како на споменицима у Македонији тако и у Србији, Босни и Херцеговини. Када је, затим, средином XVI века овде потпуно овладао најрепрезентативнији, класични стил, подижу се у крајевима које су Турци заузели после пада Београда као и у онима који су и пре тога били у њиховим рукама, многобројне џамије у духу овог стилског израза. Тада је декоративна пластика постала бујнија и обилније се примењивала, сагласно разиграној декоративности на раскошним споменицима Синанових уметничких концепција. Најзад, уочљиво је да је у последњим деценијама овог столећа наново дошло до извесне пуристичке редукције, која је у декорацији одбацивала сваки непотребни детаљ, исто као и у престоничкој уметности тих година.

Континуирана повезаност исламске монументалне уметности на нашем тлу са турским стилским фазама престонице и других уметничких центара не изненађује ако се има на уму да су најзначајнија од ових здања код нас конциповали и изводили неимари васпитавани у турском Цариграду. Сада је извесно да је Гази Хусревбегову џамију у Сарајеву пројектовао Ајем Есир Али — Синанов претходник, Алаца џамију у Фочи Рамадан-ага — Синанов савременик и заступник на овом терену, Соколовићев мост у Вишеграду сам Синан, Стару ћуприју у Мостару Хајредин — Синанов васпитаник и млађи сарадник, коме је, изгледа, и Бошњанић поверио изградњу своје џамије у Пљевљима, док је теренски извођач Соколовићеве Ферхадије џамије у Бања Луци свакако био Синанов најпоузданији ученик. Према подацима Дубровачког архива може се закључити да је међу ангажованим домаћим мајсторима-извођачима увек највише било Дубровчана или у њиховом граду обучених мајстора. Традиционално везани за босанско-херцеговачке грађевинске кампање као и за области широм Посавља и Подунавља, они су, поред рада на хришћанским задужбинама, укључили се током XV и XVI века у извођење и опремање исламских здања. Њихове дружине су овладале конструктивним и стилским елементима османске монументалне уметности, али је у њиховом раду понекад могло доћи до одступања од ових нових стилских карактеристика и местимичног скромног

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

уношења за исламску уметност неуобичајеног западноевропског, односно медитеранског начина обликовања. Па ипак, особена појава готско-ренесансних елемената у декоративној пластици мостарске џамије Несух-аге Вучјаковића представљала је редак пример, који излази изван оквира уобичајеног стилског развоја. Вешти дубровачки мајстори временом су постали добри познаваоци стилских карактеристика османске уметности, и, у случајевима када су их за извођење и украшавање својих куполних задужбина оснивачи ангажовали, знали су свој рад на исламским грађевинама да подреде њеном духу и траженом декоративном репертоару.

Бојена зидна декорација претежно биљног или цветног карактера, ретко допуњавана једноставним ведутама Меке, Медине или Цариграда, а чешће калиграфски стилизованим именима првих халифа и најзначајнијим коранским цитатима, прекривала је у XVI веку не само зидове и сводне партије џамија, већ и амама, текија, па и намесничких сараја. Показало се да је оваква декорација красила унутрашњост и трем знатног броја куполних џамија, што је изменило и допунило наше досадашње представе о обиму ове врсте уметничког деловања. Данас се о броју тако украшених споменика пре може закључивати на основу историјских помена но до сада откривених целина или фрагментарних остатака на терену, али је, судећи према подацима које су нам оставили путописци и хроничари, извесно да још многи, касније нанесени слојеви малтера или кречног премаза скривају неке примере оваквог сликарства. Сада се оно може видети на зидовима џамија XVI века у Фочи, Битољу, Сарајеву, Ливну и Мостару.

Изузев Битоља, где се на Јени џамији очувао усамљен пример упадљиво вредне фајансне декорације изничког порекла, која арабескном бордуром уоквирује портал и прекрива површину са ктиторским натписом, на другим местима су трошан сликарски материјал технике al secco, неумитни зуб времена, као и нехат људи допринели да и сада познати примери до нас допру углавном у оштећеном стању. Упркос томе, сада је очигледно да је у XVI веку ово сликарство извођено по одређеним схемама и већ устаљеном распореду: више и богатије су декорисане оне партије задужбине које су биле више везане за сам култ. У ентеријеру је то пре свега била сама купола са обично великом сликаном розетом, испод ње површине угаоних пандантифа или тромпи, а затим су се наглашено истицале површине зида кибле, око михрабске нише, да би у најдоњој зони осталих зидова украшаване биле површине између прозора. Споља, у трему, најлепшу декорацију носи чеони зид џамије, где се понекад, лево и десно од портала раскошно сликају помоћни михраби. У вези са репертоаром приказиваних мотива може се са сигурношћу закључити да сликана цветна орнаментика и нарочито појава целих стабала воћака са плодовима по зидовима џамија, не представљају случајно одабране и из фолклорног репертоара преузете мотиве, већ да њихова иконографија има дубљи смисао који, обухватајући и једне и друге, представља ликовну транспозицију оних коранских дело-ва који дочаравају старо исламско поимање рајског пејзажа.

Иако се у овој грани исламске уметности на нашем тлу за сада не може онако поуздано као у архитектури и њеној каменој пластици пратити стилски развој, могуће је установити да су у очуваној сликаној декорацији XVI века била доминантна два паралелна стилска тока. Један, оријентисан на изразиту стилизацију ситних и густо разастртих флоралних елемената, који су се исказивали кроз минуциозну перфекцију, ритам и хармонију — као у случају руми и хатаји орнаментике фочанске Алаџе и сарајевске Ферхадије џамије — и, други, који се више ослањала на реалистичко или чак натуралистичко приказивање крупније вегетације, па и целих стабала — као код првобитног сликарства Карађозбегове џамије у Мостару. Ова обадва стилска израза поникла су, у суштини, у дворским атељеима сликара-накаша, који су их развијали како и припремању картона за декорисање зидова султанских и везирских сараја, џамија, турбета, амама и других здања, тако и на познатим нацртима за изничке фајансне плочице и брусански текстил.

Османска монументална уметност, као и уметничко занатство, налазила се у XVI веку на врху уметничког стваралаштва исламског света. Империјална по свом карактеру и изразито градска по духу, уметност овог строго централизованог Царства својим развијеним ликовним изразом суверено је доминирала исламском уметношћу свих његових делова. Као што су тадашње османске џамије у Коњи, Дамаску и Каиру господариле небом ових градова, а не зграде изграђене по локалној традицији, тако је и на југословенском тлу у ово време била потпуна предоминација уметничких концепција зачетих у престоници или другим, старијим центрима турске културе. Етапе развоја османске монументалне уметности, која од 1501. па до краја Синановог уметничког деловања представља варијације на тему импресивне свечаности и моћи, праћене су и подражаване по градовима целог Балканског полуострва. Тако су и исламска куполна здања која су као своје задужбине у овом столећу подизали често у нашим крајевима, односно свом завичају, представници нове власти — паше, бегови, аге и други званичници, знатно ређе домаћи трговци и занатлије, својим високим просторним и конструктивним одликама и чистим стилским обележјима у каменој пластици и зидном сликарству, имала да буду достојан тумач нове, турско-исламске идеологије у новоосвојеним подручјима и да својим монументалним изгледом засене оно што је у овом делу јужне Европе било раније стварано. Та, репрезентативна уметност, на широком пространству Балканског полуострва, од Солуна, Једрена и Софије до Темишвара, Будима и Бања Луке, највећим делом је извођена са подједнаким одликама. То логично објашњавају не само исте личности оснивача и заслужних ктитора, који су често знали и на овом тлу али и у другим балканским земљама подизати своје задужбине, већ и владајуће стилске школе и на престоничким узорима васпитавани мајстори, који су својим број-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ним делима утискивали печат истоветних основних карактеристика. Уколико су се неке разлике и јављале, оне су се више испољавале у димензијама, техници зидања, секундарној пластици и неким мотивима истовремено или накнадно изведеног зидног сликарства, но у просторној концепцији, конструктивним решењима или општим уметничким одликама. Високе уметничке вредности исламске монументалне уметности у овом цветном периоду допринеле су, најзад, да се она делимице одрази и у хришћанској уметности на Балкану. Као и код неких грчких, бугарских и румунских споменика тако се и код нас извесним, но у односу на цео турски период у овом столећу најинтензивнијим утицајима, она местимично одразила у архитектури и оновременој примењеној уметности. Иако у архитектури претежније само у домену декоративних елемената но конструктивних решења, а у уметничким занатима чешће у орнаменталним мотивима но општим композиционим схемама, представљало је то занимљив и свакако последњи оријентални талас који је допро до српске уметности касног средњег века.

ПРИЛОГ

Вакуфнаме XVI века

Вакуфнаме, од којих се четири доносе у овом прилогу, садрже многобројне и разноврсне податке о задужбинском здању, његовом обиму, пратећим објектима, начину функционисања и одржавања, броју службеника који ће га опслуживати и њиховом односу према постављеним дужностима. Но, оне не садрже само бројне податке о основном предмету задужбинског деловања — џамији, месџиду, мусали, текији, медреси, мектебу, библиотеци и др. — већ и о другим задужбинаревим грађевинама лукративне природе, које су доносиле приходе за издржавање оних првих (као безистан, хан, амам, занатска радионица, дућан итд.), као и о земљишним добрима и новцу које је оснивач уносио у вакуф из истих разлога. Тако се у четвртој овде приложеној вакуфнами, из 1550. године, говори о изградњи и познатог Куршумли хана у Скопљу. Међутим, вакуфнаме говоре и о самим местима у којима су ова здања подизана, њиховом формирању и развоју, насељавању, стварању нових стамбених четврти, концентрисању разних занатлија и трговаца, броју и мрежи њихових дућана. Понекад у њима налазимо занимљиве податке о градским улицама и некадашњим трговима, податке корисне за праћење урбаног развоја и уопште историјску топографију одређеног насеља, околних села и других локалитета, где је најчешће оснивач задужбине располагао земљиштем. На тај начин вакуфнаме посредно осветљавају и економске прилике и социјалне и правне односе у старом муслиманском друштву. Најзад, оне не ретко пружају драгоцене податке и о самом оснивачу, његовим потомцима и завештању који они имају да спроведу у дело, често и на градитељском плану после његове смрти, завештању које је обично преко наследних функција могло да им обезбеди доживотну егзистенцију.

По својој композицији вакуфнаме су занимљиве као документи јер су се разликовале од европских задужбинских повеља, премда није искључено да су, са правног аспекта, и на њих могли делимично утицати стари, рановизантијски задужбински документи.

Овим малим избором исламских задужбинских повеља са нашег тла, обухваћене су само неке од оних вакуфнама које су до данас публиковане а односе се пре свега на куполне, па онда и друге задужбинске објекте, изузев последње, која се односи на оснивање целе једне варошице. Због уобичајеног понављања извесних општих места, као што су њихове овере, уводне и завршне партије, са именима сведока присутних код легализације, она су овде изостављена. Исто тако изостављене су и све напомене са критичким коментарима преводиоца о поменутим личностима, хронолошким подацима, идентификацији или убицирању објеката, тумачењу наведених дела итд., да би се добио што бољи увид у сам изворни текст сваке вакуфнаме.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ВАКУФНАМА ИСХАК ЧЕЛЕБИЈЕ ЗА ЊЕГОВЕ ЗАДУЖБИНЕ У БИТОЉУ, писана у Битољу 1508.

Превод: Х. Калеши (Приштина, 1972)

„...Хвала Алаху чије је постојање неопходно; од њега потиче дарежљивост и великодушност. Јасно је ономе који бистро размишља и који је паметан, и исправно је за онога који је савршено оштроуман и покајник да је овај ништавни свет кућа искушења и зала и пребивалиште патњи и пролажења, место кроз које се пролази, а не место сталног боравка; кућа штете и бегства, а не кућа радости и стабилности, мајка која доји своје дете отровним млеком. Онај који заволи овај свет постаје омражен на оба обитавалишта и уцвељен на оба света. Трпеза његових јела је прашина, а поток његових пића фатаморгана. Његов бол је вечан, а његова болест стална. Његова вредност је ништавна, а његова почаст мала. Онај који је паметан не заноси се његовим сластима помешаним отровом, нити окреће зеницу свога ока ка његовим радостима, које су увек праћене бригама. Благо ономе ко од њега далеко бежи и не враћа се да у њему стално станује и обитује, већ се труди да на овом свету узме опскрбу за други свет, јер је истину други свет пречи од овог. А човеково је само оно што сам стекне, његов ће се труд свакако видети. Заиста онај кога је Алах упутио, посматра овај свет критичким оком и правилно оцењује, онај кога је он (Алах) својом љубави испунио извршио је припреме за улазак у суседство Алаха, највишег владара, заједно са оним којима је Алах доделио доброчинства: с пророцима, чврстим верницима, богобојажљивим, шехидима, доброчинитељима, побожним људима и чистим.

Један из групе оних које је Алах обасуо својом љубави и задовољством и један из скупине оних чији је положај и степен он (Алах) хтео да уздигне, чије је очи он учинио да виде савршеном светлошћу истинитости и учинио га да се он држи за чврсту ручицу, онај кога је узвишени Алах учинио местом нада и извором среће и дао му одлична својства и крај, је онај који је уздигао стубове добрих дела, учврстилац грађевине доброчинства, онај који је украсио ослонце белог шеријата, онај који је улепшао места скупова тариката и место где се доносе судске одлуке, онај који уједињује принципе и шеријатске кодексе, онај који уклађује разне гране на путевима тариката, најплеменитији међу племенитим и славним, најучењи међу великим учењацима, наш мула Исхак Челеби, син Иса Факиха, кадија у граду Солуну, — нека буде сачуван од пропасти! Када су изричити текстови узбудили његов племенити слух и када су у његовом уху одјекнули веродостојни хадиси као што су нпр. његове Алахове узвишене речи: „Алахове месиде гради онај који верује у Алаха у судњи дан — ајет, и нпр. његове (Мухамедове) речи нека га Алах благослови и спасе: „Ко сагради месџид у име Алаха, Алах ће му саградити кућу у рају". И његове речи — нека га Алах благослови и спасе!: „Кад умре човек престаје (му тећи награда) од сваког његовог дела сем од ово троје: Добро дете које се за његово добро моли, наука којом се користе (људи) и милостиња, а и на друге објављене ајете о предностима милосрђа, и приспеле хадисе о наградама за добро дело — његова одлука је постала чврста, а његова жељена мисао одлучна да сагради месџид — џамију у граду Битољу — нека га сачува владар-творац! чије је међе сувишно описивати због славе која припада њеном власнику. И он је њу (џамију) уредио и саградио и учинио је богомољом узвишеног Алаха и кућом (посвећеном) њему, и храмом за његове вернике у коме ће клањати пет молитви и џуму, уз дозволу Султана Бајазита, сина Султана Мехмеда, сина Мурата Хана, нека Алах осветли његов доказ на дан мерења и нека Алах учини да он и људи живе заједно. Он им је дозволио да у њу улазе и клањају прописане молитве, сунете и нафиле и да читају Кур'ан. Па је скупина муслимана ушла у њу, после његове дозволе, и клањала прописане молитве и џуму са езаном и икаметом у присуству горепоменутог муле и наведеног добротвора.

Он је завештао ову џамију из његовог правог иметка и чистих мулковних поседа када је био здравог тела и савршене памети, и одрекао се свог поседовања над свим што је у њој (џамији) и на њој. Тако је она већ постала божја кућа и мусала за његове робове, тако да овај завешталац нема ни власти нити права над њом, нити пак неко други међу људима.

Затим је поменути добротвор — нека Алах испуни његова прса светлошћу! зажелео искреном, чврстом жељом и одлучио јасном намером и одговарајућом замисли да изгради медресу спојену са двориштем поменуте џамије — нека је Алах одржи у добром стању све до дана васкрснућа! — која ће бити ограђена и која ће се састојати од десет сграђених соба, да би у њима становали ученици који ће учити од мудериса поменуте медресе. Они ће од њега учити метафизику и изучавати традиционалне науке. И он је поставио као услов да мудерис у њој буде његов најбољи син који је најспособнији за предавања.

И изразио је, такође, жељу да сагради завију припојену поменутој медреси, која ће бити ограђена и обухватити две сграђене куће да би у њима становали путници намерници, а између њих ће бити једна стазица која ће их везивати, а такође кухињу, килер (остава), трпезарију, шталу и клозет — све повезане са двема поменутим кућама.

Такође је изразио жељу да сагради школу (мектеб), близу поменуте џамије у којој ће се поучавати деца величанственом Кур'ану, а према условима који ће бити споменути.

Па је издвојио из свог истинског иметка, према принципима шеријата и издвојио из свог чистог иметка, у сагласности са основним начелима и гранама шеријата, 20.000 дирхема за изградњу поменуте завије са шталом, и 2.000 дирхема за изградњу мектаба и увакуфио их је јасним, изричитим увакуфљењем и завештао их видним, добровољним, задовољавајућим завештањем и предао их доле назначеном мутевелији.

Поменути добротвор је увакуфио за мудериса поменуте часне медресе своје цењене књиге: *Tafsir* од *Qadi Baydawija* написан у четири свеске, *Tafsir Abul-Lajtha* написан у четири свеске, *Tafsir* на турском у две свеске Tafsir на персијском, *Fatawa al-Bazzazya*, књига *Wiqaya ar-riwaya* са коментаром, *Sadr aš-Šari-a*, књигу *Wiqaya ar-rawiya*, свака од њих написана је у једној свесци, *Fatawa al-Qadi al-khaniya* повезана у две свеске, књигу *Šarh al-hidaya* названа *'Inaya* у два тома, књигу *Gami'al fusulain* у једној свесци, књигу *Magma'al-fatawa* такође у једној свесци, књигу *Fatawa al Wagiz* повезана у једној свесци, књигу *Khulasa al-fatawa* написана у два тома, књигу *al-Hawi* у једној свесци, књигу *al-Qunya*, књигу *Muštamil al-akham*, књигу *Sahih* од Бухарија, у шест томова, књигу *Luga ar-ramuz*, књигу *at-Targama fi al-lugu* — свака од њих у једном тому.

Горепоменути завештаљац је, такође, увакуфио два часна мусхафа, од којих је један на рахли, а други са његове леве стране, на другој рахли, да би њих читали посетиоци који улазе у поменуту џамију.

И увакуфио је свој мусхаф који је стављен на постоље у часној џамији, да се чита према условима, који ће се ниже поменути. И увакуфио је такође, џузове два Кур'ана да би из њих читали они који долазе и улазе (у џамију) петком. И поставио је услов да се поменути мусхафи не износе из часне џамије.

Поменути добротвор увакуфио је и своје коначиште које се налази у граду Битољу близу наведене часне џамије, за

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

хатиба и имама, које се граничи са мулком Мустафе сина Абд (улах) ас-Сабинија, са западне стране, и мулком Güzel, кћери Ибн Арапа, са северне стране, као и јавним путем са двеју других страна.

Пошто је поменути добротвор хтео да поменута џамија, наведена медреса, завија и назначени мектеб, трају и остану после њега у исправном стању, увакуфио је, у добротворне сврхе посветио и као милостињу дао од његовог правог иметка и најбоље зараде, док је био жив и здрав, оно што му припада, што је његово мулковно власништво, што је у његовим рукама и што он притежава (фасаруф) све до објављивања овог његовог увакуфљења и то:

Све његове дућане и просторије које се налазе у граду у коме је изграђена џамија, а чији број износи сто пет дућана и четири просторије. Двадесет и један од ових дућана ограничен је јавним путем са двеју страна — западне и северне, и иметком Пири-ан-На'ала са источне стране, и дућанима које је увакуфио покојни Касим Челеби, тринаест од ових дућана ограничени су јавним путем, и то с јужне и западне стране, и иметком Хасана Мимара са источне стране, и вакуфом поменутог добротвора са северне стране; четири од њих повезана су са четири поменуте просторије и спојена са њима у границама; они се граниче јавним путем са северне стране, мулком Насух бега, са источне стране, мулком Адије ел-Каба, са јужне стране, и вакуфима поменутог Касима Челебија, са западне стране; границе двеју од њих су јавни пут јужно, имање Худадад, северно, вакуф покојног Синан Челебија, источно, и мулк Алије, сина Ине бега, западно; један од њих је омеђен мулком Џафера Хоџе, са једне стране и јавним путем са осталих страна; два од њих су омеђени јавним путем, са јужне стране и вакуфима Мухамеда ел-Сукалија, са источне стране, и мулковима Синана Челебија; дванаест од њих су омеђени ханом Чауш бега, са западне стране, јавним путем, са трију осталих страна; границе пет њих су: вакуфи Хусејн Аге, источно, јавни пут, северно, вакуфи покојног Мехмед бега, западно, и текућа река, јужно границе петнаест од њих (дућана) су двориште поменуте џамије, са западне стране и јавни пут, са осталих трију страна; границе десет од њих су јавни пут, са источне стране, текућа река, са западне стране и вакуфи Хусејн аге, са двеју страна; шест од њих су ограничени са два дућана Синана Челебија, са једне стране, јавним путем, са осталих двеју страна; шест од њих су ограничени са два дућана Синана Челебија, са једне стране, јавним путем, са осталих страна; четири од њих се граниче: са источне стране мулковима покојног Давуд паше, са северне стране вакуфима покојног Хаџи Балбана и јавним путем са двеју страна; седам од њих који се налазе, на месту хана покојног Иса Факиха, омеђени су јавним путем са две стране и вакуфима Пирна сина Хаџи Шахина са две стране; један од њих у чаршији Табака омеђен је дућаном Иљаса Табака, са једне стране, и јавним путем, са осталих страна; два од њих, који се налазе близу моста покојног Чауш бега, омеђени су мулком Ине бега камилара, са једне стране, водом која тече ка воденицама, са друге стране, и јавним путем, са две стране.

Поменути добротвор — нека га Алах сачува у задовољству и радости — увакуфио је, такође 300.000 здравих нових дирхема и издвојио их из свог истинског иметка према захтевима шеријата и оних који су одговорни за правду и доносе одлуке и издвојио их из свог чистог мулка на начин који људи од закона и судије сматрају прихватљивим и уобичајеним и предао их у целости мутевлији који је поменуту у додатку докумената (онако како захтевају) тумачи белог шериата, и поставио је као услов да поменути мутевелија даје назначену суму богаташима у заштићеном граду Битољу, који станују у кући манифактуриста, названој Безазистан, под условом да убира на њих од десет дирхема један дирхем (интереса) имајући на уму на шеријату заснивану манипулацију и достојну гаранцију, тако да се ништа не изгуби од горе назначене суме. У супротном, преступ пада на горе наведеног мутевлију, и он заслужује смењивање. А ако се нађе мулк, који ће користити и одговарати вакфији, дужност је наведеног мутевлије да замени поменуте дирхеме са назначеним мулком.

Исто тако добротвор је увакуфио воденицу са два витла која се налази у селу Лесковче, које припада Битољу. Она је омеђена комадом необрађене земље испод воденице Шехзаде, кћери Али Бега, и путем који води у село Лесковче, јавним путем и празном земљом.

Поменути добротвор је завештао и воденицу са два витла, познату као „Ајдинова воденица", која се налази између села Дубка и заштићеног Битоља — са свим границама и целокупним правима, чије је међе непотребно одређивати јер је на гласу у свом месту.

Исто тако, поменути добротвор је увакуфио своју воденицу, која му је прешла (у наслеђе) од његовог покојног оца, која има два витла, која се налазе у заштићеном граду Битољу, којој је одређивати међе такође сувишно.

Па је горе наведени добротвор увакуфио две воденице које раде у једној згради код Табака, у поменутом Битољу, са свим границама и целокупним правима.

Поменути добротвор — нека га Алах настани у рај на дан ускрснућа! — увакуфио је такође, своју воденицу са два витла, сграђену у једној згради, која се налази близу Битоља, познату међу људима као воденица „Јаја Баши", са празним земљиштем и плодним тереном јужно од њега.

Горе наведени добротвор увакуфио је и својих осам млинова који раде у једној згради, подигнутој на текућој реци званој „Карасу", усред села Бучин, које припада Прилепу.

Горе поменути добротвор — нека Алах прими његова добра дела! — увакуфио је своју башту пуну плодног дрвећа, која се налази близу поменутог села.

Те је поменути добротвор — нека га Алах учини трајним његову величину и радост! — увакуфио своје конаčиште које се налази у граду Солуну, у махали — »Mescid-i zevce-i Kalkanci«, које има педесет и четири собе и дућана, и то 39 на спрату, а петнаест у приземљу. Оно је ограничено дућанима Али Балија, сина Хаџи Ахмедовог, и вакуфима покојног Ахмед-бега, и мулком Караџе Табака и јавним путем, са свим међама и наметима.

Горе наведени добротвор — нека га Алах надгледа својом милошћу! — увакуфио је цело своје конаčиште које се налази у махали „Месџид Хаџи Мустафе", једној од махала заштићеног Солуна, близу „Султановог хана", а које садржи осам соба на спрату и у приземљу, заједнички бунар за воду, пекару и клозет. Оно је омеђено мулком Пирија, сина Сулејмановог, са двеју страна мулком Худа, сина Хаџи Алијиног, и јавним путем. (То је увакуфио) са свим правцима и целокупним међама.

Наведени добротвор — нека Алах прими његова добра дела! — увакуфио је и цело своје конаčиште које се налази у махали Ајаплаја, једној од махала Солуна, које обухвата многобројне куће и резервоар за воду, (?) пекару, клозет и празну земљу. Оно се граничи јавним путем са двије стране, мулком хришћанина Филипа сина Устахта, ограђеним плацем где се продаје жито, мулком хришћанина Јанија, сина Мазрија и мулком хришћанина Борђа Кутале, са осталих страна. (Све то увакуфио је) са свим међама и оним што иде уз њега, са наметима и свим што му је додато.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Поменути добротвор — нека уздигне Алах његов положај на дан ускрснућа! — увакуфио је и своје коначиште у Солуну — нека је сачуван од опасности! — близу Безазије, које обухвата шеснаест дућана и петнаест магаза испод поменутих дућана, и петнаест просторија из тих дућана, и две пекаре спојене једна са другом. Оно је омеђено вакуфима покојног Муса бега, сина почившег Ахмед бега, са једне стране, мулком Хаџи Мухамеда, сина Хаџи Ахмеда, познатог као Карахаџоглу, са друге стране, и јавним путем, са двеју страна. (Све то увакуфио је) са свим границама и целокупним правима.

Исто тако, поменути добротвор — нека га Алах сачува на високом положају и у радости! — увакуфио је своје коначиште које се налази у махали „Месџиди Балат", једној од махала поменутог заштићеног (Солуна), омеђено мулковима двојице синова Хаџи Давуда Санбусија, са једне стране, мулком жене Пир Ахмеда и мулком Јусуфа, сина Абдулаховог, мануфактуристе, са друге стране, и јавним путем, са двеју других страна. Оно се састоји од четири куће на спрат, на спрату су собе, као и четири приземне зимске куће, бунара за воду, два клозета и две пекаре. (То је увакуфио) са свим принадлежностима и целокупним правима.

Добротвор, мула — нека га сачува Алах, највиши владар! — увакуфио је своја четири дућана који се налазе у поменутом заштићеном (Солуну), ограничених вакуфима поменутог добротвора, с једне стране, житним трагом, са друге стране, мулком Борђа Кутале, хришћанина, и мулком хришћанске Исколарове жене, са свим оним што им припада и свим оним што иде уз њих.

Када је поменути добротвор завршио увакуфљење џамије, медресе, завије и школе, одредио је, од прихода вакуфа: за надзор и њихово одржавање сваке године — десет хиљада дирхема, за мутевелију за сваки дан који прође и протекне осам дирхема, за његовог назира — четири дирхема, за мудериса у поменутој медресе — двадесет дирхема, за оне који у њој станују ради стицања знања код поменутог мудериса, сваког дана — десет дирхема.

И одредио је сваком хатибу и имаму, четири дирхема дневно, а тројици хафиза, осим њиховог старешине, свакодневно по њања, доброг узгоја, мустехаба и основе (веровања), да су побожни и да се клоне онога што је забрањено.

А старешини хафиза одредио је сваког дана два дирхема, а тројици хафиза, осим њиховог старешине, свакодневно по три дирхема, с тим да сваки од њих прочита петком на махфилу један ашер из величанственог Кур'ана за душу посланику племенитог Алаха и то благим једноличним певањем, а не неукусним модулацијама.

И одредио је, такође, по један дирхем сваког дана за онога који ће читати из горепоменутог високог мусхафа на предикаоници (курсији) постављеној у поменутој часној џамији за време подневне молитве, под поменутим условима.

Исто тако поменути добротвор — нека му Алах да накнаду за његова доброчинства на дан ускрснућа! — поставио је услов да пет добрих читача прочитају пет дуова из божјег слова свезнајућег владара, у поменутом месецу — џамији за душу најчистијег пророка — нека су њему најсавршенији поздрави! — и то када муслиманска скупина (џема'ат) заврши подневну молитву. Нека се сваком читачу да сваког дана по дирхем.

И одредио је, такође, за сваког муезина три дирхема дневно и поставио као услов да они знају време молитви, да не извијају високим гласом на мунари, већ да позивају на молитву лепим позивом и начином.

И одредио је, такође, по један дирхем сваког дана ономе који ће вршити дужност мујарифа у поменутој џамији, сваког петка, пошто хафизи заврше читање.

Исто тако, одредио је, по дирхем и по дневно свакоме од двојице којима за отварање и затварање врата поменуте џамије, за паљење свећњака и кандила и простирање тепиха, за њено чишћење и метење.

Горе наведени добротвор одредио је и сваког дана по један дирхем за уље и хасуре.

Исто тако одредио је ономе који предаје у поменутом мектебу сваког дана по три дирхема.

И поставио је услов да он поучава Кур'ан децу сирочади и да ни од кога не узима ништа ради поучавања. У супротном, заслужује да се смени.

Он је поставио услов да се у кухињи поменуте завије кува ујутру и увече погодно јело за путнике који су у њу свратили на три дана, а и за становнике горепоменуте медресе.

И одредио је за месо сваког дана — шеснаест дирхема, за шкрипач — шест дирхема, за пшеницу — такође два дирхема, за хлеб — седам дирхема, за со — дирхем и по, за уље за кување — два дирхема, за мед — такође два дирхема, за наут и за лук — пола дирхема, за дрва четири дирхема, за уље за свећњаке, у соби путника — пола дирхема, за луч — пола дирхема. За шејха завије — три дирхема, а за сваког од двојице скупљача прихода — по четири дирхема, за писара — четири дирхема, за курира, вратара, чистача соба — за сваког по један дирхем. За кувара и пекара — по три дирхема, а за чувара остава — два дирхема.

Затим је поменути добротвор — нека га Алах сачува у радости! задржао управу над овим вакуфима и надзор над њима за себе све док његова племенита душа буде његов сапутник, с тим да располаже како хоће у сагласности са вакфијом.

И поставио је услов да када он умре, управа припадне његовом најбољем сину, поносу ученјака, нашем мули Мустафи Челебију, затим најбољем сину међу синовима добротвора, сину његовог сина, сину сина његовог сина, једно за другим, с колена на колено, а када њихова тела оду Алаху на истину, онда најбољем ослобођеном робу наведеног добротвора, затим најбољем сину његовог ослобођеног роба, с колена на колено.

Затим је за надзорничку дужност одредио свога другог сина, поноса речитих, нашег мулу Сејид Ахмед Челебија, затим најбољег међу синовима наведеног добротвора, затим сина његовог сина, према поменутом редоследу, а ако се они угасе — сачувај Боже! — другом најбољем међу његовим ослобођеним робовима, на поменути начин. А када они умру и прекине се њихова нада, дужност је сваког кадије и судије међу муслиманским кадијама и монотеистичким судијама у граду, где се налази поменута џамија — нека је Алах сачува у добром стању до дана ускрснућа! — да изабере за управу вредног, побожног, достојног и способног човека, како по верности тако и по побожности, и (другог) подесног за надзор који ће бити правичан и чуваран и нека им повери послове ових вакуфа.

А када поменутим вакуфима буде потребна оправка, нека се да предност оправци у односу на плате службеника. А када претекну приходи (и) над платама, нека се оставе код благајника на чување, па ће се утрошити за оправку горе наведених вакуфа, за оправку текућег извора који припада његовом оцу покојном Иса ал-Факину, који се такође налази у граду Битољу и за оправку његовог извора који се налази

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

пред џамијом у граду Флорини, у случају да му је оправка потребна.

И када је обавио послове око увакуфљења, како је наведено, горе поменути добротвор — нека Алах прими његова добра дела! — изразио је жељу да легализује наведене вакуфе са горепоменутим условима како би послови његових вакуфа били пуноважни, тако да се не могу променити, и када их је предао мутевелији Пир Мухамед Челебију, хтео је да опозове увакуфљење уписаних вакуфа и да их врати у своје власништво, наводећи као разлог да (тај вакуф) није извршен према речима учењака муџтехида — нека је са свим њима Алах задовољан. Тада му се успротивио горепоменути Пир Мухамед Челеби, поткрепљујући његову пуноважност схватањем неких учењака.

На то је у зачељу потписани судија — нека Алах уздигне његов положај после смрти и за живота и нека му испуни на најбољи начин оно што жели! — пресудио да је вакуф исправан и неопозив, знајући за размимоилажења која постоје у вези са неопозивошћу, и вакуфи су постали неопозиво, вечно, на шеријату засновано увакуфљене и обавезно, вечито, изричито завештање, које је обављено према пропису белог шеријата, садржавајући захтеве шеријатске пресуде и потписе, након што су поштовани услови легализације, тако да се не прихвата промена и преиначавање.

И није дозвољено ни једном вернику, султану или везиру, кадији или наследнику, заповеднику, да промени његове услове и преиначи његове одредбе. А онај ко је склон да измени ове вакуфе и услове, нека је над њим божје проклетство на оном и овом свету. Он је заслужио тешку казну на оном свету. А онај ко се труди да они (вакуфи) остану у горе наведеном облику и поменутом начину, онда ће му награду дати Алах помагач. А он неће пропустити да награди доброчинитеље. О мој Алаху, учини да ови вакуфи остану у добром стању до дана ускрснућа и дај њиховом градитељу највише место у пребивалишту спаса.

То се догодило и написано је у другој декади реби'ул евела године 914...."

(Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku, Priština 1972)

ВАКУФНАМА ГАЗИ ХУСРЕВБЕГА ЗА ЊЕГОВУ ЏАМИЈУ, ИМАРЕ И ХАНИКАХ У САРАЈЕВУ, писана у Сарајеву 1531.

Превод: Ф. Спахо (Сарајево, 1932)

Узвишеном Алаху хвала, који је усрећио робове отворив света врата, који потпомаже проширењу узвишених наука и узвишењу просвјете, који је господар цијелога свемира, који ће уништити сва имања, што је подарио робовима и којему Ислам треба да је захвалан на преданој му узвишеној вјери, који је послао посланика, на кога нека буде салат и селам. Захвала нека буде оному, који је заточник Ислама и који је поставио заповјед „џихада" према невјерницима, да се и тамо засвједочи, како је само један Бог, који нема друга, што се оправдава са темељитим доказима и што се недвојбено доказује врхунцем правде и што свједочи, да је Мухамед а. с. божји роб и посланик и путоказ правога пута, на којем неће божји робови бити кажњени.

Нека буде салату-селам на њега, његову породицу, другове, жене и дјецу, који су до спознаје дошли и стекли тиме врхунац славе.

Сваког умног и разборитог човјека ће се дојмити, да је овај свијет пролазан и завичај досаде и несреће. Није свијет ни кућа ни стан он је тек пролаз, кроз који се улази у кућу спасења или у пакао, а за то је паметан онај, који се на овоме свијету не превари, који му не вјерује, који га не гледа љубавним очима, те му се не прилагоди. Сретан је онај човјек, који на себи прилику узимље те данашњи дан на јучерашњи примјени и који, чекајући вријеме смрти, у своме раду не погријеши. Добра дјела гоне зло, а најузвишеније од добрих дјела је милодар, најузвишенији милодар је онај, који остаје заувијек, а од добротворних дјела опет је најљепше оно, које јест, односно које ће се трајно понављати. Јасно је, да је од трајних добротворних дјела најдуље зајамчено доброчинство вакуф.

Док је свијета и вијека корист вакуфа не престаје нити се његово дјеловање до судњега дана завршује.

Пошто је садржај ових начела схватио и увјерио се о истинитости ових ријечи врстан савршеним знањем и потпуним разумевањем онај, кога је Свемогући Бог одликовао светом душом, људским савршенствима, анђеоским својствима, великим и добрим дјелима велможа, који се неизрециво трси око узвишења ријечи вјере, промицатељ Ислама и муслимана, заштитник исламских земаља правдом и умјереношћу, заторник трагова насиља и зулума, путоказ јунацима и ратницима, уточиште поборника и исламских војника, онај, кому се част недосежно узвисила, сунце емира, сјајна звијезда вјере, емир Хусревбег ел Гази, садањи валија у Босни, једном од узвишених и сјајних лива у исламској крајини од Румелије — да га милостиви Бог сачува — јер је ове горње реченице са срца изрекао, те да му је Бог удијелио, да је на славу Ислама могао подићи џамију у лијепом Сарајеву, која је џамија висином, ширином и љепотом најбоље сграђена и коју је као божју кућу за клањање муслиманима излучио из овог власништва, те се у њој имаду обављати фарзи, сунети, нафиле, џум'а и бајрам намази клањати, учити Кур'ан и чинити итикјафа и пошто се услед дозволе племенитог вакифа, у присутности његовој, обавило клањање фарза, џум'е бајрам намаза са осталим муслиманима те се и хутба и друго проучило, како се то у другим мечидима и џамијама чини, зажели племенити вакиф, да у реченој џамији буду ред и уздржавање за увијек осигурани.

У ту сврху, да се узмогне горње уздржавање у потпуном реду извршавати, одређује вакиф за свога живота, у потпуном здрављу, од свог чистог иметка слиједеће задужбине:

Ту задужбину сачињавају у Румелијском вилајету у котару званом „Зихна" села по имену Кромиште, Витачиште; надаље у котару „Драми" три села по имену Неси, Дауд и Зигости, која је села наслиједио по правном насљедству племенити добротвор од свога оца Ферхад бега, сина Абдул-Гафурова. У поменутом сваком селу чини племенити добротвор све вакуф, осим осмине, која је припала матери племенитог добротвора иза умрлог му оца Ферхад бега.

Ова села зову се по бившим господарима, те отпада описивање граница, пошто су границе свакоме познате.

Послије тога племенити вакиф увакуфљава од свог властитог мулковног имања чифлук, што га је купио од нашљедника коњаника Несуха са цијелим иметком чифлук зван Менсур-бег у кораку Серезу са покретним иметком и надаље вакуфи такође од свог иметка у истом Сересном котару чифлук купљен од Муса Челебије, сина Махумдбегова, затим увакуфи племенити вакиф купљено имање од жене, зване ханун Хатун, кћери Ибрахим бегове, даље вакуфи племенити вакиф „Челкокци и Бахор у Сересном котару", који су становништву познати и којима не треба границе описивати.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Надаље увакуфљава племенити вакуф у близини Сереза три чајра, који су познати ближњим становницима, а којих су имена:
Чајир Јунуз пашин, Модина и Гонлук: затим племенити вакиф чини вакуф хергјелу са преко стотину крава, бика те волова, који пасу на овим чајрима.

Као прво што је прешло у сарајевском котару у нахији „Лукавици" село Јабланово, чифлук знан „Торсун церибашин", те у њему налазећи се ожењени и од њих рођени робови и робиње са цијелим границама са правима унутар и изван тих граница, правом пића и водотока, правом дрвећа и траве, правом шуме и сјече дрва, које је село познато свим околним становницима, те му границе описивати нужда не потребује.

По том племенити добротвор увакуфљава имање, купљено од „Газганије Алије" са цијелим границама и правом; надаље у истом селу увакуфљава њиве, купљене од Потур паше са цијелим границама и правом, пошто су исте познате, не постоји нужда обиљежавати им границу.

Надаље увакуфљава племенити вакиф ово испашиште познато под именом „Чајир Бутила", које припада Сарајеву, а које не треба ограничавати и описивати, јер је познато у овом крају и то заједно са осталим њивама, које су прислоњене за ово испашиште, а зову се Дубић, те који је такође међу мјесним становништвом познат, те није потребно границе описивати.

Даље увакуфљава племенити вакиф читаво имање звано Радоња и Радован у селу Црна Ријека у нахији Доброник, котара Сарајево; надаље у истом селу без описа граница Згон и Идориште зване оранице са цијелим припадцима, границом и правом. Затим увакуфљава племенити вакиф купљене мере од Алије Ћатиба. Надаље у истој нахији у близини села Љубимље све оранице Радовина и Радован купљене од Јакшије, сина Исатова те припадајуће им објекте.

Надаље увакуфљава племенити вакиф у истој нахији у селу Драпшић код мјесног становништва познате чифлуке званс Шејх Ферах и Пребил са свим, што је на њима, које не треба описивати, јер су у народу познате.

Надаље је увакуфио сва испашишта, која се налазе у реченој нахији позната под именом „Бејлер конаги" која не треба описивати.

Надаље увакуфљава читаво имање са свим припадцима, познато под именом Мухамед Челебије, сина Ахмедбеговога у нахији града Тешња, котара Брода са свим насељима; надаље увакуфљава у истом котару села Омањска, село Плане, купљено од Ахмед војводе са цијелом околином, надаље у близини града Тешња Козмадину, горњи и доњи Модрич и Килнице зване опћине; надаље увакуфљава у близини града Јајца земље зване Бекрића гора, горња и долња Шибеница, Баница, Никуловић, Којић све у Днолучкој нахији, све земље са цијелим правом.

Надаље увакуфљава међу градовима Кључом и Острошцем земље у народу познате под именима Малена Вас, Маховић, Либуреци, Лишани, подгреће и Вукшић, са цијелим насељеништвом на овим земљама, ожењеним и удатим робовима и ропкињама те дјецом, која се буду од њих рађала.

Надаље увакуфљава у истој нахији на текућој води Зрмањи млинове међу народом познате под именом Алије Карловића, са цијелим потребама и халатом, дрвећем и земљиштем, зградом, правом водотока и водопића, ког су границе у народу познате, те се не показује потреба напосе обиљежити их.

Након тога увакуфљава од својих мулковних некретнина у граду Сарајеву у близини мерхум Гази Исабегове мусафирхане шездесет дућана и то све један до другога; затим увакуфљава черхану и пространи дућан, уређен за занатлије који се баве прећом конца, те се по њима зове Мутабан черхана, која је тамо позната а приписује се вакифу.

Све ово, што је споменуто, „акар", дућани, имања, земљишта и остала имовина постаје под увјетима, који ће се у овој шеријатској узвишеној вакуфнами разложити, правим шеријатским, јасним, ваљаним, досуђеним, вјечним, непромјењивим вакуфом, који посједује све увјете ваљаности и обвезаности, у коме нема ништа, што би га могло покварити, промјенити и уништити, докле Бог не наслиједи земљу и што је на њој; јер Он је најбољи нашљедник, а вакифу је плаћа од Бога племенитог и помоћника.

Исто је тако увакуфио племенити вакиф — да му наклоност према муслиманима никад не престане! — од свог најчишћег иметка што га је стекао, што га посједује и што се налази у његовим рукама до остварења овог вакуфа, док га он не поклони, а то је 15.000 златних новаца филурија султанских и франачких, од којих сваки дукат вриједи 55 сребрених кованих драма, који се троше; а да се боље установи увакуфљена готовина горњих новаца још се једном напомиње да је половица — 7500 — фиорентинских дуката.

Надаље увакуфљава племенити вакиф 132.000 кованих драма као цијену од разног златног посуђа које садржаје 1100 мискала чистог злата, а сваки мискал вриједи 60 кованих драма османлијских, султан Сулеиманових — да му Бог овјековјечи његов султант и да му на оба свијета буде име признато.

Напокон увакуфио је племенити вакиф 120.000 драма као цијену разног сребрног посуђа, које тежи 30.000 чистих сребрних драма, а сваки дирхем вриједи 4 драма кованог сребрног прометног новца. Надаље увакуфљава 80.000 кованих драма као цијену накићена ђердана од драгуља од 13 рубина — баласа и од 62 скупоцјена округла бисерна зрна. Исто тако увакуфио је 50.000 кованих сребрних драма као цијену бисерног накићеног низа од 70 округлих бисерних накићених зрна, од којих свако појединo зрно вриједи 714 кованих сребрних драма.

Исто тако увакуфио је вакиф 20.000 кованих драма као цијену теспиха, накићена са 100 чистих округлих бисерних зрна, од којих свако појединo зрно вриједи 200 кованих сребрних драма.

Исто тако је увакуфио 198.000 сребрних кованих драма као цијену за сабље искићене драгим камењем, златних ножева покићених са драгуљима, ханџара и златног прстења са брилјантима, хијацинтима, рубинима, тиркизима, смарагдима и осталим.

Напокон увакуфљава споменути 1,575.000 поменутих сребрних новаца, који су ковани од султана Сулејман хана.

Усљед тога износи цијела готовина и вриједност вредностних ствари 3,000.000 кованих драма, како је то описано и разложено у шеријатском хуџету, преданом у мутевелијине руке. Свака појединa спомената ствар предана је најприје у својој суштини у мутевелијине руке а он је све примио из руку споменутог вакифа доброчинитеља. За тим је мутевелија све ово предао споменутом племенитом вакифу а он их је од њега купио споменутим шеријатско-правним купопродајним уговором, садржаним у уредовној осуди и у правомоћној уручбеној исправи, написаној у доље наведеној шеријатско-правној вакфији. На то је мутевелија узео укупни утржак ових ствари из руку законитог пуномоћника вакифова а то је наш господар Абдусселам, син Исин, правник, како је то опширно разложено у шеријатском хуџету и у потпуној и правоваљаној исправи, уручченој и преданој мутевелији, који је осуђен на правоваљаност и обвезаност вакуфа по назорима правих и учених имама, који су законитост вакуфа признали.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Затим је ставио племенити вакиф — (да му Бог даде да обасипе муслимане својим обилним доброчинством!) — услов, да тевлијет (мутевелилук) споменутих вакуфа, располагање њиме, надзирање над њиме и извршивање њихових одредаба спада његовој одличној особи, док његова узвишена душа с њиме другује, да ће она с њиме располагати, како му је воља и како хоће, те ће намјештање, свргавање и слободно располагање бити у његовој честитој руци.

Затим предаде послове тевлијета без назарета (надзор) и постави место себе те предаде управу и располагање свом најбољем опроштеном робу и ступу својих одабраника Мурат војводи, сину Абдулахову. Он је то примио и обвезао се на вршење свих њихових вакуфских одредаба и установа, док је на њему обучено одијело живота, а када он умре, онда његовим директним потомцима, ако њих нема, онда најбољим опроштеним робовима споменутог вакифа, а онда синовима опроштених робова, онда синовима њихових синова, а кад изумре синовска лоза, онда синовима њихових кћерки најбољему од бољега и најзрелијему према његовој способности, тако, да најбољи од њих буде мутевелијом, а други за њим најзрелији, назором и џабијом.

Племенити вакиф наређују сваком мутевелији, да вас вакуфски иметак помно надзире, изнајмљује, приходе прима, употребљава на што је одређено; исто тако дужан је мутевелија, да се скрби око напретка вакуфа, те помножења његова.

Од прихода, што од употребе односно издања под најам или закуп драги Алах буде наредио за храну и што се убере прихода од дотичног иметка, имаде се у слиједеће одређене трошкове употребити.

Послије тога одређује племенити вакиф за службу мутевелије дневно 30 драма, за службу надзора 10 драма а ћатибу, који мора бити поуздан и познавати прописе књиговодства и добре стране писања вакуфских прихода и трошкова, како ће се вакуфски иметак сачувати од пропасти и губитка сваки дан 7 драма. Затим племенити вакиф одређује хатибу у споменутој џамији дневно 8 драма а имаму, који ће свих пет ваката обављати имамску службу у џамији ,дневно 6 драма. И хатиб и имам треба потпуно да знаду прописе шеријатске, да могу речене службе по шеријатским прописима тачно и ваљано обављати а предност иде ономе који је „хафизи-кур'ан". Уједно не смије речени имам и хатиб бити никакав хакимски или валијски службеник, да не би џамијску службу занемарио.

Двојици мујезина одређује се плаћа дневно по 4 драма. Ови мујезини имаду бити способни и дорасли својој служби и имати лијепо грло.

За помоћника мујезинима петком одређује се плаћа дневно 1 драм. За тим одређује племенити вакиф четворици, који ће петком прије џамије гласно учити „Кур'ан" и који су лијепа грла, сваком од четворице дневно по 3 драма, а њиховом реису на махфилу дневно 5 драма. Након тога одређује вакиф двојици мусафира, који су „курахи" и „хафизи" дневно по 4 драма а двојици мусафира-мујезина сваком дневно по 2 драма све дотле, док су муџавирима у овом граду а ако би се они стално населили, имаде се то подијелити другој двојици мусафира, ако буду дошли или асилима повисити.

Такође се одређује дневна плаћа мувариф по 2 драма, ноктацији дневна плаћа 1 драм, двојици којима, који ће службу у џамији обављати ,дневно сваком по 3 драма, службенику, који ће на одређеним мјестима и на одређено вријеме ћираке, свијеће и кандиље палити, дневна плаћа по 3 драма.

Иза тога одређује вакиф за 30 особа који ће сваки дан послије подневског намаза проучити по један „ђуз" Кур'ани азима у скупу у џамији хатму учинити а севаб од тога намијенити Мухамеду а.с., његовим асхабима и души племенитог вакифа и свим муслиманима и муслиманкињама: за сваког појединог службеника овог одређује се мјесечна плаћа од 40 драма.

Даље је одредио да спадају хатиб, имам, мујезин, мунадија, у петак четири деври-хана, реиси-махфил, муариф, вазиун нокта међу оне, који ће учити споменуте ђузове, како је он одредио.

Надаље одређује племенити вакиф петорици мусебиха, који ће послије подневног намаза учити теспих, свакоме од њих дневно по 1 драм, а за ове се службенике — наиме мусебине — имаду у првом реду употребити кајими и палитељ кандила.

Кари-ашеру, постављеном на ћурсу у реченој џамији, одређује се плаћа дневно 2 драма, а ову службу имаде обављаги реиси-махфил. Након тога службенику шадрвана пред узвишеном џамијом, у лијепом харему за поправљање сваки дан 3 драма. За хасуре свијеће и кандиље одређује се дневно 3 драма.

Затим је споменути вакиф одредио, такође за потребе ханикаха собица и соба, што их је саградио и подигао са 15 просторија према џамији и увакуфио их ваљаним вакуфом и учинио их ханикахом и текијом за дервишки ред и станом за редовне шејхове, који су позвати својим искреним владањем, којима је кријепост сопствено својство, који су заодјенути одјећом божјега страхопочитања и побожности, који су устрајни на путу узвишеног шеријата, који иду стопама шејхова и побожних људи, који слиједе понашање евлија, који се чврсто држе и слушају шеријатске заповједи: да обављају намаз џематом, да посте, да чине зикир, да уче Куран, савладају страст и остало што доликује владању добрих редовника и обиљежјима учених људи, који напућују на прави пут. У њему (ханикаху) одредио је службу шејха једном од најбољих, савршених халвегијских аскетних и халифа сљедбеника те ће се њему од прихода споменутих вакуфа давати даномице 20 драма мјесечних а оспособљеним дервишима, који станују у њему, сваком поједином од њих сваког мјесеца 10 драма мјесечно.

Након тога одређује споменути вакиф, да се из прихода његових вакуфа исплати даномице 5 драма дневне плаће муалиму талима (школе), који је на источној страни џамије сграђен; калфи његовом дневно 2 драма. Надаље одређује се двојици салати нафиле службеника, који ће након свих пет дарут ваката клањати по четири рекјата нафиле намаза и давати севаб души племенитог вакифа, сваком од њих дневно по 5 драма.

Надаље одређује се, да се сваког бајрама, набаве сиротама нејакима хаљина дневно по 3 драма. За учење мевлуда у мјесецу ребиул-евелу те за подмирење потреба око учења истог одређује се годишње 300 драма.

Одредив племенити вакиф горње ствари установљује се имаре, сграђено на западној страни џамије уредовање у њему овако:

На том имарету сграђене су на горњем кату четири собе и софа, а под истим сграђена је штала за везање путничких коња, који буду у мусафирхани одсједали, затим кухиња, магазин, пекара, хамбар и остале за речено имаре потребите нузграде.

Горња мусафирхана одређује се за пребивање путника по обичају других муслиманских имарета, наиме за улему, шејхове, добре људе и високе племиће, напокон за сјромахе, гарибе и мискине. У овом имарету кухати ће се свако јутро и вечер чорба: јутрења правит ће се из једне киле лијепог пиринча са месом, вечерња чорба правит ће се из пола киле учињене пшенице; надаље сваког ноћи петка има се варити пилав од три киле финог пиринча и 9 ока масла.

Надаље зерде из једне киле пиринча, три оке масла и 12 ока чистог меда.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Осим вечери у очи петка имаде се преко цијелог рамазана правити пилав од три киле пиринча и чорба од пшенице, надаље уз бајраме имаде се као уочи петка кухати пилав и зерде.

За набаву меса одређује се дневни потрошак са 50 драма. Ова се свота може према потреби уштедити, односно прекорачити. За мијешење хљебова одређује се дневно 96 ока чистог млива, сваки хљебац имаде вагати 100 драма. И код ове ставке може се по потреби уштедити, односно прекорачити. За набаву соли и лука, нахуда, бибера и осталог одређује се дневни трошак од 6 драма. За набаву дрва за кухињу и пекару, одређује се дневни трошак од 5 драма. Такође одређује се за почашћење мусафира, који у мусафирхани одсједају, нарочито сваки дан 30 драма.

Чим путник у речену мусафирхану дође, ваља га понудити медом и љебом, како је то и код других имарета уобичајено. У зимне данове одређује се за огрјев речене мусафирхане дневни трошак од 4 драма.

За поправак вакуфских зграда, џамије, имарета и осталих одређује се дневно 20 драма.

Из овог имарета одређује вакиф, да се имаде свим службеницима џамије и имарета, изим мутевелије давати дневно 2 кевчије чорбе и то једна јутрења, а друга вечерња те четири хљеба.

Речени вакиф одређује плаћу шејхул-имарету дневно 8 драма, двојици накиба, свакоме дневно по 2 драма, надаље двојици пометача по 2 драма, векјил-харчу, дневно 4 драма, магазионеру дневно 4 драма, хафизи анбару дневно 3 драма, чињару, који ће пшеницу чинити, дневно 1 драм, млинару дневно 2 драма, послужитељу коњушнице сваки дан 2 драма, двојици кухара свакоме дневно 3 драма, двојици пекара свакоме дневно по 3 драма, шегртима њиховим дневно по 1 драм, чиститељу захода дневно 1 драм, вратару који ће имаре у јутро отварати а у вечер затварати дневно 2 драма, судоперу дневно 2 драма, доноситељу меса дневно 1 драм

Затим одређује племенити вакиф у име плаће 5 драма ономе, који буде џабија за најамнине дућана у Сарајеву и прихода земаља „Торусун церибашина чифлука", „Бутила" и Црне ријеке надаље одређује се плаћа 5 драма дневно џабији, који ће побирати приходе у Дњолуци и у Маглајској нахији, надаље одређује се плаћа џабији који ће бити у цетињској нахији дневно 5 драма, надаље одређује се плаћа џабији на вакуфски иметак у селу Кромишта, које припада округу Сереском, дневно 4 драма, а његову ћатибу дневно 2 драма; надаље управитељу ергеле у котару Сересу дневно 3 драма, службенику ждребади посебно 2 драма а сваком од ове двојице двије киле пшенице сереском мјером.

Надаље одређује споменути вакиф, да се даде од прихода речених вакуфа сваки дан 5 драма ономе, који буде имам месџида у селу Кромишта, које припада котару Сересу и муалим у том селу а мујезину сваки дан два драма. За простирку месџида, за зејтин и поправак заједно с мектебом сваки дан по драма. Оно што притиче трошиће се по увиђавности мутевелије и назора за путнике према потреби.

Затим племенити вакиф, — да Бог очува темеље његове задужбине од потреса, олуја — пошто је одредио тевлијет описаних вакуфа и назарет као и располагање, да бира како он хоће на све шеријатом дозвољене начине, својој племенитој особи, док сједи на простирци живота, предао је сам тевлијет без назарета и осталих располагања своме најбољем опроштеном робу Мурату војводи, сину Абдул-Хаја, Заиму, а послије њега, ко буде најбољи за тевлијета а онда синовима опроштених робова најбољему од најбољега и тт.д. и т.д., како је описано и растумачено.

Исто тако одређује назарет над описаним вакуфима ваљаному од његових опроштених робова, који има на то право, а онда њиховим синовима, како је то одређено за тевлијет, све док не изумре лоза. Исто тако службу ћатиба, шејха, џабије и осталих описаних службеника и споменутих намјештеника Све се то одређују опроштеним робовима од потомства на потомство, од кољена на кољено, док не изумре, како је напријед одређено, а онда фукари, како је то и у осталим исламским вакуфима.

Затим одређује споменути вакиф да буде намјештање и свргавање у рукама мутевелије у толико, колико има право, а не у толико, колико нема право.

Исто тако, одређује да ни један од сиромашних службеника не буде потребан високој порти за ваћење берата, осим без чега не може бити у шеријату. Надаље одређује, да буду одредбе његових вакуфа, какве су записане и уобичајене у орноским имаретима у градовима Сересу и Бумелцини. За то нека се тамо обрати.

Затим одређује споменути вакиф сваком ономе, који буде емир и валија у вилајету Босни дневно по један драм, а ономе који буде кадија и особно врши судбеност у Сарајеву, сваки дан 1 драм. Нека буду емир и кадија назори као покровитељ у послу вакуфа и њихових одредаба, тражећи тиме божију наклоност и задовољство а не за ово маленкости овога нискога свијета! И нека траже рачун од мутевелије, назора, ћатиба и џабије сваке три године и нека га помно испитају, како је то познато и традиционални обичај за рачуне царских вакуфа.

Пошто је споменути вакиф довршио послове описаног вакуфа и дао споменуте упуте на горе описани начин, предаде саме послове тевлијета споменутом заиму Мурат-војводи а он, пошто га је опуномоћио и поставио на своје мјесто, сам је отступио.

Иза тога хтједе, да опозове ове вакуфе и да их врати у своје власништво, као што су и прије били, опирући се о то, да они нису обвезатни по мезхебу највећег имама Ебу Ханифе Кјофије — да му се Бог смилује.

На то му споменути мутевелија Мурат ускрати повратак, доказујући обвезатност вакуфа по мазбеху другог имама Мухамеда, сина Хасана Шејбаније, — да им се Бог смилује.

Тако посташе противници, док се запарничише пред кадијом (— да му свемогући Бог узвиси живот и учини конац сретним —), у чијим је рукама власт суђења, извршавања и потписивања.

На то споменути господин кадија погледа и размисли о овому питању, у коме се не слаже улема (— да им се свима бог смилује —) обраћена на прави пут.

Пошто су то дани владе онога, под чијим сигурним окриљем свијет налази заштиту и пошто је то вријеме онога, чији хилафет и правда, узвишени на челу времена, просипљу на свијет праведност и доброчинства, шире мир и сигурност у ове дане, који ведри обличје времена обилном својом милости и наклоности и небројеним доброчинствима и даровима на све стране, кому су руке вјечности уписале свестрану праведност и милост перима његових вјечних доброчинстава и страних добрих дјела на страницама вјечито гибајућег се свемира (— да Бог овјековјечи његову владу и царевање и да му пружи прилику, да на свјетове просипа своја доброчинства и благодати —) а јер се молитва не враћа, него је она основ повећању добрих дјела; то споменути господин кадија својим проницавим мишљењем даде предност страни вакуфа пред страном приватног власништва те досуди ваљаност увакуфљења споменутих вакуфа и њихову обвезатност, темељећи то на

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

изреци двојице имама а познавајући и супротна мишљења, након што је удовољио прописаним увјетима суђења и записања.

Према тому поста све, што је горе споменуто, по шеријату ваљаним и обвезатним вакуфом у сугласју са свом улемом и имамима записаним и досуђеним на његову ваљаност, обвезатност и необоривост провиђеним свим увјетима и неразрјешиво утврђеним. Према тому његова темељна субстанција не може ни на какав начин прећи у приватно власништво па стога није допуштено никому, ко вјерује у Бога, његове анђеле, његове Књитабе, његове посланике и у судњи дан — био он халифа, био султан, везир, владар, емир, кадија, валија, муфтија, мудериз, мутевелија, мухтесиб или ма тко други — да икада преиначи овај вакуф или да га замијени, смањи или обустави или му одредбе преиначи, јер иначе би починио недопуштено дјело а себи би проузроковао гријех итд..."

(Споменица Гази Хусревбегове четиристогодишњице, Сарајево 1932)

ВАКУФНАМА МУСЛИХУДИНА АБДУЛГАНИЈА ЗА ЊЕГОВЕ ОБЈЕКТЕ У НОВОМ ПАЗАРУ, СКОПЉУ И СТАРОМ ТРГУ, писана у Скопљу 1550.

Превод: Х. Калеши (Приштина, 1972)

„...Нека је хвала Алаху који је осветлио небески простор свјетиљкама које се сјаје божанском свјетлошћу и који је учинио да се на површини земље израде џамије које сакупљају побожне људе. Он је одредио рајске дворце онима који чине добра дела и посветио је рајске баште онима који троше свој иметак на путу побожности и доброчинства. Он је упутио оне своје робове које је хтео, да прибаве себи опскрбу и припреме готовину за заказано рочиште на оном свету. Он је омогућио ономе који жели да оснива задужбине и да прибави себи богоугодна дела и да нагомила доброчинства. Он је умногостручио награду за добро дело које је поникло из велике жеље и искрене љубави „као што је случај са зрном жита из кога избија седам класова а у сваком класу по стотину зрна.

И нека је благослов и спас на Мухамедом, вођом скупине веровесника, и над његовом часном пречистом породицом, над његовим величанственим и побожним друговима и над оштроумним ученјацима који су њих следили! — све док хатиби међу птицама певају на минберима дрвећа и док са махфила њихових грана одјекује езан славуја када цвеће цвета.

А затим: када постане јасно сваком човеку здраве памети и исправног мишљења, и када сине ономе који има срца или ономе који ослушне и схвати да је потребно за сваког интелигентног и ревносног и да је обавезно за свакога који је јединствен и мудар, да посматра свет пажљиво и да размишља о стању на овом свету, правећи разлику међу стварима, да запажа чудесна дела свезнајућег Створитеља, да схвата да је Његова моћ уздржана према душама и световима, и да размишља о моћи онога који је имао снаге да то сазда, о промисли о мудрости онога којих их је уредио, пре него што га не однесе судбина и учини да не буде у стању да види, јер повољна прилика је на крилима пролазности, а за састављање конопаца је задњи час; већ су припремљени товари, за путнике су припремљене носиљке на камилама, јер се приближило време поласка и нема времена за одмор. Нико овде нема вечан живот, већ живот који му је обећан до одређеног тренутка смрти. Због тога треба свако да се свим силама труди да схвати почетак и будући живот да би кренуо путем јасне истине држећи се за чврсту ручицу и јако уже, да његов поглед буде поткрепљен божанском помоћи како би могао да види суштину ствари, онакву каква јесте, и да гледа на овај свет као на привремену рушевину, а не као на кућу сталног боравка; његове благодати су као пролазна сенка, а онај који се у њему настанио је гост који одлази; његове радости су опомене, а срећа је последња ствар; он је пребивалиште смрти и стан несреће, место где се води борба између брига и несреће и где се гомилају јади и невоље; његове драги су помешане с боловима, а здравље је праћено болестима; радости су неодвојиве од неваљалства, а спајање с њим (с овим светом) је повезано с растанком. Онај који се заложио за овај свет личи на онога који пије по води која тече, а онај који се у њему одмара сличан је ономе који некоме говори страним језиком на далекој обали реке која се разлила; њега не може да докучи онај који тражи науку нити да му се измакне онај који бежи; од његовог зла нису били спокојни фараони и силници (габабира) а од његовог насиља се нису спасли ни римски императори ни персијски цареви; а ако ти сумњаш у ову ствар, онда питај сваки камен и муљ, питај земљу „ко је учинио да се пробију твоје реке, ко је засадио твоје дрвеће, ко је учинио да сазру твоји плодови"? А ако ти она и не одговори речима, одговор ћеш добити ако сам пажљиво посматраш. Срећан, од Алаха потпомогнут да крене исправним правцем и од њега упућен на прави пут јесте онај који скрене уздуж своје жеље од његових украса и његовог накита и одврати уздуж своје чврсте одлуке од свих његових ужитака, и изрази захвалност што га је Алах подарио чврстом вером и што је учинио да испуни све своје обавезе нове и наслеђене, те је утрошио оно што му је претекло од његове опскрбе у добротворне сврхе, и одредио оно што му је остало од његових најнужнијих потреба за богоугодна дела, јер је то њему корисно на овом свету и помоћи ће му да се приближи Алаху на будућем свету. Сем тога, од растурене прашине која витла он нема користи ни на овом свету ни на дан васкрснућа. Божји посланик — нека га Алах благослови и спасе! — рекао је: „Од овог света немаш ништа друго до оно што појеш — а то си претворио у ништа, или оно што обучеш — а то си исхабао, али оно што у добротворне сврхе даш, то си сачувао". Он, Мухамед — нека је над њим Алахов благослов и спас! — такође је рекао: „Када умре човек престану његова дела, осим три — наука којом ће се људи користити, добро дете које ће се за њега молити и текућа садака (милостиња) из његових руку". Нема сумње да је најбоља садака и најбогоугодније доброчинство оно чије се трајање не прекида, чија количина (број) нема краја, чије је вриме стално набрекло и од кога се плод убире сваког дана, а то је текућа садака на овом пролазном свету; она није условљена животом нити се прекида смрћу, а таква (садака) је вакуф чије су користи трајне и увек се враћају. Узвишени и величанствени Алах почаствовао је и учинио је да над њим иду једно за другим и стално се настављају његове (Алахове) милости, добротвора и доброчинитеља, извора среће и обиља, нашег мулу Муслихудина Абдул-Гани познатог као Муезин Хоџа ал-Ма'дини — нека узвишени алах учини трајним његова добра дела и нека удвостручи награду за његове севапе! Он је зажелео да слави (Алаха) због удвостручене помоћи и да му захвали што му је пружио обилне благодети, те је уложио напор да усаврши племените особине, и трудио се да даје милостињу и троши иметак.

И он је саградио, из чисте намере и велике жеље, месџид џамију у богомћуваном Скопљу — нека га Алах сачува од неприлика и незгода! — коју је сувишно описати и одређивати због чистоће места и њене лепоте. Он је такође саградио у богомћуваном Новом Пазару — нека га Алах сачува од опасности! — џамију за побожне коју није потребно посебно описивати. И поред ње је саградио кућу, да се у њој подучава Кур'ану и да се уче мала деца. И одредио је једну кућу у близини часне џамије да у њој станује имам.

Он је, такође, саградио часну џамију у касаби Трепчи, за три молитве (за које се добија) велика награда: акшам, јацију и сабах, и одредио јој путеве и границе и оно што је потребно.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

И након што је саградио ове узвишене месџиде и сјајне џамије, дозволио је да се у њима клања и „ти видиш људе како у групама улазе у Алахову веру".

Затим је одлучио да се ове џамије поправљају, с времена на време, да би ова места остала и за касније времена, и зато је издвојио из свог чистог иметка и властитог мулка ове вакуфе које је нужно поменути, и увакуфио их и у целости посветио, ради узвишеног Алаха, џамијама и школи, и детаљно их изложио, део по део, а оно што претекне одредио је својој рођеној деци, од корена ка грани.

И, ево, ја сада понирем у детаљно изношење свих вакуфа и одређивање услова, а Алахово је да упућује на прави пут јер је у Његовим рукама њихова судбина.

И он је увакуфио хан који је саградио, темеље му поставио и учврстио га на познатом месту и крају, у поменутом граду Скопљу, — нека Алах прими његове напоре који заслужују захвалност! — у махали Танри Вермиш крај џамије Бакрџија. Он (хан) се граничи са јавним путем, двориштем џамије са трију страна, и хамамом завештаоца, који ће ниже бити поменут, познатим као Шендјул-хамам, са једне стране. Он садржи одељења и многобројне собе на спрату и у приземљу, двориште и стају која се налази унутар поменутих граница.

И такође је увакуфио и завештао водовод који је ископао и саградио, са свим оним што улази у његове границе, са путевима, правима и оним што му припада, у корист шадрвана у џамији и у корист хана, а то су у ствари два водовода (канала): почетак једног од њих је на његовом мулковном земљишту, које је купио од Хаџи Махмуда, сина Сулејмановог, омеђеног кућом Уста Боле, кћери (празно) и Акуза, сина (празно) и кућом поменутог продавца, а другог на празном земљишту, на месту познатом као Кадијин Чаир, близу куће Јахја паше, и граничи се кућом Уста Боле, кћери (празно), и жене поткивача (празно), кћери (празно), и кућом Акуза Субаше, и јавним путем. Он је поставио као услов да се вода из водовода одводи у хамам само уз дозволу закупца хана и онога који њиме управља, тако да водовод ради увек заједно са ханом.

И такође је увакуфио и завештао поменути хамам који се граничи са земљиштем и имањем завештаоца, кућом Омера, сина (празно), сарача, и вакуфом Тути Боле, кћери (празно) и јавним путем. Он је прво купио једну његову трећину која је била мулковно власништво власника Мухамеда, сина Хаџи Мехмеда ал-Харације, затим је откупио и преостале две трећине од Мехмеда, мутевелије вакуфа поменутог Хаџи Мехмеда, за 40.000 сребрних дирхема који су у оптицају, и потрошио је за оправку и обнову, и утрошио за његову доградњу и учвршћење 60.000 дирхема, јер је био већ десет година запуштен, није се користио и није било могуће оправдати га и обновити нити готовином (?) нити позајмицом. Његова продаја и замена у корист вакуфа извршена је по одлуци овлашћеног судије коме је дозвољено да продаје и врши замену након што је поменути мутевелија купио уместо њега дом у богомчуваном Истамбулу — нека је он заштићен од несреће! — у махали Увејса поред хамама Хоџа-паше, који је купљен од Селма, сина Самуиловог, Јеврејина, познатог као Караца, омеђеног вакуфом Абдуселам-бега и мулком Боле, кћери Ментеша, Јеврејке, и јавним путем са две стране. О исправности ове замене пресудио је султан шеријатских учењака, доказ побожних одличника, наш мула Абу с-Су'уд, син Мухамедов, кадија победничке војске вилајета Румелије — нека звезда његовог блаженства сија све до судњег дана.

Такође је увакуфио и завештао две јеврејске куће које је он саградио у махали Пајко-оглу, једној од махала Скопља, које се граниче мулком Ахмеда, продавца и прерађивача лана, и мулком Стојка сина (празно) и празним земљиштем чији је власник Хасан, син (празно) Јеврејин, и јавним путем са две стране. Једна од ових двеју кућа има 19 соба, а друга 26 соба.

И увакуфио је и завештао 9 кућа и једну собу који су између себе спојени, на тргу познатом као Дућанциклар, близу часне џамије; они се граниче мулком Јусуфа, сина (празно), и мулком Софи-Ахмеда, сина (празно) и празним земљиштем на коме се налази извор, и вакуфом и јавним путем са две стране.

И четири друга дућана, на поменутом тргу, који се граниче мулком Ћосе Искендера, сина (празно) и мулком Басмакџи Јусуфа, сина (празно) и јавним путем са две стране.

И такође је увакуфио и у добротворне сврхе одредио 6 других дућана који су између себе повезани, који се граниче са двориштем поменуте џамије, дућаном Уми Хатун, кћери (празно) и јавним путем.

И такође је увакуфио и завештао (празно) дућана међусобно повезаних с предње стране поменутог хана.

И увакуфио је један дућан на тргу гонича каравана у близини безистана, који се граничи дућаном Ахмеда ас-Сирузија и вакуфом Кара-Кадије, празним земљиштем и јавним путем.

Такође је увакуфио и у добротворне сврхе одредио 6 дућана и собу на тргу табака, у близини Јогурт-пазара, а они се граниче, са дућаном Ахмеда, сина (празно), табака и мулком Рецепа, сина (празно) и мулком Хаџи Нукрија (празно) сина (празно) и реком познатом као Серава.

И увакуфио је и завештао свој мулк и свој дом (који се граничи) мулком Чиракчи Хајрудина, сина (празно) и јавним путем са две стране, близу часне џамије (у корист) имама поменуте џамије, и поставио је као услов да он ту станује. Такође је увакуфио и завештао хан који је изградио на тргу у Новом Пазару за који је сувишно одређивати границе због његове славе и његовог места, заједно са шест дућана, са његове предње стране.

И увакуфио је у поменутом богочуваном (месту) два табачка дућана које је он поседовао шеријатским хуџетом а који се налазе на Тргу табака на обали реке Рашке. Њих је сувишно описивати зато што припадају завештаоцу.

Такође је увакуфио и у добротворне сврхе одредио воденицу на почетку моста у поменутом богочуваном (месту), који је сувишно описивати зато што се истиче својим местом; то су пет воденичких камена (витла) који се врте под једним кровом.

И увакуфио је и завештао воденицу у касаби Димитровци, једном од дистрикта Новог Пазара, која је у близини хамама, и она се састоји од једне куће и два воденичка камена; њено описивање и одређивање граница је сувишно због тога што је позната у своме крају.

Такође је увакуфио и завештао воденицу која се налази у границама села Бахши, која се састоји од једне куће и пет камена, и коју је сувишно лоцирати, одређивати границе и описивати зато што је позната у свом месту. Он је њу купио од Јове, сина Павловог, и Гргура, сина Коренковог, и штићеника названог Степан, сина Николе, док је она била заложена у султановом иметку — нека му Алах увек увећава његове победе и нека се пружа сенка његове правде све док се смењују дан и ноћ! Када је о њеној продаји изашла узвишена наредба коју треба следити и нужно је се придржавати — јер је султан божја сенка и покоравање њему је обавезна дужност према Аалаховој наредби — она је дуго времена и више пута оглашавана на султанским трговима и након тог времена продата је царском наредбом и шеријатским хуџетом и документом који треба поштовати. (Он је њу завештао) синовима, кћерима, синовима својих синова и низу синова његових рођених синова и кћери, с колена на колено и од корена ка грани, све док Алах не наследи земљу, јер Он је

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

најбољи наследник, с тим да мушким припадне два дела женских. Он је поставио као услов да се поштује најближи према систему асабе, као и да у ову поделу не уђе женско које није асаба са својим братом према правилима шеријатског наследног права. А после њих — нека Алах чува од тога! — он је условио да се она прикључи његовим осталим вакуфима.

И увакуфио је и завештао воденицу која је позната као воденица Пурби Иштит-оглуа, чувена у своме крају, а која се састоји од једне зграде са три воденична камена који стално раде.

И увакуфио је и завештао воденицу која се налази у границама села Рустево, у поменутој нахији, а коју је сувишно описивати и одређивати јер је позната зато што припада завештаоцу.

И такође је увакуфио и завештао рибат који је саградио у богомчуваној Трепчи, крај часне џамије, и многобројне дућане покрај њега. Све је то сувишно описивати и одређивати границе зато што то припада њему.

Он је одредио као плату хатибу поменуте џамије, коју је саградио у богомчуваном Скопљу, четири дирхема, а имаму, сваког дана, шест дирхема, осим дома који је увакуфио да он у њему станује. Он је поставио као услов да имам клања са џематом пет прописаних молитви и да са њима такође клања таравију и остале уобичајене молитве у току године. Он је поставио као услов да хатиб и имам буду два човека, да познају шеријатско право, да знају исламску традицију, да буду богобојажљиви, погодни за имамску службу и да следе прави пут.

За двојицу мујезина часне џамије он је одредио осам дирхема дневно, свакоме од њих по четири дирхема. Он је поставио као услов да они познају време молитви, да буду чисти од нечистоће и лоших особина.

За кајума (послужитеља) је одредио два дирхема сваког дана, а за свеће, кандила и хасуре један дирхем с тим да се не расипа и не шкртари.

И поставио је као услов да се доведу четири хафиза, поред главног, који ће на махфилу џамије, сваког петка, пре молитве, учити Кур'ан напамет с тецивидом и тертилом, с тим да главни добије сваког дана четири дирхема, а остали по један дирхем.

За службу муарифа одредио је један дирхем.

Служитељу шадрвана је одредио сваког дана пола дирхема с тим да га пере, чисти сваког четвртка у седмици.

И одредио је четири дирхема дневно за хатибску службу и шест дирхема дневно за имамску службу у часној џамији која се налази у богомчуваном Новом Пазару.

И одредио је као услов да њих обавља учени човек, који познаје шеријатско право, који је побожан, добар, позвалних особина, лепих поступака, изражене правичности.

За њеног мујезина четири дирхема, за читаче Кур'ана два дирхема, свакоме од њих двојице по један дирхем, за муарифа један дирхем, за кајума два дирхема а за хасуре, восак и кандила један дирхем, уз поменуте услове.

И одредио је муалиму четири дирхема дневно, а заменику један дирхем и поставио као услов да муалим буде поуздан, а најбољи међу добрима, постојан, способан, да предаје и поучава.

И поставио је као услов да сваког дана један од читача Кур'ана поменуте џамије, који добро познаје тецивид, после акшамске молитве прочита један џуз из Кур'ана тертилом и на савршен начин и да за то добије сваког дана по један дирхем.

И одредио је имаму свога месџида у Трепчи, сваког дана, четири дирхема, мујезину један дирхем а пола дирхема за хасуре и восак, према потреби.

И поставио је као услов да мутевелија буде он сам све док буде жив, затим најбољи међу његовим најбољим синовима, међу синовима његових синова, водећи рачуна да то буде најбољи од најбољих, с колена на колено.

И условио је да онај од његових синова и синова његових синова који по доброти долази после мутевелије буде назир.

За мутевелијску дужност одредио је десет дирхема дневно, а за надзорничку дужност пет дирхема, а за џабију свих поменутих вакуфа који се налазе у заштићеном Скопљу, два дирхема, а за џабију вакуфа у заштићеном Новом Пазару два дирхема. Он је поставио као услов да мутевелијска и назирска дужност не излазе из руку његових синова и ланац синова његових синова, од корена према грани.

И поставио је као услов да оправка и одржавање вакуфа имају предност у односу на плате и награде.

За одржавање канала у заштићеном поменутом граду одредио је сваког дана два дирхема.

И поставио је као услов да све оно што претекне припадне његовим синовима и кћерима, затим синовима његових синова и ланцу синова његових синова и њиховим рођеним кћерима, с колена на колено све док Алах не наследи земљу — а он је најбољи наследник — с тим да се увек води рачуна о томе ко је најближи према асаби. И поставио је као услов да у ову поделу не уђе женско ако није асаба са својим братом, према принципима шеријатског права. А после њих — нека Алах чува од тога! — нека се прикључи поменутом вакуфу.

Затим је поменути завешталац — нека му опрости Владар који све праштa! када је привео крају и завршио са овим вакуфима и изабрао најсавршеније међу доброчинствима, и све обухватио, одредио службе и услове, припремио правила и прописе а ове службе су обављали годинама они који су то заслужили, без дволичности и немарности — поставио је Хаџи Насух ибн Абдулаха за мутевелију и предао му вакуфе. Он их је узео и примио на начин који је условљен и њима управљао по утврђеном пропису. Тада је он (завештaлац) хтео да се повуче од увакуфљења овог имства и да њиме располаже као власник, позивајући се на то да не постоји извршивост, што је детаљно изложено у науци, на основу речи лучс вере, круне имама, Абу Ханифе ал-Куфија — нека Алах поступи према њему са обилном и скривеном милошћу! — и послао је, у вези с овим случајем, свога заступника, главног читача Кур'ана, нашег мула Иса, сина Мухамедовог, хатиба, уз сведочење нашег муле Мухјидина, имама, Махмуда, сина Абдулаховог, трговца, у часни шеријатски суд — нека су молитве Милостивом упућене за онога који га је успоставио! — и овај се препирао и расправљао са поменутим мутевелијом пред мулом (кадијом), учењаком који је спознао Алаха, оштроумним, племенитим и Алаху привржeним, оним који је потписан на заглављу овог документа својим лепим потписом. Поменути Мула — нека буде међу најузвишенијим! — стао је на страну вакуфа зато што постоје сви услови на основу фетве двојице најплеменитијих имама — нека је Алах задовољан њима! — а знајући за место размимоилажења између племенитих имама. Тада је он (мула) пресудио да је вакуф исправан и неопозив у свим појединостима и у целини. Па су поменути вакуфи

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

постали вечити и регистровани (легализовани) вакуф и вечно и прихваћено завештање, тако да никоме није дозвољено да га замени, уништи, промени и отуђи. А онај ко га измени након што је ово чуо, онда грех пада на оне који га мењају, јер Алах све чује и све зна. А награду завештаоцу даће Најдарежљивији и Најплеменитији.

Ово се догодило и написано је у трећој декади месеца зилхиџе године 956..."

Najstariji vakufski dokumenti u Jugoslaviji na arapskom jeziku, Priština 1972)

ВАКУФНАМА МУСТАФЕ СОКОЛОВИЋА О ОСНИВАЊУ РУДА, писана 1555.

Превод: Н. Филиповић (Сарајево, 1971)

„...А сада, узрок писању и стављању на кушњу овог писмена под амбриним велом, блиставог попут сунца под мошусним облаком јест сљедеће: емир племенитих емира, ослонац славних моћника, посједник неприкосновене среће и силне моћи босански санџак-бег Мустафа-бег — нека буду трајне његове побједе чије је чисто тијесто умјешано водом божје милости, чија блистава природа је натопљена ружином водом грације, а узвишено стремљење чистог карактера и чисте нарави и искреног срца и искреног вјеровања је дар божији, па је узвишени господар људи који испуњава жеље сваког роба и слободног човјека — нека је узвишена његова моћ и нека су универзални над свјетовима његова доброта и доброчинство — њему омогућио да, ради употпуњења среће и довршења спокојства на овом свијету и као средство за постизање милости обилне близине господу на другом свијету, поред оног што је забиљежено у овом шеријатском тексту у повезу, поправи многе џамије и месџиде, медресе и богомоље, куће за учење и подучавање и старе вакуфе, да побољша путеве и изгради мостове, да подигне рибате (врста каравансараја) и ханове и остала здања добротворног карактера у разне сврхе.

У складу с тим, пошто је на једној страни мезре познате под именом Рудо у нахији Полимље подручној кадилуку Фоче у Херцеговачком санџаку, а која је близу племенитом мјесту његова рођења и његовој породичној лози, ријека Лим а на другој страни ријека Крупа, и пошто је то мјесто пролаза и прелаза, те у сваки час и у свако вријеме ту пролазе и прелазе путници и пролазници, а то је мјесто далеко и од града, те пошто постоји крајња потреба да се на том мјесту изгради мост и да оно постане касаба, то је срећом и напретом овјенчани, моћни и узвишени султан свијета и владар земље и времена додијелио мулк, као један од својих узвишених дарова. поменуту описану мезру реченом мирливи свијетлог ума и дарована му је царска мулкама.

Након тога, поменути емир чије су вјерске задужбине обилне и доброчинства многобројна потрудио се да ту сретну земљу освијетли свијетлима знакова ислама и очисти ријекама заповједи одредаба шериата. Са искреном намјером и чистом жељом, он је кренуо путем поносних муслимана на које се указује у чистој изреци „Божје храмове гради само онај који вјерује у бога и судњи дан", и на поменутом мјесту изградио је високу џамију и богомољу срцу угодну, са чије предикаонице мирисније од амбре извир... узвишене заповједи вјере и из чијег михраба (имамова ниша) блиста млађак свјетла неприкосновене истине.

У близини поменуте џамије високог здања изградио је школу која плијени срце, на чијем украсу у облику сунчаног диска на њеном високом своду као дан блиста свјетло пута спаса а ајета писмена у његовом блиставом перистилу са својом политуром истичу се као сунце на пуном мјесецу. Поменута благословена џамија и лијепа школа постали су чувени по поменутом емиру који личи сунцу на изласку, те о њима није потребно писати, давати објашњења и описивати их. Његова екселенција поменути емир завјештао је реченој џамију свим муслиманима и свим робовима господара људи који обављају временски прописане молитве и врше жељени молитвени култ побожности, а који су посебно писани сентенцом: „Они помињу бога стојећи и сједећи и изражавају понизност дубоко приклоњени и у простернацији", а споменуту школу завјештао је дјеци правовјерника и дјеци оних који вјерују у уништење бога и њиховим учитељима, а који се обучавају узвишеном кур'ану и дају обуку из њега и који схваћају и тумаче племенити кур'ан као извор истине о добру и злу. Такође на том мјесту изградио је један висок хан на неприступачном мјесту и бога ради завјештао га путницима. А на великој ријеци по имену ријека Лим која протиче у близини поменутог мјеста — тако да подозриви ронилац уобразиље бива запрепаштен на дну њене дубине — а предузетни пливач разума у питању прелаза преко ње добија вртоглавицу — саградио је један чврст мост и један елитан камени мост на лук и завјештао за класно привилеговане и за плебс, за све људе који туда пролазе и прелазе. Уз то је саградио прворазредну бању која спокојство пружа, а на ријеци која је позната међу људима под именом Крупа саградио је вриједан млин од четири просторије који данонoћно окреће попут небеских сфера, двије ступе, дућане штавилаца под кровом чије су границе познате и на тржишту више дућана чије су границе познате са три стране за привреднике чаршије, занатлије, трговце.

Пошто је увакуфио као шеријатски исправан вакуф и као јасно и велидно завјештање поменуте разне зграде и бројна потковља са свим што им припада и што је везано за њих и са свим пристојећим правима за потребе, потрепштине и неопходне ствари поменутих завјештаја у вријеме када је дозвољено и спроведено право њиховог шеријатског кориштења, он је остало земљиште споменуте мезре завјештао становницима касабе уз одређено плаћање одсјеком. Поменуто мјесто постало је касаба. Пролазна такса, тржна такса, нијабет (такса за прекршаје и злочине), судска позивна такса, такса за тржни надзор, ђумрук, такса за восак, овчарина и лађарина који се побиру на њеном тргу дати су у мулк овом искусном и доброчинитељском мирливи и он је султанском исправом о давању у мулк и владарском даровницом ушао у посјед овог мулка. Након тога је увакуфио на исправан шеријатски начин и као јасно и валидно завјештање поменути трг са свим наведеним пристојбама и са одређеним закупом од парцела које су расподијељење људима касабе за њихово становање, за подмирање потреба и нужних ствари (поменутих вакуфа) у вријеме дозволе и спровођења права на њихово шеријатско располагање и виђедне милодаре. Иза тога је великодушни завјештач — да бог удвостручи његове оноземаљске награде — поставио као услов да ради регулисања потреба и сређивања нужних ствари описаних вакуфа њихов администратор буде лице које је паметан управљач и савршено разуман човјек, те да када врши своју дужност, која се зна, располаже дневном плаћом од десет акчи. Нека се његовом писару дају дневно четири акче, а његовом побирачу прихода нека се дневно дају три акче. Уз то је поставио као услов да се под руководством поменутог администратора из године у годину на шеријетски и вјерски дозвољен начин новац описаних вакуфа даје на камату а приходи њихових некретнина дају под хипотеку, а да у такве односе поменути администратор не ступа са спахијама, заимима и припадницима војне класе. Од четвртине прихода и вјерски дозвољене камате што год дарује узвишени племенити творац и давалац круха нашег — нека је узвишено његово достојанство нека су универзални његови дарови — прво да се утроши за поправке и оправке вакуфа који су ту. Нека се чува расипништва и непотребних трошкова и нека не излази из граница праведности. Кад у том погледу буду потребни велики трошкови, нека се уз мишљење судија и уз знање скупине муслимана толико утроши. Нека администратор

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

не одлаже поправке које се обављају уз мало трошка. Послије тога, његова екселенција завјештач овог вакуфа, великиародавац емир поставио је услов, да пошто се од чистог остатка од поменутих прихода дају одређене плаће поменутом администратору, писару и сакупљачу прихода, у раније помињаној џамији високог здања буде проповједник који је досљедан у вјери, вјерски горљив, богобојазан, одан вјери, познавалац кур'ана, угодног гласа, високог ранга у проповједништву и изванредан у вјерском знању, и да сваког петка и у дане бајрама на уобичајен, традиционалан начин држи проповјед, те да располаже дневном плаћом од осам акчи; да се постави за имама побожан човјек који је подобан да га људи слиједе и да буде предводник привилегованих и обичних људи, да врши дужност имама часној скупини вјерника која пет пута дневно долази на молитву, те да има дневну плаћу од пет акчи; да два човјека угодног гласа, ради најављивања времена молитава, уче наизмјенично на минарету езан (оглашавање молитве), а петком и у дане бајрама нека заједно уче салу (молитве за Мухамеда) на начин познат међу људима, а када и друге своје дужности обаве, нека се првом муезину дневно дају четири акче, а другом муезину дневно три акче; да петком и у дане бајрама у красној џамији у узвишеном махфиру (мјесто у џамији ограђено и нешто одигнуто од тла) проповједник, имам и муезини проуче полагано и правилно једну по једну десетину узвишеног кур'ана и да се сваком од њих дневно да по једна акча; да буде муариф (лице које помиње задужбенике и доброчинитеље) човјек који је познат по лијепом маниру и лијепом изражавању и да за ту дужност дневно добија двије акче; да у поменутој џамији буде кајум (послужитељ), фераш (који се брине о простирци) и сираџи (који се брине о свјетиљкама) честит и исправан човјек и да, када обавља своје познате дужности, дневно прими три акче. За свијеће и хасуру поменуте џамије одређена је дневно једна акча. Поменути искусни и славни емир условио је да учитељ у поменутој школи буде човјек образован, зналац кур'ана, угодног гласа, побожан и богобојазан и да сваки дан од јутра до мрака подучава свијетлој књизи (кур'ан) и тумачи објаву господара свијетова нелораслој дјеци муслимана и пораслој дјеци правовјерника, те да добива дневну плаћу од четири акче; да два човјека побожна и знаоци кур'ана буду халифе (помоћни учитељи) и када врше своју дужност да сваки од њих ужива дневно по двије акче; када то дозвољавају вишкови поменутих вакуфа нека, уз консултацију администратора, проповједник, имам и муезини из узвишеног кур'ана који је извор истине о добру и злу проуче сваки дан по један узвишени џуз (десет листа), нека се сваком од њих даје дневно по двије акче, а божја награда за то дјело се намијени поменутом завјештачу. Условљено је да се поменути положај проповједника дâ Абдуселам-ефендији. Поменути емир, градитељ вакуфа — да бог обдари својим даровима његове вакуфе као један од вакуфа — поставио је овакав услов: докле судба времена узвишено и срећно у широком свијету буде постизала и остваривала оно што хоће, положај администратора и остали послови писмено описаних вакуфа су у његовој руци и везани су за његову вољу, како жели и хоће нека изблиза и издалека без спорбе располаже. Промјене и измјене у устројству вакуфа и у писмено описаним условима, смањење и повећање у предмету давања прихода посједа у хипотеку, замјена зиратних земаља које нижу губитке за корисније земље и остали случајеви било да се ради о тежим или лакшим стварима, све је то у његовој моћи и нека то, попут лопте, како хоће окреће. Условио је да, пошто буде он блаженопочивши, поменути положај администратора припадне његовим ослобођеним робовима и потомцима његових ослобођених робова из кољена у кољено и огранака основне породице све до њиховог изумрћа, те да нико стран не може бити администратор. Послије сређивања питања ових вакуфа и утврђивања ових услова који су описани на поменути начин, његова екселенција поменути далековиди и милосрдни емир утврдио је и судски верификовао валидност поменутих разноврсних вакуфа под условима који су горе описани и учинио трајном и коначном своју одлуку. Од стране своје узвишене богоугодничке висости поставио је за свога заступника са апсолутним компетенцијама поноса ајана Хасанкетхуду. Пошто је поменути опуномоћник доказао на узвишеном и часном шеријатском суду, том ненадмашном и узвишеном кругу вјере, своје опуномоћништво са свим компетенцијама и своје утврђено потпуно заступништво уз свједочење поноса писара Алије, сина Абдулаха и писара Хурема, сина Хајдера, у својој вјеродостојној изјави и у свом јасно и пуноважном признању, рекао је: „Пошто је општи доброчинитељ поменути емир који ме је одредио за опуномоћеника, увакуфио и бога ради завјештао разне вакуфе и разне завјештаје наведене и објашњене опширно у овој дивној исправи под условима који су написани и у нормама које су утврђене, све их је предао његовој еминентности узору славних и племенитих, Ибрахиму, сину Абдулменâна, кога је поставио за администратора ради њихове судске верификације и ради сваке ситне и крупне ствари, важне у тој верификацији. А овај их је примио и располагао је њима као што администратори располажу у вакуфима. На ово је поменути администратор изјавио и признао да је примио вакуф и да њиме располаже, а речени опуномоћник и споменути администратор у својим изјавама и признањима лицем у лице и усмено потврдили су један другога. Условљено је да се поменути положај проповједника дâ Абдуселам-ефендији. Поменути емир, градитељ вакуфа — да бог обдари својим даровима његове вакуфе као један од вакуфа — поставио је овакав услов: докле судба времена узвишено и срећно у широком свијету буде постизала и остваривала оно што хоће, положај администратора и остали послови писмено описаних вакуфа су у његовој руци и везани су за његову вољу, како жели и хоће нека изблиза и издалека без спорбе располаже. Промјене и измјене у устројству вакуфа и у писмено описаним условима, смањење и повећање у предмету давања прихода посједа у хипотеку, замјена зиратних земаља које нижу губитке за корисније земље и остали случајеви било да се ради о тежим или лакшим стварима, све је то у његовој моћи и нека то, попут лопте, како хоће окреће. Условио је да, пошто буде он блаженопочивши, поменути положај администратора припадне његовим ослобођеним робовима и потомцима његових ослобођених робова из кољена у кољено и огранака основне породице све до њиховог изумрћа, те да нико стран не може бити администратор. Послије сређивања питања ових вакуфа и утврђивања ових услова који су описани на поменути начин, његова екселенција поменути далековиди и милосрдни емир утврдио је и судски верификовао валидност поменутих разноврсних вакуфа под условима који су горе описани и учинио трајном и коначном своју одлуку. Од стране своје узвишене богоугодничке висости поставио је за свога заступника са апсолутним компетенцијама поноса ајана Хасанкетхуду. Пошто је поменути опуномоћник доказао на узвишеном и часном шеријатском суду, том ненадмашном и узвишеном кругу вјере, своје опуномоћништво са свим компетенцијама и своје утврђено потпуно заступништво уз свједочење поноса писара Алије, сина Абдулаха и писара Хурема, сина Хајдера, у својој вјеродостојној изјави и у свом јасном и пуноважном признању, рекао је: „Пошто је општи доброчинитељ поменути емир који ме је одредио за опуномоћеника увакуфио и бога ради завјештао разне вакуфе и разне завјештаје наведене и објашњене опширно у овој дивној исправи под условима који су написани и у нормама које су утврђене, све их је предао његовој еминентности узору славних и племенитих, Ибрахиму, сину Абдулменâна, кога је поставио за администратора ради њихове судске верификације и ради сваке ситне и крупне ствари, важне у тој верификацији. А овај их је примио и располагао је њима као што администратори располажу у вакуфима. На ово је поменути администратор изјавио и признао да је примио вакуф и да њиме располаже, а речени опуномоћник и споменути администратор у својим изјавама и признањима лицем у лице и усмено повтрдили су један другога. Након тога речени опуномоћеник од вакуфа се окренуо у смеру хипокризије и рекао: „Пролажењем дана и слиједом времена година услиједиће слабљење вакуфа, мањци у његовим приходима и пропаст његових доходака и он ће прећи у друге руке. Пошто сигурно, по учењу његове узвишености највећег имама, најславнијег пре-

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

гаоца, султана учењака, доказа божјег за све вјере, нашега имама Абу Ханифе Ну'ман ибн Садика — да бог удвостручи награду за његова добра дјела — завјештање горе описане врсте вакуфа некретнина није неприкосновено, одустајем од њиховог увакуфљења, те нека поменути администратор дигне руке од тих вакуфа". На његов такав предоаје, поменути администратор у свом тачном одговору обратио му се овим лијепим ријечима: „Сигурно је и тачно је да је узвишена и дивна џамија која спада у напријед поменуте вакуфе на један начин издвојена и дистингвирана и да се уз дозволу његове поменуте екселенције завјештача у њој учи езан (позив за молитву) и да гласним учењем уводне молитве ријечи за групни молитвени обред зване „камет" заједница муслимана у њој врши молитве. Према томе, нема сумње и не може се нијекати да је то неприкосновен вакуф по мишљењу свих великих имама — да бог према њима покаже милост у кући вјечности. По мишљењу двојице прегалачких имама продорног духа, од којих је сваки зјеница ока исламске вјере и накит и украс живота и свијета, остале зграде и некретнине и подручно некретнинама завјештане покретнине, пошто буду увакуфљене и предате администратору, постају неприкосновени вакуф. Послије тих ријечи, судија, версиран, критичког ума и далековид, дуже је размишљао и када је размотрио снажне доказе и јасан аргумент од стране администратора, донио је чврсту и правомоћну шеријатску одлуку и пресуду о исправности и потреби увакуфљења поменутих зграда и некретнина и њима припадајућих покретнина под написаним условима и утврђеним нормама, на основу мишљења оних које сматра компетентним, те су сви поменути завјештаји на познати начин и у описаном виду постали велидан и неприкосновен вакуф. Од сада су његово смањење и оштећење немогући, а његов расип и уништење незамисливи. Ко га буде измијенио пошто је ово чуо грјех за то пашће на оне који га измијене, јер бог доиста све чује и све зна, а ако га буде суштински промјенио након што је ово знао, нека је на њега проклетство бога и његових анђела и свих људи. А награда поменутом племенитом завјештачу пристоји живом и вјечитом богу — нека је слава господару пријестоља — чија владавина нема ни краја ни границе, ни почетка на свршетка. Ово је текло и написано у другој декади неоскрнивог мухарема године 963. по експатријацији божјег посланика — нека је на њега најузвишенији благослов...

(Rudo. Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade, Sarajevo 1971)

РЕЧНИК ТЕРМИНА

Абасиди, раноисламска династија (750—900 год.)

ага, старешина, заповедник, почасна титула

ајет, став, одељак, односно реченица из Корана.

акинџија, припадник пограничне турске коњице која је упадима и харањем суседне територије припремала освајачке походе регуларне турске војске.

акча, (аспра), турски сребрни новац, ковани од 1327. до 1687. године.

алаџа, 1. шарен, шаренкаст; 2. шарено платно.

алем, симбол, знак на врху минарета или куполе.

алтун, златан, златник (ковани од 1453. г. и по вредности раван оновременом европском дукату).

амам, хамам, једноделно или дводелно (за мушкарце и жене) турско јавно купатило. Обично солидно зидано, снабдевено воденим и термичким инсталацијама и покривено куполама.

арабеска, исламски биљни орнамент који се често јавља у декоративној пластици, сликарству и уметничким занатима.

аршин, стара турска дужинска мера. Било их је више врста: грађевински, трговачки, терзијски. Грађевински је био раван дужини од 75,8 cm.

асаба, сродници по мушкој линији; законски наследници (по шеријатском праву).

атик, стар, стари. Неке џамије у појединим местима носе ово име и обично су то најстарије џамије у тим местима.

Ацем, чест назив за Персију и Персијанце.

Бајрам, муслимански верски празник, славље, весеље. У једној календарској години су два бајрама: рамазански и хаџијски.

бег, племић, господин, господар, заповедник санџака, врста титуле.

беглербег, намесник, заповедник највеће турске војно-управне јединице.

беглербеглук, (ејалет, пашалук), највећа османска војно-управна јединица.

безистан, велика покривена трговачка кућа. Обично засведена, базиликална или вишекуполна грађевина, са низовима трговачких дућана у којима се продавала луксузна, најчешће текстилна, роба.

берат, султански указ којим се поставља неки службеник, додељује посед, плата или неко одликовање.

Ваз, проповед.

ваиз, проповедник.

вакиф, оснивач, завештач, утемељитељ неке задужбине (вакуфа).

вакуф, задужбина, завештење; имање, користоносни објекти и друга материјална добра чији су приходи коришћени за оснивање и одржавање исламских верских, добротворних и просветних установа.

вакуфнама, задужбинска повеља, исправа о увакуфљењу, документ о оснивању вакуфа и његовом управљању; канон, статут исламске задужбине.

везир, највиши управни достојанственик у Османском царству, министар, члан царског дивана.

Гази, газија, муслимански учесник „светог рата", победоносни јунак, херој, почасни назив за човека који се прославио у „светом рату" против неверника.

Демирџија, ковач, гвожђар.

дервиш, муслимански мистик, припадник неког дервишког реда.

диван, султанско, везирско или намесничко веће у провинцији, савет.

дирхем, стари сребрни новац који је у XVI веку био једнак вредности од четири акче.

дова, молитва, благослов.

драм, мера за тежину: 1/400 део оке, 3,207 грама.

дувар, зид.

дунђер, старински градитељ и столар (дрводеља, тесар и зидар уједно).

дућан, трговачка или занатска радња.

Евлија, свети, добар човек.

езан, позив на молитву који муџезин гласом упућује верницима са минарета џамије.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

есир, заробљеник, сужањ, роб.
еснаф, стручно удружење занатлија по градовима, цех.
ефенди(ја), господин; почасна титула за образоване муслимане.

Завија, дословно угао (неке грађевине) за дервише. Понекад означава верску грађевину са просторијама за молитву, верску наставу, прихватање гостију путника намерника и др. Код нас у XV и XVI веку завије су уз ове просторије имале и кухињу (имарет) за госте и службенике завије. Гдекад синоним за текију.
заим, спахија који поседује лено (зеамет) с приходом од двадесет до сто хиљада акчи годишње.
зекат, муслиманска обавеза давања милостиње. Годишњи верски порез у корист сиромашних (2,5% од целокупног годишњег прихода).
зикир, побожно изговарање, инвокација божијег имена. 2 — заједнички дервишки обред.
зулкада, једанаести месец муслиманског календара.
зулхица, дванаести месец муслиманског календара.

Имам, главни џамијски службеник, свештеник који предводи заједничке молитве. Духовни предводник уопште.
имарет, добротворна кухиња са пекаром у којој се спремала храна за вакуфске службенике, путнике, намернике и градску сиротињу.

Кадија, турски судија који је, поред судства, имао широка овлашћења у подручју војне и цивилне администрације, као и контролу законитости свих аката.
казанџија, занатлија који израђује и продаје бакарно посуђе и друге предмете од бакра.
кајим, вакуфски службеник који је отварао и затварао џамију, бринуо о њеној чистоћи, кандилима као и обући верника.
калкан, штит.
каплица, лековита термална бања изграђена слично амаму, за разлику од кога је у средишњој просторији имала и пространо полигоналан или кружан базен за потапање целог тела купача.
каравансарај, велико, солидно зидано и обично четворокрилно здање, подизано уз друмове као свратиште за прихват и смештај путника, каравана и робе.
касаба, муслиманско насеље, отвореног типа, чије се становништво претежно бавило градском привредом. Да би таква варошица добила статус касабе морала је имати џамију, мектеб, амам, а понекад и хан, односно каравансарај, са другим, пратећим објектима.
кибла, правац према Меки, према којој је оријентисан михрабски део сваке џамије и према којој се за време молитве окрећу сви муслимани.
Коран, Кур'ан, муслиманска света књига која, по исламском веровању, садржи божију објаву пренету преко Мухамеда.
кубе, купола, свод у облику полулопте.
курае, рецитатори Корана у џамији.
курна, камени или мермерни лавабо у амаму, четвртастог облика и често лепо украшен, у који се сливала топла и хладна вода.

Лала, дворски достојанственик, царски дворанин, царски миљеник; 2 — омиљени цвет у турској декорацији (тулипан).
левхе, табле са калиграфски исписаним (или урамљеним) цитатима из Корана, са именима првих шест халифа или мудрим оријенталним изрекама, које се изводе (или постављају) по зидовима џамија или муслиманских кућа.

Максура, ложа, галерија, мушебаком ограђен простор за султана или друге званичнике у џамији.
махала, стамбена четврт у мањем насељу или граду.
махвил, камена или дрвена галерија на стубовима, смештена у џамији уз зид са улазним порталом.
мевлана, господин, почасни назив за високо учене људе, кадије и професоре.
медреса, општи назив за исламске средње и више школе интернатског типа. Обично грађене у два или четири тракта, са централним двориштем, пространијом предаваоницом и низовима стамбених ћелија за васпитанике.
мектеб, муслиманска основна школа.
мереметчија, мајстор који поправља грађевине.
месџид, мања, махалска богомоља у којој се петком и о празницима не обављају заједничке молитве. Обично у унутрашњости нема минбер а понекад је и без минарета.
минарет, висока и витка џамијска кула са које мујезин гласом позива вернике на молитву (окуише).
минбер, степеничаста, обично камена, проповедаоница у џамији са које се петком и првих дана оба бајрама држи посебна проповед (хутба).
михраб, централна ниша у џамији, посебно истакнута и изведена у зиду кибле, одакле имам предводи заједничку молитву.
муалим, учитељ мектеба.
муариф, службеник џамије који у посебним приликама изговара текстове у којима се истичу заслуге оснивача и других приложника.
мувекит, службеник вакуфа који брине око установљавања тачног времена (за почетак дневних муслиманских молитава).
мувекитхана, мања зграда у којој са инструментима и таблицама ради мувекит.
мујезин, џамијски службеник који уочи молитве са минарета гласом позива вернике.
мудерис, наставник, професор медресе.
мула, почасни назив за високо образоване људе у исламском свету. Теолог, кадија у већим градовима.
мурасела, кадијско службено писмо, позив, налог.
мусала, нарочито уређен и ограђен непокривен простор у коме се за време летњих, ведрих дана обављала обавезна заједничка молитва. Свака мусала је морала имати минбер и михраб.
мусавир, стваралац, сликар портрета и фигура, минијатуриста.
мусафирхана, посебна просторија или зграда за ноћивање путника-намерника коју држи један човек, вакуф или цело место. Путник је у мусафирхани добијао бесплатно конаниште и храну за три дана.
мутевелија, управитељ вакуфа који руководи његовим добрима и службеницима према условима које је оснивач назначио у задужбинској повељи.
мухарем, први месец муслиманског календара.

Назир, контролор, надзорник финансијског пословања државних или вакуфских службеника, имовине и прихода.
наиб, заменик, заступник (кадије или неке друге управне функције).
накаш, сликар-декоратер, мајстор зидног сликарства, молер.
намази, муслиманске дневне молитве (обављају се пет пута: сабах — у зору, подневна, ићиндија — поподневна, акшам — у сумрак, јација — по поноћи).
неимар, мимар, градитељ, архитекта.
нецар, синоним називима дунђер, мереметчија, неимар.
нишан, надгробни камени споменик на муслиманском гробу или гробници.

Ока, мера за тежину у турском систему мера. Износила је 1,283 kg. и садржала 400 драма.
Омајади, прва арапска халифска династија (665—750. год.)

Паланка, мање утврђено насеље изграђено од слабијег материјала — дрвета и земље — опасано ровом и оградом од брвана. Ова врста утврђења подизана су у граничном подручју и на важним саобраћајницама.
паша, титула највиших турских војних и управних функционера, који су у XV и XVI веку имали само активни везири и беглербегови.
пашалук, највећа управна јединица на које се делило Османско царство. Пашалук се делио на санџаке и на његовом челу је стајао беглербег.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Порта, стари европски назив за турску власт.

Рахле, дрвени сталак, носач Корана у џамији.
рамазан, девети месец муслиманског календара.
реби-ул-ахир, четврти месец муслиманског календара.
реби-ул-евел, трећи месец муслиманског календара.
рецеп, седми месец муслиманског календара.
реис, старешина, главар; командант једног турског брода или одреда у речној или поморској флотили; старешина неких турских родова војске по тврђавама.

Садака, милостиња.
санџак, већа управно-територијална јединица Османског царства којом је управљао санџак-бег или мирилива.
салнама, годишњи алманах, календар.
санџакбег, војни и административно-политички управник једног санџака.
сарај, двор, резиденција, палата, седиште султана или намесника провинције.
сахат-кула, торањ са часовником и сатним бројчаником на свакој страни, обично у средишту пословног дела града.
себиљхана, јавна чесма, извор или бунар са зградом у облику киоска.
селвија, чемпрес.
сицил, кадијски протокол, судски записник.
софа, трем, куполама пресведен или кровом покривен простор на улазној страни џамије.
софта, ученик, васпитаник медресе у Турској.
сталактит (мукарнас), пластични орнамент исламске уметности. Изводио се на споменицима у камену, штуку или опеци обично изнад ниша, на порталима, капителима, под куполом, на тромпама, пандантифима и др.
сура, поглавље Корана.
суфија, мистик, дервиш.

Тарикат, дервишки ред.
тарих, 1. датум; 2. историја; 3. хронограм. Као хронограм тарих је тако компонован спој речи (у прози или стиху) да се помоћу збира бројних вредности арапских слова (у ебџед рачуну) добија година завршетка грађевине.
ташчија, каменорезац, клесар.
текија, дервишка зграда у којој се обављају дервишки обреди.
тенеђецијa, лимар.
теспих, муслиманске молитвене бројанице од 33 или 99 зрна.
турбе, маузолеј, куполом пресведена, отворена или полигонално озидана гробница.

Каба, Каба, исламско светилиште у Мекки, према коме су оријентисане све џамије и сви верници у молитви. Циљ обавезног верског ходочашћа
ћемер, свод (код прозора и врата лук).
ћемерџија, мајстор који изводи куполе и сводове.
ћуприја, мост.
ћерамида (ћерамит) — олучаст цреп.
ћурс, говорница, столица (престо) у џамији са које се држе проповеди (вазови).

Улема, исламски верски научници.
уста, мајстор уопште. Ова се реч често додавала имену да означи занимање или у споју са другом речи (мимар-уста, градитељ) да ближе објасни врсту мајсторлука.

Филурија, порез који плаћају власници-сточари, „влашки дукат".
фукара, сиротиња, сиромах.

Хадад, ковач, гвожђар.
хадис, усмена традиција од Мухамедовог времена. Сачувано предање о свему ономе што је Мухамед говорио, радио, препоручио или одобрио да се чини. Уз Коран најважнији муслимански верски и правни извор.
халиф, врховни исламски поглавар.
хан, свратиште, коначиште на друмовима и по градовима, у коме се, за разлику од каравансараја, за путнике спремала и храна.
ханиках, текија са интернатом за дервише.
харем, 1. ограђено џамијско двориште које је једним делом често било и муслиманско гробље; 2. женске одаје у сарају или кући.

хас, велики земљишни посед највиших турских достојанственика који је доносио годишњи приход од најмање 100 хиљада акчи.

хатиб, школован службеник џамије који петком и првих дана бајрама са минбера држи посебне проповеди
хаџ, хаџилук, ходочашће у Мекку ради посете Каби.
хедија, поклон.
хиџра, датум прелаза Мухамеда из Мекке у Медину (16. VII 622), од када се, по лунарном календару, почиње да рачуна исламска ера.
хоџа, образован човек, учитељ, професор, свештеник.
хутба, проповед коју петком и о бајрамима хатиб држи са минбера у џамији.

Чаршија, занатско-трговачки, привредни и културни део муслиманског градског насеља. Поједини занати су могли имати своје чаршије (улице)
черпич, непечена, на сунцу сушена цигла.

Џабија, вакуфски службеник, инкасант који је прикупљао приходе од свих користоносних објеката вакуфа.
џамија, већа муслиманска богомоља у којој су се молитве могле одржавати и петком и о бајрамима. Изведена са пространим и прегледним молитвеним простором пресведеним куполом, уз који је морао обавезно постојати и минарет.
џамџија, стаклар.
џемат, верско-социјална или територијална група; неколико улица једног насеља које имају исту џамију; неколико села исте нахије.
џенет, рај, рајска башта.
џерахор, припадник посебног одреда помоћних војних снага које раде на изградњи и поправци тврђава, мостова, чишћењу и насипању путева итд.
џихад, рат за веру а против неверничког непријатеља, „свети рат".
џуз, тридесети део Корана. Засебно повезана свеска која садржи један коранski џуз од десет листова.
џума, 1. петак, 2. седмица, 3. подневна свечана, молитва која се обавља петком у већој џамији.

Шабан, осми месец муслиманског календара.
шадрван, водоскок са увек текућом водом пред џамијом, за обавезно ритуално прање верника пред молитву.
шевал, десети месец муслиманског календара.
шејх, дословно старац, старешина, главар (рода, племена), вођа уопште.
шерефе, кружни или полигонални балкон при врху минарета џамије.
шеријат, право засновано на начелима ислама.
шехер, веће градско насеље отвореног типа, настањено претежно или искључиво муслиманским становништвом. Сваки шехер је обавезно морао имати више џамија и неколико других установа (мектеб, медреса, текија, амам, каравансарај, хан и сл.) које карактеришу веће мустиманско насеље.
шехид, муслимански борац који је пао за веру, мученик.
шиндра, цепане јелове или храстове дашчице којима су, као црепом, покриване скромније (стамбене) грађевине.

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

SUMMARY

Sixteenth Century Islamic Monumental Art in Yugoslavia

Islamic monumental art of the sixteenth century made its first appearance on Yugoslav territory at the time of the greatest rise and prosperity of the Ottoman Empire a fact which was to considerably influence later development, scope and value of this art in the region. The second half of the century was a relatively peaceful period of Turkish rule with a fairly organised economic life and considerable material goods accruing to Turkish provincial functionaries from conntinued warfare in Panonija and in the northwest. At this time the military, political and economic interests of the Turkish Empire demanded that the war ravaged territories should be revived, economically restored to become a peaceful and stable rear guard, indispensible to further expansion. The authorities therefore tried to develop secure town-like settlements. This enabled the swift development of a new Turkish culture, particularly Islamic building and artistic activities. It suited the Turks, in those first decades of their rule, to free the subjects, partially or completely, from the tax for non Muslim subjects, and thus to stimulate and quicken the expansion of towns that would correspond to the Islamic states whose ruler was at the same time caliph of the whole Islamic world. During this period therefore the ancient Islamic institution of "vakif" took on a most important role in the further development of the existing city settlements and the foundation of new ones. Numerous and varied memorial buildings and monuments were built in those settlements on the basis of vakif, some of which later served only the needs of the Moslem population, while others served the needs of anyone regardless of their religious or national background.

Chronologically, the art-history of the sixteenth century coincided with the lengthy rule of the Vizier Mehmed-Pasha Sokolovitch in Constantinopole and with that of a number of his countrymen in provincial regions of the European parts of Turkey. It also largely coincided with the most significant period of the what is known as the Turkish Renaissance, and the work of its most prominent representative, Kodja Mimar Sinan (1539—1588). Productive decades of his work on various types of domed buildings and the enrichment of their interiors with characteristic sculpted and painted decorations exerted a great influence on Ottoman provincial art in the Balkans, including presentday Yugoslavia. Besides two magnificent mosques in Constantinopole, Sinan, himself designed for Mehmed-Pasha Sokolovitch a number of other endowed foundations in Thrace and Asia Minor. On Yugoslav teritorry he designed a bridge and some other buildings at Višegrad, and a mosque, with palace and accompanying buildings at Sokolovitch's native village. Later, Sinan also designed for the other Sokolovitches a mosque for the Beylerbey Mustafa Sokolovitch in Buda, and instructed the most trusted collaborator from his workshop to build a mosque and other buildings in Banja Luka for Ferhad-Bey Sokolovitch. The high achievements of artistic activity originating in Constantinopole later continued on Yugoslav soil, reflected very strongly in monumental buildings founded by prominent personages up to the last years of the sixteenth century.

Besides the Turkish settlers, among the founders were members of various nations: Islamised Greeks, Albanians, Hungarians and a considerable number of people of South-slav origin. The members of highly ramified families such as the Opukovitches, Sokolovitches, Vukovitch-Desisalitches, Boljanitches, Prodovitches and others who had embarced Islam, started to work within the new oriental culture and the numerous endowed foundations which they built mostly along the rivers Drina and Lim, today represent an interesting latterday example of new homeland architecture.

As early as the fifteenth century the Turks began to introduce on Yugoslav soil their already defined and mature designs for a new kind of domed temple along with other typically oriental buildings such as the medresse, the hamam, the bedestan, the kervansaray and others. During the sixteenth century Constantinopole and other major Turkish cultural centres represented the source of new concepts. This is confirmed not only by the types of domed mosque, found among monuments preserved on Yugoslav soil, but also by the fact that new contemporary solutions were used in their architectural structure. Namely, while the spatial ideas for caravanserais, covered markets places and Turkish baths repeated older Ottoman concepts, the domed mosques, with few exceptions, used new, up-to-date solutions which had almost contemporaneously or a bare decade earlier, been used in the architectural workshops of the capital. This interesting phenomenon can be explained, not only by the awareness of those placing the orders that the capital boasted the greatest number of expert architects, but also by an even keener awareness of the rich artistic traditions of the old imperial city, that metropolis of the Middle-Ages which from the time of its founder Constantine the Great, had presented Europe with edifices. These strong Byzantine traditions imbued artistic creation particularly in architecture, in Turkish Istanbul throughout the sixteenth century, strongly influencing Ottoman architecture in that city and through it artistic activity in the provincial regions of the farflung Ottoman Empire.

No classification of the various types of this kind of architecture has been carried out so far in Yugoslavia, a classification whitch would follow typological variations and origins, the occurence and gradual acceptance of

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

certain spatial and building concepts within one particular architectural type. Among the most striking examples of Islamic monumental architecture in Yugoslavia — domed mosques — four basic types have been identified with certainty up to the present.

Most widespread in the sixteenth century was the standard single-unit mosque with a porch roofed by three small cupolas and one minaret leaning against a central cube. This was to be found in Macedonia and ancient Herzegovina, in Bosnia and Serbia and it can be said that there was no provincial or small town which did not boast at least one such mosque.

Another less numerous but nonetheless interesting group of single-unit domed mosques, are those built at Niš (1521—23), Novi Pazar, Skoplje and Mažići near Stari Trg (all of them prior to 1550) having a porch roofed with two small cupolas only. The entrance portal is here placed more to the left in relation to the vertical symmetrical axis, and an extra niche of the accessory mihrab, has been added to the front porch wall. The right half of the porch which is specially designed for prayers, is separated by a difference in floor level and a specially raised sofa. This intresting type of mosque with a doubletraved porch, whose direct analogies are to be found in the older monuments of Hadrianopolis and Asia Minor, occurs only in the eastern and southern parts of Yugoslavia, in Macedonia and Serbia, and is not to be found anywhere else, at this or in any other era.

The third type among sixteenth century Islamic endowed foundations are multy-unit domed mosques on an elaborate plan. These were most representative of the period and were usually built by Turkish provincial functionaries of the highest rank. The differences between these buildings and mosques of the standard type were not reflected so much in the design of the prayer cube as in general composition of the structure which encompassed added side annexes, with here and there an accented or protruding mirhab space covered by a half-dome. Among the monuments preserved of this type are: Jahja-Pasha's mosque in Skoplje (1504), Gazi Husrev-Bey's foundation in Sarajevo (1531) and the mosque of Ferhad-Bey Sokolovitch in Banja Luka (1579). The two former were originally built as multipurpose building of a zaviye type. The annexes were intended as cells for pilgrims and the like, while the third was simply an exceptionally large and imposing place of urban worship.

The last group of domed type mosques found in Yugoslavia consists of only two not very large buildings whose cupolas rest in a exceptional way on hexagonal and octagonal bases. These two concepts, introduced into Ottoman architecture by the experienced Mimar Sinan in his later years, appeared very shortly afterwards in Yugoslavia, so that we find them here in the small village of Rogovo near Prizren, with cupola on hexagonal base (1580), and at Djakovica with cupola on octagonal base (Hadum Mosque, 1594/5). Due to the available possibilities and social rank of their founders, both mosques are of considerably smaller and more modest design.

Among the above-mentioned types of domed mosques, there are none which cannot be found in the contemporary architecture of the mother country. They all mostly originated from Constantinopole, with a few from Edirne of Bursa, whence they were introduced to the other countries of the Balkan Peninsula — Greece, Bulgaria, Hungary and Yugoslavia.

In the same way as spatial design, the architecture of domed mosques of the sixteenth century in this region showed similarities in the materials used for building, in the technique of building and constructing, and most often they were completly identical with buildings found in the European part of Turkey and Asia Minor. Basic building material was, here also stone and brick, but while mosque facades in Macedonia and Serbia were made by applying the ancient Byzantine technique of picturesque alternation of layers of brick and stone, as well as by inserting bricks between cut stone in the cloisonné manner, mosques in Bosnia and Herzegovina were built without the application of this multicoloured technique and have only stone covered facades. This art, mostly Ottoman in form and Mediterranean in expression with time, took on regional characteristics in Bosnia. Here, facades were sometimes covered from their commencement by a layer of mortar and then whitewashed. However cupolas, throughout the region used squinches or pendatives as a sort of transitional solution, and only in one case, (the Tatar Sinan-Bey Mosque at Kumanovo, 1520—30) was rather low, the Turkish triangle frieze used. The cupolas themselves were in relation to the total height of the mosque, sometimes with shallow calottes, but a much wider diameter than the cupolas of the ancient Medieval endowed foundations.

In the last decades of the sixteenth century, some designs appeared in Bosnia and Herzegovina, of a purely local character, resulting from the symbiosis of certain medieval forms. Thus on the teritory of ancient Herzegovina, at Bileće, Mostar, the neighbourhood of Nevesinje and Stolac, besides the domed mosques, a series of smaller mosques with hip roofs were built where under the influence of local architectural traditions, minarets took on the shape of archaic bell-towers with a square cross section. However, the original native traditions were seen at their best in simple wooden village mosques. In the wooded parts of central and northern Bosnia, at Plav, Gusinje and Rožaj, probably from the very first decades of the seventeenth century quite untypical simplefied wooden mosques were built in national tradition, modelled on wooden churches. Although built with less solid and lasting material, without a cupola and of course with no trace of monumental characteristics, these mosques illustrate today how some autochthonous elements had begun to appear

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

by the end of the sixtheenth and the beginning of the seventeenth century. They introduced ancient forms, ancient concepts of construction and the national architectural experience into Islamic architecture on this soil.

Decorative carving was usually in stone, less frequently in stucco or marble, covering the surfaces of minarets, capitals, column bases, accessory mihrabs, portals, windows and sadyrvan (fountains for ritual ablutions) while decorating interiors in the form of shallow relief in the stone mobilya, mihrabs, minbers and mahfils. As with the architecture of domed mosques, decorative carving of the sixteenth century in these regions changed along with the changes of style that characterized most of the other monuments of Ottoman art on the Balkan Peninsula. Similar to the oldest Islamic buildings built in the southern parts of the country which had come under Turkish rule during the last decades of the fourteenth and the beginning of the fifteenth century, when the Bursan style dominated in Turkish art characterising the above mentioned buildings and in the first decades of the sixteenth century when the early Constantinopole style was hearing its end in Ottoman art, decorative carving in Yugoslavia bears all its qualities, but the carving is shallower and not so widely applied. This may be seen on monuments in Macedonia, Serbia, Bosnia and Herzegovina. Later, by the middle of the sixteenth century, classic style completely prevailed as most representative of the period and numerous mosques under the influence of this style were built in the regions occupied by the Turks after the fall of Belgrade as well as in those that had been previously occupied. The decorative stone ornaments became more profilic and widespread, very similar to the lively decoration on Sinan's luxurious monuments. The last decades of this century bear witness to the same puritan reduction and rejection of unnecessary decorative detail as is evident in the art of the capital of that time.

The continuous link between Islamic monumental art in Yugoslavia and different phases of style in the Turkish capital and other art centres is not surprising if one bears in mind the fact that the most significant of these buildings were designed and built by architects educated in Turkish Constantinopole. It is certain now that the Gazi Husrev-Bey Mosque in Sarajevo was designed by Acem Esir Ali — Sinan's predecessor, the Aladža Mosque at Foča by Ramadan-Aga, Sinan's contemporary and representative in these regions, Sokolovitch's bridge at Višegrad was designed by Sinan himself, the old bridge at Mostar by Hajredin-Sinan's student and younger collaborator, whom Boljanitch probably entrusted with the building of his mosque at Pljevlja, while the master-builder of the Ferhadi Mosque at Banja Luka was certainly Sinan's most reliable student. According to data in the Dubrovnik Archives, it can be concluded that among domestic craftsmen and builders, the majority were from Dubrovnik or were trained there. They were traditionally connected with the building works of Bosnia and Herzegovina, and along the rivers Sava and Danube. Besides working on pious Christian foundations, they took part during the fifteenth and sixteenth centuries in erection of Islamic buildings. Groups of them mastered the elements of construction and style of Ottoman monumental art, sometimes with certain deviations, and here and there modest but unusual West European or Mediterranean forms. Yet, the exceptional occurence of Gothic and Renaissance elements in the decorative stone ornaments of the Mostar Mosque of Nesuh-Aga Vuchjakovitch (1564) represents a rare example which stands out from the style of the period. The capable craftsmen from Dubrovnik gradually became well acquainted with all forms of Ottoman art and when employed by founders to build and decorate their domed buildings, knew very well how to express themselves within a range of required styles and to submit their work to the demands of Ottoman art.

Coloured wall decorations, mainly floral in character, sometimes completed with the names of the first caliphs in stylised caligraphy or important quotations from the Koran, and less frequently with simple views of Mecca, Medina or Constantinopole, covered not only walls and the arched parts of mosques but also in public baths, dervish lodges and even the interior and porch of most domed mosques, which has changed and filled our previous idea on the scope of this kind of artistic activity. The number of such adorned monuments can be inferred more from written historical documents than from discoveries on the site, but according to chroniclers and travellers'records it is evident that many layers of later added mortar or lime, hide more examples of this type of painting. It can be seen nowadays on the walls of sixteenth century mosques et Foča, Bitolj, Sarajevo, Livno and Mostar.

With the exception of the Jeni Mosque (1558) at Bitolj, where a unique example of strikingly valuable faience decoration of Iznik origin frames a portal with an arabesque edge and covers the surface with the founder's inscription at other places crumbling painting material, al secco techniques, the inexorable passage of time together with human neglect has brought them into bad condition. In spite of this it is now obvious that painting in the sixteenth century was carried out according to a certain schedule and in on agreed order: the areas of the mosque more closely connected with the cult itself were more highly decorated. Inside, it was above all the cupola, usually with a large painted rosette, and beneath it the surfaces of corner pendatives or squinches, then kyble wall surfaces which were acented around the mihrab niche, while on the lowest zone of the remaining walls the surfaces between the windows were decorated. Outside, in the porch, the frontal wall of the mosque carried the finest decoration, where sometimes, to the left and right of the portal were elaborately painted accessory mihrabs. From the range of motives, it can be concluded with certainty that the pained floral ornaments, and particularly the occurence of whole

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

fruit trees with fruits, on the mosque walls, were not chosen accidentally nor taken from folklore, but represent a more profound iconography in the form of a pictorial transpositions of parts of the Koran that conjure up ancient Islamic images of heavenly landscapes.

Although the development of style in this branch of Islamic art in Yugoslavia cannot be followed with as much certainty as that of architecture and its stone decorations, it is still possible to see that two parallel trends dominated decorative painting of the sixteenth century. One of them tended towards an expressive stylisation of thichly scattered tiny floral motives, minute in their perfection rhythm and harmony (Rumi and Hatay ornaments in the Aladža Mosque at Foča and the Ferhadi Mosque, 1562, in Sarajevo, and the other a more realistic or even naturalistic presentation of larger vegetation, even whole trees in the case of the original paintings in the Karadjoz-Bey Mosque, Mostar (1557). Both styles sprang from the court studies of painter — decorators who used them both in preparing cartoons for the walls of sultans' and viziers' palaces, mosques, turbehs. Turkish baths and other buildings, and also for the famous patterns for faience tiles from Iznik and textiles from Bursa.

Ottoman monumental art, and craftsmanship, of the sixteenth century formed the peak of artistic creaturty of the Islamic world. Imperial in character and urban in spirit, the highly developed art of this rigidly centralised Empire, absolutely dominated all Islamic expression throughout the Empire. As the Ottoman mosques of Damascus and Cairo dominated the skyline of those cities, and not buildings built in the local tradition, so also did concepts originating in the Turkish capital or other older centres of Turkish culture reign supreme in Yugoslavia. The phases of Ottoman monumental art from 1501 until the end of Sinan's activity in 1588, presented variations of impressive solemnity and power which were followed and copied throughout the Balkan Peninsula. So the domed Islamic edifices frequently endowed on Yugoslav territory by representatives of the now establishment in the sixteenth century — pashas, beys, agas and other officials whose native land it was, and less often by native tradesmen and craftsmen — with their noble spatial and constructive qualities and the stylistic purity of their stone ornaments and wall painting were to be the real interpreters of the new Turkish and Islamic ideology in the recently occupied regions and to overshadow all that had been done so far in this part of South Europe. This representative art appears over a very wide territory of the Balkan Peninsula from Thessaloniki, Edirne and Sofia to Temisoara, Buda and Banja Luka generally displaying the same qualities. The logical explanation is not only the fact that both the founders and the artists were the same, building their foundations here and in other Balkan countries, but also by the ruling schools of style and masters educated on models from the capital, whose numerous works bore the same hallmarks. If there were any differences, they were mostly in dimensions, building techniques, secondary stone ornaments and some motives of contemporary or later wall—painting, rather than in the spatial concept, construction design on general artistry. The high artistic values of Islamic monumental art in this floral period helped, after all, to influence Christian art in the Balkans. As with some Greek, Bulgarian and Roumanian monuments it was reflected in Yugoslavia in certain influences in architecture and applied arts. In relation to the whole Turkish period, the influence in that century was most intensive. Although the influence in architecture was more in the domain of decorative elements than in construction, and in ornamental motives of artisanry rather than in general composition, it presented an interesting and certainly the last oriental wave to reach Serbian art of the late Middle Ages.

(Translated by
Jelena Kovačević M. A.)

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

LIST OF ILLUSTRATIONS

Drawings

1. Map showing principle locations of Islamic foundations built by Sokolovitch family
2. Inscription from the Jahja-Pasha Mosque in Skoplje
3. Plan and section of Jahja-Pasha Mosque, Skoplje
4. Inscription from Ishac Tchelebi Mosque, Bitolj
5. Plan of Ishac Tchelebi Mosque, Bitolj
6. Section of Ishac Tchelebi Mosque, Bitolj
7. Plan and section of mosque in Fortress at Niš
8. Plan and section of Tchekrektchi Mosque, Sarajevo
9. Inscription from Gazi Husrev-Bey Mosque, Sarajevo
10. Plan of Gazi Husrev-Bey Mosque, Sarajevo
11. Section of Husrev-Bey Mosque, Sarajevo
12. Plan and section of Altun-Alem Mosque, Novi Pazar
13. Inscription from Aladža Mosque at Foča
14. Informal inscription by Evli Tchelebi on wall of Aladža Mosque
15. Plan of Aladža Mosque, Foča
16. Section of Aladža Mosque, Foča
17. Inscription, Hajdar Kadi Mosque at Bitolj
18. Plan and section of Hajdar Kadi Mosque, Bitolj
19. Plan of Husein-Pasha Mosque, Pljevlja
20. Section of Husein-Pasha Mosque, Pljevlja
21. Inscription, Ferhadi Mosque, Banja Luka
22. Plan of Ferhadi Mosque, Banja Luka
23. Section of Ferhadi Mosque, Banja Luka
24. Inscription from Hansa-Aga Mosque at Rogovo
25. Plan and section of Hasna-Aga Mosque, Rogovo
26. Plan of Hadum Mosque, Djakovica
27. Section of Hadum Mosque in Djakovica
28. Section of Karadjoz-Bey Mosques, Mostar
29. Section of Ali-Pasha Mosque, Sarajevo
30. Section of Hadži-Ali Mosque, Počitelj
31. Plans of Shahabedin-Pasha Mosque, Edirne, and Muslihudin Mosques at Mažići and Skoplje
32. Plan and section of Atik Ali-pasha Mosque, Constantinopole
33. Piri-Pasha Imaret Mosque, Silivri, Plan
34. Plan of Sinan's Mosque built for Murat III in Manisa
35. Mosques with dome on hexagonal base in Constantinopole (a — Sinan-Pasha, 1555; b — Kara Ahmed-Pasha, 1553; v — Mullah Tchelebi, 1589; g — Atik Valide 1583; d — Cerah-Pasha, 1593; dj — Mehmed Sokolovitch — 1571)
36. Development of mosques with domes on octogonal base (a — Rustem-Pasha Mosque in Constantinopole, 1560; b — Sultan Selim II in Edirne, 1575; v — Mehmed Sokolovitch Mosque on the shores of Golden Horn, 1577; g — Nishanci Mehmed — Pasha Mosque in Constantinopole — 1588)
37. Bursa bedestan in Sarajevo and plan of Eshrefoglu covered market in Beyshehir.
38. Types of sixteenth century domed mosques in Yugoslavia (a — Niš, 1521—23; b — Foča, 1550; v — Rogovo, 1580; g — Djakovica, 1594—95; d — Sarajevo, 1531; dj — Banja Luka, 1579)
39. Sketch of portal, Hajdar Kadi Mosque, Bitolj
40. Sketch of stone grille at Kasim-pasha Mosque, Pečuj
41. Sketch of mihrab at Hajdar Kadi Mosque, Bitolj
42. Capital, corss-section of shaft and base, Ferhadi Mosque, Banja Luka
43. Porch column, Aladža Mosque, Foča
44. Minber, Ishac Tchelebi Mosque, Bitolj
45. Minber, Hadži Ali Mosque, Počitelj
46. Geometrical ornaments on minber of Aladža Mosque, Foča
47. Floral ornaments on the minber of Aladža Mosque, Foča
48. Decorative stone ornaments on lower section of mihrab, Aladža Mosque
49. Floral ornaments on crown of mihrab, Aladža Mosque
50. Detail of stone minber, Aladža Mosque
51. Part of carved frieze on the minaret of Aladža Mosque
52. Arrangement of the preserved wall painting in Aladža Mosque
53. Painted crown in the porch of Aladža Mosque
54. Patterns of floral wall painting, righthand panel of porch, Aladža Mosque
55. Border detail, painted righthand panel in Aladža Mosque porch
56. Examples of Hatay and Rumi motives in Aladža Mosque
57. Painted surfaces, Karadjoz-Bey Mosque, Mostar
58. Disposition of the preserved paintings in Ferhadi Mosque, Sarajevo
59. Geometrical plan of painted medallions from Ferhadi Mosque in Sarajevo (according to J. Zatchinovitch)
60. Floral ornaments on the mirhab of Sarajevo Ferhadi Mosque
61. Painted ornaments in window corner surfaces of Ferhadi Mosque, Sarajevo
62. Part of the painted rosette in the cupola of Sarajevo Ferhadi Mosque
63. Ornamental arrangement of faience tiles, Yeni Mosque, Bitolj

Photographies

1. View of Jahja-Pasha Mosque in Skoplje
2. Jahja-Pasha Mosque in Skoplje from the northwest
3. Ishac Tchelebi Mosque in Bitolj
4. Squinch and gallery in the cupola of Ishaki Mosque in Bitolj
5. Bali Edirneli Mosque, Niš
6. Tchekrektchi Mosque, Sarajevo
7. Mihrab in Gazi Husrev-Bey Mosque in Sarajevo
8. View of Gazi Husrev-Bey Mosque from the southwest
9. Dukancik Mosque, Skoplje (after the earthquake 1963)
10. Remains of the mosque porch at Mažići, near Stari Trg
11. Porch of Altun-Alem Mosque at Novi Pazar

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

12. Altun-alem Mosque at Novi Pazar, southwest aspect
13. Aladža Mosque at Foča
14. Karadjoz-Bey Mosque, Mostar
15. Hajdar Kadi Mosque, Bitolj
16. View of left minaret, Hajdar Kadi Mosque, Bitolj
17. Porch of Boljanitch Mosque, Pljevlja
18. Husein-Pasha Boljanitch Mosque, Pljevlja
19. West view of Ferhad-Bey Sokolovitch Mosque in Banja Luka
20. Mihrab and semi-cupola of Ferhadi Mosque, Banja Luka
21. Ferhad-Bey Sokolovitch Mosque, Banja Luka
22. Arches, pendatives and cupola of Ferhadi Mosque
23. Hasan-Aga Mosque at Rogovo near Prizren
24. South corner of subcupola area of Rogovo Mosque
25. Hadum Sulejman-Aga Mosque at Djakovica
26. Lower part of the minaret of Jahja-Pasha Mosque, Skoplje
27. Portal of Jahja-Pasha Mosque, Skoplje
28. Portal of Gazi Husrev-Bey Mosque, Sarajevo
29. Upper part of the mihrab of Dukancik Mosque, Skoplje
30. Minaret of Altun-Alem Mosque, Novi Pazar
31. Capital of Altun-Alem Mosque
32. Fountain of Kuršumli-han, Skoplje
33. Portal of Aladža Mosque at Foča
34. Mihrab of Aladža Mosque at Foča
35. Minber of Aladža Mosque at Foča
36. Stone shell fountain of Aladža Mosque at Foča
37. Capital of Hajdar Kadi Mosque at Bitolj
38. Capital of Hajdar Kadi Mosque at Bitolj
39. Lunette over the window of Počitelj Mosque
40. Stone grille over the window of Počitelj Mosque
41. Decorative grille from the window of Počitelj Mosque
42. Lunette over the window of Počitelj Mosque
43. Mihrab of Boljanitch Mosque at Pljevlja (detail)
44. Minber of Boljanitch Mosque at Pljevlja
45. Mahfil in Pljevlja Mosque
46. Window in southeast wall of Pljevlja Mosque
47. Upper part of the mihrab of Kurshumli Mosque et Maglaj
48. Portal of Arnaudi Mosque in Banja Luka
49. Upper part of the mihrab and crown of minber Ferhadi Mosque, Banja Luka
50. Motif of a shrub in bloom, Aladža Mosque, interior
51. Painted rossette in Aladža Mosque in Foča
52. Detail of lefthand painted panel in the porch, Aladža Mosque
53. Painted righthand panel in Aladža Mosque porch
54. Detail of righthand panel, Aladža Mosque, Foča
55. Painting in the cupola of Sarajevo Ferhadi Mosque, (after restoration)
56. Painted mihrab frame, Ferhadi Mosque in Sarajevo
57. Original painting on the mihrab of Sarajevo Ferhadi Mosque (discovered in 1965)
58. Faience tiles from the portal of Jeni Mosque at Bitolj
59. Fragments of original paintings on the portal of the mosque at Livno
60. Painted decorations above the window of Livno Mosque
61. Original and later calligraphy, Karadjoz-Bey Mosque, Mostar
62. Fragments of original painting on tambour and lower part of calotte of Karadjoz-Bey Mosque in Mostar
63. 64. 65. Painted motivs of a palm with dates, cypress trees and orange trees with fruit, Mostar

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ОПШТИ ИНДЕКС

А

Абасиди, династија — 75
Абд ал-Малик, омајадски халиф — 96
Абдурахман-паша — 27
Ayverdi E. H. — 11, 12, 46, 78
Албанија — 60, 70
Алија Абдурахман, кадија — 25
Али-паша, сарајевски задужбинар — 50
Аличић А. — 86, 93
Altun A. — 52
АМАМИ: Дебој у Битољу — 36; Исабегов у Новом Пазару — 63; каплица у Новопазарској Бањи — 9; Ибрахим-ћехајин у Почитељу — 9; Соколовићев у Вишеграду — 9; Хусревбегов у Сарајеву — 85; Чинили у Београду 93
Амасија у Турској — 54, 58
Анадолија — 18, 21, 47, 54, 55, 72
Angelis de M. A. — 85
Андрејевић А. — 20, 33, 34, 38, 49, 50, 51, 52, 53, 63, 95
Андрејевић Б. — 27
Антемије из Трала, архитекта — 22, 56
Антуновић Силвије, корчуланski мајстор — 76
Арабљани — 17
Arnold W. Th. — 84, 85
Arndt E. — 80, 87, 94
Arseven C. E. — 60, 75, 82, 89
Aslanapa O. — 46, 73, 96
Атик Али-паша, велики везир — 56
Ауерсперг Енгелберт Волф — 40
Ауерсперг Херберт, барон — 40
Аустро-Угарска — 10, 16
Африка — 83
Ахмед Херцеговић, везир — 21
Ацем Есир Али, цариградски неимар — 32, 55, 56, 57, 99

Б

Babinger F. — 22, 66
Baer E. — 84
Бајазит II, султан — 23, 27, 30, 52, 85
Бајлон М. — 10, 32
Бајрактаревић Ф. — 95
Bakhtiar L. — 95
Балабанов К. — 23, 25, 36, 37
Бали Реис Једрењанин, нишки задужбинар — 27, 53
Балканско полуострво, Балкан — 9, 10, 14, 15, 16, 17, 27, 54, 55, 64, 65, 66, 77 83, 92, 97, 99, 100, 101
Бања Лука — 13, 18, 40, 41, 42, 48, 55, 57, 60, 64, 78, 79, 86, 97, 98, 99, 100
Бањица код Струмице — 46, 58, 64
Barret D. — 84
Barkan Ö. L. — 22
Батори Андрија — 21
Batur A. — 64, 74
Башагић-Рецепагић С. — 20, 40
Башескија Шевки М., летописац — 86
Беговић М. — 17
БЕЗИСТАНИ: Ешрефоглуов у Бејшехиру — 69; Исхак-бегов у Скопљу — 9; Рустемпашин Бруса у Сарајеву — 51, 69
Бејшехир у Турској — 69
Бејтић А. — 11, 17, 20, 40, 41, 50, 68, 86, 87
Бекташије, дервишки ред — 72
Београд — 12, 16, 30, 45, 49, 51, 55, 57, 62, 65, 85, 86, 93, 99
Бећирбеговић М. — 11
Бехзад Кемаледин, персијски минијатуриста — 85
Беч — 10, 85
Бешлагић Ш. — 72
Билећа — 71, 99
Битољ — 24, 25, 36, 37, 47, 48, 49, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 74, 75, 77, 78, 93, 95, 100
Бихаљи-Мерин О. и Л. — 71
Бишко М. — 41
Блиски исток — 10, 66
Богородица са Христом, фреска у Меки — 84
Бојанић (Лукач) Д. — 27, 43, 44
Бокан Б. — 71
Бољанићи код Пљеваља — 38
Бољанићи, фамилија — 19, 98: Абдулах-ага — 38; Али-бег — 50; Синан-бег — 19, 20, 50, 51; Хусеин-паша — 20, 38, 50, 51, 52, 99
Бородина И. Ф. — 69, 96
Босанска Крајина — 59
Босна, Босански санџак, Босна и Херцеговина — 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 20, 28, 31, 46, 47, 48, 49, 55, 65, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 83, 94, 98, 99
Босна, река — 29
Босфор — 55
Бошковић Б. — 10, 57, 60, 71
Бретаницкиј Л. С. — 66
Брокијер де ла Бертрандон — 27
Бруса — 10, 46, 47, 55, 58, 69, 99
Будим — 13, 16, 40, 100
Будимски пашалук — 16, 17
Бугарска — 99
Boué A. — 9
Burkhard T. — 85
Бутић Ф. — 71
Бухари, рановисламски теолошки писац — 72, 85

В

ВАКУФНАМЕ: Исхак Челебијина — 25, 102; Јахја-пашина — 23; Муслихудина Абдулганија — 53, 109; Мустафа-бега Соколовића — 19, 112; Охрузадеова — 52; Синан-бега Бољанића — 50; Хасан Назирова — 34; Хусревбегова — 31, 49, 85, 105; Ферхад-бега Соколовића 40, 42, 58
Валихи, турски песник — 43
Вардар, река — 47
Васић М. — 16, 52
Велес — 10
Вељковић З. — 41
Венеција, Млеци — 9, 17
Wenzel M. — 72
Верија у Грчкој — 77
Византија — 9
Вишеград — 9, 20, 97, 99
Војводина — 12, 14
Вујић Ј. — 9, 86
Вукићевић М. — 20
Вуковићи-Десисалићи, породица — 19, 98
Вуловић Б. — 45, 62

Г

Габела на Неретви — 34
Gabriel A. — 57
Гази Хусревбег, сарајевски задужбинар — 10, 30, 31, 32, 57
Gerö G. — 60, 70, 74, 96
Герлах Стефан, путописац — 85
Гете Ј. В. — 9
Гиљфердинг А. Ф. — 9
Гине из Смилева, мајстор — 25, 48
Голубац — 16
Grabar A. — 84
Грабријан Д. — 10, 50
Gray B. — 84
Грчка, Грци — 18, 31, 98, 99
Goodwin G. — 46, 55, 57, 59, 67, 76
Gurlitt C. — 60
Гусиње — 71, 99
Гуска, село — 44

Д

Дамаск — 82, 100
Даут-ага, неимар — 60
Дедијер Ј. — 38
Дели Спахија, дунђер — 42
Demiriz Y. — 75
Denny W. B. — 97
Дероко Ал. — 22, 71
Diez E. — 63
Димитријевић Е. — 63
Добрача К. — 50
Добровић, Н. — 10, 11, 14, 52
Добрун код Вишеграда — 20, 40
Драгоје, мајстор — 42
Драгор, река — 25, 36
Драма у Грчкој — 31
Дубровник — 52, 63, 68, 76
Duda H. W. — 10, 24, 25, 55
Дунав, река — 16

Ђ

Баковица — 42, 44, 45, 60, 61, 62, 64, 98
Ђукановић М. — 95
Ђурић Ј. В. — 20, 49, 68
Ђурић-Замоло Д. — 12, 49, 51, 55, 78, 85, 86

Е

Evans J. A. — 9, 94
Евлија Челеби — 11, 12, 17, 23, 24, 25, 34,

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

36, 37, 38, 39, 40, 42, 43, 51, 52, 55, 75, 76, 85, 93, 95
Европа — 9, 13, 14, 46, 98, 100
Ögel S. — 46, 55, 75, 82
Египат — 22
Е-е Луј, путописац — 85
Egli E. — 21, 37, 66, 67
Öz T. — 46, 57, 62, 81, 83
Eyice S. — 54, 59, 72
Елезовић Т. — 23, 36
Јунус Емре, турски лирик-пантеист — 95
Öney G. — 72
Ерен И. — 27
Esin E. — 84
Ettinghausen R. — 83, 84, 96

З

Запоља Јован — 21
Zarzycki M. — 80, 87, 94
Зачиновић Ј. — 91
Зворник на Дрини — 16
Зворнички санџак — 16
Здравковић И. — 11, 27, 33, 50, 69, 76, 94,
Земуник код Задра — 40
Зиројевић О. — 17, 18
Златар Б. — 19

И

Иван, мајстор — 42
Ивић А. — 21
Измир — 59
Изник — 46, 47, 65, 81, 92, 95
Inalcik H. — 16
Ünsal B. — 47, 57, 65
Исидор из Милета, архитекта — 22, 56
Исхак-бег, скопски задужбинар — 47, 57, 93
Исхак Челебија, битољски задужбинар — 24, 25
Ipşiroglu M. S. — 84

Ј

Јајце — 30, 31
Јанић Д. — 28, 53
Јастребов С. И. — 9
Јахја-паша, скопски задужбинар — 23, 27
Јахјапашић Бали-бег — 27
Једрене — 10, 27, 46, 47, 51, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 65, 67, 69, 73, 77, 96, 98, 99, 100
Јерменија — 22
Јерусалим — 96
Yetkin K. S. — 47
Јешил турбе у Бруси — 96
Јиречек К. — 9, 20, 21, 85
Јовановић К. — 51, 86
Јовановић П. С. — 23
Југославија — 10, 11, 12, 13, 14, 16, 24, 30, 32, 36, 47, 51, 55, 67, 72, 94
Јужни Словени — 9, 18

К

Каиро — 83, 100
Кајмаковић З. — 87, 94, 95
Калеши Х. 17, 25, 33, 45, 53, 102, 109
Kanitz F. — 9, 49, 78
КАРАВАНСАРАЈИ: Курд-бегов у Фочи — 20; Мехмеда Соколовића у Вишеграду — 20; Синан-бега Бољанића у Прибоју на Лиму — 20; Ферхад-паше Соколовића у Добруну, Согубини и Кратову — 20
Караман у Турској — 47
Каср ал Хајр, раноисламска палата — 84
Качаник — 48, 73, 79
Кемура С. — 33, 34, 48
Kiefer C. — 81
Кил, град у Немачкој — 10,27
Kiel M. — 44, 68, 69, 75, 93
Kühnel E. — 83
Клис — 30
Кључ — 31
Кнежина код Соколца — 46, 48
Кнол П. — 10
Ковачевић М. — 49
Којић Љ. — 19
Коларић М. — 94
Комотин у Грчкој — 93
Константин Велики — 69, 98
Контарини П., путописац — 76, 87
Коња у Малој Азији — 54, 77, 100
Кораћ В. — 63, 68
Корнаков Д. — 23, 25, 36, 37, 58
Корнрумпф Ј. Х. — 45
Косово и Метохија, Косово — 10, 11, 12, 73
Костић К. — 23, 38
Костић М. — 21
Коџа Мимар Синан, цариградски неимар — 13, 15, 20, 21, 22, 32, 37, 43, 51, 52, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 66, 67, 74, 83, 97, 98, 99, 100
Кратово код Нове Вароши — 20, 40
Creswell K. A. C. — 82
Крешевљаковић Х. — 20, 28, 29, 30, 32, 33, 41, 48, 51, 68, 69, 86
Kuban D. — 55, 60, 62
Cook I. R. — 95
Кукуљевић Сакцински И. — 86
Куленовић Х. — 94
Куманово — 48, 63, 64, 99
Кумбараџи-Богојевић Л. — 25, 65, 72, 93, 94
Куран А. — 46, 47, 52, 54, 57, 58, 62, 69
Курент Т. — 60
Куртовић-Фолић Н. — 18, 44, 62
Кусеир Амра, раноисламска палата — 84

Л

Ласки, посланик — 21
Lewis B. — 12
Lentz T. W. — 85
Лефевр, путописац — 71
Lechler G. — 84
Ливно — 40, 48, 49, 73, 86, 92, 95, 100
Loehr M. — 82
Лопашић Р. — 71
Лубенау Рајнолд, путописац — 18
Лукић М. — 45

М

Маври, — 18
Маглај — 48, 49, 74, 78
Мађарска, Мађари — 18, 98, 99
Мажићи код Старог Трга — 32, 53, 98
Мазалић Б. — 94
Mayer L. A. — 33, 57
Макарска — 52, 70, 73
Македонија — 10, 11, 12, 36, 46, 47, 63, 65, 68, 70, 73, 74, 76, 98, 99
Мала Азија — 15, 17, 46, 47, 58, 60, 62, 63, 66, 77, 83, 89, 92, 94, 97, 98, 99
Манастири: Климентов у Охриду — 52; Св. Тројице код Пљеваља — 38
Мани, персијски минијатуриста — 85
Маниса у Турској, 54, 59, 62
Марковић О. — 33
Marçais G. — 84
Матковић П. — 18, 38, 76, 87
Махмуд, цариградски неимар — 59
Медина — 83, 100
МЕДРЕСЕ: Инце минарели у Коњи — 54, 77; Јакутија у Ерзеруму — 77; Куршумли у Сарајеву — 30, 31; Михримах у Цариграду — 74
Мека — 78, 84, 100
Мехмед-ага, цариградски неимар — 59
Мехмед-бег Карађоз, мостарски задужбинар — 49, 52
Мехмед Акиф — 27
Мидхад-паша — 27
Миллер Ю. — 62, 81, 93, 95
Миљацка, река — 10
Minetti H. — 10, 27, 53, 64
Мирковић Л. — 97
Молнар Ј. — 70, 74
Момидић Р. — 25
МОСТОВИ: Камени у Скопљу — 9, 47; Муслихудина Чекрекчије у Високом — 29; Мустафа-паше Соколовића у Горажду — 20; Синан-бега Бољанића у Прибоју на Лиму — 20; Соколовићев у Вишеграду — 9, 19, 97, 99; Стари у Мостару — 9, 14, 51, 99; Мехмед-паше Соколовића на Требишњици — 20, 68
Мостар — 12, 18, 47, 48, 49, 50, 52, 68, 71, 73, 78, 83, 85, 89, 95, 97, 99, 100
Мохач у Мађарској — 30
Мудурну у Турској — 47, 62
Мујезиновић М. — 12, 19, 20, 28, 30, 33, 40, 42, 45, 49, 50, 52, 63, 68, 73, 86, 91
Мурат III, султан — 41, 44
Мустафа-паша, везир — 21
Мустафа-паша, скопски задужбинар, — 24
Муслихудин Абдул-Гани, новопазарски задужбинар — 32, 53, 64
Муслихудин Чекрекчија, сарајевски задужбинар — 28, 29, 49
Muftić A. — 20, 40, 42
Мухамед, оснивач ислама — 17, 72, 80, 84, 97
Мухамед, накаш — 85

Н

Наметак А. — 71, 89
Невесиње — 71, 85, 99
Неретва, река — 50
Никеја — 92
Никић Љ. — 86
Николић Р. — 33
Николовски А. — 23, 25, 36, 37
Никопоље — 23
Ниш — 10, 16, 18, 27, 28, 62, 64, 98

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Нова Касаба — 18
Нови Пазар — 18, 28, 32, 33, 53, 62, 64, 74, 98
Нушић Б. — 10

О

Онофријева чесма у Дубровнику — 63, 76
Опуковићи, породица — 19, 98
Османско царство — 9, 13, 17, 19, 46, 54, 65, 70, 78, 97, 98
Островица у Босни — 31
Отендорф Х., аустријски посланик — 85
Ото-Дорн К. — 46, 72, 75, 78, 82, 85, 93, 96
Охрид — 52, 62

П

Павле, мајстор — 42
Павлиновић Миховил, путописац — 86
Павловић Д. Ст. — 12, 33, 94
Пазарџик — 25
Персија — 9, 22, 67, 77, 89
Петар, мајстор — 42
Петковић С. — 19, 38
Петровић Б. — 67
Пећка патријаршија — 19
Печевија Ибрахим, турски историчар XVI века — 40
Печуј у Мађарској — 74
Pietro da Milano, градитељ 76
Пиколомини Е. С., аустријски војсковођа — 23
Пири Мехмед-паша, велики везир — 57
Пиринејско полуострво — 9
Плав — 71, 99
Пловдив — 23, 25, 77
Пљевља — 37, 38, 39, 48, 50, 51, 52, 64, 67, 68, 71, 73, 74, 78, 79, 99
Подриње — 20, 98
Полимље — 20, 98
Поморавље — 27, 99
Поповић С. Л. — 9
Поповић Т. — 20, 32, 40, 68, 85
Порта — 14, 18, 51, 52
Порш Х., путописац — 18
Посавље — 99
Поуње — 70
Почитељ — 50, 73, 74, 79
Прибој на Лиму — 20
Призрен — 42, 48, 49, 60, 63, 79, 98
Прилеп — 10
Приштина — 47, 65
Продовићи, породица — 19, 98
Прокопије, рановизантијски писац — 56
Пуле А., путописац — 93
Пушкин А. — 9

Р

Равно, место — 40
Раде, мајстор — 42
Радивој, требињски кнез — 30
Радојчић С. — 42
Рајковић Љ. — 38
Рамадан-ага, неимар — 34, 99
Рауниг Б. — 71
Рашка, река — 32
Reyhanli T. — 52
Рефик А. — 59, 66, 85
Рецић Х. — 11, 12, 13, 32, 33, 45, 46, 47, 55, 57, 65, 74, 93
Ристић Павле, мајстор — 48
Rice D. S. — 84
Rice D. T. — 46, 82, 83, 84, 85, 96
Рогатица — 86
Rogers J. M. — 85
Рогово код Призрена — 42, 43, 46, 60, 61, 98
Рожај — 99
Rosintal J. — 63, 75
Рудо на Лиму — 19, 20, 114
Roux J. P. — 84
Румелија — 13, 21
Rumpler M. — 57
Рустем-паша Опуковић, велики везир — 49, 51, 62

С

Сава, река — 16
Саји Мустафа, турски песник — 20, 21
Sakisian A. — 84
Самарканд — 96
Самарџић Р. — 18, 20, 38, 40, 68, 71, 85, 93
Санџак — 71
Сарајево — 10, 13, 14, 16, 18, 19, 20, 24, 28, 29, 30, 31, 44, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 55, 57, 58, 63, 66, 68, 69, 73, 74, 75, 78, 85, 86, 90, 94, 95, 99, 100, 103, 109
САРАЈИ: Курд-бегов у Фочи — 85; Мехмед-паше Соколовића у Соколовићима — 20; Хасан бегов (Везиров) у Београду — 85
Сарај на Трески код Скопља — 46, 48, 49
Свињар код Нове Вароши — 40
Селим I, султан — 92
Селим II, султан — 13, 19
Селџука, султанија — 30
Селџуци — 89
Серез у Грчкој — 30, 31
Сигет у Мађарској — 20
Силиврија у Турској — 57
Синан-паша, херцеговачки санџакбег — 49
Синдик Д. — 43, 44
Сипахи, песник — 42
Сирија — 22
Сицилија — 9
Скадар — 30
Скарић В. — 49
Скопље — 10, 23, 32, 47, 53, 54, 55, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 72, 74, 75, 78, 93, 98
Скот Валтер — 9
Славонија — 16
Словенија — 12
Смедерево — 16, 30
Смедеревска Паланка — 18
Смедеревски санџак — 16
Смилево код Кичева — 25, 48
Согубина код Нове Вароши — 20, 40
Солун — 25, 77, 100
Соколац на Романији — 48
Соколовић О. А. — 17
Соколовићи на Лиму — 20
Соколовићи, породица — 19, 98: Касим-паша — 52; Курд-бег — 20, 85; Мехмед-бег — 20; Мехмед-паша — 13, 19, 20, 21, 40, 50, 60, 97; Мустафа-бег — 19, 20; Мустафа-паша — 20, 60, 97; Ферхад-бег — 20, 40, 60, 97; Хасан-бег — 19, 85. Патријарси и митрополити: Макарије, Антоније, Герасим, Саватије — 19
Соркочевићева чесма на Лападу — 76
Софија — 23, 100
Св. (Аја) Софија, Јустинијанов храм — 21, 22, 24, 55, 56, 57, 65, 66, 86
Спахо Ф. — 85, 105
Србија — 11, 12, 14, 47, 65, 68, 98, 99
Србљановић В. — 38
Стефан Вукшић Косача, херцег — 49
Stix E. — 9, 10
Стојановић Љ. — 19
Столац — 71, 99
Стони Београд у Мађарској — 96
Стратимировић Б. — 80, 87, 94
Суботић Г. — 76
Сулејман Величанствени, султан — 13, 52, 57

Т

Тадић Ј. — 20
Табриз — 56, 92
Тамерлан — 96
Твртко I, босански краљ — 50
Теве Андре, путописац — 18
Темишвар у Румунији — 100
Terrasse H. — 83
Тетово — 47
Теуфик М. — 25, 36
Тешањ у Босни — 31
Taeschner F. — 84
Тир у Турској — 55
Тихић С. — 12, 19, 86, 95
Тодоров Н. — 18
Токат у Турској — 58
Томовски К. — 11, 25, 26, 36, 37, 47, 48, 58, 65, 67, 73, 77, 93
Травник — 18, 49, 94
Тракија — 60, 97
Требиње — 68
Трепча — 32
Тричковић Р. — 27, 51
Трухелка Ћ. — 32, 33, 68
Тудор Вуковић, иконописац — 19
Турбе принца Џема у Бруси — 96
Туркестан, 67, 75, 77, 89
Турци — 9, 10, 12, 16, 17, 18, 19, 27, 46, 55, 65, 67, 68, 75, 78, 83, 89, 97, 98

Ћ

Ћустендил — 77

У

Ужице — 16
Унско крајиште — 16

Ф

Ферхади-ефендија Илијас, мудерис — 62
Ферхад, санџакбег Адане — 30
Филиповић Н. — 19, 20, 112
Фисковић Ц. — 68, 69, 71, 76

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Vogt-Göknil U. — 22, 46, 60, 62, 65, 75, 83
Фолић М. — 45
Фортис Алберто — 9
Фоча — 33, 34, 48, 49, 50, 57, 63, 67, 68, 73, 74, 76, 78, 79, 82, 85, 86, 87, 92, 94, 95, 99, 100
Фучић М. — 41

Х

Хавса код Једрена — 52
Хадум Сулејман-ага Бизебан, задужбинар у Баковици — 44
Хајдар Кадија, битољски задужбинар — 36
Хајредин Старији, цариградски неимар — 21, 22, 32, 99
Хајредин Млађи, неимар — 51
ХАНОВИ: Куршумли у Скопљу — 9, 32, 69, 76; Ибрахим-ћехајин у Почитељу — 9; Хусревбегов (Ташли) у Сарајеву — 30; Ћурчијски у Цариграду — 69
Ханги А. — 40, 42
Ханџић А. — 17, 18, 34
Hartner W. — 84
Хасан-ага, задужбинар у Рогову — 43, 60
Хасанагиница, народна песма — 9
Хасан Балија Назир, фочански задужбинар — 34, 50, 81
Хасандедић Х. — 49, 68, 71, 89
Хафиз Н. — 44
Хаџи Алија, задужбинар почитељски — 50
Хаџи Васиљевић Ј. — 48, 78
Хаџи Незир, дунђер — 42
Хераклеја код Битоља — 37
Херцеговина, Херцеговачки санџак — 19, 20, 34, 47, 50, 71
Херцеговачка митрополија — 19
Хисаједин Ал-Каши, астроном — 66
Хрватска — 11, 12

Ц

Цариград, (Истанбул, Константинопоље) — 9, 10, 13, 15, 19, 21—24, 42, 46, 47, 54—60, 62, 65—67, 69, 70, 74, 83, 96—100
Цветковић-Томашевић Г. — 95
Цезареја у Малој Азији — 67
Цркве: св. Ане у Стоном Београду — 96; св. Антона у Бихаћу — 70; св. Апостола у Цариграду — 56; Стефана Вукшића Косаче под Соколом — 49
Црна Гора — 12, 37

Ч

Чајниче — 19, 20, 48, 50, 77
Чакеља М. — 24
Чанак М. — 27
Челебићи код Фоче — 34
Челић Ц. — 20, 24, 25, 42, 46, 50, 52, 57, 58, 65, 71, 73, 95
Чехотина, река — 33, 36
Чубриловић В. — 19

Џ

Џавсак у Самари, раноисламска палата — 84
Џаја М. — 86
ЏАМИЈЕ: Ајшекадина у Једрену — 55; Алаединбегова у Бруси — 47; Ал-Азхар у Каиру — 83; Алаца у Скопљу — 47, 57, 93; Алаца имарет у Солуну — 77; Али-пашина у Сарајеву — 48, 49, 63, 68, 73, 78; Алтун Алем у Новом Пазару — 27, 32, 33, 53, 54, 64, 74; Арнаудија у Бања Луци — 48, 73, 74, 76; Атик Али-пашина у Цариграду — 56, 57; Атик Валидина у Цариграду — 96; Ахмед Дукатарова у Ливну — 48, 73, 92, 95; Алаца у Фочи — 33, 34, 36, 48—50, 57, 67, 68, 73, 74, 76, 78, 79, 81—83, 85—89, 92, 94, 95, 99, 100; Бајазита I у Бруси — 58; Бајазита I у Мудурну — 47, 62; Бајазита II у Амасији — 58; Бајазита II у Једрену — 47; Бајазита II у Невесињу — 85; Бајазита II у Цариграду — 56, 66; Бајракли у Београду — 63; Бајрам-бегова у Београду — 49; Балагуша у Ливну — 49, 73, 86; Бали Једрењанина у Нишу — 27, 53, 54, 66, 74; Бали-паше у Цариграду — 47; Батал у Београду — 78, 86; Башчаршијска у Сарајеву — 78; Беглук у Ливну — 73; Бурмали у Скопљу — 47, 64, 78; Велика у Дамаску — 82; Вучјаковићева у Мостару — 68, 83, 100; Гази Касим-пашина у Печују — 74; Давгандосова у Караману — 47; Дуђанџик у Скопљу — 53, 54, 63, 64, 78;Ески у Битољу — 47, 58, 65; Ибрахим-пашина у Цариграду — 83; Имарет у Београду — 51, 55, 85; Имарет у Тиру — 55; Имарет у Охриду — 52; Имарет у Силиврији — 57; Инце минарели у Коњи — 54; 77; Иса-бегова у Скопљу — 47; Иса-бегова у Сарајеву — 52; Исхак Челебијина у Битољу — 24, 25, 48, 52, 58, 63, 66, 75, 78; Ич шерефли у Једрену — 73, 77; Јахја-пашина у Скопљу — 23, 24, 55, 58, 64, 66, 72, 74, 75, 76, 78, 98; Јени у Битољу — 48, 63, 67, 74, 78, 93—95, 100; Јени у Травнику — 49; Јусуф-пашина у Једрену 55; Караџозбегова у Мостару — 48, 49, 68, 73, 78, 89, 95—97, 100; Коџа Синан-паше у Качанику — 48, 73, 79; Куршумли у Цезареји — 67; Куршумлија у Маглају — 48, 49, 63, 64, 74, 78; Магрибија у Сарајеву — 47; Мемишахова у Фочи — 68; Мехмеда I у Бруси — 58; Мехмеда II у Приштини — 47, 65; Мехмеда II у Цариграду — 56; Мехмед Иљас-бегова у Маниси — 54; Мехмед-паше у Призрену — 48, 49, 63, 79; Мехмед Челебије у Изнику — 65; Михримах у Цариграду — 83; Мурата I у Бруси — 55, 58; Мурата II у Једрену — 58, 60; Мурата II у Скопљу — 65; Мурата III у Маниси — 59; Муслихудинова у Мажићима — 53, 64; Мустафа-пашина у Будиму — 60; Мустафа-пашина у Скопљу — 24, 65; Такеци Ибрахим-аге у Цариграду — 62; Омајадска у Медини — 83; Пијале-пашина у Цариграду — 74; Пири Мехмед-паше у Цариграду — 57; Плава у Цариграду — 59; Рустем-пашина у Цариграду — 62; Селима I у Цариграду — 47, 66; Селима II у Кнежини — 48; Селима II у Једрену — 51, 52, 59, 60, 62, 66, 67, 96; Синан-бега у Куманову — 48, 63, 64, 99; Синан-пашина у Мостару — 47; Синан-паше Бољанића у Чајничу — 19, 20, 48, 63, 73, 77; Синан Чаушева у Ливну — 48; Сити-султан у Једрену — 55; Скендерија у Сарајеву — 48; Соколовићева у Цариграду (на обали Златног Рога) — 51, 60, 62; Соколовићева у Цариграду (код Хиподрома) — 55, 60; Соколовићева у Хавси код Једрена 52; Сулејманија у Травнику — 94; Сулејманија у Цариграду — 22, 51, 62, 67, 74, 83; Такеци Ибрахим-аге у Цариграду — 96; Тутци Мехмедагин месџид у Београду — 51; Улу џамија у Маниси 62; Ферхадија у Бања Луци — 40—42, 55, 57—60, 63, 64, 67, 74—79, 86, 90, 97—100; Ферхадија у Сарајеву — 48, 49, 74, 75, 91, 95; Фетхија у Бихаћу — 70; Фетхија у Ћустендилу — 77; Фируз-аге у Цариграду — 47; Хадум у Баковици — 44, 45, 61, 62, 98; Хајдар Кадијина у Битољу — 36, 37, 48, 49, 52, 67, 73—75, 78; Хасанагина у Рогову — 42, 43, 60, 74; Хасан-пашина у Печују — 74; Хатунија у Токату — 58; Хаџи Алијина у Почитељу — 50, 63, 68, 73, 74, 78, 79; Хаџи Езбекова у Изнику — 47; Хаџи Махмуд-бегова у Битољу — 77; Хусеин-паше Бољанића у Пљевљима — 37, 38, 48, 67, 68, 73, 74, 78, 79, 81, 99; Хусеин-пашина у Сарају на Трески — 48, 49; Хусревбегова у Сарајеву — 24, 30, 31, 55—58, 63, 64, 66, 68, 73, 75, 76, 78, 86, 98, 99; Чекрекчијина у Сарајеву — 28—30, 48, 49; Челебији Синан-бега у Верији — 77; Џерах пашина у Цариграду — 60; Џума у Пловдиву — 77; Шарена у Тетову — 47; Шахабедин-паше у Једрену — 54; Шехова у Фочи — 74; Шехзаде у Цариграду — 51, 57, 58

Ш

Шабановић Х. — 17, 40, 49, 50, 52, 75, 86
Шабац — 16
Шахкулу, персијски сликар — 85
Шиман, мајстор — 42
Шкапур Х. — 72
Schneider A. M. — 57

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

ФОТОГРАФИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

1. ИЗГЛЕД ЈАХЈА-ПАШИНЕ ЏАМИЈЕ У СКОПЉУ

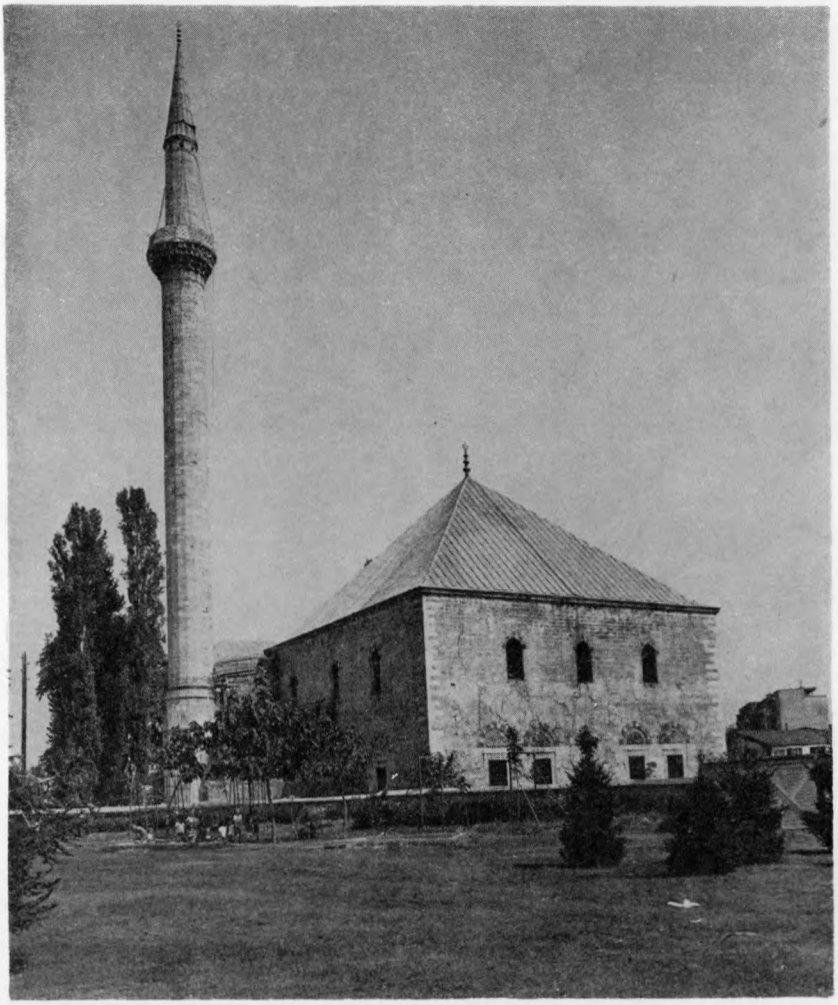

2. СКОПСКА ЈАХЈА-ПАШИНА ЏАМИЈА
СА СЕВЕРОЗАПАДНЕ СТРАНЕ

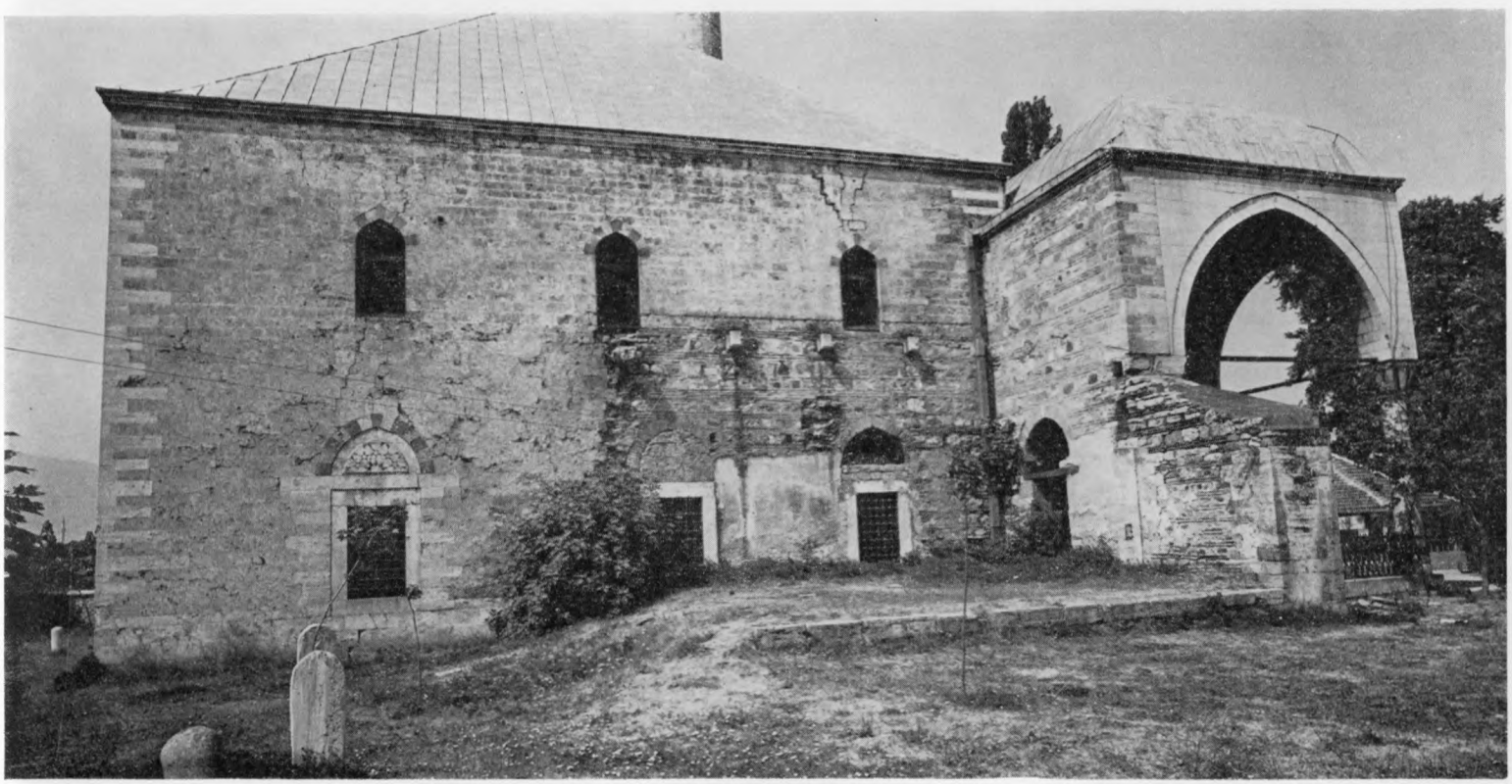

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

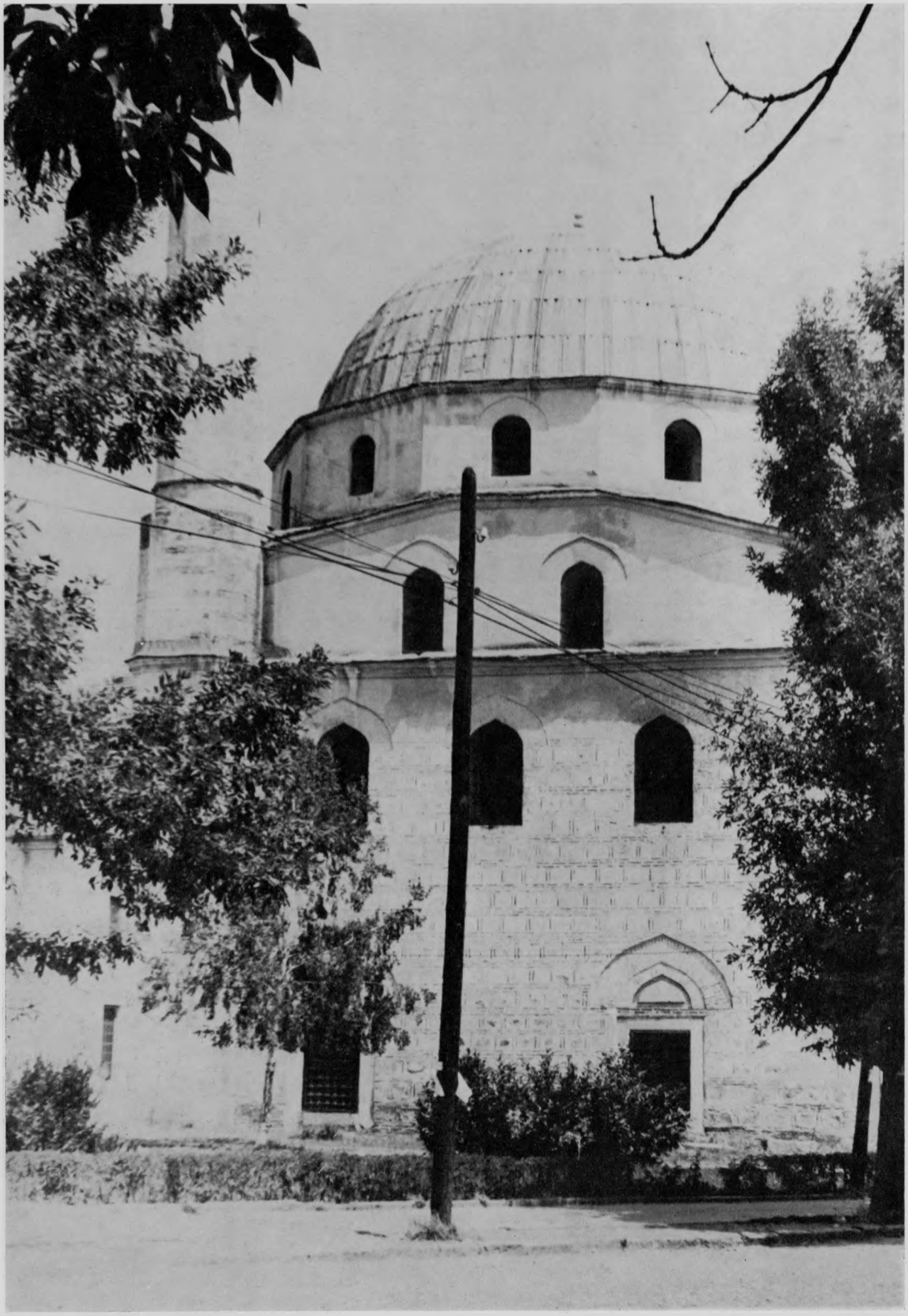

3. ИСХАК ЧЕЛЕБИЈИНА ЏАМИЈА У БИТОЉУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

4. ТРОМПА И ГАЛЕРИЈА У КУПОЛИ БИТОЉСКЕ ИСХАКИЈЕ ЏАМИЈЕ

5. ЏАМИЈА БАЛИ РЕИСА ЈЕДРЕЊАНИНА У НИШУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

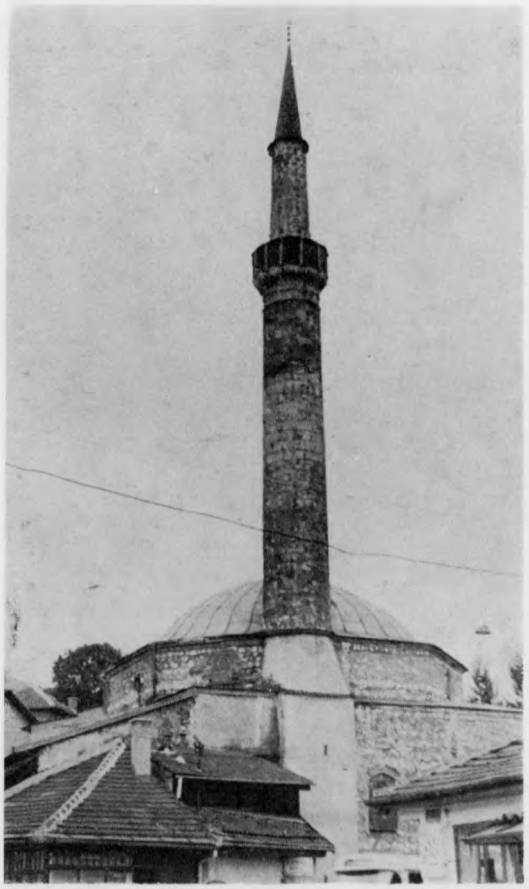

6. ЧЕКРЕКЧИЈИНА ЏАМИЈА У САРАЈЕВУ

→

8. ИЗГЛЕД ГАЗИ ХУСРЕВБЕГОВЕ ЏАМИЈЕ СА ЈУГОЗАПАДНЕ СТРАНЕ

7. МИХРАБСКИ ПРОСТОР ГАЗИ ХУСРЕВБЕГОВЕ ЏАМИЈЕ У САРАЈЕВУ

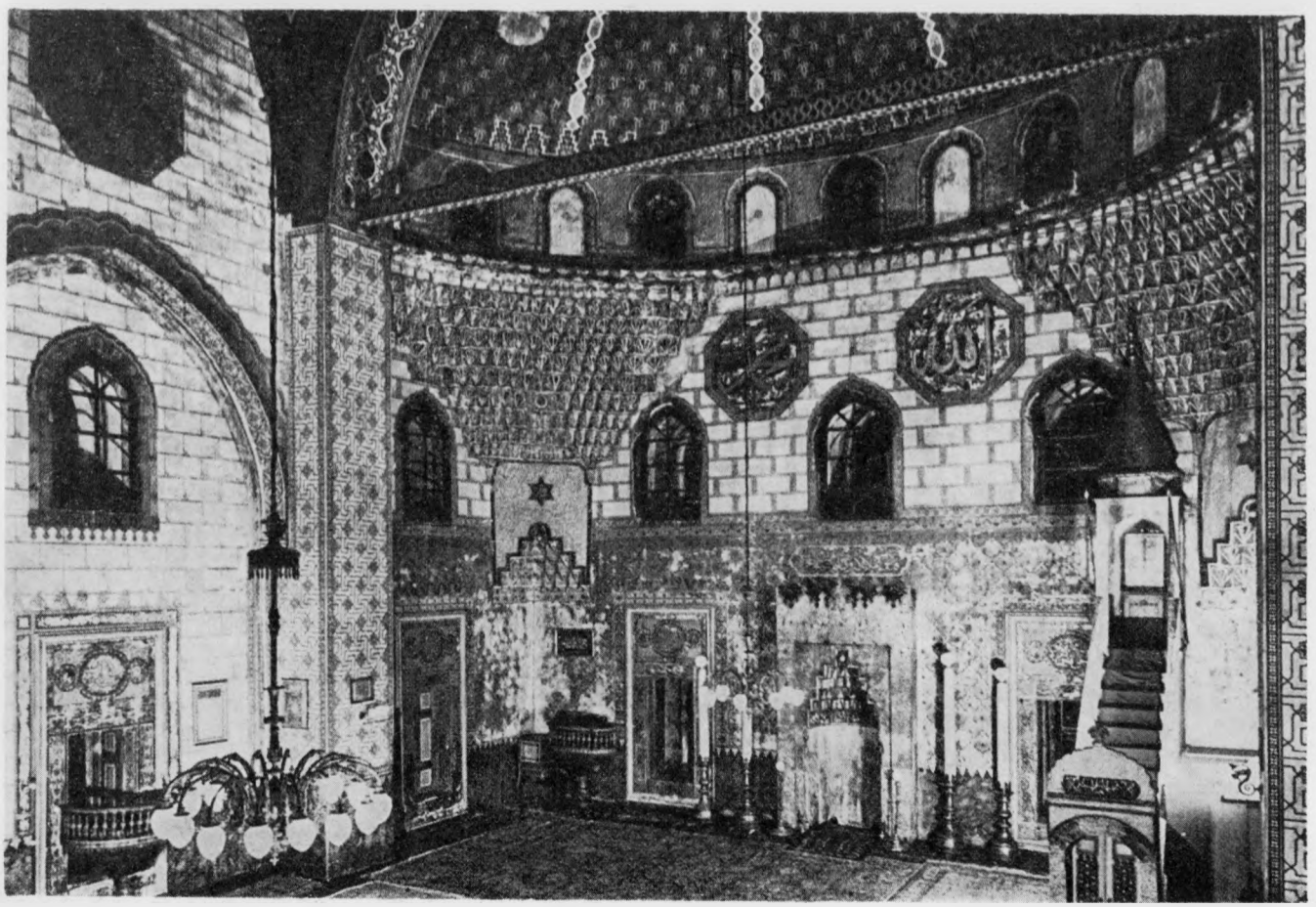

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

9. ДУЂАНЏИК ЏАМИЈА У СКОПЉУ (СТАЊЕ ПОСЛЕ ЗЕМЉОТРЕСА 1963)

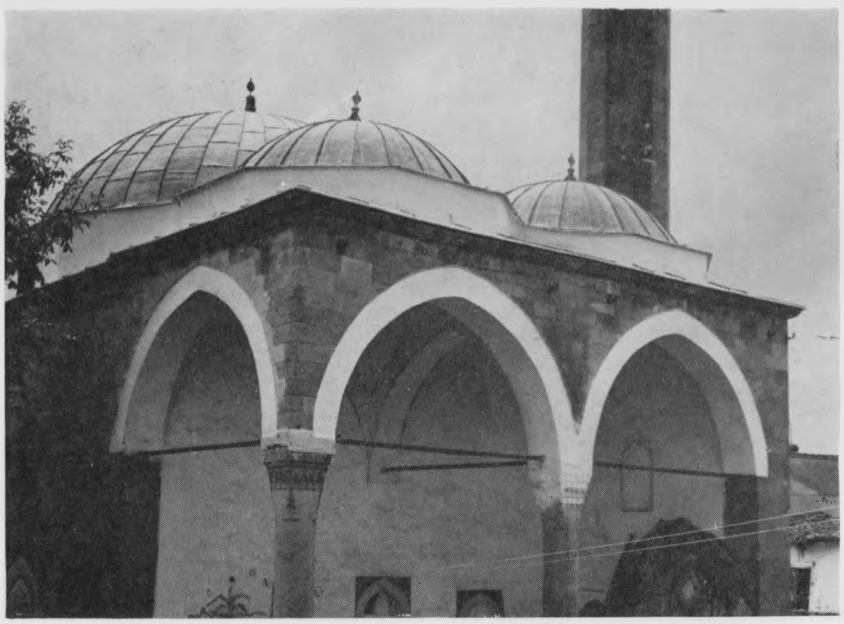

10. ОСТАЦИ ТРЕМА ЏАМИЈЕ У МАЖИЋИМА КОД СТАРОГ ТРГА

11. ТРЕМ НОВОПАЗАРСКЕ АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

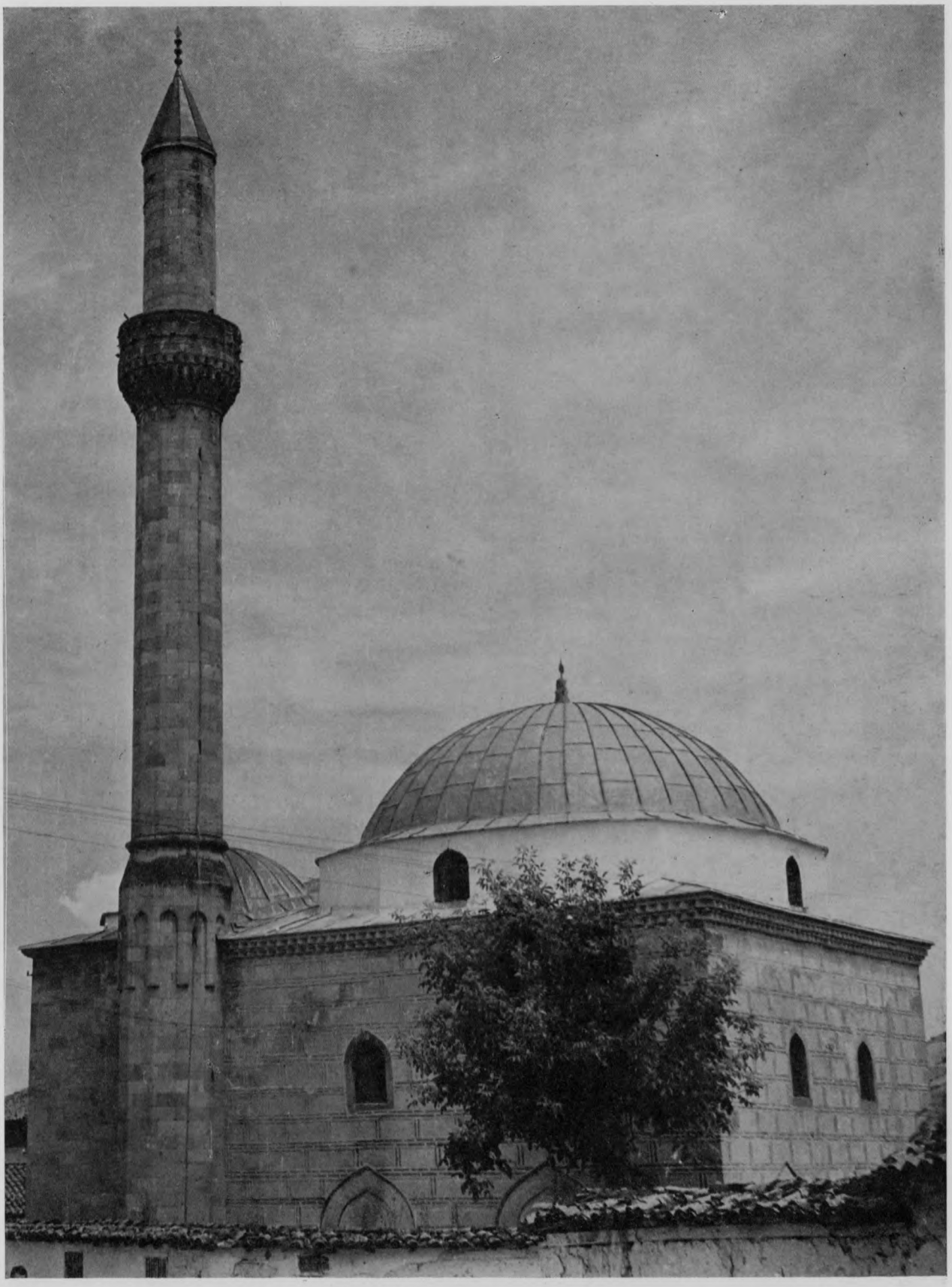

12. АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈА У НОВОМ ПАЗАРУ, ЈУГОЗАПАДНИ ИЗГЛЕД

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

13. АЛАЏА ЏАМИЈА У ФОЧИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

14. КАРАБОЗБЕГОВА ЏАМИЈА У МОСТАРУ

15. ХАЈДАР КАДИЈИНА ЏАМИЈА У БИТОЉУ

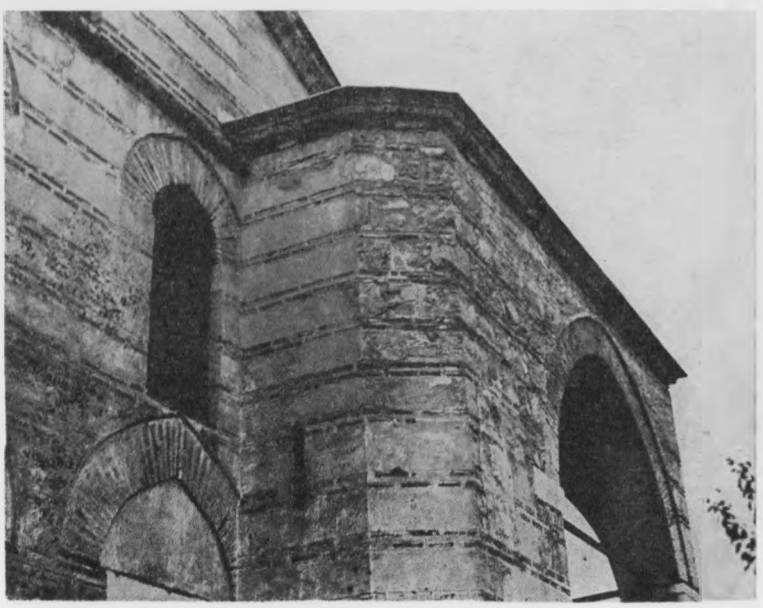

16. ПОСТОЉЕ ЛЕВОГ МИНАРЕТА ХАЈДАР КАДИЈИНЕ ЏАМИЈЕ У БИТОЉУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

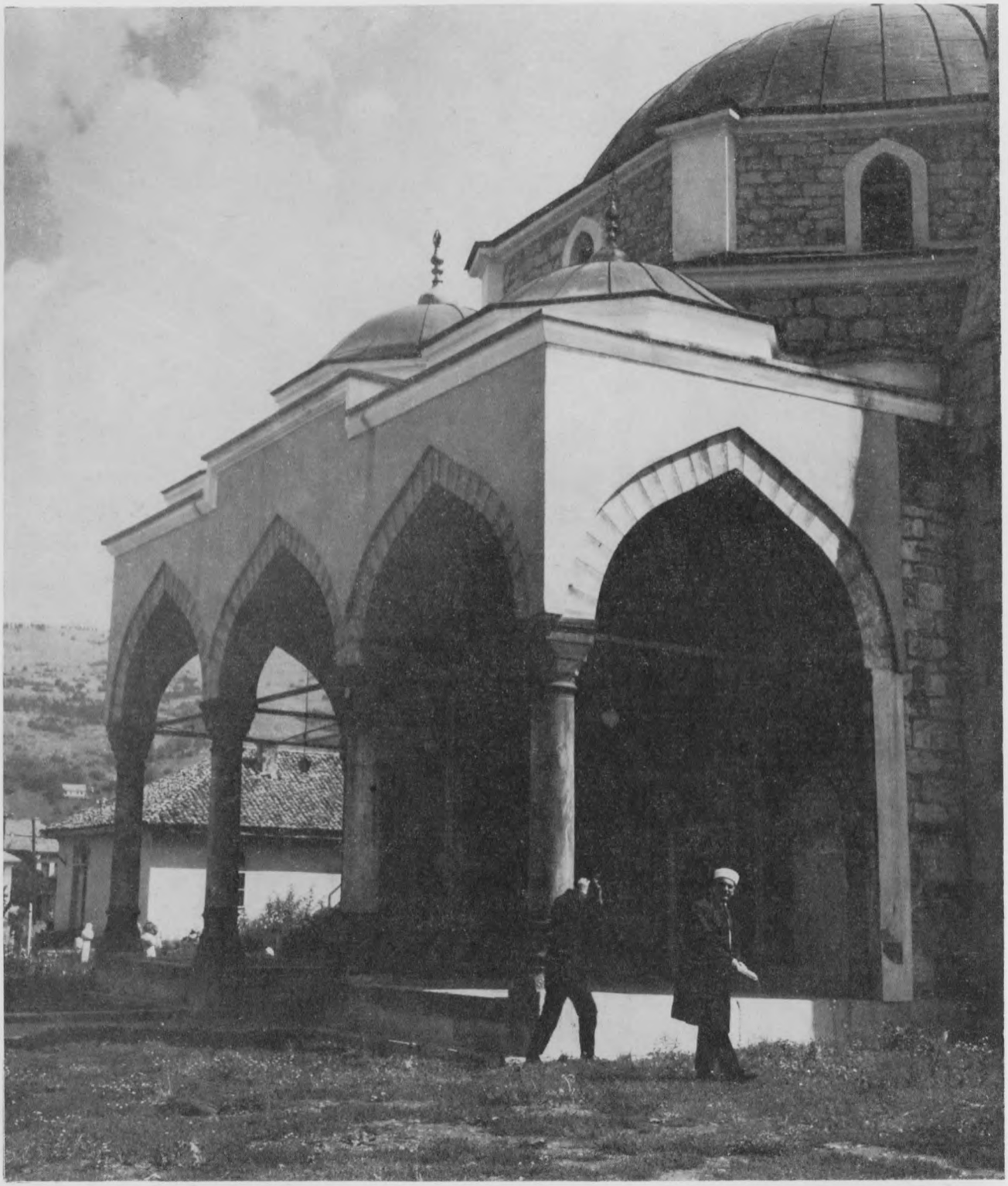

17. ТРЕМ БОЉАНИЋЕВЕ ЏАМИЈЕ У ПЉЕВЉИМА

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

18. ЏАМИЈА ХУСЕИН-ПАШЕ БОЉАНИЋА У ПЉЕВЉИМА

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

19. ЗАПАДНИ ИЗГЛЕД ЏАМИЈЕ ФЕРХАД-БЕГА СОКОЛОВИЋА У БАЊА ЛУЦИ

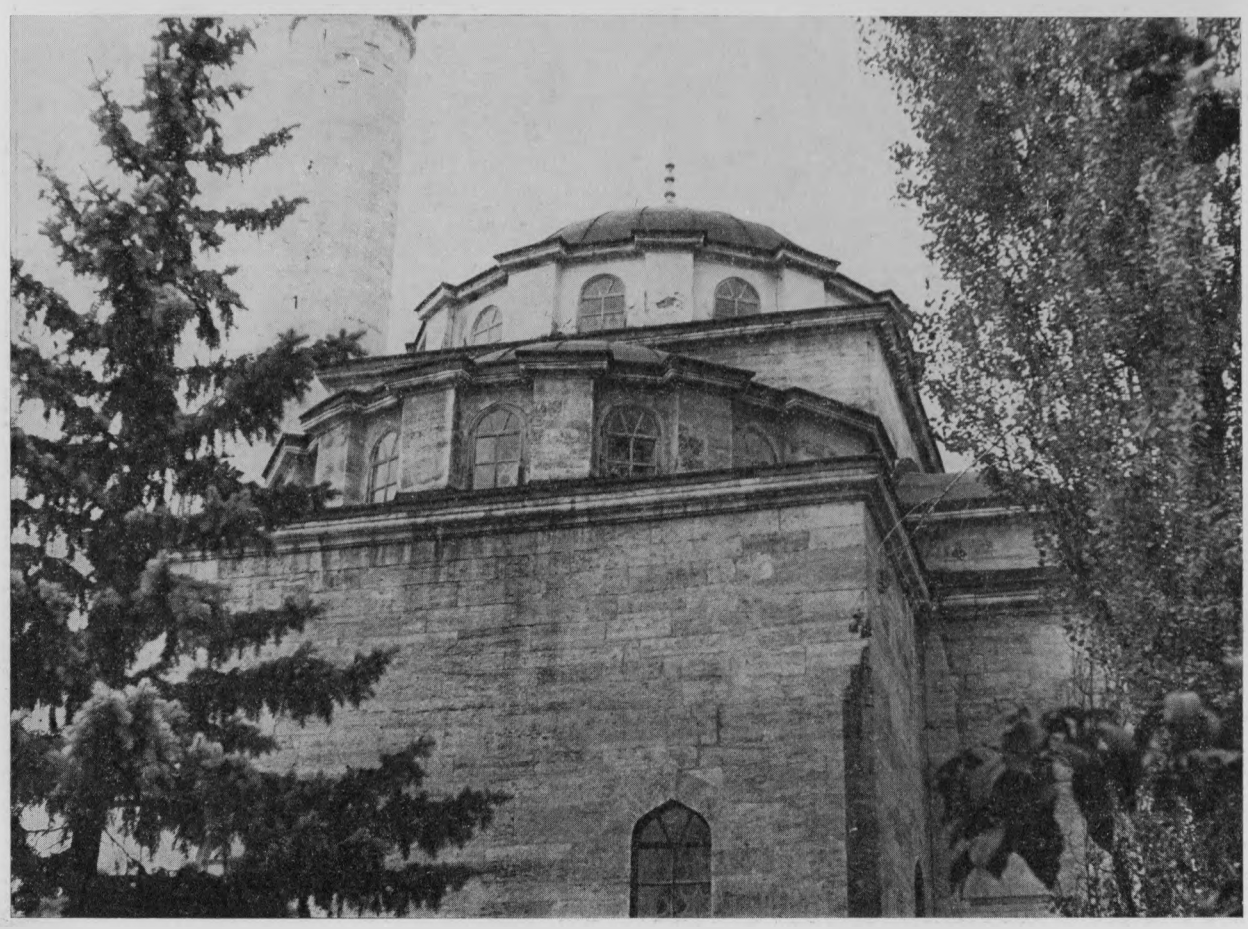

20. МИХРАБСКИ ПРОСТОР И ПОЛУКУПОЛА БАЊАЛУЧКЕ ФЕРХАДИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

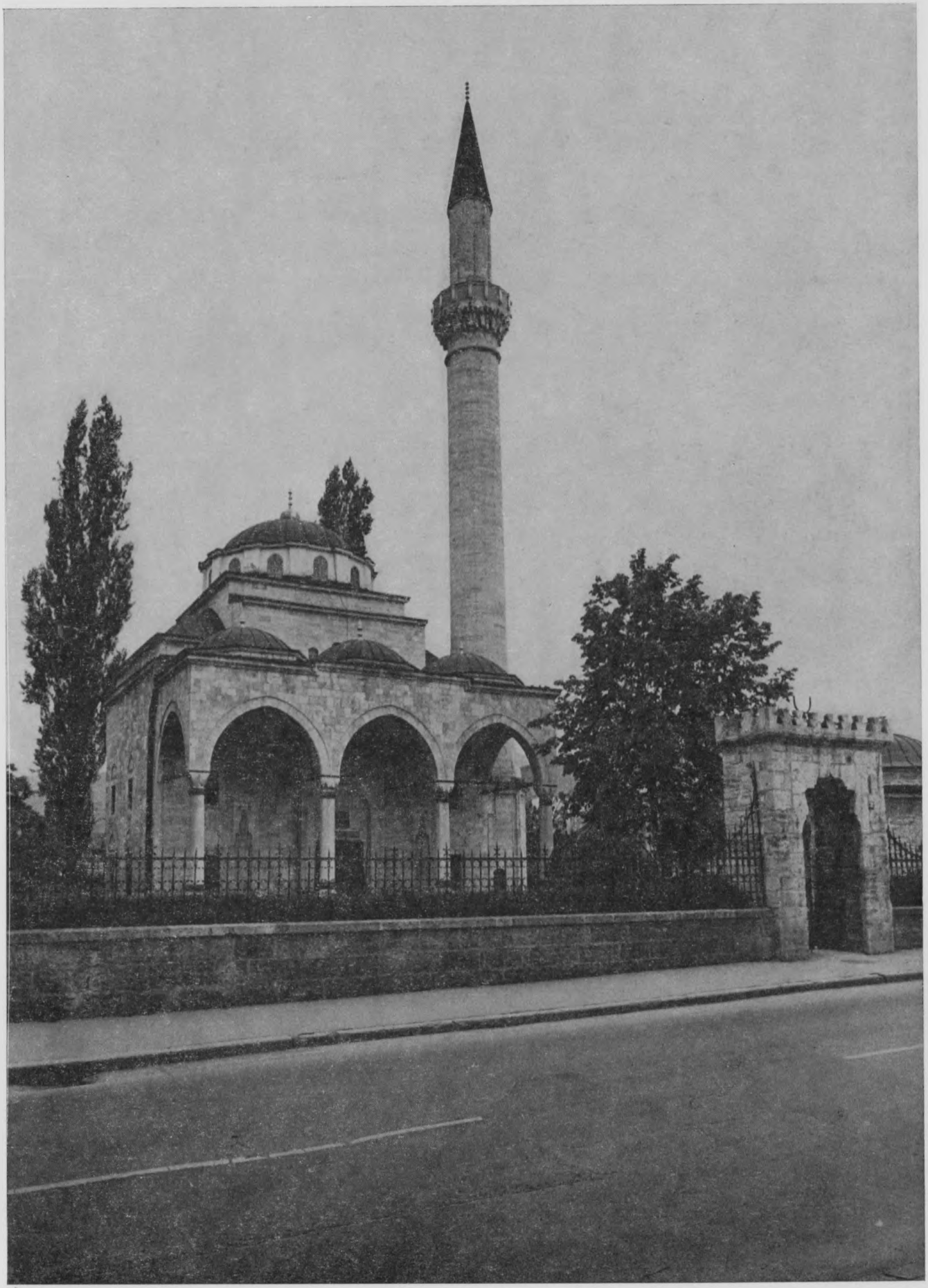

21. ЏАМИЈА ФЕРХАД-БЕГА СОКОЛОВИЋА У БАЊА ЛУЦИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

22. ЛУЦИ, ПАНДАНТИФИ И КУПОЛА ФЕРХАДИЈЕ ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

23. ХАСАН-АГИНА ЏАМИЈА У РОГОВУ КОД ПРИЗРЕНА

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

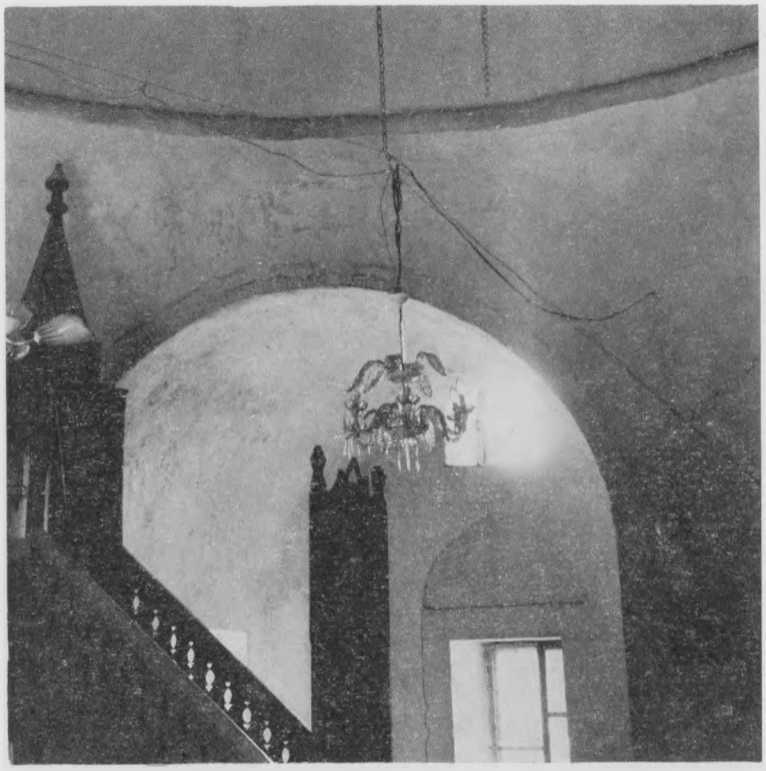

24. ЈУЖНИ УГАО ПОТКУПОЛНОГ ПРОСТОРА РОГОВСКЕ ЏАМИЈЕ

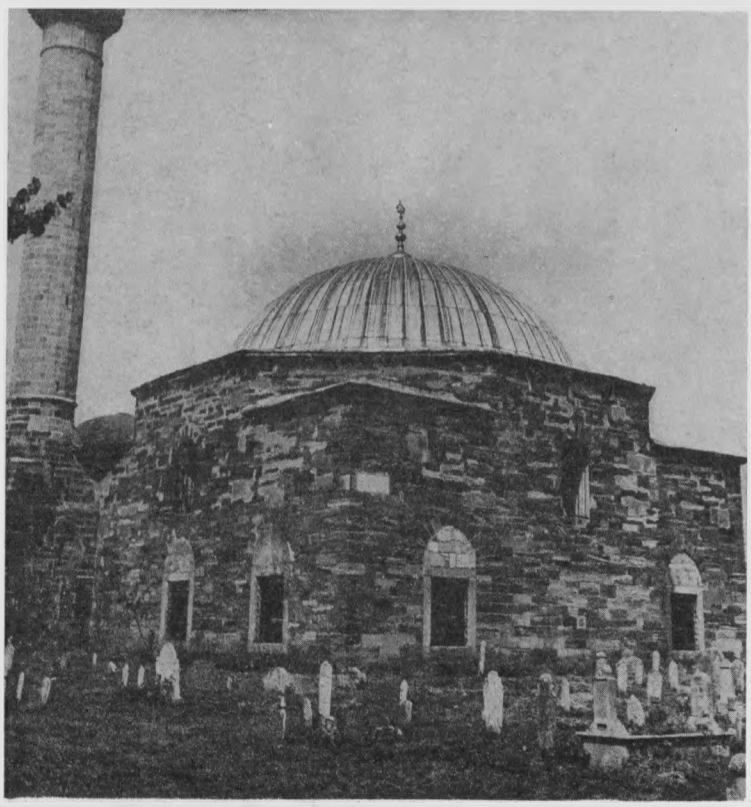

25. ХАДУМ СУЛЕЈМАН-АГИНА ЏАМИЈА У БАКОВИЦИ

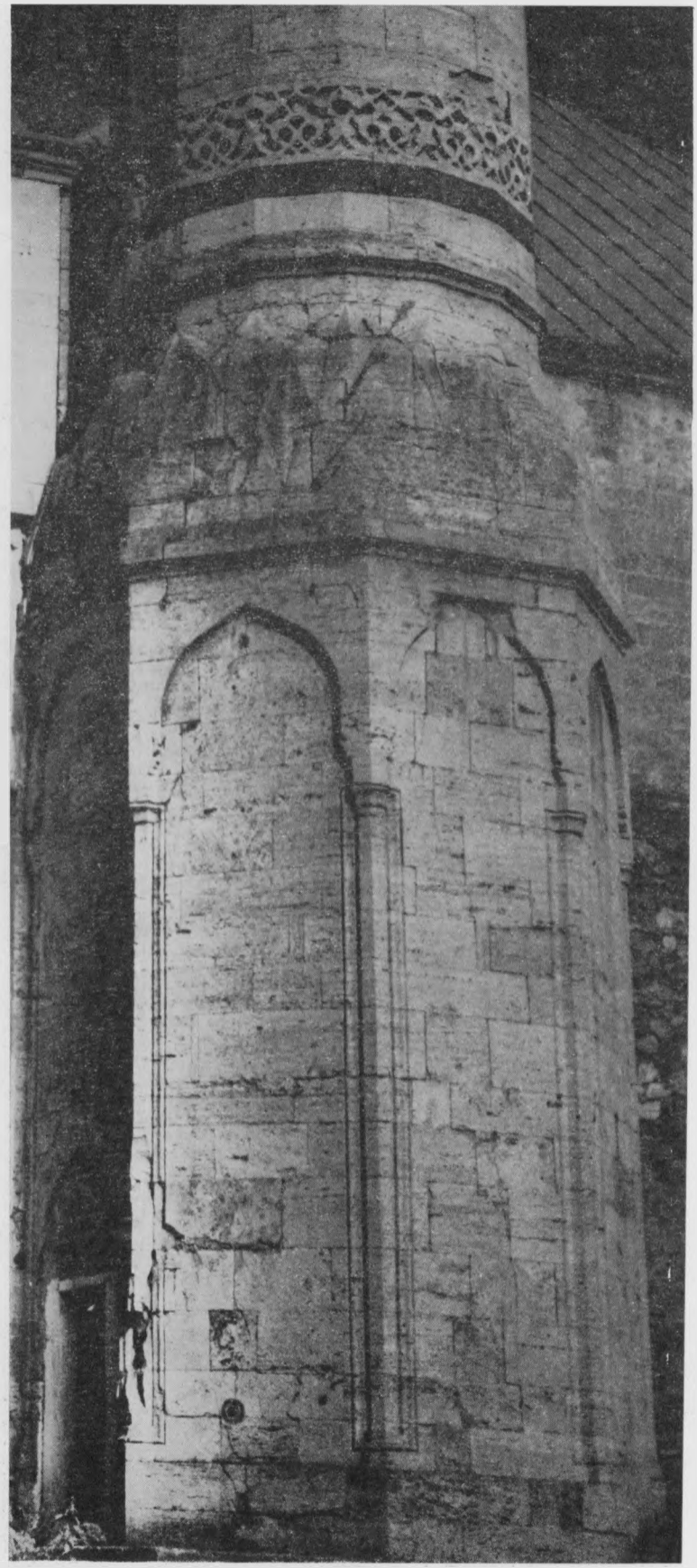

26. ПОСТОЉЕ МИНАРЕТА ЈАХЈА-ПАШИНЕ ЏАМИЈЕ У СКОПЉУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

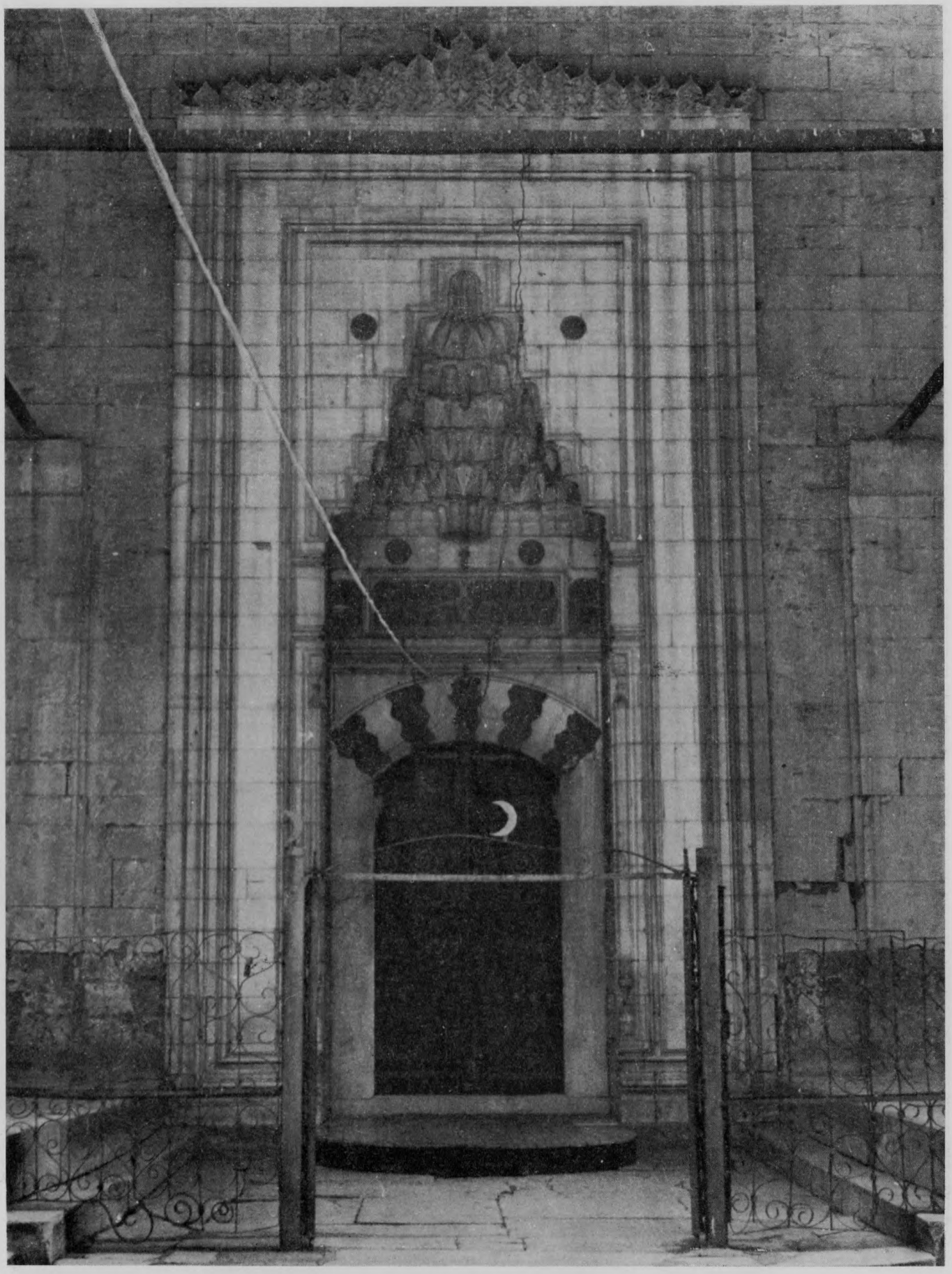

27. ПОРТАЛ ЈАХЈА-ПАШИНЕ ЏАМИЈЕ У СКОПЉУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

28. ПОРТАЛ ГАЗИ ХУСРЕВБЕГОВЕ ЏАМИЈЕ У САРАЈЕВУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

29. ГОРЊИ ДЕО МИХРАБА ДУЂАНЏИК ЏАМИЈЕ У СКОПЉУ

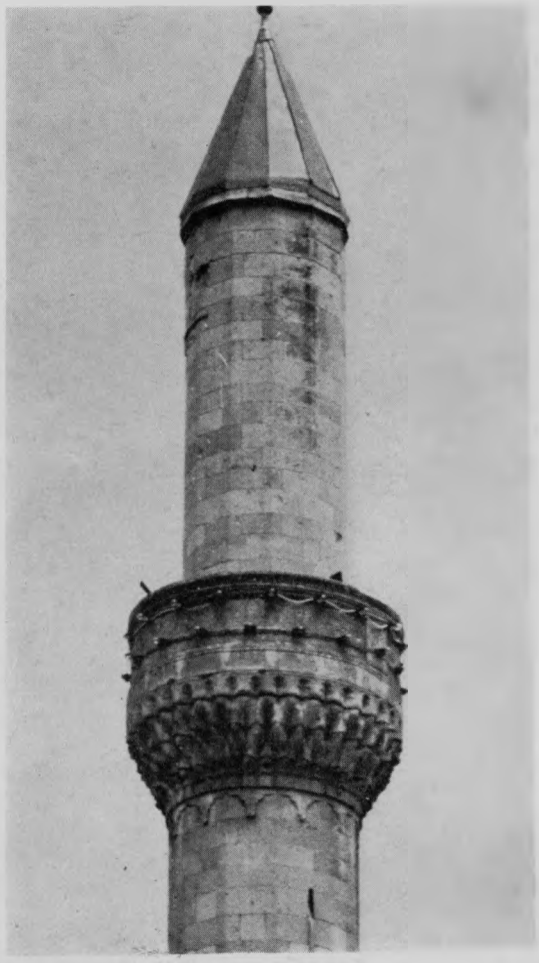

30. МИНАРЕТ АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈЕ У НОВОМ ПАЗАРУ

31. КАПИТЕЛ АЛТУН-АЛЕМ ЏАМИЈЕ

32. ШАДРВАН МУСЛИХУДИНОВОГ КУРШУМЛИ ХАНА У СКОПЉУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

33. ПОРТАЛ АЛАЏА ЏАМИЈЕ У ФОЧИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

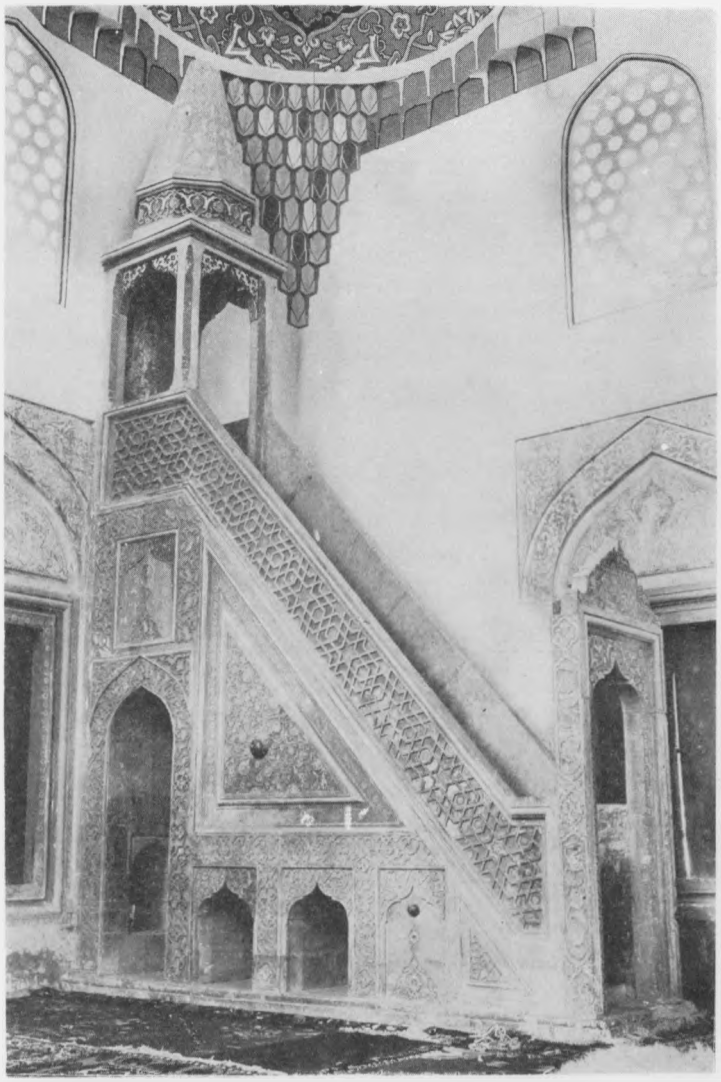

34. МИНБЕР ФОЧАНСКЕ АЛАЏА ЏАМИЈЕ

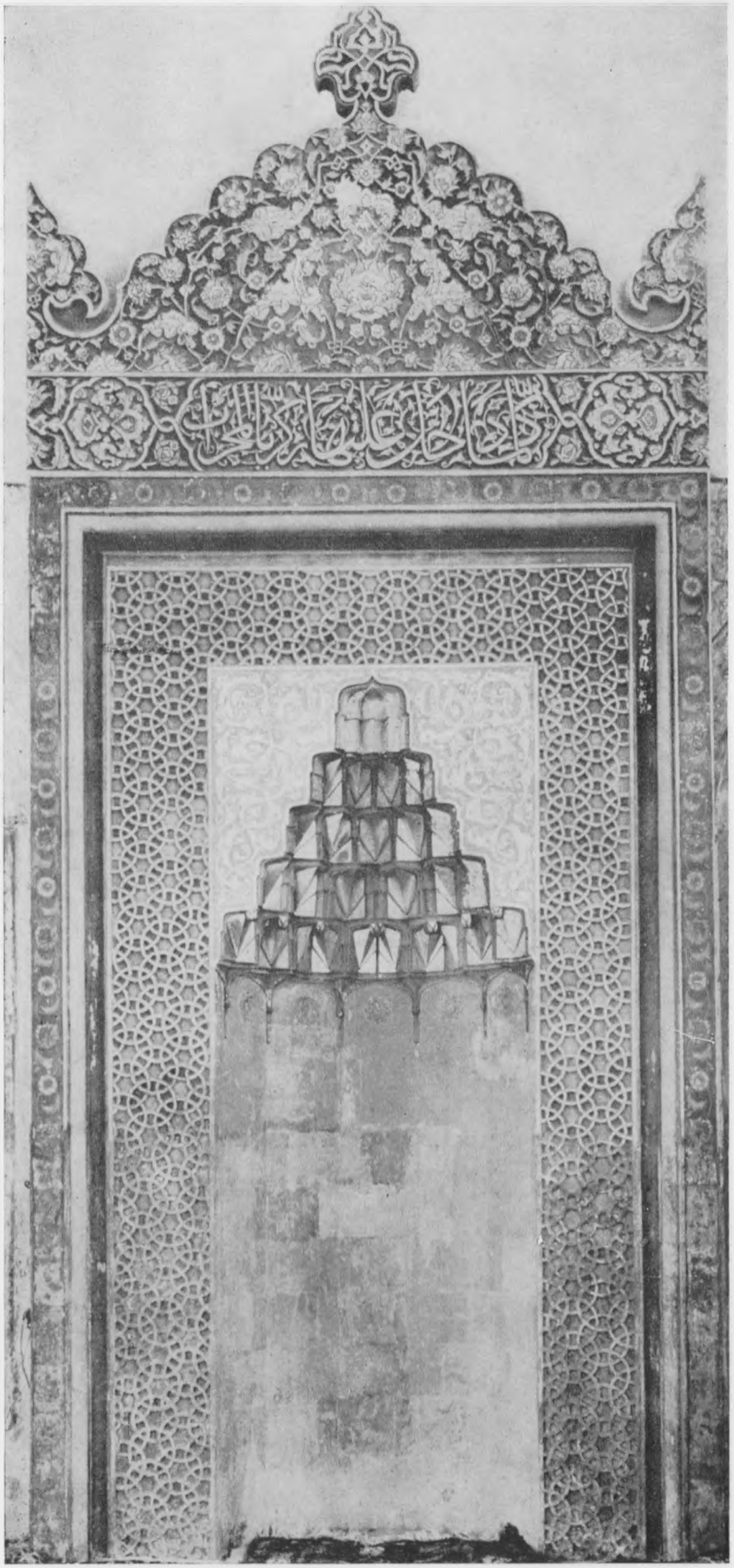

35. МИХРАБ АЛАЏА ЏАМИЈЕ У ФОЧИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

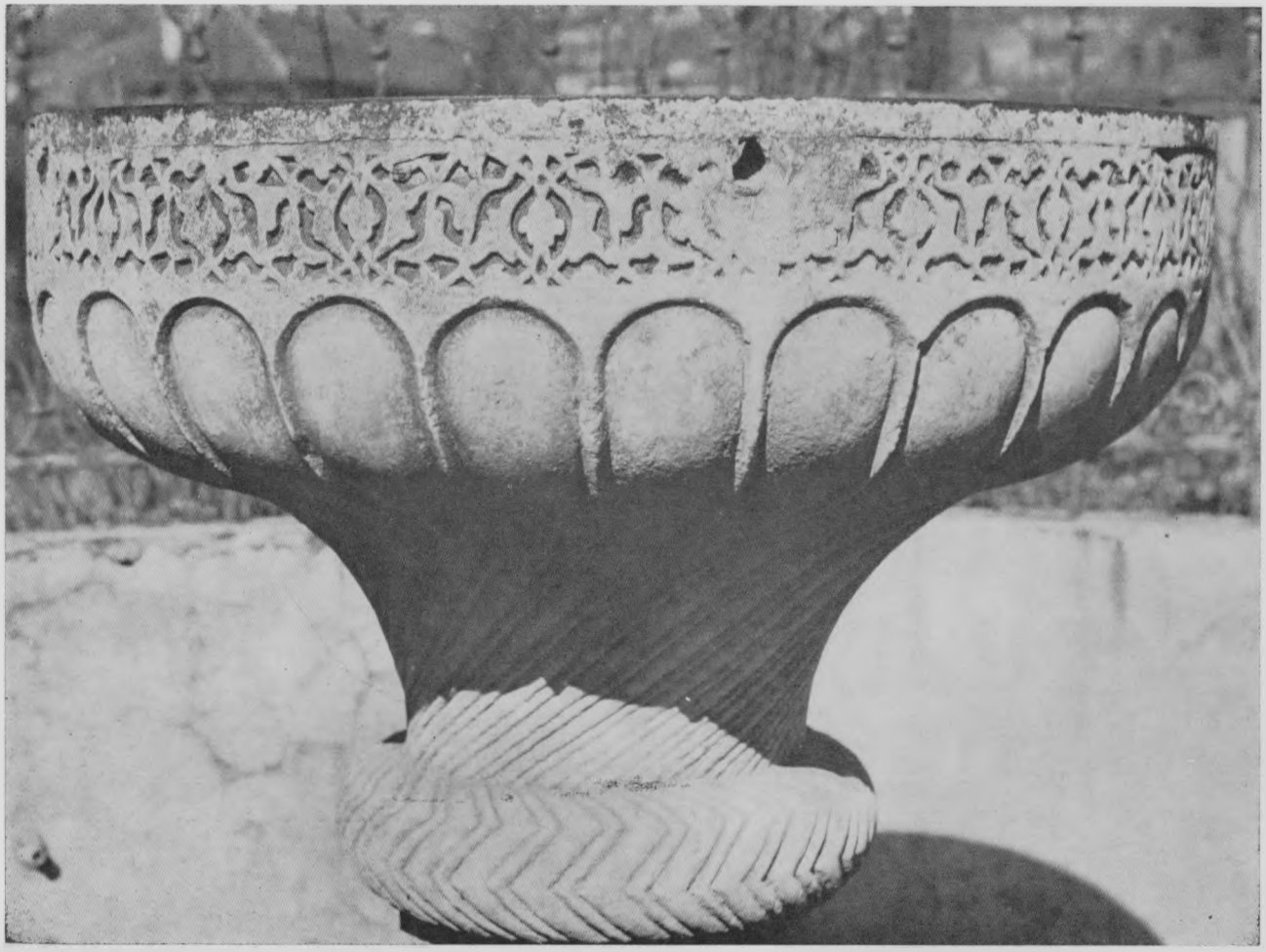

36. ЧАША ШАДРВАНА АЛАЦА ЏАМИЈЕ У ФОЧИ

37. КАПИТЕЛ ХАЈДАР КАДИЈИНЕ ЏАМИЈЕ У БИТОЉУ

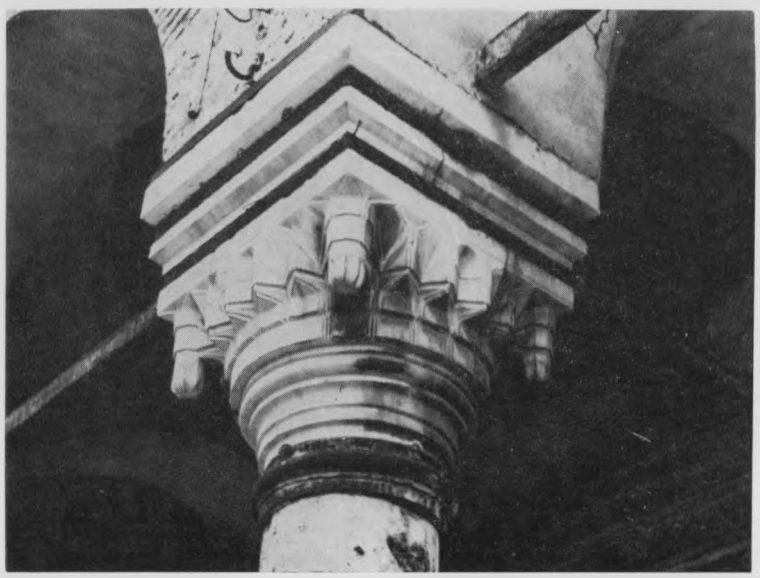

38. КАПИТЕЛ БИТОЉСКЕ ХАЈДАР КАДИЈИНЕ ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

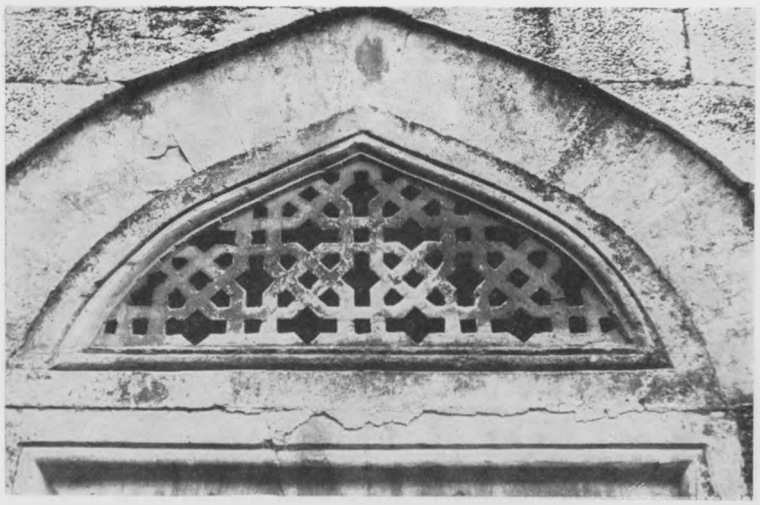

39. ЛУНЕТА НАД ПРОЗОРОМ ПОЧИТЕЉСКЕ ЏАМИЈЕ

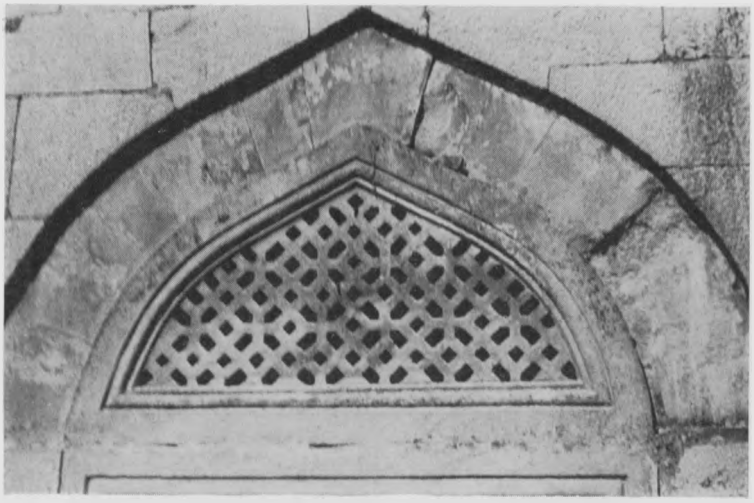

40. КАМЕНА РЕШЕТКА НАД ПРОЗОРОМ ПОЧИТЕЉСКЕ ЏАМИЈЕ

41. ДЕКОРАТИВНА РЕШЕТКА СА ПРОЗОРА ЏАМИЈЕ У ПОЧИТЕЉУ

42. ЛУНЕТА НАД ПРОЗОРОМ ПОЧИТЕЉСКЕ ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

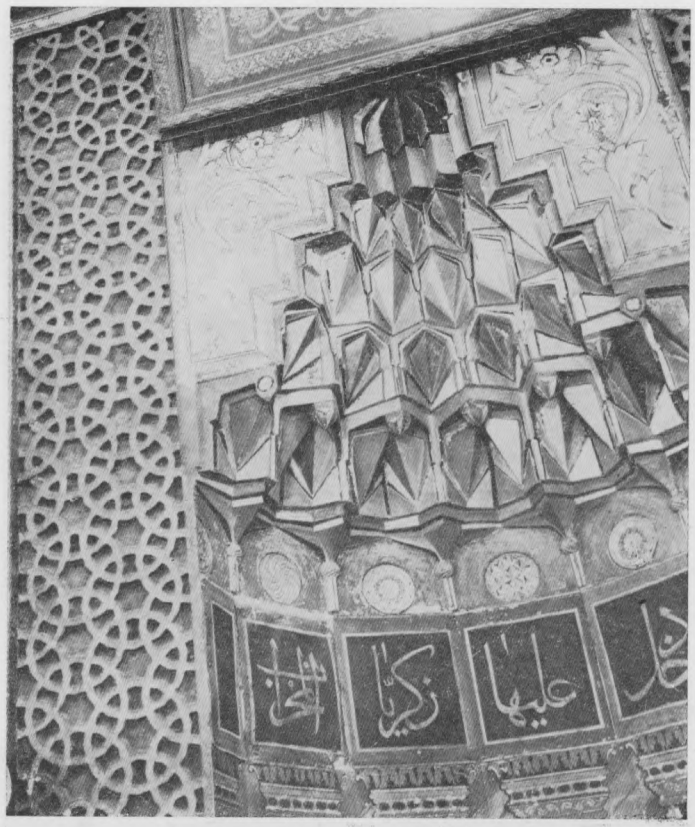

43. ДЕТАЉ МИХРАБА БОЉАНИЋЕВЕ ЏАМИЈЕ У ПЉЕВЉИМА

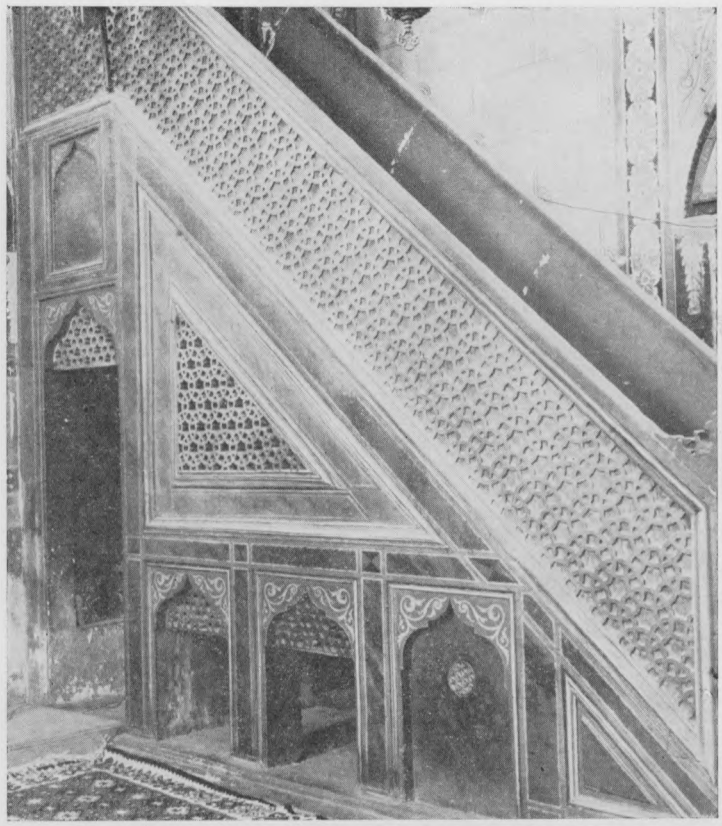

44. МИНБЕР БОЉАНИЋЕВЕ ПЉЕВАЉСКЕ ЏАМИЈЕ

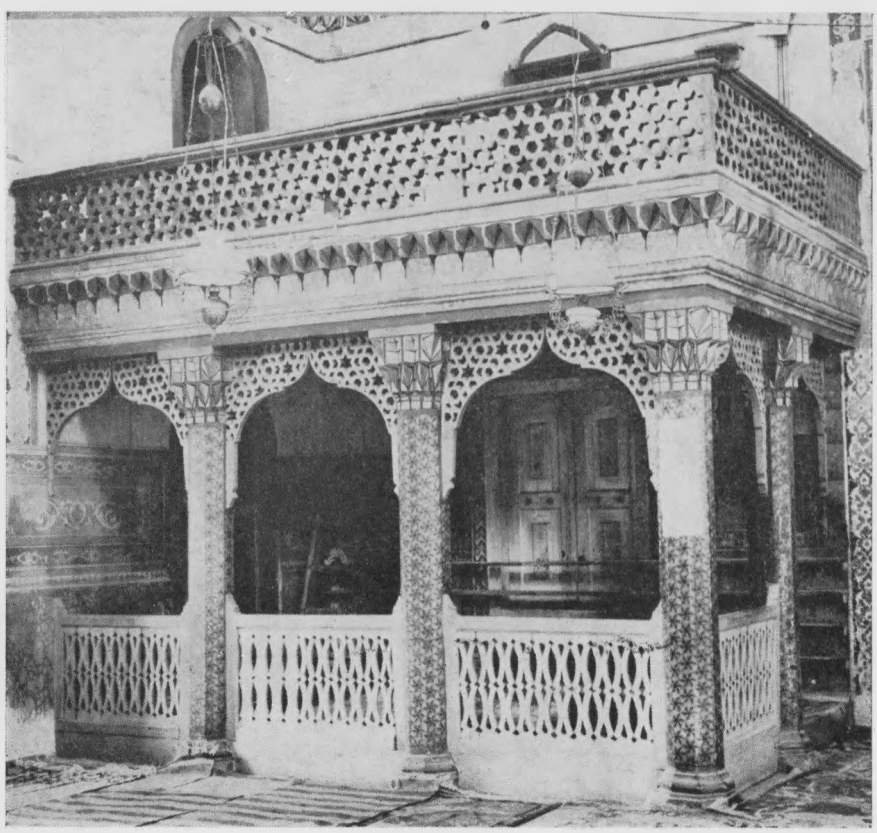

45. МАХВИЛ У ПЉЕВАЉСКОЈ ЏАМИЈИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

46. ПРОЗОР СА ЈУГОЗАПАДНОГ ЗИДА
ПЉЕВАЉСКЕ ЏАМИЈЕ

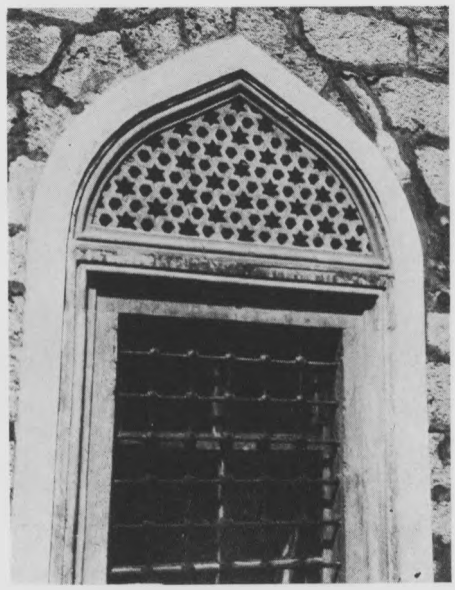

47. ГОРЊИ ДЕО МИХРАБА
КУРШУМЛИ ЏАМИЈЕ У МАГЛАЈУ

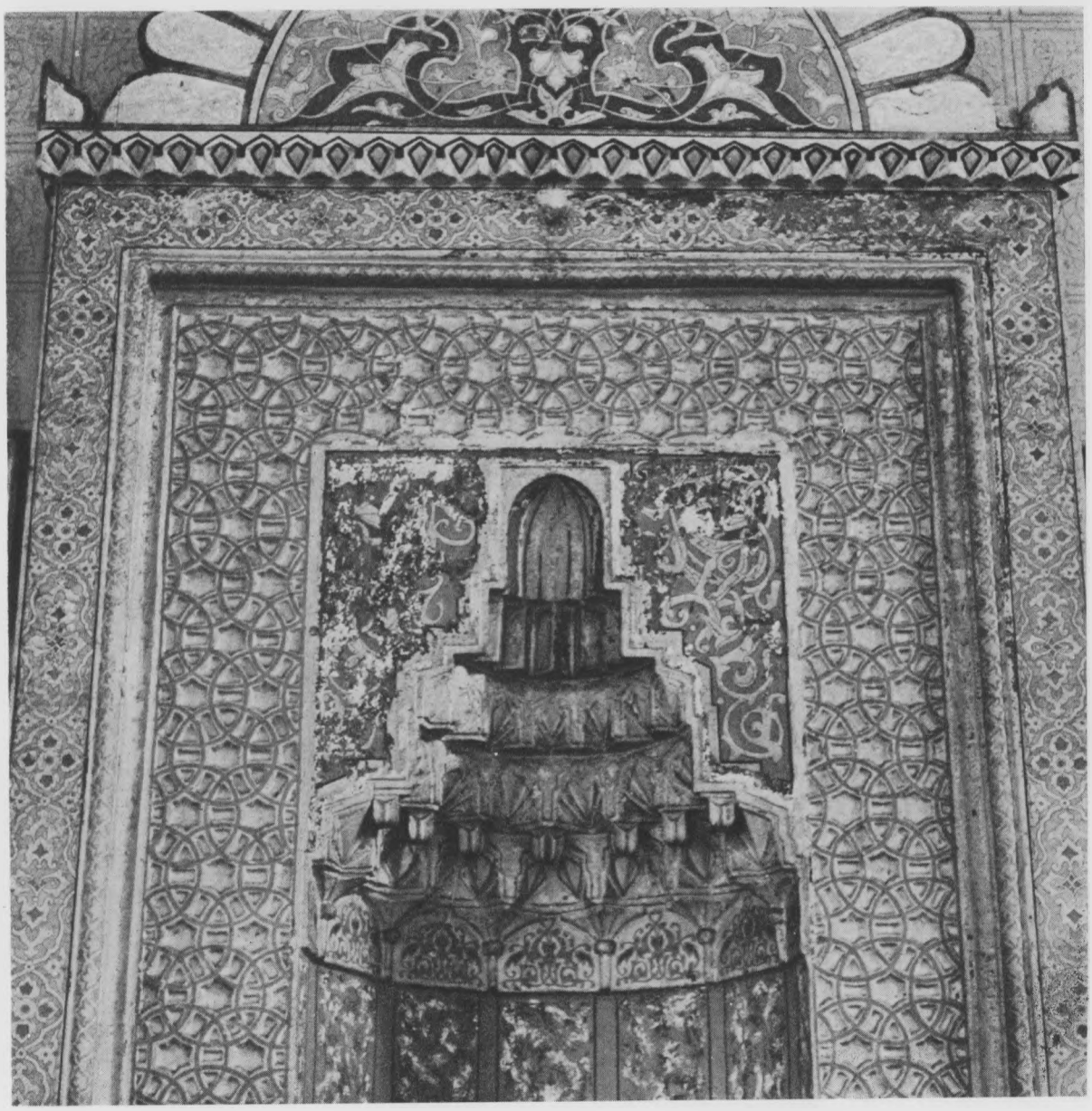

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

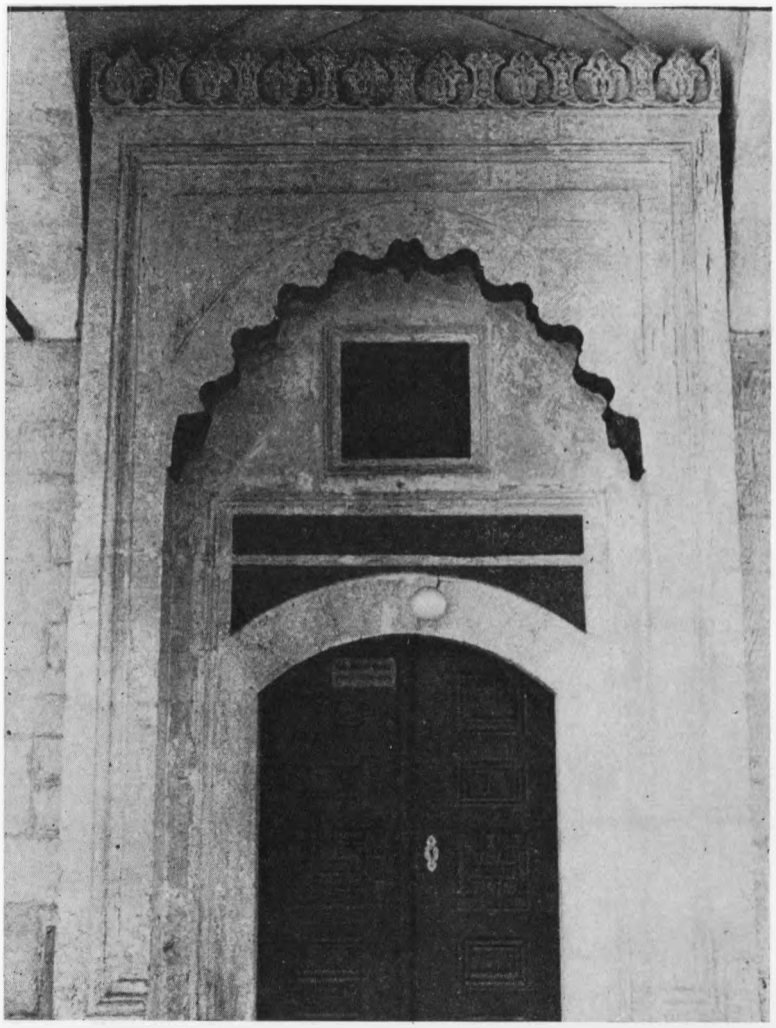

48. ПОРТАЛ АРНАУДИЈЕ ЏАМИЈЕ У БАЊА ЛУЦИ

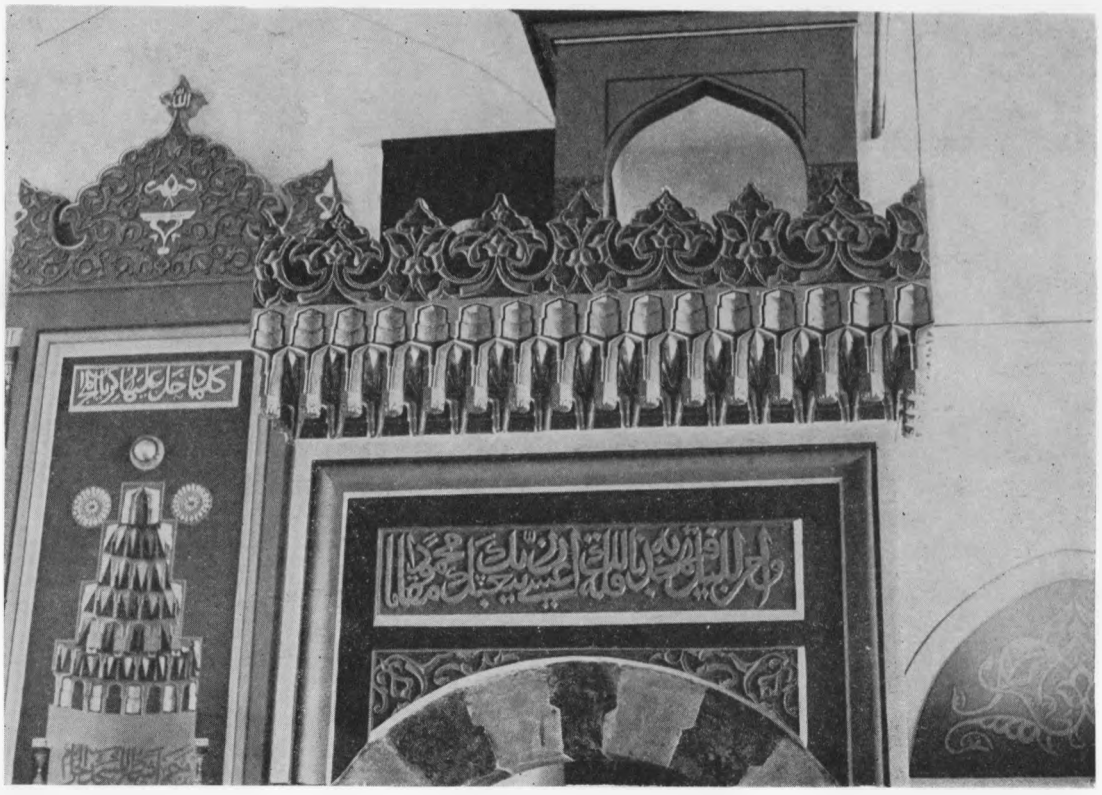

49. ГОРЊИ ДЕО МИХРАБА И КРУНИШТЕ МИНБЕРА БАЊАЛУЧКЕ ФЕРХАДИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

50. МОТИВ РАСЦВЕТАНОГ ЖБУНА У УНУТРАШЊОСТИ АЛАЦА ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

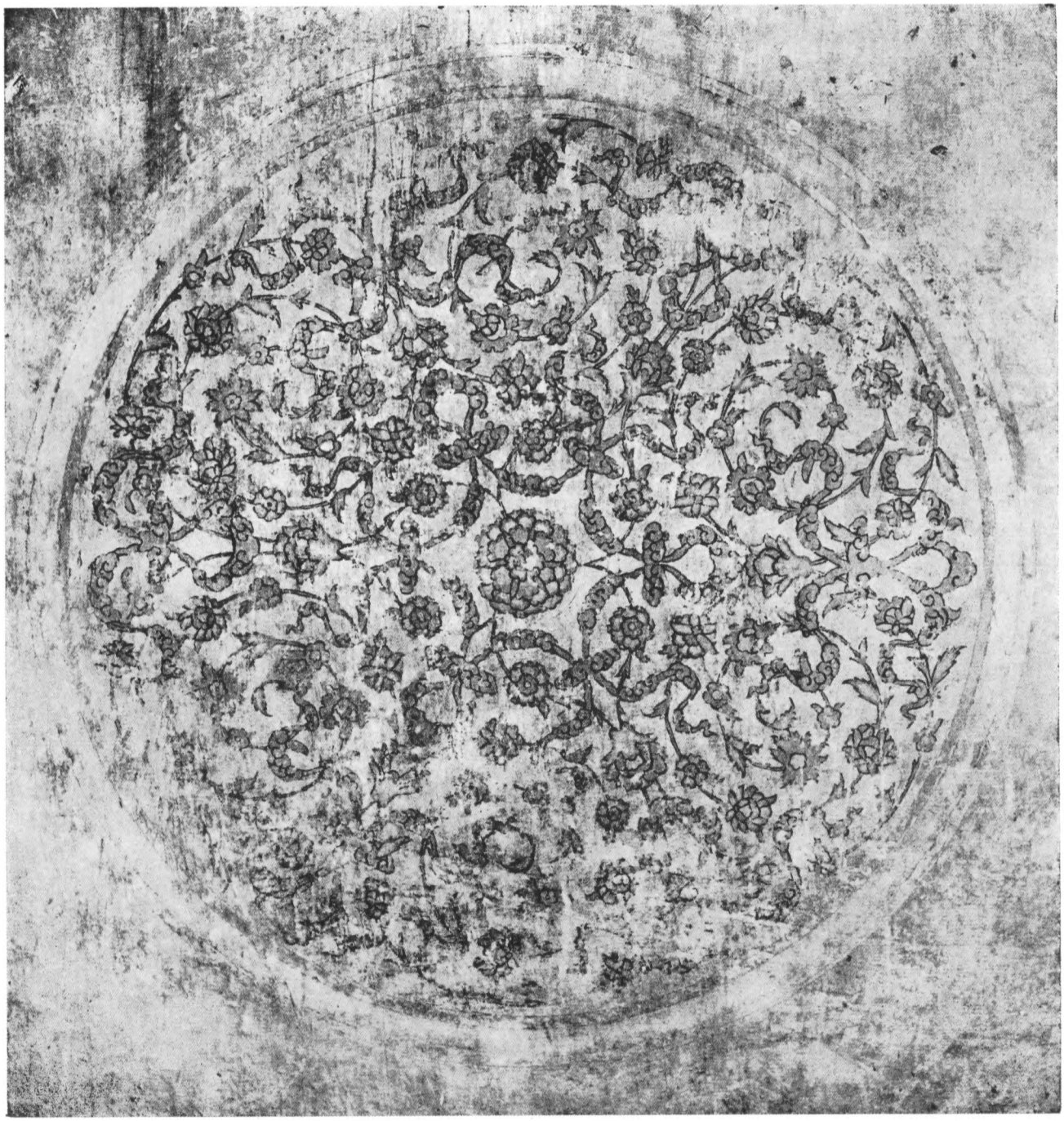

51. СЛИКАНА РОЗЕТА У ФОЧАНСКОЈ АЛАЏА ЏАМИЈИ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

52. ДЕТАЉ ЛЕВЕ СЛИКАНЕ ЦЕЛИНЕ У ТРЕМУ АЛАЦА ЏАМИЈЕ

53. ДЕО ДЕСНЕ СЛИКАНЕ ЦЕЛИНЕ У ТРЕМУ АЛАЦЕ

54. ОСТАЦИ ДЕСНЕ СЛИКАНЕ ЦЕЛИНЕ У ТРЕМУ АЛАЦА ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

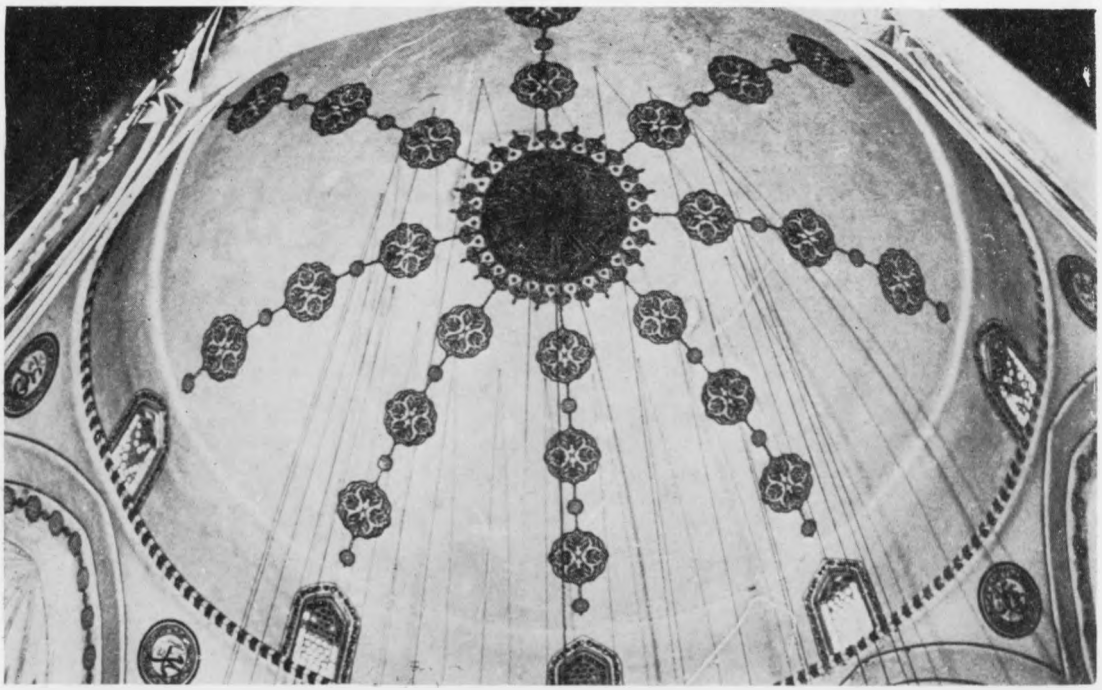

55. СЛИКАРСТВО У КУПОЛИ САРАЈЕВСКЕ ФЕРХАДИЈЕ (ПОСЛЕ РЕСТАУРАЦИЈЕ)

56. СЛИКАНИ ОКВИР МИХРАБА ФЕРХАДИЈЕ ЏАМИЈЕ

57. ПРВОБИТНО СЛИКАРСТВО НА МИХРАБУ САРАЈЕВСКЕ ФЕРХАДИЈЕ (ОТКРИВЕНО 1965)

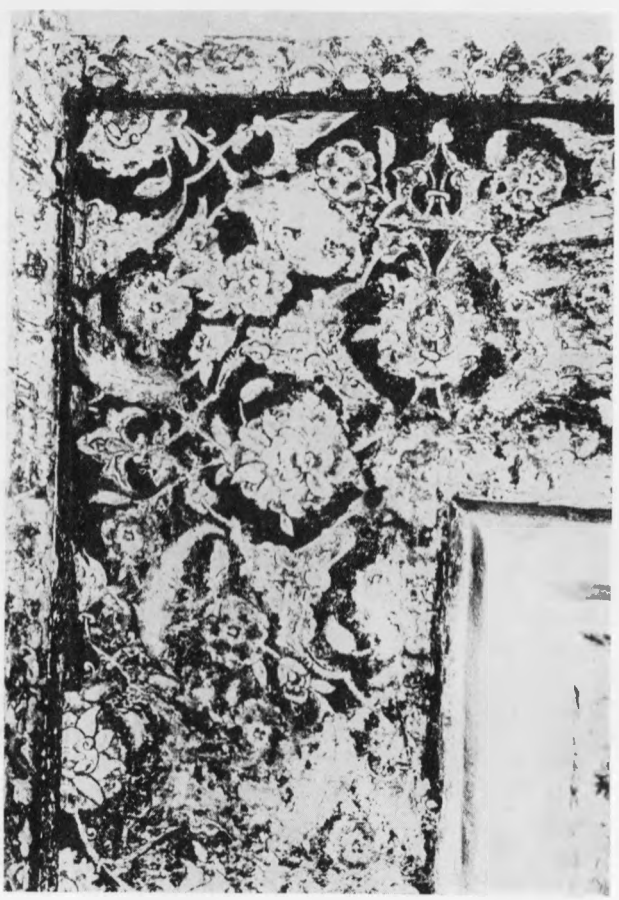

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

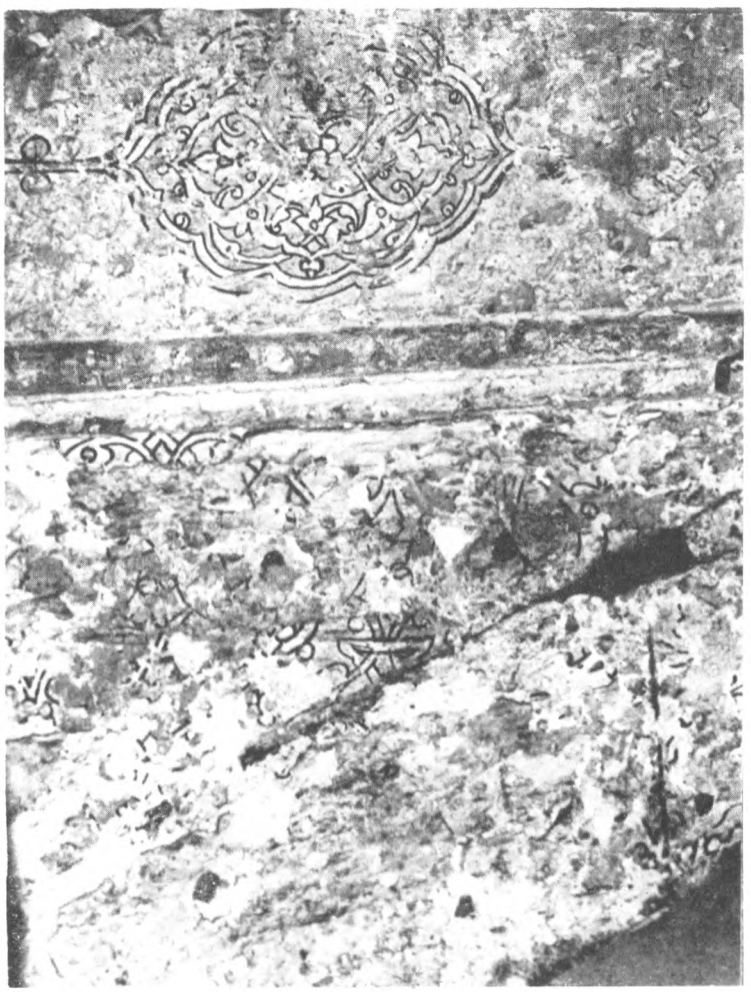

58. ФАЈАНСНЕ ПЛОЧИЦЕ СА ПОРТАЛА ЈЕНИ ЏАМИЈЕ У БИТОЉУ

59. ФРАГМЕНТИ ПРВОБИТНОГ САИКАРСТВА НА ПОРТАЛУ ЏАМИЈЕ У АИВНУ

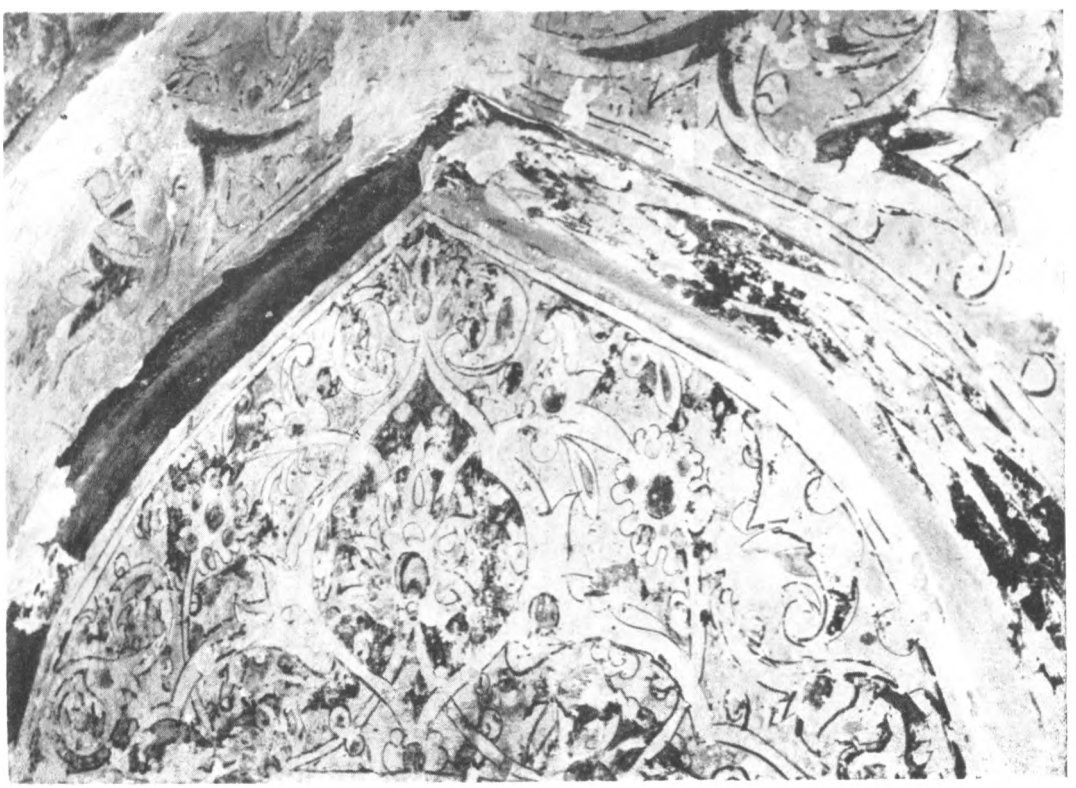

60. САИКАНА ДЕКОРАЦИЈА НАД ПРОЗОРОМ ЛИВАЊСКЕ ЏАМИЈЕ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

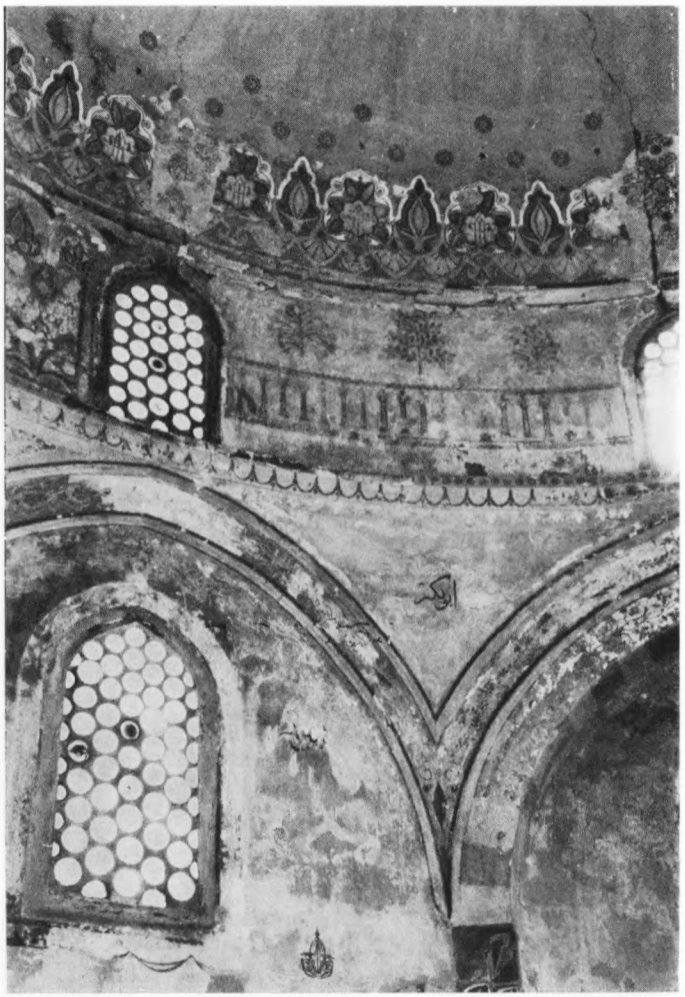

61. ПРВОБИТНА И КАСНИЈА КАЛИГРАФИЈА КАРАБОЗБЕГОВЕ ЏАМИЈЕ

62. ФРАГМЕНТИ ПРВОБИТНОГ СЛИКАРСТВА У ТАМБУРУ И ДОЊЕМ ДЕЛУ КАЛОТЕ КАРАБОЗБЕГОВЕ ЏАМИЈЕ У МОСТАРУ

63, 64 И 65 СЛИКАНЕ ПРЕДСТАВЕ ПАЛМЕ СА ДАТУЛАМА, ЧЕМПРЕСА И НАРАНЏЕ СА ПЛОДОВИМА У МОСТАРУ

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР 7

УВОД 9

ИСТОРИЈСКЕ И УМЕТНИЧКЕ ПРИЛИКЕ 16

АРХИТЕКТУРА. Одабрани споменици 23

АРХИТЕКТОНСКЕ ОДЛИКЕ КУПОЛНИХ ЏАМИЈА 46

- Стандардни тип куполне џамије 47
- Тип џамије са двотравејним тремом 53
- Вишеспросторне куполне џамије 54
- Џамије са куполом на хексагоналној и октогоналној бази 60
- Материјали и конструкције 62
- Стилски развој 65
- Општи осврт на архитектуру 69

ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА 72

ПОЛИХРОМНА ЗИДНА ДЕКОРАЦИЈА 84

ЗАКЉУЧАК 97

ПРИЛОГ. Вакуфнаме XVI века 101

РЕЧНИК ТЕРМИНА 114

SIXTEENTH CENTURY ISLAMIC MONUMENTAL ART IN YUGOSLAVIA 117

LIST OF ILLUSTRATIONS 121

ОПШТИ ИНДЕКС 123

http://www.balkaninstitut.com

A Andejevic, Islamska monumentalna arhitektura 16 veka u Jugoslaviji

Књига је штампана заједничким средствима
РЕПУБЛИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ СРБИЈЕ
РЕПУБЛИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ БиХ
ПОКРАЈИНСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ — ПРИШТИНА
И РЕПУБЛИЧКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ НАУКЕ МАКЕДОНИЈЕ.

ПРЕВОД НА ЕНГЛЕСКИ
Мр Јелена КОВАЧЕВИЋ

ЛИКОВНА ОПРЕМА И ТЕХНИЧКА РЕДАКЦИЈА
Драгомир ТОДОРОВИЋ

МЕТЕРИ
Радомир ЈОВАНОВИЋ и Цветко СТОШИЋ

СЛАГАЧИ
Драган СТУБЛИНАЦ, Божидар ТОВЧЕВИЋ
и Љубомир СРЕТЕНОВИЋ

ИЗДАВАЧ
Институт за историју уметности
Филозофског факултета
Београд, Чика Љубина 18—20
и Балканолошки институт САНУ,
Београд, Кнез Михаилова 35.

Тираж: 1.000 примерака

ШТАМПА
Београдски издавачко-графички завод
Београд, Војводе Мишића 17.

На основу мишљења Републичког секретаријата за културу СР Србије број 413-834-02, ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза на промет производа и услуга у промету.

http://www.balkaninstitut.com